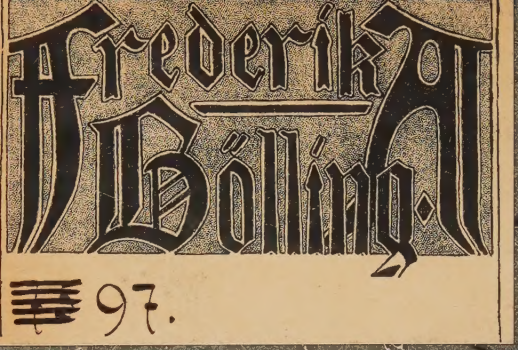
Frederik Bölling
97.

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

V

Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/bwb_S0-BPW-935

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

5. BOG: FØDEMIDLER

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

FØDEMIDLER

1.

Der er næppe noget andet ydre Livsvilkaar, der kommer Føden nær i Betydning. Af sund og tilstrækkelig Næring afhænger Barnets Vækst og Udvikling, den Voksnes legemlige og aandelige Velbefindende.

Hos de nordiske Folkeslag viser Fødemidlernes Udviklingshistorie sig som en jævn Fremadskriden. Vi møder ikke her som i de sydeuropæiske Lande disse bratte Omvæltninger, hvor en udviklet Kultur med Et maa bukke under i Kamp mod et indvandret Folks raaere Tilstand. Derhos er Udviklingens Gang for Nordens Vedkommende ligesom tegnet med fastere Træk, for saa vidt det barske Vejrlig her forstærker Trangen til Føde, samtidigt med at det letter dens Opbevaring. I begge disse to Henseender afgive Forholdene i Norden Eksempel paa en naturlig og tydelig Udvikling.

Det første Trin, som vi formaar at skelne, er Tilstanden i den saakaldte «ældre Stenalder», en Kulturperiode, der for Nordens Vedkommende almindeligt henføres til mindst 3000 Aar før Kristi Fødsel.[1] De mærkelige «Køkkenmøddinger», Affaldsdynger fra hin Tids Maaltider, aabne os Indblik i den daværende Befolknings Levemaade. Endnu er Arnestederne kendelige, Spor af Kul og Aske, spredte Potteskaar mellem Skaller i Millionvis af spiste Østers, Muslinger og Snegle og utallige Knokler af Dyre- og Fuglevildt, ofte spaltede for at uddrage Marven — alt et levende

Billede af et Fisker- og Jægerfolks Hjem, en flygtig Lejrplads paa Slægternes stadige Togt efter Føde.

Hin Befolkning har kendt til at frembringe Ild ved Hjælp af Fyrstene, den har fremdeles haft Færdighed i at brænde Lerkar. Men tør vi heraf slutte, at den ogsaa har haft til Sædvane altid at koge og stege sin Føde? Vi staa her ved et Spørgsmaal af største Betydning for Bestemmelsen af ikke blot denne men ogsaa de følgende Tidsalderes Levemaade.

Tilsyneladende ligger den Slutning saa nær, at man i hin Tid har plejet baade at stege og koge. Men med Nødvendighed følger dette ikke af, hvad der foreligger. Kullet og Asken kunne for en stor Del hidrøre fra Vinterbaal, tændte blot til Menneskers Varme. Potteskaarene og de svedne Knokler kunne lige som de mange brugelige men ubrugte Redskaber, Vaaben og Smykker, der findes henkastede mellem Affaldet, hidrøre fra Offermaaltider med Gaver bragte til Guderne, en Skik, der den Dag i Dag kan iagttages hos mange vilde Folkeslag. Stegning og Kogning kan med andre Ord have været Undtagelsen, ikke Reglen. Strengt nødvendig er da hin Forklaring ikke. Og meget taler imod den.

Thi endnu saa langt ned som i det 16de Aarhundrede beretter en kyndig Forfatter, Olaus Magnus, at de nordiske Folk spise Kødet blot saltet, enten lufttørret eller røget, men uden at koge det.[1] Og selv ned til vore Dage har den Skik holdt sig i Norden: at spise «Spegekød», det er Kød, der blot har været ophængt i Røg, men iøvrigt er raat. Saadanne Sædvaner kunne umuligt være fremvoksede af en oprindelig Tilstand, hvor det var Skik at koge og stege det, der skulde nydes.

Den egentlige Grund, hvorfor vi underskyde en tænkt Kogning og Stegning, er vor egen Modbydelighed for det Blodige. Denne er imidlertid af langt senere Oprindelse. Den stammer fra det Gammeltestamentlige: «Du maa ikke spise Kød med Blodet i, thi Blodet er Sjælen»,[2] og har først i Følge med Kristendommen vundet Indgang hos de nordiske Folk. Og selv ikke endnu har den fuldt ud gennemtrængt Bevidstheden. Endnu nydes i Norden og det nordlige Tyskland de for andre Folkeslag saa modbydelige Retter: Blodpølser og Blodkager. Endnu fortæres i England Kødet ofte kun halvstegt og rødt, medens Blodet undskyldende betegnes som Saft.

Vist er det, at selv langt ned i Oldtiden fandtes denne Afsky for Blodet og det Blodige ikke hos Nordboerne. Hvor ofte for-

tælles det ikke i Sagaerne, at Den og Den har drukket af et fældet Uhyres Blod for at arve dets Kraft. Ja selv Menneskeblod, slagne Fjenders Blod, drak man. End ikke Kristendommen formaaede straks fuldt at faa Bugt med denne Skik. Efterat Danmark længst var kristnet, hører vi endnu omkring Aar 1080 om en af Landets mægtigste Høvdinger, Eigil Ragnarsøn paa Bornholm, at han efter en Kamp har stillet sin Tørst ved at drikke af de Faldnes Blod. Og den offentlige Mening fordømte ham ikke. Stemningen var aabenbart for ham baade da og senere, da han paa Grund af gentagne Sørøverier endelig blev domfældt af Knud den Hellige, overmandet og hængt.

Man vogte sig altsaa for at overføre en senere Tids Begreber og Tilstande paa hine oprindelige Forhold. Den ældre Stenalders Folk har uden Tvivl med Velbehag baade spist det Blodige og drukket Blod. Kogning og Stegning af Kød forblev vistnok i lange Tider en Tillavningsmaade, der kun vankede ved de sjældne og højtidelige Lejligheder, ved Offermaaltider og hos Høvdingen ved Fest. Kogning blev først nødvendig langt senere ved Tillavning af Herreretten Grød. Derfor fik ogsaa det dertil nødvendige Kar, Gryde, sit Navn efter Grød. Først Vikingetogene og den fremtrængende Kristendom lærte, at man i de sydlige Lande brugte altid at koge eller stege, og det blodige Maaltid var at anse for en ligefrem Synd. Endnu naar Saxo skal udmale Forskellen mellem Stærkodder og den overforfinede Kong Ingild, véd han ingen anden Betegnelse end, at hin holdt paa, at Føden skulde være utillavet, denne lod Kødet først koge og derpaa stege.[1]

Efter den ældre Stenalder fulgte den yngre, der atter afløstes af Bronzealderens og Jærnalderens forskellige Perioder. Vi er vel ikke i Stand til i det Enkelte at bestemme Levemaadens Ejendommeligheder indenfor hvert af disse Udviklingstrin, men vi kunne tydeligt paavise den store Forskel, der adskiller det hele Tidsrum baade fra den Tid, der gik forud, og fra den, der fulgte efter.

Det afgørende Fremskridt, der foregik i Bronzealderen, var, at Befolkningen gik over fra at være et blot Jæger- og Fiskerfolk til ogsaa at drive Kvægavl og nogen Agerdyrkning. Betydningen af denne sidste Erhvervsgren maa dog næppe anslaas for højt. Middelalderen igennem og selv langt ned i den nyere Tid vedblev Agerdyrkningen at spille en kun liden Rolle sam-

menlignet med Nutids Forhold. Det er saaledes oplysende for Tilstanden i Middelalderen, at tyske Udsendinge, der Aar 1128 have gæstet Danmark og utvivlsomt besøgt Skaane, kunde udtale deres Dom over Landet saaledes: Jagt, Fiskeri og Kvægavl udgør Danmarks Rigdom, Kornavl er der kun lidet af.[1]

Paa Fødemidlernes Omraade vare de til dette Omslag svarende Fremskridt meget betydelige. Mest iøjnefaldende vare de uden Tvivl, hvad Drikke angaar. Foruden de hidtil kendte, Vand og Blod, fik man nu Mælk og næppe længe efter ogsaa Øl og Mjød. Mælk afgav baade som nymalket, sød, og som hengemt, sur, en ypperlig Læskedrik. Øl maa i Følge Sagens Natur, da der kun avledes lidet Korn, i lange Tider have været en kostbar Drik, der selv hos de Rige ikke vankede til daglig, men kun frembares ved festlige Lejligheder. Det er næppe tilfældigt, at Ordet «Øl» i de nordiske Sprog er gaaet over til at betyde Gilde: Barsel (Barnsøl), Fæstensøl, Gravøl. Mjød var ligeledes kun Festdrik. Vel maatte der under Datids Forhold kunne indvindes en betydelig Mængde Honning. Kun en ringe Del af Landet var virkelig opdyrket, Resten laa hen, Skovbund og Overdrev, som et milevidt Blomstertæppe. Men ikke al Honning lavedes til Mjød, en stor Part nødes uden Tvivl raa eller anvendtes som i en langt senere Tid Sukker.

Foruden Honning har man tidligt lært at skaffe sig en anden Nødvendighedsartikel til Madlavning: Salt. I Danmark indvandtes dette ved Brænding af saltholdigt Tang, i Norge ved Kogning af Havvand paa Kysten. Sverige var ugunstigt stillet, for saa vidt dets Beliggenhed ved den halvferske Østersø udelukkede Beboerne fra denne nemme Indvindingsmaade. De maatte da nøjes med at faa det indført fra Naboerne. Samtidigt med Ølbrygning har man sikkert ogsaa lært at tilvirke Eddike, der jo med Lethed lader sig lave af Øl. Naar saa hertil kommer, at mange vildtvoksende Planter delvis maa kunne have erstattet de egentlige Krydderier, har man uden Tvivl tidligt haft en Trinrække færdig, hvor intet væsentligt Led manglede, hverken det Søde eller det Sure, det Bitre eller det Skarpe.

En meget gammel Anvendelse af Korn har det været at male det til Mel paa Haandkværn og derpaa koge dette sammen med Mælk. Den herved dannede Ret, Grød, er den ældste varme Ret, som kendes i Norden. Den forenede mange gode Egenskaber, den var let at lave, nem at opbevare, Kornet blev

i den først ret spiseligt, Mælken fik en forøget Fedme. Den var oprindelig Festret og blev alles Yndlingsret. Ingen Ret omtales saa hyppigt som den, fra det Øjeblik de skriftlige Optegnelser begynde. Navnet «Grød» har i Aartusinder udøvet sit Trylleri i Norden. Det var den Ret, der i Oldtiden kogtes paa Arnestuens Ildsted, den første, som Søfarende søgte at skaffe sig, naar de efter Opholdet ombord, hvor der ikke vankede varm Mad, satte Fod paa Landjord, det er den samme, der den Dag i Dag hos Nordens Almue indtager den dobbelte Plads som daglig Kost og som Festspise. Det er da mere end en blot sproglig Kuriositet, det er tillige betegnende for to Folkeslags forskellige Levemaade, naar, som ovenfor berørt, det nordiske Navn for Kogekar: «Gryde» er i nær Slægt med «Grød», medens der paa Fransk af Betegnelsen for Kogekar: *pot* er afledet *potage*, Suppe, og *potager* eller *potagère*, Køkkenhave.

Spillede saaledes Grød en betydelig Rolle som Næringsmiddel i Norden, saa peger meget hen paa, at Brød kun har været lidet almindeligt. Vi ere ude af Stand til at afgøre, naar den Skik at bage Brød er naaet herop. Den hører aabenbart hjemme under sydlige Forhold, hvor tørt Brød og Vin passe ypperligt sammen. I Norden bagtes vel Brød i Vikingetiden, men rimeligt er det, at det først er blevet almindelig Skik at nyde Brød, efterat Kristendommen var indført. Det maatte give dette Næringsmiddel et ikke ringe Værd i den almindelige Bevidsthed, at det udgjorde et af Nadver-Elementerne og blev udtrykkelig nævnet i «Fadervor».

Rodløs som Skikken var i de nordiske Forhold omdannedes imidlertid atter det tørre Brød heroppe paa en ejendommelig Vis. Man fandt nemlig paa dels at koge Brødet sammen med Øl, dels at bestryge det med Smør og derefter belægge det med tynde Skiver Sul. Saaledes opstod de to særligt nordiske Former for Spise: Øllebrød og Smørrebrød. Heller ikke om Tiden for disses Opkomst vide vi sikker Besked. Kun saa meget tør vi med Bestemthed slutte, at i den ældste Tid har saa vel Øllet som Smørret været altfor dyrt til, at disse to Former for Spise kunne have været synderlig almindelige.

Det ældste Brød i Norden har uden Tvivl været Byg- og Havrebrød. Hvad Formen angaar, saa synes man i det mindste i Danmark stadigt at have bagt Brødene i den runde Bolleform,

de saakaldte «Lever». Først i det 16de Aarhundrede afløstes denne Form af den firkantede, langagtige.

Paa Kødspisernes Omraade betegnedes Bronzealderens store Fremskridt ved, at man indvandt alle de tamme Husdyr til Føde. Svinet, Geden, Faaret, Oksen og Hesten afløste efterhaanden Fortidens Vildt eller udfyldte Hullerne, naar dette skortede. Thi den Fordel blandt mange andre frembød disse Husdyr, at de kunde holdes i Live og slagtes, naar Tid var, og maatte ikke som Vildtet fældes straks, naar man traf paa det. Det synes, som om Kødet af de to, hvis Mælk man ikke benyttede, Svinet og Hesten, har nydt højst Anseelse, Svinekødet paa Grund af dets naturlige Fedme, der aldrig lod det blive helt tørt, Hestens maaske paa Grund af den egne, berusende Kraft, som det unge Dyrs Kød skal eje. Medens Svinekød nødes Aaret rundt, uden at man blev træt deraf, lader Hestekød til fortrinsvis at være blevet fortæret ved de store Offerfester. Til dagligt Hold spistes det uden Tvivl kun, naar Omstændighederne nødte til at slagte et tilskadekommet Dyr, eller naar f. Eks. paa Vikingetog Skaren var henvist til at slagte sine Heste for at opholde Livet.[1]

Ad forskellige Veje kunne vi maale det stærke Indtryk, som de tamme Spisers Fremkomst har gjort paa Nordboernes Sind. Betegnende i saa Henseende er det, at Skildringen af de Saliges Tilstand efter Døden uvilkaarligt laante sine Træk herfra. Hvor naturligt vilde det ikke have været, om man havde tænkt sig de Henfarnes Ophold i Valhal som dog i det mindste en Blanding af Kamp og den nordiske Yndlings-Syssel: Jagt! Men nej, naar Kæmperne trætte af Striden hver Aften vende hjem til Valhal, saa er det ikke fældet Vildt, ingen Bjørneskinke eller Dyrekølle, der venter dem, det er Svinekød, fede Skiver af den guddommelige Galt, den uopskærlige Særimner.

Og hvor uudsletteligt hint første Indtryk har været, derom bærer Nutids Forhold ligeledes Vidne. Tusinder af Aar ere gaaede hen siden da; en senere Tid har set Jagtiveren udarte, Folket inddelt i et lykkeligt Mindretal, der havde Eneret til at fælde Kronvildt og fortære det, og det store Flertal, der ubønhørligt havde sit Liv forbrudt, om det vovede at jage derefter; men upaavirket af alt Mellemliggende, ser Almuen den Dag i Dag i Reglen med Ligegyldighed paa det lækreste Vildt og priser kun det fede Tamme, Svinet og Gaasen, som de egentlige Festspiser.

Samle vi de forskellige Træk af hin Oldtidens fremadskri-

dende Kultur, fra den yngre Stenalders ned til Jærnalderens Dage, saa maa det indrømmes, at Folket ved Vikingetidens Frembrud var naaet temmeligt vidt frem. Da grebes det med Et af Trækfuglenes Drift. I store, bestandig større, Skarer sværmede det ud, syd efter, bort fra Hjemmet.

Hvad var det, der drev dem afsted? Iblandt de mange Grunde: Trang til Eventyr, Mangel paa Plads i Hjemmet, Lyst til Bytte, møder der os en, som i denne Sammenhæng har særlig Betydning for os. Sydens Frugter og fremfor alt Vinen vinkede uimodstaaeligt. Hvergang Vinhøsten nærmede sig, kunde man være vis paa at træffe Vikingerne i Bevægelse ned imod Vinegnene. Beboerne maatte ofte afstaa dem hele Høsten eller give en god Part deraf. Vin og stærke Drikke var stadigt indbefattede i deres Brandskatning. Aar 885 forlangte Godfred, rigtignok forgæves, af Karl den Tykke, at denne skulde afstaa ham Koblenz og andre rige Vinegne, for at han dér kunde faa den Vin, som Friesland ikke bød. Og da Skarerne endelig slog sig ned og tog fast Bolig i Normandiet, saa var en af Landets Tillokkelser netop den, at det frembragte Vin.[1] Det samme gjaldt i endnu højere Grad om Syditalien, hvor de senere fæstede Bo.

Vikingetogene vise os et Folk, der, opsat paa Nydelse, stormede ud og med væbnet Haand tiltvang sig de Goder, som rigere Egne bød. Men medens de saaledes førte Sejren med sig, mødtes denne Stormflod fra Nord af en Modbølge, der i Virkeligheden ikke blot betvang den men, væltende sig videre nordpaa, underlagde sig selve de Egne, hvorfra Vikingerne vare udgaaede. Denne stærkere Magt var Kristendommen.

Den Forandring, som Kristendommen medførte paa Fødemidlernes Omraade i Norden, var af gennemgribende Natur. Ikke blot udvidedes Nordboernes Synskres ved Kendskabet til den sydligere Kultur, men først og fremmest søgte Kirken at virke forædlende ved at hemme og hindre den nordiske Umaadelighed. De nye Regler som i saa Henseende opstilledes var følgende: Intet maatte fortæres raat, men alt skulde tillaves ved Ild, forinden det nødes. Fasten burde overholdes. Fraadseri og Drukkenskab vare Synder, Afholdenhed derimod en fortjenstlig Gerning.

Det lykkedes vel ikke Kirken fuldt ud at tvinge disse Be-

stemmelser igennem, men dog bibragte den Udviklingen saa kraftigt et Stød, at denne tydeligt skiftede Retning og fra nu af stadigt gik, tvungen af en stærkere Vilje, saa nær som muligt imod den fordums Tilbøjelighed.

Den første Bestemmelse, at intet maatte fortæres raat men alt skulde tillaves ved Ild, var maaske den, som det kostede mest Møje at faa gennemført. Den nordiske Befolkning nærede ingen Modbydelighed for det Blodige. Det lykkedes uden Tvivl først ad en Omvej at bevirke et Omslag i Stemningen. Kirken optraadte jo som Talsmand for Planteføde. I Klosterhaverne trivedes Kaal og Roer, Løg og Bønner. Først da var Sejren sikker, naar man lærte at indse, at Retter som Kaal og Flæsk, Ærter og Flæsk o. s. v. virkelig vare velsmagende, og at Gejstligheden dog altsaa havde Ret, naar den paastod, at Sul burde koges.

Det Maal, hvortil der saaledes lidt efter lidt naaedes, var imidlertid kun ringe imod, hvad Kirken egentlig krævede. Selv om det nemlig efterhaanden blev almindelig Skik at tillave det Nyslagtede og ikke længere at spise det ligefrem blodigt, saa unddrog dog alt det meget, der blev hengemt, sig Kirkens Forskrifter. Fra Saltetønden gik Vejen til Saltmads-Fadet ikke med Nødvendighed gennem Gryden. Og alt hvad der ophængtes under Tagryggen, hvor Røgen fra Arnen eller Ovnen langsomt fortrak ud gennem Lyrehullet, det nødes med Appetit, naar dets Tid kom, som Spegekød, uden at have været underkastet nogen Kogning. Naar vi da se bort fra de Fornemste og særligt vel Stillede, der jo altid er Aarhundreder forud for Folkets Flertal, saa kom man i Middelalderen næppe stort ud over blot at undgaa Nydelsen af det friske Blodige. Kaal og Flæsk, Ærter og Flæsk holdt sig sikkert som blot Herreretter og Festspiser, Kødsuppe var saa godt som ukendt, kogt Kød, svømmende i Dyppelse, forekom kun paa de Rigeres Bord, Steg, timevis stegt paa Spid, var ifølge Sagens Natur en Sjældenhed. Om Folkets Flertal og selv de bedre Stilledes daglige Vilkaar gjaldt sikkert Olaus Magnus's Ord fuldt ud: «De nordiske Folk spise hele Aaret rundt Kødet blot saltet, enten lufttørret eller røget, men uden at koge det.»[1]

Paa et eneste Punkt sejrede Kirken grundigt, det var med Hensyn til Nydelsen af Hestekød. Herom var Striden bleven ført med største Heftighed overalt, hvor Kristendommen trængte frem i Norden. Og med god Grund, thi den berusende Nydelse af Hestekød var inderligt forbunden med de store Offergilder.

Idet man da forbød Spisen, rykkede man i Virkeligheden en gammel religiøs Skik op med Rode. Modstanden havde været heftig, ikke mindst paa Island, hvor Spørgsmaalet om Kristendommens Indførelse eller ikke, væsentligt havde drejet sig om dette ene Punkt. Overalt sejrede den nye Lære. Saa grundig var Sejren, at det lykkedes helt at forvende Folkets gamle Dom om dette Dyr. Hesten, det ypperste Husdyr, Nordboens trofaste, kloge Ven, tapper og dog en godmodig Slider som han selv, blev nu med Et ved sin Død til en uren, en forbandet Skabning, som ingen kunde røre ved uden at miste sin Ære. Helt ned til Slutningen af det 18de Aarhundrede holdt denne Tro sig uanfægtet. Kun Rakkeren maatte flaa en død Hest, og styrtede den paa Vejen, lod man den uden videre ligge, af Frygt for ved dens Berøring at blive «uærlig». Aar 1794 blev der i Danmark endelig udstedt en kongelig Forordning, hvori det under betydelig Bøde paalagdes hver Bonde selv at lade flaa og nedgrave sin døde Hest. Vægrede hans Tyende sig ved at være behjælpelig, var Straffen første Gang Vand og Brød, anden Gang Forbedringshusarbejde. Hvo der spottede Husbond eller Tjener herfor, skulde betale en Bøde og gøre offentlig Afbigt; vægrede han sig ved at bede de Paagældende om Forladelse, skulde han sættes i Halsjærn under Gudstjenesten. Saa stærk var imidlertid Fordommen, at end ikke denne kongelige Forordning forslog, førend trindtom i Landet Amtmænd, Præster og Sognefogder gik i Spidsen og ved selv først at lægge Haand paa de døde Dyr viste, at der ikke hæftede noget uærligt herved.[1] Først ved Midten af det 19de Aarhundrede, maaske ikke uden Indflydelse af Krigsforholdene, hvor Heste og Mennesker faldt og jordedes Side om Side, synes hvert Spor af den gamle Banlysning endelig at være forsvundet i Danmark.

Den anden Bestemmelse, som Kirken opstillede, var, at Fasten burde overholdes. Det gik vel i Norden som andetsteds, Kirken maatte tilkøbe sig Befolkningens Villighed ved at give Tilladelse til forud for den kedsommelige Fastetid ret at slaa Gækken løs i Fastelavns-Løjerne. Men kunde hvad der blev vundet og tabt saaledes maaske gaa lige op, saa indførtes der en Forandring af virkelig Betydning, da Ugedagene blev inddelte i de saakaldte Kød dage og Fiske dage. Ved denne Ordning, der kun tillod Kødspisning paa tre Dage og henviste de fire andre til en halv Faste med alene Fiskemad, blev ikke blot Levemaaden mere regelbunden, men først og fremmest blev der sat en Stopper

for den gammeldags Umaadelighed, idet fra nu af intet Gilde godt kunde fortsættes flere Dage i Rad.

Et ligefremt Angreb paa Umaadeligheden rettedes der endelig ved Kirkens tredie Paastand, der betegnede Fraadseri og Drukkenskab som Synder, Afholdenhed derimod som en fortjenstlig Gerning. Herved forrykkedes ganske de gammelnordiske Begreber, der netop gik ud fra, at det var Værtens Ære at faa alle de Indbudne overlæssede med Mad og forsvarligt tildrukne, ligesom det var Gæsternes Pligt i saa Henseende at hædre Huset. Det nye Syn paa Sagen maatte forekomme forunderligt snævert og uhjerteligt. Men Kirken veg ikke tilbage. Den betegnede selv den ulasteligste Lægmands-Levemaade som blot kødelig og verdslig, og fordrede af sine egne Tjenere, de aandelige, Gejstligheden, en højere Afholdenhed. Danmark blev endog Vidne til, at det i enkelte Klostre forbødes Munkene at nyde andet end Planteføde. Hvad der paa dette som paa andre Omraader i høj Grad fremmede Kirkens Indflydelse i Norden, var, at de sydlige Misbrug saa sent naaede hertil. Da de første Forkynderes Glød var slukt, indtraf allerede Gregor den 7des mægtige Reform, og Virkningerne heraf sporedes indtil efter Absalons Dage. Først i Middelalderens sidste Aarhundreder slappedes her som andetsteds Kirkens Kraft.

Kun paa et eneste, lille Punkt syntes den nye Lære straks ved sin Ankomst at love bedre Kaar; det var med Hensyn til Vinen. Denne Drik havde hidtil været ligesaa sjælden som højt anset i Norden, nu saa det et Øjeblik ud til, at Forholdene vilde forandre sig. Ingen af disse selvspægende Munke ansaa det for Synd at styrke sig med lidt Vin, Vin var jo Planteføde. Og denne Drik, som selv i Valhal kun Odin fik at smage, bødes nu alle og enhver i Erindringsmaaltidet om den rige Krist. Dette har uden Tvivl gjort et stærkt Indtryk i Norden. Men allerede i det 12te Aarhundrede forandredes Forholdene, idet man af Frygt for Misbrug forbød Lægmænd Nydelsen af Kalken. Og den lettere Adgang til Vin, som Forbindelsen med Syd havde forjættet, blev ikke til fuld Virkelighed. Efter alt, hvad vi kunne slutte, indførtes der kun lidt Vin til Norden i Middelalderen. At der især tales om Vinsorter fra Middelhavslandene synes at tyde paa, enten at disse virkelig er blevne bragte den møjsommelige Vej herop fra Italien over Alperne til Augsburg, eller at man i Norden ofte har nøjedes blot med Navne, med tørre Munde gentaget sydlige Nationers Pris. Kun saa meget synes sikkert, at

Søvejen til Rhinens Mundinger og Vest-Frankrig ikke ret blev udmøntet. Kirken, der havde lovet saa meget, indskrænkede sig, ret beset, egentlig kun til at fortrænge de gamle hedenske Drikkehorn, og i deres Sted indføre de sydlige Bægre og Kruse.

Søge vi et samlet Udtryk for Kristendommens Indflydelse paa Levemaaden i Norden, kunne vi maaske angive Forholdet saaledes: Skønt ikke fuldt i Stand til at kue den nordiske Umaadelighed fremkaldte Kirken dog et tydeligt Omslag i Retning og holdt den største Del af Middelalderen de skandinaviske Folk Afholdenhedens Bud nær for Øje.

Saa kom Renæssancens Tid. Paa Levemaadens Omraade laa dens Opgave nær. Det gjaldt blot om ret at give efter for Naturens Drift, møde ved Livets Bord sund, hungrig og glad, spise sig alvorligt ud og lade Tørsten være uudslukkelig som Latteren. Endnu Aarhundreder efter stiger der fra hin Tid en egen Duft af Mad og Vin os i Møde, fra den blomstrende Kogebogs Litteratur, fra denne vilde Fantasi paa nye Retters og Drikkes Omraade, fra Tidens Lyst til at hædre sine store Mænd ved at tillægge dem Fortjenester ogsaa af Madlavningens Fremskridt.

Denne almindelige europæiske Strømning traf ganske særlig gunstige Betingelser, da den naaede til Norden. Klimaet tærede som fordum, endnu var ikke alle Minder fra den hedenske Tid forglemte, og den Madlyst, som Middelalderen havde holdt nede, var blot i forstærket Grad som hemmet Drift fremdeles tilstede. Næppe lodes den løs, førend den steg som en Flod efter den lange Ebbe.

Men selv under disse Forhold vilde man dog maaske næppe kunne have iagttaget nogen stærkere Stigen over Norden end andetsteds. Hvad der gav de nordiske Forhold deres særegne Karakter, var et tilfældigt Sammentræf, der fordoblede Flodens Virkninger. Samtidigt med den stærke Stigning, gik der nemlig tre Byger hen over Norden, der hver for sig satte alt i voldsom Drift. Og som om dette ikke var nok, indtraf der særlige Omstændigheder, der, for at blive i Billedet, forvandlede selve Floden til Springflod.

De tre Byger, der ramte Norden, vare tre Fremskridt paa Fødemidlernes Omraade, der hver for sig under daglige Forhold vistnok vilde have bragt Sindene ud af Ligevægt. Det var først

Brændevinens Fremkomst. Indført i det 15de Aarhundrede, men i Begyndelsen kun solgt paa Apoteket som Lægemiddel, var denne Drik alt inden Aar 1600 saa almindelig i Norden, at Fattigfolk til Stadighed berusede sig deri. Der var dernæst det pludselige Fald i Priserne paa Krydderier, da Søvejen til Ostindien og Amerika opdagedes. Et Fællesgode for hele Europa, følte dette ganske særlig i Norden, der tidligere havde ligget fjernest fra Vejen og maattet betale dobbelt Fortjeneste saavel til Venedig som til Hansestæderne. Den tredie Nyhed endelig var den stærkt forøgede Indførsel af Vin. Denne skrev sig alt fra Øresundstoldens Oprettelse, men voksede betydeligt, da den meste Østersø-Fart kom i Hænderne paa Hollænderne, der beherskede Rhinens Mundinger. I det 16de Aarhundrede var der ikke nogen Købstad, ikke nogen velstaaende Adelsmand i Danmark, uden at de forsynedes med Vin ad denne Vej, og med Rette kunde Søren Norby svare Kejser Carl den 5te paa dennes Spørgsmaal, om der fandtes Vinbjerge i Danmark: «Ja! et, Helsingør.»[1]

Under denne forvirrende Tummel af indstormende Goder, der alle æggede til Nydelse, indtraf den Begivenhed i Norden, der, som vi ovenfor udtrykte det, forvandlede Floden til Springflod. Den katolske Kirke afskaffedes. Den nye Kirke stod en Stund raadvild overfor den Bevægelse, som den selv havde været med at fremkalde. Det havde jo netop været Løsenet, at Retfærdiggørelsen skete i Kraft af Tro og ikke i Kraft af Gerninger. Fortjenstligheden ved Afholdenhed og alle de andre gode Gerninger, som den katolske Kirke havde anbefalet, faldt altsaa nu bort, og den folkelige Forklaring var rede til at forsvare hver Svir og hver Rus som en Kamp for Lutherdommen.

Det er denne stærke Ophobning af Paavirkninger, der giver Tilstanden i Norden dens ganske særlige Præg. Tilsammen medførte de en Overdrivelse i Nydelsen af Mad og Drikke, en ubændig Kuldkasten af al Maal og Maade, hvortil næppe nogen anden historisk Tid kan opvise Magen. Det var, som om Vikingetiden var vaagnet paany, men ustyrlig og udhungret ovenpaa den lange Dvale. Medens da de nordiske Folk paa de fleste andre Renæssancens Omraader ifølge Sagens Natur kun toges med paa Slæb af Sydens Nationer, gik de her larmende i Spidsen og afnødte enhver, der lærte dem at kende, et forbavset Smil.

Denne ophidsede Tilstand lod sig i Norden saa lidt som andet Steds dæmpe blot ved ydre Vold og Modgang. De blodige

Religionskampe i England, Frankrig og Tyskland vare lige saa lidt som de fire fjendtlige Indfald, der i Aarene 1625—60 næsten lagde Danmark øde, fuldt i Stand til at kue den vakte Trang. Hver Gang Uvejret var omme, henfaldt man, for saa vidt man blot havde Evne, atter til den gamle Umaadelighed i Spise og Drikke. Hvad der derimod medførte Omslaget og indledede den Tid, hvori vi befinde os, var tilsyneladende smaa og fjernt liggende Aarsager. Det var Indførelsen af Kaffe og Te (i Syden ogsaa af Chokolade) og en Forbedring paa Belysningens Omraade.

Kaffe og Te frembød det uforlignelige Gode at yde en varm og oplivende Drik, der ikke virkede berusende. Noget efter Aar 1660 omtales de første Gang i Danmark[1], i Begyndelsen dog blot som en Sjældenhed, der falbødes paa Apotekerne. Men fra Midten af det 18de Aarhundrede vandt de bestandigt mere Indgang hos Bybefolkningen og i det 19de Aarhundrede har Kaffe hele Norden over,[2] paa Land som i By, opnaaet at blive den af Almuen mest yndede Drik, der under indskrænkede Forhold ofte erstatter al anden varm Mad.

For Belysningens Vedkommende bestod Forbedringen i, at man fandt paa at omgive Lampens Lue med en gennemsigtig Skorsten, Lampeglasset. Herved forøgedes Trækken og dermed Forbrændingen, og samtidigt kastedes det indvundne Skær gennem Glasset ud i Stuen. Følgen af denne forbedrede Belysning blev, at det ikke længere faldt naturligt at vie Tiden fra Solnedgang til Sengetid blot til Drik. Der blev Mulighed for fortsat Virksomhed.

Disse to Forandringer, varme, oplivende men ikke synderligt nærende Drikke, og en Belysning, der har medført en betydeligt forøget Arbejdstid, fortrængte den fordums Umaadelighed. I Følge med de nye Drikke og i Samklang med dem blev imidlertid flere svagt nærende Fødemidler, fremfor alle Kartoflen, almindelige, og afløste kraftigere Spiser. De svækkende Virkninger af denne nye Levevis er fra omtrent det nittende Aarhundredes Midte blevne mer og mere tydelige. Som Modvægt har man især i Danmark i det 19de Aarhundredes sidste Halvdel med Voldsomhed hengivet sig til Nydelsen af en ny, berusende Drik «bajersk Øl».

Af denne korte Udsigt over Fødemidlernes Udviklings Historie i Norden vil det være klart, hvilken Stilling det 16de Aarhundrede indtager i Rækken. Vi har vundet Forudsætningen for virkelig at forstaa det, idet vi har set det som Led i en

større Helhed. Det staar ubetinget som det mærkeligste Tidsrum i hele Udviklingsrækken, en Periode hvor stærke Kræfter mødes og tilsammen give sig et voldsomt Udtryk. Men idet vi da nu i det Følgende skulle nærmere gaa ind paa Betragtningen af det 16de Aarhundredes Enkeltheder, bør vi for ikke at tage Fejl, stadigt bevare i Minde, hvad vi her har set. Naar Overdrivelserne forekomme os utrolige, naar det, der berettes, synes at overskride selve de Grænser, som Naturen har stillet for de menneskelige Evner, saa maa vi aldrig tabe af Sigte, at hin Tid var meget langt fra at være normal. Hvis vi tør betragte Folkene som levende, selvstændige Væsener, saa svarer Tilstanden i Norden i det 16de Aarhundrede til et velbesat Maaltid, hvor Folket, træt efter langvarig Sult, spiste sig ud, som det synes for længere Tid.

2.

Maaltidernes Antal i det 16de Aarhundrede var ifølge Samtidens enstemmige Opgivelse kun to, nemlig Middags- og Aftensmaaltidet. Det var Oldtidens gamle Skik, ifølge hvilken der kun gaves de to: Davren og Nadveren[1] ɔ: Dag- og Natmaaltidet. Man vilde dog meget fejle, hvis man heraf sluttede, at dette var de to eneste Tider, paa hvilke man i det 16de Aarhundrede spiste. Tværtimod, man tog Næring til sig et Par Gange daglig desuden, men vedblev dog haardnakket at paastaa, at der kun gaves disse to Maaltider.

Saasnart man var kommen op — og dette var overmaade tidligt baade Vinter og Sommer — styrkede man sig med en Drik Øl samt Brød og Spegesild eller hvad andet man nu havde. Denne «Frokost», som det kaldtes, kunde være solid nok, men regnedes dog ikke for noget. Sagen var nemlig den, at der ifølge Skik og Brug tilkom enhver visse Potter Øl om Dagen, som han kunde drikke, naar han lystede. At han tog sig en lille Bid dertil, ansaas ligeledes for en Selvfølge. Den hele «Frokost» kunde altsaa bortforklares som en blot Omgang af den store Ølkande mellem Husets Medlemmer.

Men heri skete der en Forandring, da man lidt efter lidt skruede Fordringerne op og forlangte Morgenøllet varmt, helst i

Form af Øllebrød. Hvor almindelig denne varme Morgenret blev i det 16de Aarhundrede, kan ses af, at det ikke blot var Christian den Tredjes Hofjunkere, der, naar de havde været tidligt oppe, fik Lov til at lade hente Øllebrød fra Stegerset og anrette for sig i Hofstuen.[1] Ogsaa Skolebørnene i Sorø og paa Herlufsholm fik om Morgenen «en Suppe af Øl og Brød og noget Smør og Brød derhos».[2] Ja selv ombord paa Flaaden, hvor det dog ellers ikke gik meget blødagtigt til, erholdt Baadsmændene saadan Frokost, medens det tillodes de ombordværende Landsknægte at lade Kokken varme deres eget Øl for dem.[3]

Herved skiftede imidlertid Frokosten Præg og maatte ogsaa efter Datidens Sprogbrug blive til et virkeligt «Maaltid». Der krævedes jo nu dertil Ild paa Skorstenen og hel Anretning. Forandringen viste sig tydeligt ved, at Frokosten paa Grund af Forberedelserne ikke længere kunde nydes straks om Morgenen, men maatte henlægges til noget senere paa Dagen. Saavel i Sorø som paa Herlufsholm havde Børnene været et Par Timer oppe og haft en Times Undervisning, førend de fik deres Øllebrød Klokken 7. At det mer og mere fæstnede sig som et særskilt Maaltid, kan ogsaa ses deraf, at det nu ikke længere blot var varmt Øl eller Øllebrød, der forlangtes. Allerede for Skolen paa Herlufsholm blev det bestemt, at der kunde gives «enten Øllebrød eller Suppe eller andet efter Tidens Lejlighed og som Dagen krævede.[4]

Men ikke desto mindre vedblev man Aarhundredet ud at paastaa, at der kun gaves de to gamle Maaltider, ved Middag og ved Aften. Henrik Ranzau, der, som alle andre, anbefaler den varme Frokost, lader sig kun afnøde den Indrømmelse, at Børn og Gamle holde flere Maaltider, Voksne derimod holde blot to.[5]

Det første egentlige Hovedmaaltid var Middagsmaden. Denne nødes Klokken 9 eller senest Klokken 10. En saadan Spisetid svarede godt til Dagens øvrige Inddeling. De fleste havde paa denne Tid, i det mindste om Sommeren, været en 5 til 6 Timer oppe og kunde trænge til solid Næring. Hertil kom, at det paa denne Maade blev muligt at anbringe det næste store Maaltid, Aftensmaden, paa en Dagstid, da det næsten hele Aaret rundt endnu var lyst, nemlig Klokken 4 eller 5.[6]

I de syv Timer mellem Middag og Aften nød de højere Samfundsklasser ikke noget egentligt Maaltid, men tyede, naar de følte Trang dertil, blot til Ølkanden. For den arbejdende Klasse

derimod, paa Land som i By, blev disse syv Timer for lang en Arbejdstid i ét Træk. Man trængte til at holde Hvil, og denne Hviletid kunde passende udfyldes med et Maaltid. Det var Midaften eller Mellemmaden. Herved opnaaede man at faa Dagen delt i fire Tidsmaal, hvert paa omtrent tre Timer og afmærket ved et Maaltid.[1]

Hvad der straks falder i Øjnene ved disse Spisetider, er deres Afvigelse fra Nutidens. Og dette er ikke en tilfældig Afvigelse alene for Nordens Vedkommende. Som man spiste her, spiste man ogsaa i Europas Hovedlande og havde spist i umindelige Tider.[2] Endnu i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede hed det i Frankrig: Staa op Klokken seks! spis til Middag Klokken ti! til Aften Klokken seks! gaa i Seng Klokken ti! og din Alder bliver ti Gange ti. Men siden da har de enkelte Maaltider bevæget sig først med en Times Fart i Aarhundredet siden med stadigt stigende Hastighed hen over Dagens Himmel. I det 17de Aarhundrede spiste Bybeboerne i Danmark til Middag Klokken 11, i det 18de Klokken 12, i de første Aartier af det 19de Aarhundrede aller senest Klokken 2. For Øjeblikket staar hos Befolkningen i Europas Hovedlande Frokosten paa den gamle Middags Tid, Middagen paa Aftensmaaltidets Plads, og dette sidste Maaltid er stærkt paa Veje til at forsvinde. Grunden er en dobbelt. I det 16de, 17de og endnu i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede maatte man med Føje søge at skyde det Tidspunkt paa Dagen ud, efter hvilket ingen Mand længere med Sikkerhed turde forudsættes at være ædru. Senere har de forbedrede Belysningsmidler baade gjort det muligt og fristet til at forandre Nat til Dag. Det er nu en i Byerne forlængst glemt Regel, at man, for at nyde fyldigst Gavn af Dagslyset, bør til enhver Tid paa Aaret være oppe lige længe før og efter Klokken tolv.

Fra Katolicismen havde man arvet den Skik at regelbinde Ugen ved at lade «Køddage» veksle med «Fiskedage». «Køddage» vare Søndag, Tirsdag og Torsdag; «Fiskedage» Mandag, Onsdag, Fredag og Lørdag. I det 16de Aarhundredes Begyndelse, da Katolicismen endnu stod ved Magt, overholdtes disse Dage med Strenghed. Ved Christian den Andens Hof vankede der saaledes paa de fire Fiskedage ikke andet end Sild, Vinsuppe eller Grød, Bergfisk, kogt Torsk samt Æg og Smør.[3] Men efter Reformationens Indførelse blev denne Spægelse for streng; især de to sidste Ugedage, der begge var Fiskedage, var for haard en Prøve.

Det blev derfor efterhaanden Skik ikke alene at nyde fede Fiskeretter som Laks og Aal paa disse Dage; men selv Høns, Lammesteg, Oksekød, Gaasesteg indsmugledes mellem Fiskeretterne.[1] Dog overholdtes Skikken i sin Strenghed fremdeles i enkelte gammeldags Huse. Om Anders Sørensen Vedel høre vi saaledes, at han hele Fasten igennem ganske afholdt sig fra Kødspiser.[2] Og med vidunderlig Sejhed har mange Spor af den katolske Inddeling af Ugen holdt sig ned indtil vore Dage. Endnu i det 19de Aarhundrede lader Eftervirkningerne sig paavise selv i københavnske Hjem; i Bergen spises endnu hver Onsdag og Lørdag alene Fiskeretter.

En Ejendommelighed ved de to Maaltider, Middag og Aften, var, at de, hvad Indholdet angik, var ens. Ved begge spistes varm Mad, og Retternes Soliditet og Antal var i Reglen et og samme. Naar der f. Eks. skulde gives Regning for nydt Fortæring, anførtes blot saa og saa mange Maaltider, men man sondrede ikke mellem Middag og Aften.[3] Kun ganske svagt lader der sig spore modsatte Strømninger i de forskellige Folkelag. Medens Mellemklassen naturligt fristedes til at lægge Hovedvægten paa Middagen, før og efter hvilken der jo skulde arbejdes, droges de højere Stillede naturligt til efter udenlandsk Mønster[4] at lægge Vægten paa Aftensmaaltidet. Studenterne, der nød offentligt Underhold ved «Kommunitetet» i København, fik saaledes en Ret mere til Middag end til Aften.[5] Omvendt anbefalede Henrik Ranzau sine Sønner at lade Aftensmaden være rigeligst, da saa Dagen var endt og den lange Faste om Natten fulgte efter.[6] Dog vedblev, som sagt, Aarhundredet ud og langt ind i det næste Forskellen mellem de to Maaltider at være grumme ringe.

Den Appetit, hvormed man gjorde Besked ved disse Maaltider, var ganske overordentlig.

Det var jo en gammel Skik, at der tilkom enhver et bestemt Maal Øl om Dagen. For at forstaa den Beregning, der i saa Henseende fulgtes, maa vi erindre, at hin Tid jo ikke kendte Te og Kaffe og saa godt som ikke drak Vand, saa at Øllet traadte i Stedet for alle disse Drikke i Nutiden. Men selv dette forudsat, maa Datidens Beregning forekomme os meget høj. Man gik i Danmark ud fra, at ethvert voksent Menneske behøvede mindst seks Potter Øl om Dagen.

Denne Beregning faar først sin fulde Belysning, naar vi se, hvorledes Samtiden selv betragtede den. Det er højst betegnende,

at medens man tidligere havde nøjedes med mindre, ansaa Datiden ikke engang dette for nok. Tidligere havde 12 til 14 Tønder Øl om Aaret, hvilket svarer til lidt over fire Potter Øl om Dagen, udgjort hvad der ansaas for tilstrækkeligt til et Menneske. Spor af denne gammeldags knappe Tilmaaling fandtes endnu efter Aarhundredets Midte ombord paa Flaaden. Her, hvor det jo var af afgørende Betydning, at enhver var ædru, tildeltes der Landsknægtene kun fire Potter Øl, og Baadsmændene, der til dagligt Hold havde mere Arbejde, fem Potter Øl om Dagen.[1] Men ellers var Beregningen i de fleste andre Forhold forlængst overskreden. Bøsseskytter, der laa i Borgeleje, og andre Folk, hvis Kost tilmaaltes knapt, fordi de nød tvungent Underhold, var man vel kun forpligtet til at give seks Potter Øl om Dagen, men Folk i Almindelighed trængte til mere.

Det er i og for sig oplysende, at Bøsseskytterne fandt sig foranledigede til at klage over denne karrige Tildeling. I Aalborg opstillede de selv en Beregning over, hvad de fandt passende til Underhold, og forlangte seksten Potter Øl om Dagen. Det er klart, at denne Fordring var overdreven, og den blev heller ikke bevilget.[2] Men sammenlignet med ligestillede maatte de dog siges at have Aarsag til Klage. Der kunde maaske anføres særlige Grunde, naar det f. Eks. blev befalet, at den afskedigede Abbed i Ebbelholt skulde hver fjortende Dag have en god Tønde Øl ind i sit Kammer, hvilket svarer til et Forbrug af ni Potter om Dagen.[3] Men aldeles jævnbyrdige med Bøsseskytter maatte dog f. Eks. de Karle anses for at være, der ledsagede de kongelige Heste paa «Gæsteri» rundt om i Landet. Til disse befaledes det Bønderne at give hver tolv Mand en Tønde Øl om Dagen, hvilket udgør ti Potter daglig til hver enkelt.[4]

En otte til ti Potter Øl var da vistnok omtrent, hvad man ansaa for svarende til en Mands daglige Fornødenhed. Det er kun tilsyneladende, naar Forbruget af Øl hos mere velstillede ikke altid stemmer hermed. I Reglen vil det nemlig vise sig, at Øllet her blot erstattedes med Vin. Om fem Gæster f. Eks. der i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede nød Underhold paa Malmøhus i henved et Aar, og hvis daglige Levevis vi derfor kunne forfølge i det Enkelte, høre vi saaledes, at de hver især nøjedes med otte Potter Øl om Dagen. Forundringen herover taber sig imidlertid, naar man lægger Mærke til, at de desforuden hver drak fire Potter Vin daglig.[5]

Oplysende er det at se, hvorledes det gik til ved Hoffet, hvor naturligvis Forbruget var stærkest. Paa en enkelt Dag, den 9de November 1590, der vel at mærke ikke var nogen Festdag, blev der paa Stockholm Slot drukket følgende: Hofmarsken drak til Frokost lidt over 4 Potter, til Middag og Aften ialt 22 Potter. Hr. Niels Åkesons «Barn» nød til Frokost $2^3/_4$ Pot, til Middag og Aften $5^1/_2$ Pot, til «Natøl» $1^1/_4$ Pot. Hr. Niels Gyldenstjernes «Barn» fik det samme, blot til Natøl $2^3/_4$ Pot. Ved «Hustru Gunild»s Navn staar der tilføjet: «Ammen» hvilket jo kan betyde, enten at dette var to forskellige Personer eller en og samme. Vedkommende nød ialt $27^1/_2$ Pot. Om Jomfruerne Sigrid og Helene bemærkes det forklarende, at de var syge, de drak derfor intet til Frokost, og til sammen kun $5^1/_2$ Pot til Middag og Aften, samt 4 Potter til Natøl.[1]

Den svenske Prinsesse Elisabeths Forbrug af Rinskvin i Aaret 1573 lader sig fra Dag til Dag kontrollere, idet Regnskabet meddeler, hvad der daglig er leveret ind paa hendes Kammer til hendes eget Brug. Den syvende Januar fik hun $2^3/_4$ Pot, den ottende lidt over 4 Potter, den niende $5^1/_2$ Pot, den tiende $2^3/_4$ Pot, den ellevte lidt over 8 Potter, den tolvte $3^1/_2$ Pot, den trettende 4 Potter og den fjortende $2^3/_4$ Pot.[2]

Da Pappegøje-Gildet i Aalborg Aar 1553 holdt Fastelavnsdrik, mødte der ifølge Protokollen ialt 96 Brødre, som hver gav 1 Tønde Tyskøl til Lavet, «hvilket Øl altsammen blev i samme Lavdrik opdrukket». Regne vi, at alle Brødrene har benyttet deres Ret til at fortsætte Drikken Ugen igennem, saa har dog enhver, førend han fik Bugt med sin Tønde, maattet drikke i Gennemsnit 20 Potter Øl hver Aften.[3]

Det store Øl- og Vin-Forbrug bliver mere forstaaeligt, naar man ser den Mængde af Mad, der skulde bringes til at glide.

Vi kunne allerede danne os et Begreb herom, ved at lægge Mærke til det Antal af Retter, som ved hvert af de to Maaltider under ganske daglige Forhold blev sat frem. Antallet vekslede naturligvis efter vedkommendes Stilling i Samfundet og Formues-Vilkaar, men oversteg sjældent tolv og gik endnu sjældnere under tre eller fire. Om den lille Christian den Fjerde hører vi saaledes, at, da han var seks Aar gammel, fik han otte Retter Mad

ved hvert Maaltid, men da han i sit ottende Aar kom til Sorø tilligemed sin mindre Broder Ulrik, forfremmedes de begge til ti Retter Mad, hvoraf de halve skulde være særligt vel tillavede for Prinserne alene, Resten til ligelig Nydelse for dem og deres smaa, adelige Skolekammerater.[1] Da Erik den Fjortende var styrtet og holdtes fangen paa Stockholm Slot, fik han tolv Retter til Middag og tolv til Aften.[2] Hofsinder og Jomfruer ved Christiern den Andens Hof nøjedes med seks.[3]

Medens Formues-Vilkaarene ikke lagde nogen Hindring i Vejen for, at disse Krese levede, som de gjorde, er det en fuldstændig Gaade, hvorledes mindre vel stillede kunde følge med. Og dog fandt dette virkeligt Sted. Ser vi f. Eks. til Skolebørns Levemaade, saa var det ikke blot i den finere Skole i Sorø, at Børnene skulde have fire Retter Mad til Middag og fire til Aften baade paa Køddage og Fiskedage; men saa vel paa Herlufsholm som i Odense og andet Steds var Forholdene næsten de samme.[4] De hundrede Studenter, der skulde underholdes ved Kommunitetet i København, og om hvilke det udtrykkeligt hed i Bestemmelserne, at de skulde have «en taalelig Forspisning», fik fire Retter Mad til Middag og tre til Aften.[5] Om hine Staldknægte, der sendtes ud med de kongelige Heste til Gæsteri hos Bønderne, hedder det i det kongelige Brev, at de til deres ti Potter Øl om Dagen skulde have til hvert Maaltid et Fad Saltmad, tre ferske Retter og et Fad Steg.[6] Om det saa var Fattiglemmer, saa var de med. Peder Oxe stiftede saaledes et Legat til Bespisning af otte Lemmer i Helligaands Hospital, det nuværende Vartou i København. De skulde daglig have to Maaltider og til hvert tre Retter Mad.[7]

Det kunde ligge nær at slutte, at Ordet «Ret» maa have betegnet noget andet i Datidens Sprog end i vort, f. Eks. et bestemt Maal Mad eller lignende. Dette forholder sig dog ikke saa. Overalt, hvor vi kunne undersøge Sagen nøjere, viser det sig, at Benævnelsen «Ret» den Gang som nu angav Spisens Art, men aldrig en større eller mindre Portion. Hyppigt navngives Retterne i det Enkelte. De seks Retter f. Eks., som Hofsinderne og Jomfruerne ved Christiern den Andens Hof fik paa Køddagene, var følgende: Kaal og Flæsk, Oksesteg, saltet Oksekød med Sennep, Lammesteg, kogte Høns og saltet Vildbrad.[8] Meget ofte tilføjes ogsaa, til hvor mange Personer hver enkelt Ret skulde

kunne forslaa, f. Eks. Steg til tolv Personer, Saltmadsfad til otte o. s. v.

Tidens Lyst til mange Retter lader sig da ikke bortforklare. Og vi faar et yderligere Begreb om den tilgrundliggende Appetit, naar vi se, hvad der virkelig blev fortæret ved disse Maaltider. Vi skulle anføre et Par Eksempler.

Ved Aarhundredets Midte var Herluf Trolle og tre andre Adelsmænd paa Universitetets Vegne oppe i Nordsjælland til en Synsforretning. Turen blev besørget paa én Dag, saa at det højeste, som de kan have nydt, har været to Maaltider. Tretten «Oldinge» var tilsagte til Synsforretningen. Paa dette Møde blev der ialt fortæret for fem Mark Oksesteg, fire Fade Saltmad, fire Lam, fire Gæs og seks Høns. For at vide, hvad der skal forstaas ved «for fem Mark Oksesteg», maa vi imidlertid erindre, at de fire levende Lam havde tilsammen kun kostet tre Mark. Og man faar et andet Syn paa de fire Fade Saltmad, naar man husker, at i hvert enkelt af dem var der anbragt en Tredjedel Flæskeside, en Sekstendedel Okse, et kvart Lam, en halv Gaas, en Oksetunge og en Kødpølse. Selv om de fire Adelsmænd har faaet trolig Hjælp af de tretten «Oldinge», maa det dog tilstaas at være vel besørget at fortære dette i to Maaltider. Af Drikkevarer nødes hertil femten Potter Vin af de fire Adelsmænd, to Tønder dansk Øl af de tretten «Oldinge» og to Tønder Rostocker Øl vel af alle i Forening. Da ved en senere Lejlighed, i Fastetiden, Mødet maatte gentages, var der tilfældigvis en Adelsmand mere, og der blev derfor drukket fem Potter Vin mere end første Gang, ialt tyve Potter. Fire Tønder Øl slog derimod ogsaa denne Gang til.[1]

De fem ovennævnte Gæster paa Malmøhus nød hver Køddag et «Saltmadsfad», en Oksesteg paa otte Pund, et halvt Lam, $1^1/_2$ Pund Kallun, en Gaas, fire Høns og en Gris, samt $1^1/_2$ Ottingkar Ærter og for $3^1/_2$ Mark Fisk. Ganske vist fik deres fire Tjenere Lov til at fortære Levningerne, men der bemærkes udtrykkeligt, at stundom forslog det ikke, saa at der maatte laves to til tre «Biretter». Naar de fem Gæster, hvad hyppigt gik paa, selv havde Gæster, løb Retternes Antal op fra de daglige otte til tolv eller flere.[2]

Ved et «Kalentgilde» Aar 1598 i Everdrup paa Sjælland for Egnens Præster fortæredes der foruden en Masse Hvedebrød af alle Arter, Peberkager, Klejner o. s. v., otte Saltmads-Fade, en

Okse, seks Lam, tyve Høns, tolv Snese Æg, en Otting og to Bøtter Smør, tolv Potter Faaremælk og to Spande Komælk. Hertil blev der drukket fem Tønder Øl og tre Potter Brændevin.[1]

Under saadanne Omstændigheder maatte der gaa en utrolig Masse med til «Udspisning» i Aarets Løb paa de kongelige Slotte. Værst var det naturligvis, hvor Kongen selv opholdt sig. Vi kunne danne os et svagt Begreb herom, naar vi høre, at der ved det svenske Hof paa Johan den Tredjes Tid regnedes at medgaa maanedligt — ikke til hele Hoffet, men blot til Kongens eget Bord — ialt: 63 Okser og 28 Kalve, 298 Faar og Lam, 26 Harer, 63 Gæs, 980 Høns og Kyllinger, 950 Stykker Fuglevildt, 7 Tønder «syltede Fugle», 858 Laks og Gedder, 6 Tønder saltet Fisk og desforuden en Mængde Oksetunger, Skinker, Svinerygge o. s. v.[2] Men ogsaa paa andre Slotte, hvor Kongen ikke satte sin Fod, og altsaa kun en lille, begrænset Kres skulde bespises, var det overordentligt, hvad der blev forbrugt. Saaledes blev der paa Malmøhus i Aaret 1572, der var et ganske almindeligt Aar, af Slottets daglige Befolkning fortæret 1179 Sider Flæsk, 91 Okser, 930 Faar og 690 Gæs samt desforuden Masser af tørret Fisk.[3] Og højst betegnende er det, at hvad der omkring Aar 1600 kan paavises virkelig at være blevet i Gennemsnit aarlig fortæret af hver enkelt Mand paa de kongelige Len, meget hyppigt var næsten det dobbelte af, hvad der et halvt Aarhundrede efter regnedes til et Menneskes Aarskost. Omkring Aar 1600 medgik der saaledes paa de kongelige Gaarde i Skaane aarlig omtrent 11 Sider Flæsk til hver Mand; ifølge det senere Reglement tilkom der hver enkelt kun $6^1/_2$ Side.[4]

Gik det til daglig saaledes til, vil det forstaas, at de Masser af Fødevarer, der udkrævedes til festlige Lejligheder, vare aldeles overvældende. Til Brug ved Christian den Fjerdes Kroning forskreves der saaledes 1040 Okser og 150 Kalve, 3550 Lam og saa mange Beder, som kunde opdrives paa Sjælland, 100 Svin, 400 Grise, og 60 Skp℔ Flæsk, 3100 Gæs, 24,000 tørrede Hvillinger, 30,000 tørrede Flynder, 30 Tønder Laks, 12 Tønder Makrel, 48 Tønder Eddike o. s. v., o. s. v. Af Brød bagtes der 45,000; og foruden en utrolig Mængde Øl, der holdtes i Beredskab, blev Vinkælderens rige Forsyning forøget med en Reserve paa 112,000 Potter Vin.[5]

De Eksempler, som vi hidtil har fremdraget, lide mere eller mindre af den Mangel, som hæfter ved alle Eksempler. Hvert enkelt af dem kunde tænkes bortforklaret ved tilfældige

Biomstændigheder, som vi nu ikke kender. Og selv om de virke ved deres Mængde, naa de dog aldrig til at dække Livets rige Mangfoldighed. Afgørende vilde det først være, hvis vi var i Stand til virkelig at sammenstille, hvad hvert enkelt Menneske dengang fortærede et Aar igennem, med hvad nu til Dags gennemsnitligt fortæres aarligt af enhver.

Dette lader sig til Dels gøre. Vi besidder nemlig en paalidelig Angivelse af, hvad der omkring Aar 1600 paa de kongelige Gaarde i Skaane gennemsnitligt blev fortæret af hvert Individ.[1] Og vi er ligeledes i Stand til med temmelig stor Nøjagtighed at bestemme, hvad der nu til Dags aarligt medgaar til den københavnske Befolknings Underhold.[2] Ganske vist svarer disse Forhold ikke helt til hinanden, idet vi paa den ene Side har en Landbefolkning fortrinsvis i den Alder, der kunde yde Arbejde, paa den anden Side en Bybefolkning i alle Aldersklasser. Men i Mangel af bedre Grundlag for Sammenligningen, yder dette dog en nogenlunde paalidelig Maalestok for Forskellen mellem de to Tidsaldre.

Forholdet stiller sig da ifølge disse Opgivelser saaledes: Det aarlige Forbrug af Smør er saa temmeligt uforandret, idet der Aar 1600 medgik lidt over 39 ℔ pr. Mand, i Tidsrummet 1838—49 lidt over 40 ℔ og i de senere Aaringer, da Smørpriserne er stegne, kun 36—37 ℔ til hver Mand. Nutiden fremviser et Forbrug af 25 ℔ Sukker, $6^1/_2$ ℔ Kaffe og Te og ikke mindre end 125 Tønder Vand aarlig for hver enkelt, det sidste naturligvis anvendt baade til Drikkevand, Madlavning og anden Husholdningsbrug. Hertil har hin Tid selvfølgelig ingen tilsvarende Opgivelse. Men iøvrigt overstiger det 16de Aarhundredes Forbrug vor Tids paa alle Punkter. Af Kød og Flæsk medgik der Aar 1600 274 ℔ til hver, i vor Tid kun 137 ℔. Af Fisk fortæredes der Aar 1600 paa Ugens fire Fiskedage ialt 336 ℔, i vor Tid kun — 26 ℔. Af Rug, Byg, Ærter og Gryn medgik der Aar 1600 1072 ℔, i vore Dage ikke mere end 365 ℔. Endelig var Forbruget af Øl den Gang 1680 Potter for hver om Aaret, nu til Dags kun 220 Potter.

Saadanne Tal viser tydeligere end alt andet Afstanden mellem den Gang og nu.

Det er klart, at en saadan Appetit maatte indgyde Fremmede Forbavselse. Skønt disse i Reglen dvæle ved, hvad Nordboerne formaaede at drikke, fordi dette, baade hvad Maal og Virkning angik, langt overskred, hvad man andetsteds var vant til, omtale

de dog ogsaa stundom den nordiske Appetit. Saaledes fortæller en østrigsk Adelsmand, der under den nordiske Syvaarskrig gæstede Danmark, at han sjældent havde set saa megen Mad samlet paa ét Sted som her, trods Krigens Tryk, ved et Bondebryllup. Bordene bugnede formeligt derunder, og kun med Møje formaaede Skafferen at bære det vældige Saltmads Fad, hvis blandede Indhold gjorde saa stærkt Indtryk paa den Fremmede, at han endnu en Snes Aar efter vidste at gøre Rede derfor. Sin Dom over Danmark indbefattede han i de Ord, at det var et Slaraffenland, hvor alle, og ikke mindst Bønderne, spiste meget og drak dygtigt.[1] En Udlænding, der Aar 1562 overværede en gejstlig Sammenkomst paa Sjælland i Anledning af en Lektors Indsættelse i Sorø, udtaler sit Hovedindtryk i følgende Ord: «Sjællænderne aad og drak hele Dagen værre end Svin«.[2] Mere Høflighed i Formen men samme Blik for det Væsentlige gør sig gældende i Beskrivelsen af Jyderne i Mercators Atlas, Udgaven af 1608: «De spise og drikke grumme meget og have en overmaade god Fordøjelse».[3]

3.

Maaden at forsyne sig med det Fornødne til Huset var i det 16de Aarhundrede noget afvigende fra Nutidens. Den Forskel mellem By og Land, som en senere Tid har set udvikle sig, var endnu ikke ret tilstede. Selv i Byerne forsynede man sig for lange Tider ad Gangen, og enhver større Husholdning besørgede selv sin Bagning, Brygning, Slagtning og ofte Smørkærning tillige. Forsyningens og Tillavningens Arbejde var endnu ikke udskiftet og fordelt paa de mange Hænder. En flink Husmoder skulde selv kunne forestaa den Række af Omdannelser, der hørte til, førend Kornet paa Marken, Oksen i Stalden, Honningen i Bistadet stod som et velsmagende Maaltid paa Bordet.

Det var altsaa store Fordringer, der i det 16de Aarhundrede stilledes til en Husmoder. Hendes Hverv var ofte vanskeligere end Mandens. Med et Fremsyn, der strakte sig Aaret rundt, skulde hun være forberedt paa alle Muligheder. Forstaaende sig paa alt, maatte hun selv være den ledende allevegne, fra det Øjeblik Hjemmets Skude udrustet til Aarstogt lagde ud. Voksne,

flinke Døtre var under saadanne Forhold en fortrinlig Støtte. Men selv de kunde forøge Vanskelighederne, naar de i Aarets Løb krævede deres Part af Forsyningen til et nystiftet Hjem.

Brød nødes ligesaa almindeligt i det 16de Aarhundrede som nu, og var en af de Livsfornødenheder, hvormed Huset hyppigst maatte forsynes. At bage hver Dag var dog noget, hvorpaa kun de aller færreste Hjem indlod sig. En Gang hver Uge eller hver fjortende Dag synes at have været det almindelige. Man faar et Indtryk af, hvor lidet Datiden var forvænt med friskbagt Brød, naar man ser, hvorledes det i saa Henseende gik til ved festlige Lejligheder. Selv ved kongelige Fester blev Brødet bagt længe i Forvejen og ofte først forsendt fra en Landsdel til en anden. Hvedebrød, bagt ugevis forud i Odense eller Kalundborg, var ikke meget friskt, naar det endelig naaede til Koldinghus eller Kronborg.[1] Men langt at foretrække var det dog uden Tvivl for, hvad der vankede til daglig for dem, der nød kongeligt Underhold. Rugbrødet bagtes hyppigt omkring paa Lenene i Efteraaret, for først ved Foraarstide at uddeles paa Københavns Slot.[2]

Under saadanne Omstændigheder maatte det synes i høj Grad fristende at ty til Bagerne. De havde den store Fordel dagligt at levere friskbagt Brød. Intet Under derfor, om mangen velstaaende Husmoder i en snæver Vending fulgte Fattigfolks Eksempel, ja, at selv Kongen i det mindste paa Rejser stundom ligeledes lod hente hos Bageren. Om Christian den Tredje f. Eks. vide vi tilfældigt, at da han Aar 1541 var paa Malmøhus, lod han baade Morgen og Aften købe Brød hos en af Byens Bagere.[3]

Men Ulykken var, at Bagernes Brød hyppigt var meget slet tillavet. Det var jo beregnet paa Smaafolk, der ikke kunde bage selv og altsaa ikke havde Raad til at stille store Fordringer. Forlangte man finere Brød, Peberkager og sligt, kunde man let faa noget, der havde ligget gentagne Gange tilfals paa Landets Markeder. Og holdt man sig til de almindelige Slags, var selv dette i Reglen daarligt bagt. Betegnende for Forholdene er Tilstanden i Helsingør under Kronborgs Opførelse. Kongen kom i denne Tid hyppigt til Byen, og da der ingen Husholdning kunde føres paa Slottet, var han med sit Følge henvist til, hvad der kunde faas fra Staden. Men selv under disse Forhold var det ikke muligt at faa Bagerne til at oppe sig. Bestandigt klages der over deres daarlige Brød, der var halv raat og slet bagt,

og Borgemestre og Raad maatte den ene Gang efter den anden kalde dem op paa Raadhuset, for at udskælde dem eller idømme dem Bøder. Tilsidst greb man til det yderlige Middel at ophæve hele Helsingørs Bagerlav, saa at det nu stod enhver frit for at bage og falbyde Brød.[1] De Fribagere, som herved opstod, viste sig imidlertid snart at være en meget uregérlig Race. Bagerdrengene bandede og sloges paa Torvet, saa at man maatte forbyde dem at have Stade dèr og henvise alt Salg udelukkende til Bagernes Vinduer.[2] Snart saa man sig ogsaa nødt til at oprette Lavet paany, og nogle faa Aar efter var Brødet ligesaa slet som forhen.[3]

En Klage, saa gammel som Bagerlavet selv, er den over undervægtigt Brød. I det 16de Aarhundrede gentoges den hyppigt. Den besvaredes imidlertid stadigt fra Bagernes Side med Paastand om, at det var umuligt længere at levere Brødet til de gamle Priser. Uafbrudt maatte derfor Taksterne forandres, eller som Datiden kaldte det, en ny Skik gives. Et Sigtebrød til en Hvid, omtrent fire Øre i Nutids Penge, skulde saaledes endnu i Aaret 1579 i Helsingør veje 15 Lod, kort efter sank det til 13 og i København Aar 1590 skulde det kun veje 10 Lod. Et Hvedebrød til samme Pris skulde i det førstnævnte Aar veje 8 Lod, i det sidste kun 5.[4] En af Grundene hertil laa naturligvis i de stigende Kornpriser. En Tønde Rug f. Eks., der ved Aarhundredets Midte kostede lidt over 3 Kroner i Nutids Penge, betaltes Aar 1590 med henved fem Kroner.[5] Men lige saa sikkert synes det at være, at Bagerne stærkt benyttede sig af den derved opstaaede Forvirring. En ejendommelig Maade at hindre sligt paa, anvendtes i København i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede. Det befaledes nemlig alle Bagerne i Byen hver Onsdag og Lørdag fra Klokken 7 til 10 at holde Udsalg paa Nytorv. Saaledes kunde Kunderne med Lethed sammenligne deres Varer, og hvis man havde et Brød mistænkt for at være undervægtigt saa hang der en Vægtskaal til Afbenyttelse paa Raadhuset lige over for.[6]

De Brødsorter, der var de almindelige i Danmark, i det mindste i Byerne, var ligesom nu til Dags de tre: Rugbrød, Sigtebrød og Hvedebrød. Rugbrød bagtes af Rug og iblandet Klid. Det kaldtes gerne for «Grovt Brød». Formen var endnu enten den gammeldags, runde, eller den moderne, aflange. De runde Rugbrød kaldtes for «Leve», de aflange for «Grovkrop». Den Skik, at bage runde Rugbrød, synes dog at have været stærkt i Aftagende. I Hel-

singør bleve Bagerne Aar 1579 enige om helt at ophøre med denne Form.[1]

Sigtebrød gik under det fælles Navn: «Skonrog», vistnok af det tyske: Schönroggen, fin Rug. Af Rug bagtes fremdeles Tvebakker, der synes især at være anvendte til Skibsbrug. Til den Flaade, der skulde føre den danske Prinsesse Anna til Skotland, bagtes der saaledes 144 Tønder Rugtvebakker i København; da Togtet skulde gaa til fremmed Land, hed det udtrykkeligt i Befalingen, at disse Rugtvebakker skulde være «vel flyede, saa at de kunde være ustraffede hos fremmede Folk.»[2]

De hyppigst forekommende Arter af Hvedebrød vare Kringler, Vegger og Simler, under hvilke Benævnelser de ligeledes gik i Tyskland,[3] hvorfra de vel ogsaa var indførte i Norden. Derimod vilde man i hin Tid forgæves have henvendt sig i et Bagervindu om «Franskbrød» eller «Wienerbrød», disse Navne kendtes ikke. Af alle Slags Hvedebrød synes Simler at have været mest yndede, de omtales meget hyppigt. Under det ovenomtalte Ophold paa Malmøhus lod Christian den Tredje hente Simler baade til Morgen og Aften. Aar 1577 gav Frederik den Anden Daniel Simlebager Lov til at bosætte sig i København og dyrke sin Specialitet uhindret af alle Bagerlavets Anløb.[4]

Medens man i Byerne i Danmark kun lavede Brød af Rug og Hvede, var dette langt fra Tilfældet paa Landet. I enkelte Egne synes man at have bagt Brød af Byg alene, og meget hyppigt blandede man Byg i Rugen. Paa Falster gav Bønderne saaledes Præsten Bygbrød i Offer,[5] og selv paa Malmøhus blandedes der ved Tillavningen af det tarveligere Brød en Skæppe Bygmel i hver tre Skæpper Rugmel.[6]

Saa det saaledes ud i det kornrige Danmark, var det en Selvfølge, at Forholdene højere mod Nord var langt fattigere. I Sverige som i Norge anvendtes i Reglen Byg og Havre til Brød.[7] Endnu i en meget senere Tid var Rugbrød en saadan Lækkerbidsken i Dalarne, at enhver der ved et Besøg hos Provsten fik sig et Stykke, troligt gemte det, og ved Ankomsten til Hjemmet uddelte sin Knäckekaka i smaa Bidder. Det almindelige Brød i Dalarne var lavet af Ærtemel og det Mel, der faas, naar Byg eller oftest Havre males sammen med sine Avner stundom med hele Akset.[8] I enkelte Bygder i det nordlige Norge, hvor Kornet hyppigt fryser bort før Høsten, var Barkbrød den bedste Føde. Hertil benyttedes den indre Bark af Fyrre- og Elmetræ,

der afreves om Sommeren inden August Maaned; efter denne Aarstid led Træerne nemlig for meget ved saadan Behandling. Barken tørredes i Ovnen, skares i Stykker, stødtes smaat og maledes derpaa til Mel.[1] Det var en Selvfølge, at i vanskelige Aaringer, under Hungersnød og Dyrtid, trængte den Skik at spise Barkbrød ogsaa ned til de sydlige Egne af Landet. I Aarene 1596—98 maatte saaledes selv i det sydlige Norge hver Mand, baade fattig og rig, nære sig hermed, da Korn ikke var til at opdrive. Tilfjelds brugte man da Fyrrebark, langs Søkanten Elmebark, hvilket ansaas for mere nærende og bedre lod sig bage til Brød. En Samtidig beskriver Tilstanden saaledes: «Hvo, som vilde give et fattigt Menneske et Elmetræ i sin Skov, gjorde da en stor Velgerning; men paa det sidste tog hver sig selv Lov at flaa Elm, hvor de den kunde finde, for blot at bjerge Livet dermed.[2]

Fælles for Sverige og Norge var den Skik at bage Brødet meget haardt til Knækbrød. I Danmark synes haardtbagt Brød kun at være brugt til Flaaden.[3] En egen Art haardt Brød var det norske «Fladbrød». Det bagtes, som ovenfor meldt, af Byg- og Havremel blandet sammen. Ved Tillavningen brugtes runde Kværnstene, af Størrelse som Bunden i en Tønde, de huggedes i Hardanger og forsendtes over hele Norge. Naar Bagningen skulde foregaa, anbragtes den runde Kværnsten ovenpaa en trefire opstillede Stene som Stivere, og Ild antændtes derunder. Naar saa Kværnstenen, der kun var en Finger tyk, var ret ophedet, lagde man forsigtigt ved Hjælp af et eget Slags Træsværd den papirstynde seje Dej derpaa. Der hørte Behændighed og Paapassenhed til for i rette Øjeblik, før Pandekagen svedes, at stikke Træsværdet ind der under og smække den om og samtidigt stænke den glohede Kværnsten med Vand for at svale den. Hvert enkelt Fladbrød bagtes kun kort, og snart kunde der staa en hel Stabel. De opbevaredes derpaa i et lille, særskilt Hus, det tidligere omtalte Stabur, der hvilede paa Stolper, ofte kugleformigt udbuede opefter, for at ikke Rotter og Mus skulde kunne kravle op og gøre Indbrud.

Dette Fladbrød nød den Gang som nu særlig Anseelse i Norge. Det paastodes at være drøjere og at mætte bedre end samme Slags Mel tillavet paa hvilkensomhelst anden Maade. Paa Grund af Brødets Tyndhed mærkede man ikke saa meget til, at Dejen egentlig var baade tør og klæg, tværtimod det var ret

velsmagende. Og fremfor alt, dette Brød kunde gemmes i lange Tider uden hverken at skimle eller mulne, ja man paastod endog, at det vandt i Smag ved at gemmes aarevis. Dette var en ubetalelig Fordel. I gode Aaringer kunde man forsyne sig til de slette, og enhver sørgede for at være mindst et Aar forud med sin Bagning. Paa velforsynede Gaarde kunde man endog ved at kigge ind ad Stabudøren til de ventende Stabler se tyve Aar og stundom mere frem i Tiden.[1] I saa Henseende gav iøvrigt det svenske Brød ikke Nordmændenes noget efter. Ifølge gammel Skik bagte man her Knækbrødet saa stenfast, at «hvad der var bagt til en Daab, vel kunde holde sig indtil Barnet fik Bryllup».[2]

Bybefolkningens Forsyning med Kød, foregik paa forskellig Vis i de forskellige Aarstider. I Slagtetiden, Oktober og November Maaned, sørgede enhver saa vidt muligt for sig selv. Mangen Borger drev jo dengang Avling og holdt altsaa selv Kvæg. Hvo der ikke havde Jord, holdt dog i det mindste en Gris eller to og traf henad Efteraaret Aftale med Bekendte om Indkøb af et Par fede Lam eller en Okse til Deling. Helt ned i Befolkningen satte Slagtetiden alle i Røre, thi Lønnen betaltes dengang ofte i levende Varer. Der slagtedes derfor hos Familier, som aldrig kunde tænke paa f. Eks. selv at bage.

Slagtetiden var med Rette en yndet Tid. Saalænge den stod paa, levedes der bedre end ellers, og ofte kunde det falde vanskeligt nok at faa Plads til en Fiskedag for lutter Kødspiser. Slagtetidens Varighed var naturligvis forskellig, men selv i smaa Huse kunde der gaa længere Tid hen, inden alle Pølser var stoppede, Saltetønden fyldt, Kødet hængt i Røg og det behørige Antal Talglys støbt.

Helt anderledes tog det øvrige Aar sig ud, hvad Forsyningen angik. Saa tyede ikke blot Fattigfolk, men de Rige med til Slagterne; thi det var kun de aller færreste, der Aaret rundt kunde holde sig selv med ferskt Kød.

Slagternes første Pligt var paa enhver Køddag, altsaa Søndag, Tirsdag og Torsdag at have tilstrækkeligt, fersk Kød tilfals.[3] For at kunne tilfredsstille denne Fordring maatte de stadigt holde Slagtningen i Gang. I de mindre Byer kunde dette nogenlunde let lade sig gøre, men i de større medførte det betydelige Ulem-

per. I København klagedes der saaledes over, at Slagterboderne paa Hjørnet af Skindergade og Klosterstræde[1] i den varme Aarstid udbredte en ulidelig Stank, og Rendestenene i Omegnen var fyldte med Blod og anden Urenhed. Med Rette eller Urette hidledte man herfra den Pest, der i Aaret 1577 hjemsøgte Byen.[2] Paa Christoffer Valkendorfs Foranstaltning opførtes da udenfor Byen, lidt syd for Kongevejen, omtrent hvor Frihedsstøtten nu staar, et fælles Slagtehus, bestaaende af fjorten Boder, hvor fremtidigt Slagtningen skulde foregaa.[3] Fra den Tid blev Vesterbro fortrinsvis Slagternes Tilholdssted.

Slagterne var imidlertid ikke de eneste, der forsynede Byerne med Kød. De havde meget farlige Medbejlere i Bønderne, hvem det var tilladt paa Torvedagene at bringe frisk Kød til Bys. Den eneste Forskel var, at Slagterne skulde sælge deres Varer pundevis, medens Bønderne maatte sælge stykkevis. Denne sidste Bestemmelse synes særlig at have ærgret Slagterne. Gentagne Gange gjorde de saaledes i Helsingør Opstand og nægtede at sælge Lammekød anderledes end i hele Fjerdinger. Øvrigheden tog imidlertid stadig Borgernes Parti og gik endog saa vidt, at den for en Tid fratog Slagterne deres Rettigheder og gjorde Retten til at slagte og udsælge Kød til en fri Næring.[4]

Medens Slagterne her trak det korteste Straa og maatte finde sig i, at Folk paa Torvedagene gjorde alle deres Indkøb ved Vognene paa Torvet, fik de derimod kraftig Bistand fra oven paa et andet Omraade. Man sættes levende ind i hin Tids Forhold ved at se den Iver, hvormed Borgmestre og Raad værgede sig og sine mod en Fjende, der truede alle, Slagterne saavelsom Kunderne, nemlig: Smaahandlerne, Høkerne. Vor Tid, der for Størstedelen er afvant med at handle paa Torvet og fortrinsvis benytter Mellemhandlere, forstaar knap den Bitterhed, der udfoldedes i Kampen mod disse.

Og dog var det nødvendigt at værge Torvets Fred og den frie Handel imod dem. Thi naar hæderlige Borgerkoner mødte paa Torvet eller raabte Bondevognen an, idet den kørte forbi deres Dør, var det ingen let Sag at komme til at faa sig en Gaas eller en Lammefjerding. Ud fra Byen stimlede der nemlig i den tidlige Morgenstund en hel Sværm, der langt ude paa Vejen antastede Vognene og enten afkøbte dem Varerne eller sluttede Kres om dem, og hver med Haanden paa sin Bøtte Smør eller Lammeside, i sluttet Trop fulgte med ind til Torvet.

Gennem denne Ring var det næsten umuligt at trænge, de hujede og skreg, stødte Kunderne til Side og bandte paa, at Varerne var solgte. Det var især Kvinder, der udmærkede sig i dette Haandgemæng, og Bytjenerne havde deres Nød med at splitte dem ad og bane Husmødrene Vej.

Forbud paa Forbud udstedtes mod disse Høkere og Høkersker, der opkøbte Varerne for at udsælge dem i Smaapartier. Baade som Familiefædre og Øvrighedspersoner var Borgemestre og Raad lige nidkære mod Uvæsenet. Deres Hustruer og Døtre blev jo ilde medhandlede, og paa Byens Vegne forargedes de over disse Opkøbere, der drev ulovlig Handel uden at have løst Borgerskab og uden at svare en Skilling i Skat. Man kan læse Forbitrelsen i de stærke Udtryk om «Vinkelkøb», «udsulte Byen» o. s. v.

Forgæves var imidlertid alle Skældsord. End ikke den Befaling hjalp, der udstedtes i Helsingør Aar 1576, hvorefter det tillodes Bytjenerne selv at beholde Halvdelen af alle de ulovligt indkøbte Varer, som de kunde overkomme. Saa skred man da til et yderste Middel. Helsingør synes i denne Henseende at være gaaet videst. Medens København nøjedes med tre Halsjærn, et paa Hjørnet af Nørregade, et paa Hjørnet af Vestergade og et tredie paa Amagertorv,[1] anbragtes der i Helsingør ikke mindre end fire nye Halsjærn. Heri skulde alle de sluttes, der blev grebne i at købe af Vognene udenfor Byen, følge med dem ind med Haanden paa Varerne eller paa Torvet købe mere end til eget Behov. Ja, selv om en Kvinde saa blot listede af med et Stykke Lammekød under Kaaben, skulde hun miste det og uden Naade i Halsjærnet. I denne ubekvemme Stilling maatte saa de paagældende forblive, saa længe Torvet varede. Der er ingen Tvivl om, at disse fire Halsjærn, hver med sin Synder i Klemme omgiven af Byens glade Ungdom, har bidraget væsentligt til at forhøje Torvets ejendommelige Liv.[2]

Aarhundredet ud varede Høkernes Trængsler. Saa begyndte man lidt efter lidt at give efter. Medens det endnu i Aaret 1590 var blevet aldeles forbudt i København at købe Fødevarer paa Torvet i større Maal end til eget Forbrug,[3] blev det Aar 1609 og atter 1613 tilladt Høkerne efter Klokken ti at opkøbe paa Torvet saa meget, de vilde.[4] Under vekslende Forhold har de siden da vidst at hævde deres Stilling.

I en anden Henseende var alle Husmødre, der handlede

paa Torvet eller hos Slagterne, yderst gunstigt stillede, de behøvede ikke at tinge om Prisen. Denne dannede sig nemlig ikke som i Nutiden af sig selv, som en Følge af Tilbud og Efterspørgsel; Borgemestre og Raad fastsatte den. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at Byernes Øvrigheder paa dette Punkt var nøjeregnende, og ofte gik Slagterne og især Bønderne saa nær, som det var muligt. Disse var jo helt i deres Vold, forsaavidt de var pligtige til kun at føre deres Varer til nærmeste Købstad. Her laa det egentlige Stridspunkt mellem Magistrat og Høkere. Øvrigheden hævdede sin gamle Ret til selv at bestemme Prisen. Høkerne kæmpede, uden at være sig det klart bevidst, for den frie Handel.

Betragter man hin Tids Kødpriser, faar man et bestemt Indtryk af, at Danmark dengang særlig lagde sig efter Kvægavl. Kød og Fedevarer var forholdsvis billigere end Brød. I Helsingør, hvor man kan forfølge Kødpriserne med stor Nøjagtighed, solgtes i Tidsrummet 1576—86 et Pund Oksekød, eller som hin Tid kaldte det: «Gropenbrad», i Reglen til en Pris af 6 Øre i Nutidspenge. En Lammefjerding kostede omtrent 36 Øre. Ved Midsommertide 1582 gjaldt et Par fede Høns sammesteds 50 Øre, en Snes Æg 25 Øre.[1]

Det laa i Sagens Natur, at Priserne maatte veksle noget efter Aarstiderne. I Aalborg vedtoges det saaledes, at fersk Lammekød slet ikke maatte sælges førend otte Dage før Pinse.[2] Oksekød som Lammekød havde Sommerpriser og Vinterpriser. Men foruden disse regelmæssige, svage Svingninger indtraadte der stundom en stærkere Stigning, fremkaldt ved Misvækst og lignende. Øvrigheden stemmede imod, saalænge den formaaede, men maatte nødvendigvis tilsidst give efter. I Januar 1577 fik saaledes Slagterne i Helsingør Prisen for Oksekød tvungen op til 8 Øre Pundet, men inden Aaret var omme, nødtes de til atter at lade den falde til knap det halve.[3] Den stærkeste Stigning i Aarhundredet indtraadte vistnok omkring Aar 1590, da et Pund Oksekød i København ansattes til den uhørte Pris 24 Øre.[4] Datiden stod værgeløs overfor disse Virkninger af Misvækst. Handelsforholdene var af den Natur, at hver Landsdel i Reglen maatte se at klare sig selv, og ramte en Ulykke hele Landet, ejede man kun et svagt Middel til at afhjælpe Ondet, nemlig at forbyde Udførsel. Under saadanne Forhold kunde det blive afgørende, om et slet Foderaar tilfældigvis var et godt Oldenaar,

saa at Flæsk kunde afgive et billigt Fødemiddel. I et daarligt Oldenaar som f. Eks. 1593 kunde selv Flæsk stige til en Pris af 15 Øre Pundet.[1]

Medens Vildt var let nok at faa paa mange Steder i Norge og Sverig, hørte det i Danmark til de Spiser, der kun tilkom enkelte Klasser af Folket. Skønt der var Overflødighed deraf, forekom det, saa vidt man kan se, ikke i Handelen. Dette vilde uden Tvivl ogsaa have været farligt for Jagtens Fredning. Man maatte da altsaa være adelig eller ansat i Kongens Tjeneste for at kunne nyde Vildt. Mangen ærlig Borgermand gik vistnok i sin Grav uden nogensinde at have smagt en Dyrekølle.

Ved Hove derimod var Vildt en hyppig Spise. Det nødes ikke blot ferskt og i den egentlige Jagttid men saltet hele Aaret rundt.[2] Til alle større kongelige Jagter udkommanderedes derfor særlige Slagtere og Saltere.[3] Man faar et Indtryk af den utrolige Vildtrigdom, naar man hører, at der f. Eks. til en kongelig Jagt i Skanderborgegnen Aar 1587 bestiltes ikke mindre end 24 Læster Salt til Nedsaltning af det forventede Bytte.[4] Datidens Udtryk svarede til disse Forhold. Der taltes ikke blot om fældet Vildt i Stykketal, men om at «lade slaa en Læst Vildbrad», «skyde en Tønde Raavildt» o. s. v.[5] Undertiden synes Udbyttet at have langt overskredet, hvad man var i Stand til at fortære selv et Aar igennem. Det maa saaledes vistnok anses som Tegn paa Overforsyning, naar Frederik den Anden under Frederiksborgs Opførelse lod Arbejdsfolkene underholde med saltet Vildbrad.[6]

Noget anderledes stillede Forholdet sig for Adelens Vedkommende. Ganske vist var den i Besiddelse af Jagtret, og de rigere Adelsmænd havde baade Dyrehaver og store Vildtbaner at jage paa. Men dog kunde det stundom falde svært nok at faa Vildt. Ingen Lensmand maatte paa egen Haand jage i sit Len. Og hvad hjalp det ham saa, at han maaske ejede en Gaard i Jylland, naar Lenet, hvor han opholdt sig, laa i Sjælland eller Skaane. Kun meget sjældent gik Kongen ind paa, at der af Lenets Skove aarligt leveredes Lensmanden et vist Antal Stykker Vildt.[7] Frederik den Anden i det mindste var yderst nøjeregnende paa dette Punkt. Derimod uddannede der sig lidt efter lidt den Skik, at der ved større Familiefester, Bryllupper, «Velkommen» og Begravelser sendtes Vedkommmende i Foræring fra Kongen et eller flere Stykker Vildt. Selv Landets mægtigste Familier tog med

Glæde imod, ja anholdt ligefrem om at maatte faa saadanne Gaver.[1]

Der var én Lejlighed, hvor Forskellen mellem den kongelige og adelige Forsyning traadte altfor tydeligt frem, det var ved de aarlige Herredage. Her, hvor man mødtes i Mængde, faldt det naturligt at udfolde Pragt og holde Gilder. Men hvis Ens Ejendom laa i en anden Landsdel, var det ikke let, tilmed i den varme Aarstid, at skaffe Vildt fra Hjemmet. Hvorledes man har baaret sig ad i Frederik den Andens Tid, vides ikke med Sikkerhed. Men allerede tidligt under Christian den Fjerdes Regering blev det Skik, at Kongen forbarmede sig over sin Adel og — for gode Ord og Betaling — forsynede den med Vildt. Indtægten var ikke ringe, Skikken bredte sig, og lidt efter lidt blev Kongen saaledes Landets første Vildthandler.[2]

Fisk udgjorde en langt vigtigere Livsfornødenhed dengang end nu. Ifølge gammel Skik nødes der Fisk baade Middag og Aften paa hver af Ugens fire Fiskedage, og selv om man ikke længere holdt sig udelukkende hertil men blandede Kødretter imellem, udgjorde Fisk dog fremdeles en meget anseelig Del af Ugens Forbrug. Som en Følge heraf var man ganske anderledes end i Nutiden indrettet paa altid at have Huset velforsynet. Hovedmassen af, hvad der fortæredes, var tørret Fisk. Ikke blot fra Norge, men fra Jyllands Vestkyst og fra enhver Egn i Landet, der laa nær ved Søen, udførtes der tørret Fisk i store Mængder. Førend Vinteren kom, var alle nogenlunde Velstillede forsynede med de fornødne Bundter tørrede Torsk, Hvillinger, Flyndere o. s. v. Hvilke Masser der kunde gaa med, kan ses af, at der til Hofholdningen blot paa Frederiksborg Slot Aar 1596 forskreves fra Ribe 40,000 Skuller og Flyndere, 40,000 Hvillinger, 500 Rokker, 200 store Kabliov og 200 Langer.[3] Christian den Fjerdes Kroning skulde foregaa i August Maaned samme Aar. Skønt det altsaa var Sommertid, forberedte man sig dog i København paa, at Gæsterne vilde af tørret Fisk kunne fortære 30,000 Flyndere, 24,000 Hvillinger, 400 Rokker, 200 Langer samt 12 Tønder Bergfisk.[4]

Foruden tørret Fisk sørgede man ved Efteraarstide for at faa nedsaltet Fisk i Huset. Tønder med saltet Torsk og Sild,

hos de Rigere ogsaa Makrel, Aal og Laks eller vel endog en Otting «Niøjne», hørte med til den nødvendige Aarsforsyning.

Mellem al denne saltede Fisk, der uundgaaeligt vankede Vinteren igennem, var det en kærkommen Afveksling engang imellem at faa en Ret fersk. I Søbyerne var dette ikke vanskeligt. Enkelte Smaafolk pilkede selv fra Baad eller ved Vaagerne, men Mængden holdt sig til Fisketorvet eller Fiskerbaadene ved Bolværket. Her herskede altid stort Liv om Morgenen, naar Byens egne Folk eller Baade fra nærmeste Leje havde bragt deres Fangst. Prisen var ikke her som ved Kød forud fastsat, og en livlig Kamp mellem Køber og Sælger kunde derfor udspinde sig. Den eneste By i Norden, hvor dette ejendommelige Liv har holdt sig uforandret indtil vore Dage, er vistnok Bergen. Fra Fisketorvet og Havnen stjal sig, hvormeget man saa end søgte at hindre det, Høkersker klædte som Fiskerkoner op gennem Byen.[1] De fandt rigelig Afsætning i Smaagaderne og solgte Resten til Bønderne paa Torvet.

Om Sommeren afløste fersk Fisk for en Del den tørrede og saltede. Sommerbebuderne Flynder og Hornfisk hilsedes med Glæde; men Stemningen sank, naar man var styret ind i Sildens det stille Bælte. Ingen anden Fisk forekom i saadan Mængde som denne. Sundet, Bælterne, Limfjorden, Kattegattets Kyster vrimlede af den, dens Pris var derefter, og som en Følge deraf maatte alle Kystbeboerne tære den maanedsvis mindst fire Gange ugentlig baade til Middag og Aften. Under saadanne Forhold længtes man naturligt atter tilbage til den tørrede Fisk. Set i denne Belysning vil det forstaas, at hine 30,000 tørrede Flyndere og 24,000 tørrede Hvillinger til Christian den Fjerdes Kroning i August Maaned kunde fremtræde som Delikatesse, og at den kyndige Husmoder netop om Sommeren holdt mest til Raade med Resten af Aarets Fiskeforsyning. Endnu mod Slutningen af det 19de Aarhundrede udgjorde i Danmark ikke fersk Fisk, men tørret Fisk Landalmuens Festspise.

Husmoderens Pligter ligeoverfor Fiskedagenes Retter var kun tilsyneladende nemmere end med Hensyn til Kødspiserne. Som vi har set, fulgte man ogsaa med Fisk den Skik at forsyne sig for et Aar ad Gangen, og Sagen var ingenlunde gjort med at lade Manden købe saa og saa mange Tønder saltet Fisk, og saa og saa mange Bundter tørrede. Meget hyppigt maatte Husmoderen selv forestaa baade Nedsaltningen og Tørringen. I Søbyerne drev

nemlig de fleste Købmænd selv Fiskeri eller havde dog Part deri. Øvrighedspersonerne havde ofte i Embeds Medfør Del i Udbyttet. I Helsingør var det saaledes en ligesaa yndet som farlig Idræt at ro ud i den tidlige Morgenstund og paa egen Haand røgte Borgemestrenes Bundgarn.[1] I November 1583 lykkedes det en Fyr at stjæle Aalene fra alle Byfogdens Aaleruser.[2] I de fleste større Husholdninger gik det da med Fisk som med Kød: af egne Varer tilberedte og hengemte man selv den store Aarsforsyning, der fyldte Kælder og Loft.

Paa Landet tog Forholdet sig noget anderledes ud. Her nødtes man tildels til at gøre Indkøb af tørret og saltet Fisk fra Kysterne. Dog hjalp man sig iøvrigt saa godt, man formaaede, og vidt forskelligt fra Nutidens Maade at klare sig paa. Hin Tid drev nemlig Ferskvandsfiskeri efter en storartet Maalestok. Overalt, hvor der blot fandtes en Dam, en Tørvemose, et Gadekær, sørgede man for Fisk deri. Ved alle adelige Gaarde var der Fiskeparke, hyppigt trappevis anlagte, for at man kunde lade den ene løbe ud i den anden. Den kongelige «Digemester» (Teichmeister), der havde Tilsyn med alle de kongelige Fiskeparke, var en højt anset Mand, hvis Raad indhentedes, hver Gang der var Tale om nye offentlige eller private Anlæg. Man faar et Indtryk af hin ejendommelige Velstand, naar man hører, hvordan det f. Eks. vrimlede med Fiskedamme om Uranienborg, Gisselfeld o. s. v. Ved Timgaard i Jylland var der ikke mindre end 19.[3] Næppe fik Dronning Sophia efter Frederik den Andens Død sit Enkegods paa Lolland og Falster i Hænde, førend hun straks sendte «Digemesteren» derned. Alle Parke blev oprensede og forsynede med nye Stigbor, Egeposte og Bøge-Render; Stubberup Sø blev tømt og tilsaaet i Bunden, før den atter fyldtes; nye Fiskeparke, Fisk og Fiskere anbragtes allevegne.[4]

Et lignende storartet Indtryk faar man ved at lægge Mærke til Udbyttet af hin Tids Ferskvandsfiskeri. Her blot et Par Eksempler til Prøve. «Den 2. Februar kom min Fisker,» skriver Esge Brok i sin Dagbog, «med 19 Laks, som han havde draget med Vaad». «Den 9. Februar kom han med 21 Laks.[5] Bønderne i Sinning By ved Silkeborg svarede aarlig til Kronen 150 tørrede Gedder for Retten til at fiske i en Nabosø. Da de misbrugte Friheden og «forfiskede» Søen, fratoges Tilladelsen dem.[6] Om en lille Sø til Bondegaarden Holmegaard (i Serup Sogn, Hidsherred, Viborg Amt) hører vi tilfældigt, at der paa én Dag

er fanget i samme Sø ikke mindre end 25 Vognlæs Brasen og andre Fisk[1] o. s. v.

De almindelige Ferskvandsfisk i Danmark var Gedder, Brasen, Karudser. Hvor alt var indrettet, som det burde, havde man en eller flere Damme for hver Art. Ved Frederiksborg var der tillige særlige Smerling-Damme.[2] En ganske udmærket Agtelse nød Karperne, der vistnok er blevne indførte i Danmark af Peder Oxe efter hans Tilbagekomst fra Landflygtigheden.[3] Frederik den Anden blev ham imidlertid snart en farlig Medbejler i denne nye Gren af Fiskeavl. I Aaret 1592 kunde der allerede sælges fra de kongelige Damme for en 1400 Kroner Karper[4] foruden hvad der var medgaaet til Hoffets eget Forbrug. I Sverige lod Johan den Tredie indføre Karper fra Tyskland og anbringe i de nygravede Damme ved Kalmar Slot; men trods al anvendt Omhu synes de ikke her ret at være slaaede an.[5]

Medens man i Norge og Sverige i Reglen var henvist til den ganske vist rigelige Fangst, der kunde gøres paa Stedet selv, enten langs Kysterne eller i Elve og Søer, besad Danmark den Fordel at ligge i Færdslens Midtpunkt, hvor man altsaa for Penge var i Stand til at forskaffe sig alle Delikatesserne fra de tre Lande. Til et udsøgt Bord i Danmark hørte Langer og Rokker fra Ribe eller Skagen, Helt fra Limfjorden, Makrel fra Helsingør, Aal stangede af Hollænderne fra Amager,[6] Karper fra Sjælland, Stenforeller fra Herredsvadkloster i Skaane,[7] Laks fra Jylland eller Halland, hvis man da ikke kunde faa den fra det sydvestlige Norge, og endelig alle de lækre Sager, der kom fra Bergen og ofte sloges sammen i det fælles Navn: «Bergfisk». Tolderen i Helsingør var fremdeles i Stand til at skaffe En af udenlandske Sager de saa yndede, engelske «Sprot» (Sardeller) og især de efterspurgte Negenaugen (Niøjne), der nødes baade tørrede og nedsaltede i Ottinger.[8] De fleste af disse Varer betaltes med meget høje Priser. En Tønde Aal f. Eks. og endda ikke af den allerbedste Slags, kostede 24—30 Kroner,[9] en Tønde norsk Laks kostede 56 Kr.,[10] Vesterhavs-Langer betaltes med den fabelagtige Pris af 20 Kroner Stykket.[11]

Et Par Navne, der lyder Nutiden fremmed, men hyppigt forekom iblandt Datidens Forsyninger, var «Sund og Mave» og «Rav og Rækling». Ved «Sund og Mave» forstodes Svømmeblæren hos Fisk, især Torsk. Den anvendtes dels som Husblas dels paa anden Vis og spillede, efter det store Forbrug at dømme,

en ikke ubetydelig Rolle i Datidens Madlavning. Den solgtes Tøndevis, en Tønde kostede lidt over 4 Kroner i Nutids Penge.[1]

«Rav og Rækling» indførtes fra Bergen. Det var Dele af de uhyre Helleflyndere, der fangedes ved Lofoten og som ofte var saa store, at en Fisk sønderhugget og saltet kunde fylde $2^1/_2$ Tønde. Ved «Rav» forstod man Benene og Finnerne med det fedeste Vedhæng. «Rækling» betød de fede, smalle Striber, (Rækler), skært Kød langs Finnerne, der fremkom, naar Fisken opskares paa langs.[2] De tørredes og solgtes stykkevis. «Rav og Rækling» ansaas i Danmark for den lækreste af al Bergfisk. Aarligt forskreves større Partier til det kongelige Bord. I Sverige var Johan den Tredie saa indtagen deri, at det daglig maatte sættes for ham.[3] Privatmænd derimod kunde ofte have ondt nok ved at skaffe sig det; selv smaa Partier deraf var derfor en velkommen Gave. «Sender jeg Dig nu en «Rav» og Birgitte nogen «Rækling», som nys er kommen fra Norge, hvormed I bedes tage til Takke» skriver Herluf Skave Aar 1581 til Christoffer Gøje til Gunderslevholm og hans Hustru. De fem Gæster paa Malmøhus maatte nøjes med paa Fiskedagene at erholde $^1/_8$ Stykke Rav og Rækling til Deling.[4]

Vil man have et kort men træffende Udtryk for, hvilken Rolle saltet Fisk spillede i det daglige Liv, hvilken stærk hjemlig Følelse der knyttede sig hertil, lægge man Mærke til et lille Træk som dette. Den danske Prinsesse Anna, der Aar 1548 ægtede Kurfyrst August af Sachsen og den Dag i Dag mindes for den varme Kærlighed, hvormed hun sluttede sig til sit nye Fædreland, hang endnu tyve Aar efter Adskillelsen fra Hjemmet bestandig lige fast ved Barndoms-Indtrykket: den kære, saltede Fisk. Selv Elblaks og andre Ferskvands Herligheder kunde ikke fortrænge Erindringen. Hvert Efteraar ved Mortensdags Tid maatte da Peder Oxe sørge for, at der afsendtes til hende en lille Aarsforsyning af saltet Sild og Bergfisk, Skuller og Hvillinger, Pilrokker, Smaatorsk og Makrel.[5]

Foruden Fisk ydede Havet endnu en Ret, som var særlig yndet, det var de forskellige Slags Krebsdyr. Med Urette har man henført den vaagnende Sans for denne Føde til en senere Tid. Medens Oldtidens Smag herfor, saavidt det lader, havde tabt sig i Løbet af Middelalderen, var det 16de Aarhundrede atter fuld Begejstring for denne Nydelse. Navnlig spillede Rejer og Krabber en stor Rolle. Under Christian den Tredies oven-

omtalte Ophold paa Malmøhus gjordes der hver Dag Indkøb af Krabber og Rejer til Kongens Bord, og stundom var Beholdningen opspist til Middag, saa at der maatte købes nye til Aften.[1] Aarhundredet igennem møder man denne Udgiftspost i Malmøhus Lensregnskaber: saa og saa meget for Rejer til Lensmandens Behov.[2] En tysk Rejsende i Aarhundredets Slutning fortæller som en Mærkelighed fra sit Ophold i København, at man her spiste store Hummer, af hvis Kløer det var Skik at lave Drikkekar. Han maatte have nogle saadanne hjem med sig til Tyskland for at Folk kunde se, at han talte Sandhed. Krabber, fortæller han, solgtes for en ren Spotpris. Man nød dem gerne til sit Øl; rundt omkring paa Ølstuerne gik derfor Folk om og falbød kogte Krabber.[3]

Medens Hummer saaledes var en ikke usædvanlig Spise i Danmark, og enhver kendte til at blive budt ind paa et Krus Øl og en Krabbe, ansaas Krebs for en ganske anderledes Herreret. Disse, der var saa almindelige syd paa, synes først ret at være blevne bekendte i Norden i det 16de Aarhundrede. Enkedronning Dorothea forærede Aar 1564 sin Søn Frederik den Anden nogle til at sætte i Dam,[4] Peder Oxe indførte dem paa Gisselfeld,[5] Enkedronning Sophie indforskrev Aar 1591 Krebs fra Rostock og lod dem anbringe i Fiskeparke paa Lolland og Falster, 20 Skokke i Halskov Dam og 30 Skokke i en Dam ved Halsted Kloster.[6] Johan den Tredie havde allerede en Snes Aar forud ligeledes indforskrevet dem fra Tyskland til Dammene ved Kalmar.[7]

Paa et ganske enkelt Punkt gik Norden i Spidsen for den europæiske Udvikling. Nydelsen af Østers, der havde været saa almindelig baade hos Fortidens Nordboere og hos Romerne, synes siden at være gaaet helt i Glemme. I Frankrig holdt man sig i det 16de Aarhundrede blot til de spiselige Landsnegle, først i det følgende Aarhundrede kom Østers atter i Mode.[8] Derimod var man i Danmark alt i det 16de Aarhundrede paa det rene med, at Østers — som Frederik den Anden forøvrigt i et Kongebrev af 1587 henfører til Fiskene[9] — var en særdeles velsmagende Spise. Vi er ikke i Stand til at spore, naar denne nye Opfattelse er opstaaet, eller om den maaske endog var en fortsat Overlevering fra Oldtiden, vist er det kun, at ved Frederik den Andens Hof holdtes Muslinger som Østers højt i Ære. Muslingerne skrabedes i de danske Farvande — Aar 1562 lod f. Eks. Kongen hente en Tønde fra Skelskør til Korsør, hvor han

just opholdt sig[1] — Østers derimod, eller som de dengang hyppigt kaldtes: «Osterlinger», forskreves i Reglen fra Norge. Vel blev der mod Slutningen af Frederik den Andens Regering fundet Østers i Vesterhavet ud for jysk Kyst, og der udstedtes Forbud mod at fange dem, da al Fangsten skulde tilhøre Kongen,[2] men vi véd intet nærmere om Udbyttet af disse Banker. Derimod var det en staaende Skik, at der hvert Aar løb en kongelig Jagt op til Nedenæs Len i Norge for at indtage en Ladning til Hoffets Forbrug. Da det i Aaret 1584 stundede mod Jul og Jagten endnu ikke var vendt tilbage, maatte et nyt Skib sendes derop for at skaffe Østerserne hid og spørge om Jagtens Skæbne.[3]

Det var naturligt, at disse nordiske Delikatesser vakte Beundring og Lyst til Delagtighed deri hos Fyrsterne i Nordtyskland. Paa Grund af Familieforbindelserne med det danske Kongehus lod sligt sig let udføre; det var jo en staaende Skik at udveksle Smaaforæringer. Tøvede man for længe fra dansk Side, tog de Bladet fra Munden. Hertug Ulrik af Mecklenborg meddelte saaledes ligefrem, at en Foræring Østers vilde være ham kærkommen, Hertuginden af Preussen sendte engang en Bøtte syltede Kramsfugle herop med Tilføjende af, at hun gerne saa, at man sendte hende 24 Tønder gode Sild til Gengæld.[4] Vanskeligheden bestod imidlertid i at faa Sagerne bragt i frisk Tilstand til Bestemmelsesstedet. For Hummers Vedkommende fulgte man den tvivlsomme Fremgangsmaade at koge og ovntørre dem straks, hvor de var fangede, og saaledes forsende dem den lange Vej.[5] Med Østers var Opgaven vanskeligere. Enkedronning Sophie, der yndede en vis Storladenhed i Foræringer, naar Udgiften ikke vedkom hende, forærede oftere sin Fader, Hertug Ulrik af Mecklenborg, en større Sending, engang endog 72 Tønder.[6] I et Svar til Tak for en af disse Sendinger giver Modtageren dem det tvetydige Vidnesbyrd, at de var «temmelig friske» ved deres Ankomst.[7] For Hertug Ulriks Vedkommende var der altid det uheldige, at han fra Ophold i Danmark vidste, hvorledes de skulde smage. Større Ukyndighed turde man forudsætte hos Fyrsterne længere syd paa. Enkedronning Sophie var i saa Henseende yderst dristig; helt ned i Mellem-Tyskland mødte efter Ugers Kørsler hendes Østers som Gaver. Om en Sending, der Aar 1588 afgik til Sachsen, meddeles der i Rentemester-Regnskabet den Oplysning, at de blev overbragte af «Bernt Styrmand, Fodbud i tyske Kancelli, der havde betalt saa og saa meget i Vogn-

leje».[1] Trods alle de Befordringsmaader, der synes at have staaet til hans Raadighed, er det dog et Spørgsmaal, om de ikke har tabt sig noget under Vejs. Ankomne til Sachsen synes de imidlertid heller ikke her at have fundet Ro. Kurfyrstinden af Brandenburg ventede nemlig sin Nedkomst og fik pludselig Lyst til friske Østers. I Berlin var der ingen at faa. Kurfyrsten skrev da ned til Sachsen og bad Kurfyrst Augusts Søn, Christian den Første, om nogle. Han forhørte sig i Dresden, men dèr var heller ingen at faa, og han forærede hende da et Fad «syltede». Hvis disse «syltede», hvad troligt er, har været de nys ankomne danske, saa har man en Maalestok for Høfligheden af den brandenburgske Takskrivelse. Der forsikres i denne, at da de kom til Berlin, var de endnu «temmelig friske og til at nyde». De svarede uden Tvivl til de kogte Krabber, som den danske Prinsesse Elisabeth i Mecklenborg engang i Sommerhede sendte «med Fodbud» ned til sin Broderdatter, Anna i Sachsen. Denne takkede og erklærede, at baade Kurfyrst August og hun havde fundet dem «yndige».[2]

Krydderier spillede en ganske overordentlig Rolle i Datidens Madtillavning. Alt i lange Tider havde man vel i Norden sat høj Pris derpaa, men i Løbet af det 16de Aarhundrede steg Forbruget til en paafaldende Grad af Overdrivelse. Vi har allerede ovenfor omtalt Grunden hertil: Søvejen til Ostindien var bleven funden. Heraf blev Følgen, at Prisen paa Krydderier faldt betydeligt, samtidig med at Handelen kom i Hænde paa Opdagerne, fra hvem den atter lidt efter lidt gled over til de mere driftige Hollændere. Hansestædernes Tilbagegang og Hollændernes bestandig tiltagende Fart paa Østersøen fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede svarer altsaa for Nordens Vedkommende til en stadig lettere Adgang til de saa højt skattede Krydderier.

Især fra Aarhundredets Midte kan vi næsten Aar for Aar forfølge Prisernes Dalen. Peber kostede saaledes Aar 1541 omtrent 2 Kr. 25 Øre Pundet, men Aar 1566 kun omtrent 1 Kr. 60 Øre. Ingefær kostede Aar 1541 ca. 4 Kr., Aar 1556 ca. 3 Kr., og 1566 kun $1^1/_2$ Kr. Pundet. Risengryn kostede i de samme Aar 35 Øre, 25 Øre og 20 Øre Pundet.[3] Priserne paa Rosiner,

Mandler, Svesker og andre Urtekramvarer sank ligeledes stærkt. Henimod Aarhundredets Slutning betaltes de fleste Krydderier, Sukker dog undtaget, med Priser, der synes at have staaet i omtrent samme Forhold til de øvrige Fødevarers som i Nutiden.

Prisbilligheden fremkaldte forøget Forbrug, dette atter nye Former for Udsalg. Tidligere havde man købt sine Krydderier enten hos Kræmmerne eller, naar det skulde være af bedste Slags, hos Apotekeren. Udgiftsposten: «Krudt fra Apotekeren», betegner blot, hvad Nutiden vilde kalde: Urtekramvarer. Men mod Aarhundredets Slutning blev Afsætningen saa stor, at der ganske naturligt udskilte sig af «Kræmmerne» —, der ligesom i Nutidens Smaabyer handlede med alle Slags Varer, — en egen Klasse, som kun forhandlede Husholdningssager. Sprogbrugen vaklede i Begyndelsen mellem at kalde disse nye Handlende: Materialister, Krudtkræmmere eller Urtekræmmere.[1] I det følgende Aarhundrede vandt den sidste Benævnelse afgjort Overhaand.

En egen Maade at forsyne sig paa, som kun Kongen og de aller rigeste kunde benytte, var at sende et Bud til Stedet selv, til Antwerpen, til Leipzig eller hvor nu Opkøbet skulde gøres. Naar Lejlighed gaves, anvendte man denne Fremgangsmaade endnu ned imod Aarhundredets Midte.[2] Det var efter Nutids Begreber ofte pudsigt smaa Indkøb, der saaledes blev gjorte. Et Bud f. Eks., som Christian den Tredie havde i Leipzig Aar 1545 og som hjembragte ret rigeligt af andre Sager, havde tillige Befaling til at købe til Kongen 8 Pund Strøsukker, 4 Pund smaa Rosiner, 2 Pund syltede Nelliker o. s. v.[3] Lidt efter lidt blev imidlertid Tolderen i Helsingør den naturlige Mellemmand ved alle slige Handler. Fra Aar 1550 kan man paavise en jævn Række af aarlige Opkøb til Kongens Behov foretagne af ham, idet han enten først sendte Bestillingen til Holland eller simpelthen straks købte hos forbisejlende Skippere, hvad der forlangtes.[4] Hans i Forvejen besværlige Hverv fik en betænkelig Udvidelse, da han saaledes efterhaanden blev Mellemhandler for en stor Del af Adelen i Danmark. En Regning til Birgitte Gøye viser, hvordan Tolderen i Helsingør i Løbet af et Aar har maattet købe til hende Muskatblomme, Kanel, Ingefær, Peber, Rosiner, Svesker o. s. v., ialt tretten Poster, samtidig med, at han har tilvekslet hende Guldstykker rimeligvis til Bryllups- og Faddergaver, og desuden afsat hendes Smør.[5]

Det stærke Forbrug af Krydderier i Norden paa hin Tid lader sig paavise ad flere Veje. Det fremgaar allerede af Udlændinges Udtalelser om Forholdene. En tysk Rejsende beretter saaledes, at den sikreste Maade at blive en velkommen Gæst i Sverige paa, er ved at forære Husmoderen Muskat, Nelliker, Tamarinder eller deslige.[1] Franske Rejsende, der har berejst saa vel Danmark som Sverige, priser deres Lykke, da de naar til Danzig, hvor de atter selv kan indrette deres Køkken og slippe for at leve paa nordisk Vis med Peber, Kanel, Safran, Muskat, Honning og Sukker væltet i al Maden.[2]

Men ogsaa ad mere direkte Vej kan vi paavise det stærke Forbrug. I Reglen faar man vel kun almindelige Oplysninger, og selv Datidens Kogebøger indeholder kun de mere ubestemte Udtryk: «Kom bravt med Salt, kom bravt med Peber, med Muskat o. s. v. deri», uden at opgive noget vist Maal. Men stundom træffer vi dog paa enkelte sikre Angivelser. Der kan saaledes bestemt paavises en forskellig mandlig og kvindelig Smag i Overdrivelserne. Medens de mødes i en vammel Blanding af Kanel, Nelliker og Ingefær, der især maa have givet Datidens Blandingsdrikke en yderst tvivlsom Velsmag, sondre de sig skarpt i en mandlig Trang til Peber og en kvindelig Forkærlighed for Sukker og Honning. Her blot et Par Eksempler. Ved Christian den Fjerdes eget Bord spistes der et Pund Peber om Ugen, langt mere naturligvis, naar der var Gæstebud.[3] Under Christian den Tredies Ophold paa Malmøhus 1541 havde et Pund Peber om Dagen ikke engang altid slaaet til, men der maatte paa enkelte Dage købes et nyt til Aftensmaaltidet.[4] Omvendt brugte Gustav Vasas Døtre et helt Aar igennem kun et eneste Pund Peber, medens de i samme Aar fortærede 368 ℔ Sukker, 185 ℔ Mandler, 93 ℔ Svesker, 3 Kurve Figner og Rosiner med ialt 170 ℔ og to Fade Lemoner og Oliven.[5] Da Christian den Fjerdes lille Broder Ulrik Aar 1592 sendtes til Rostock for at studere, var han endnu i Overgangsalderen, han udstyredes derfor paa dobbelt Vis, idet der medgaves ham 15 ℔ Peber, men ogsaa 250 ℔ Sukker, 100 ℔ Svesker, og en halv Kurv store Rosiner.[6]

Vil man ligesom gøre en Prøve paa Datidens stærke Lyst til Sukker, behøver man blot at sammenligne dermed, hvad 50 Aar senere fortæredes af Folk, der første Gang fik Lov at tage for sig ret af Hjertens Lyst. Aar 1656 kom et russisk Gesandtskab til København og indlogeredes i Stadens bedste Hotel «Læk-

kerbidsken». I de ni Uger, Opholdet varede, fortærede Gesandten daglig et Pund Kandissukker, ialt 66 Pund. Til Koldskaal og til varm Vin medgik ialt 191 Pund, dog fik maaske andre med heraf; men ganske for deres egen Mund fik Gesandten og hans Præst hver Dag et halvt Pund Puddersukker op paa deres Kammer.[1]

For Danmark og Norden i det hele var Sukker i det 16de Aarhundrede, hvad det endnu i det følgende var for Russerne: et nyt eller dog lidet kendt Gode, som man greb efter med største Iver. Anvendt indtil Overdrivelse hos de højere Stænder, var det endnu saa godt som ukendt hos Menigmand. Skønt man alt havde lært de skadelige Følger af dets Misbrug at kende, troede man dog endnu paa det som et af de ypperligste Lægemidler. Gustav Vasa var alt naaet saa vidt, at han, som ovenfor anført, skrev til en af sine Døtre: «Vi har forstaaet af dit Brev, at Du har været noget svag og krankelig. Saa kan vi vel tænke, at Du intet godt Regimente holder med Ædende, men holder endnu den samme Sæd, som Du gjorde, da Du var Frøken, og æder allehaande Skavl, som er Æbler og frosne Nødder, desligeste Sukker og andet, som forslemmer Maven».[2] Men paa samme Tid nærede man i Almindelighed en overtroisk Tillid til Sukkerets heldbringende Kraft. Henrik Ranzau anbefalede sine Sønner af Sundhedshensyn af og til at putte en Amatyst, Guld og Sølv eller noget meget hvidt Sukker i Munden. Efter egen Erfaring holdt han paa, at Nydelsen af megen Sukkerkonfekt var et fortrinligt Middel mod at blive beruset.[3] Af den svenske Læge Benedictus Olai haves en Lægebog fra Aaret 1578, hvori anbefales Krydderier, især Sukker, Kanel og Ingefær som Middel mod alle Sygdomme. Fejler Maven noget, saa blot Kanel, Ingefær o. s. v. samt et halvt Pund Sukker. Lignende mod Hoste, Hovedpine og andre Onder. Midlet virker, hvad enten det nydes strøet og smurt paa Maden, eller opløst i Vin og Brændevin, eller om det kun anbringes i en Bomulds Hue og bindes paa Hovedet.[4]

Og at saadanne Midler virkelig er blevne anvendte, faar man et Indtryk af ved blot at blade i Datidens Regnskaber. Dronning Katharina af Sveriges lille Dværginde kureres der f. Eks. paa, da hun er bleven syg, med 1 Lod Safran, 2 Lod Kanel og 16 Lod Figner. Jomfru Barbara maa tage et Lod Ingefær, et Pund Sukker og flere Pund Rosiner, Figner og Svesker; Dronningens Pige Brigitta nøjes med et Lod Safran og tre Lod Sukker. Til Salve for Gustav Vasas Heste anvendtes der over et Pund Inge-

fær. Og det er uden Tvivl lignende Tro, der laa til Grund, naar der f. Eks. i Skafterne til ni Par Bordknive for hans Dronning og Børn anbragtes næsten tre Pund Kanel.[1]

Et ganske eget voldsomt Udtryk gav Tidens Lyst til Sukker sig i det Skridt, som Johan den Tredie foretog, da han i Foraaret 1579 ikke havde faaet sit Sukker tilsendt i rette Tid fra Købmanden i Stockholm. Kongen skikkede nemlig et Par betroede Folk ind til Byen med Fuldmagt til at sætte Købmanden fast og føre ham som Fange til Kongen. Selv havde de Befaling til at bortføre alt det Sukker, de kunde overkomme, være sig hos indenlandske eller fremmede, og, ved hvilke Midler det saa ske skulde, endelig at skaffe Kongen inden næste Aften 100 Pund Sukker.[2]

De Arter af Sukker, der anvendtes, var omtrent de samme som i Nutiden. En af de ældste Former synes at have været Kandissukker eller som det dengang altid kaldtes: Sukker-Kandis. Det tilvirkedes oprindeligt paa Kreta (Kandia), hvoraf det havde sit Navn, og Venedig var det store Midtpunkt for Handelen med denne Art Sukker. Det brugtes ikke blot som Brystsukker, men ogsaa til finere Madlavning. Erik den Fjortende lod f. Eks. Aar 1561 sylte to Fade Pærer med Kandissukker.[3] Dog synes dette at have været en usædvanlig Overdaadighed.

Den mest almindelige Form for Sukker var hvidt Sukker i Toppe. Af saadant Sukker omtales tre Slags: Sukker Canari, Sukker Melis og Sukker Tomis; den første Slags brugtes mest i Danmark, den sidste mest i Sverige. Canari Sukker kom fra de canariske Øer, der straks efter deres Opdagelse var blevne beplantede med Sukkerrør, som trivedes ypperligt i denne Jordbund.

Puddersukker omtales aldrig i Norden i det 16de Aarhundrede. Navnet synes først at komme i Brug ved Midten af det følgende. I det 16de Aarhundrede betegner «Pudder» i Reglen stødt Kanel. Dog omtales ogsaa Pudder af andre Krydderier, Muskat-Pudder, Nellike-Pudder o. s. v.[4] Naar det da af Regnskaberne fremgaar, at man f. Eks. Juleaften 1541 paa Malmøhus har spist Risengrød med to Pund Rosiner og et halvt Pund Mandler i og dertil brugt det kostbare «Pudder», hvoraf blot to Lod kostede 47 Øre i vore Penge, saa har dette uden Tvivl været stødt Kanel, der blev strøet derover. Med denne Ekstratilsætning udmærkedes Risengrøden paa Malmøhus i dette Aar kun endnu en Torsdagmiddag i Jul, Nytaarsdag og Paaskeaften.[5]

Svarende til Puddersukker, baade hvad den billigere Pris og maaske hvad Udseende angaar, forekom der imidlertid i det 16de Aarhundrede en Art Sukker, der, da det var løst og usammenhængende, altid maatte være indpakket. Dette kaldtes for Skrinsukker eller Ladesukker. Formen Lædike- eller paa Svensk Lådike-Sukker, blev naturligt fordrejet til Ludvig-Sukker, ligesom Sukker-Tomis til Thomas-Sukker. Muligt har Navnet Ladesukker givet Anledning til den folkelige Benævnelse: Sukkerlade, hvortil Chokolade straks omdøbtes,[1] da den i det 17de Aarhundrede blev bekendt i Norden.

Alt Sukker maatte indføres fuldt færdigt fra Udlandet. Tyskland fik sit første Sukkerkogeri i Augsburg 1574.[2] I København oprettedes et Sukkerraffinaderi Aar 1620.[3] Priserne paa Sukker holdt sig derfor i det 16de Aarhundrede temmelig høje. Ganske vist kunde man faa «gement» Sukker til en 50 Øre Pundet i vore Penge, men skulde det være gode Varer, kostede det over en Krone Pundet.[4] Naar Hensyn tages til Pengenes større Købeevne dengang, var Sukker en 10—12 Gange dyrere dengang end nu.

Som en Følge heraf var det kun de rigeste, der nød Sukker til daglig og anvendte det til al Madlavning. En Urtekramregning fra Aarhundredets Midte til en dansk Adelsmand, hvorefter denne i Løbet af tre Aar havde forbrugt ialt 114 ℔ Sukker,[5] betegnede en temmelig overdaadig Levemaade. Hvis man tør slutte fra tre Bestillinger tre Aar i Rad hos Tolderen i Helsingør paa Varer fra Holland, var det aarlige Forbrug af Sukker ved Christian den Tredies Hof ialt 1100 Pund, «hvoraf 300 ℔ af det allerbedst finerede Sukker Canari for kongl. Majestæt besynderlig».[6] I Christian den Fjerdes Tid anslog man Hoffets aarlige Forbrug ikke højere end til lidt over 800 ℔, heri dog ikke indbefattet, hvad der medgik, naar der holdtes større Fester.[7] I Erik den Fjortendes første Regeringsaar derimod var Forbruget ved det svenske Hof ikke lidt større, idet der her Aar 1561 blev fortæret omtrent 3000 ℔.[8] Dette stemmer vel med, hvad vi ellers véd om det unge Hof, og oplyser Gustav Vasas Bebrejdelse for at forslemme Maven hermed.

Fuldt saa fristende som det blotte Sukker var imidlertid en anden Form, hvorunder det bødes, nemlig som Konfekt. Denne købtes paa Apoteket. Som saa meget andet godt begyndte den nemlig sin Bane som blot Lægemiddel og vandt hurtigt Indpas. Et af de første Indkøb paa Apotek, som vi overhovedet kender,

var Aar 1487 seks Pund Konfekt til Kong Hans.[1] I det 16de Aarhundrede tiltog Apotekernes Antal betydeligt i Danmark. Den stærke Søgning, som de fandt, skyldtes imidlertid kun for en ringe Grad de virkelige Lægemidler, som her vare til fals. Folk var nu engang vante til at hjælpe sig med Husraad. Men det, der drog Kunder til Huse, var de fortrinlige Arter af Akvavit, Syltetøj og Konfekt, som kun kunde faas her. «At besøge Apotekeren» var derfor særlig yndet. Ganske vist holdt han ikke offentligt Konditori, og kun Venner og Bekendte maatte nyde noget paa Stedet; men i en lille By var jo alle velhavende Folk hans Venner og Bekendte. Hertil kom, at medens Raadhuskælderen kun var for Mænd, var der intet til Hinder for, at en Hustru kunde følge sin Mand paa Apoteket. Især efter større selskabelige Sammenkomster synes det at have været Skik paa Hjemvejen at se lidt ind til Apotekeren. At Forholdene i saa Henseende var ens syd og nord for Østersøen faar man et Indtryk af ved at læse en Dagbogsoptegnelse som denne af Borgemester Gentzkow i Stralsund: «Den 28de Juni var jeg med andre til Gæst hos Hr. Peder Grubbe, hvor vi trakteredes vel. Derpaa hentedes vi til Gilde af Brudgommen Benedict Fürstenow, hvor vi ligeledes var glade indtil Aften Klokken 10. Saa gik jeg med Christian Smiterlow og vore to Hustruer op til Andreas Bruuns Apoteke, hvor vi fik sat Klaret, Sukker og andre gode Ting for os».[2] Da Christian den Fjerde efter sin Finmarksfart kom til Bergen, var ogsaa han paa Apoteket. Hans Besøg her skildres saaledes: «Der sad Kongen med sin Broder Ulrik hele Natten indtil Morgen og drak Vin og Klaret, og da de havde drukket meget og igen vilde ombord, slog Kongen af stor Lystighed alle Vinduerne ind for Apotekeren og slog hans Bagerovn itu».[3]

En farlig Medbejler fik imidlertid Apotekerne dels i de Kræmmere, der havde Krydderier til fals, dels i de mange, der under forskellige Navne som «Sukkerbagere», «Postejbagere», «Marsipanmagere» o. s. v., hver paa sin Vis søgte at drage Næringen til sig. Forholdet mellem alle disse synes i Begyndelsen at have været meget uklart og tidt forskelligt ordnet i de forskellige Byer. Christian den Tredie synes mest at have yndet at lade sin Livlæge staa for Indkøbet af Krydderier til Hoffet.[4] Da samme Livlæge fik Bevilling paa at maatte oprette et Apotek i Odense, tillodes det dog udtrykkeligt andre Kræmmere at sælge Sukker, Ingefær, Peber og andre Urter.[5] Erik den Fjortende

gjorde storartede Indkøb af Apotekervarer i Udlandet gennem sin Sukkerbager og Marsipanmager. Aar 1562 drejede det sig om en Sum af 2200 Kr., Aar 1564 gaves der et Forskud alene paa 4000 Kr.[1] Omvendt maatte i Christian den Fjerdes Mindreaarighed Kongens Sukkerbager gaa paa Apoteket for at faa sit Sukker.[2] Til et og samme Gilde købte Frederik den Anden Konfekten hos Apotekeren, men Fastelavns-Maskerne hos Sukkerbageren.[3] I Malmø florerede uantastet en Menneskealder igennem Hans Sukkerbager, der lader til at have haft gode Varer og meget at bestille.[4] I Helsingør fik Peter Pester Aar 1582 en kongelig Apotekerbevilling og fordrev i Kraft af denne alle, der tidligere havde handlet med Krydderier og Urter, bagt Kager for Folk eller lavet Akvavit.[5]

Først ved Aarhundredets Slutning faldt Forholdene saaledes i Leje, at Urtekræmmerne maatte handle med Krydderier og Urter i uforarbejdet Stand, Apotekerne tillige med dem i forarbejdet. Disse to Arter af Handlende beholdt altsaa Pladsen. Fortrængte blev derimod de, der under Navn af Sukkerbagere o. s. v. havde været Forløbere for en senere Tids Konditorer. Endnu i Aaret 1736 kunde en Apoteker udtrykke sig saaledes: «Jeg maatte fornemme, at mit Apoteks Indtægter aftog, idet Folk efterhaanden lagde sig efter at destillere Akvaviter af Kornbrændevin, og selv at bage Sukkerbrød og Makroner, og at sylte alle Slags Frugter etc., som mine Svende var saa utro at lære dem».[6]

Ved Siden af Sukker vedblev Honning det 16de Aarhundrede igennem at spille en betydelig Rolle ved Madlavningen. Alle mindre bemidlede holdt sig udelukkende hertil, ja selv blandt de rigeste, Kongen ikke undtagen, var der næppe nogen, der fuldstændigt ophørte at anvende den. Den havde jo ogsaa Aarhundreders Hævd og var dertil et hjemligt Produkt, let at faa og umulig helt at afskaffe, saa længe Mjød og Vokslys endnu blev brugte. Ifølge Riber-Ret skulde den, der overbevistes om at have forfalsket Honning, straffes paa Livet og Honningen brændes. Selv om dette strenge Lovbud forlængst var ophørt at blive anvendt, saa viste dog Honningens vedvarende Betydning sig i den Omhu, hvormed Regeringen omfattede den. Gentagne Gange i det 16de Aarhundrede udstedtes der Udførselsforbud for Honnings Vedkommende,[7] da den ansaas for en Nødvendighedsgenstand, der ikke maatte fordyres for Menigmand. Hvilket Omfang Biavlen har haft, fremgaar af Beholdninger som disse: 3 Læster Honning, 4 Læster Honning o. s. v., der oftere forekommer. Aar

1624 berettes det om en Købmand i Ribe, at han købte levende Bier for 217 Daler i Datids Penge og fordelte dem paa Bistader til 70 forskellige Steder. Aar 1598 forekommer som Post i et Købmandsregnskab: Honning for 2800 Kr.[1]

Det var da ikke blot ved Fester i Aarhundredets Begyndelse, at Honning anvendtes. Om et Bryllup i Skaane 1502 hører vi, at der medgik en halv Tønde til Madlavning og desforuden en Mængde Mjød.[2] Endnu i Aaret 1580 forskrev Frederik den Anden, da han ventede Gæster, ikke mindre end tre Tønder Honning.[3] Især til Syltetøjer, Kvæder, Jordbær o. s. v. ansaas Honning for bedre end Sukker. Aar 1578 «indsyltedes» der Vildbrad til Johan den Tredie i 5 ℔ Ingefær, 4 ℔ Nelliker, 11 ℔ Peber og 1 Tønde Honning.[4]

Foruden Sukker, Konfekt og Honning var især tørrede Sydfrugter meget yndede. Figner, Dadler, Rosiner, Mandler, Svesker og Korender fortæredes i betydelige Mængder. For Danmarks Vedkommende var naturligvis Tolderen i Helsingør den søgte Mellemmand, der fremfor nogen anden kunde skaffe paalidelige Varer. Man sporer Tidens Tilbøjelighed i denne Retning, naar man hører, at Frederik den Anden, da der til Herredagen i Odense 1580 ventedes Gæster fra Slesvig og Holsten, lod sende til Kolding for at modtage de Fremmede allerede her: to Tønder Kastanier, en halv Tønde Figner, 3 «Kurve» Rosiner, 200 ℔ Mandler, 2 Tønder Svesker og halvanden Fjerding Korender. En tilsvarende Styrke oppebiede dem i Odense.[5] Da Christian den Tredie Aar 1541 opholdt sig om Sommeren paa Malmøhus, spistes der ved hans Bord daglig mindst et Par ℔ Rosiner, i Ugen efter Sct. Hansdag f. Eks.: om Fredagen 2 ℔, om Lørdagen 2 ℔ til Middag og 4 ℔ til Aften, Søndag 4 ℔, Mandag 4 ℔ til Middag og 2 ℔ til Aften o. s. v. Og at heller ikke Lensmanden og hans Svende, selv om Kongen ikke opholdt sig paa Slottet, har nægtet sig denne Nydelse, naar Anledning gaves, fremgaar af, at der hver Helligdag, ikke alene paa de høje men selv paa de smaa som Kyndelmisse-Aften, Hvide-Tirsdag, Paaskeaften o. s. v., figurerer Rosiner og Mandler i Regnskabet.[6]

Som sædvanligt brugtes der ikke lidet mere ved det svenske Hof end ved det danske. Alene Gustav Vasas Papegøjer spiste

et Aar igennem 28 ℔ Rosiner og 23 ℔ Mandler.[1] Skønt vi ikke ganske nøjagtigt kan bestemme det, da Opgivelserne fra dansk Side hyppigt er i «Kurve» og disse afveg indbyrdes, alt eftersom det var «store» eller «smaa», saa synes Forbruget ved det svenske Hof Aar 1561 at være næsten dobbelt saa stort som det sædvanlige i Danmark. Af Erik den Fjortende og hans Nærmeste samt ved enkelte større Fester blev der i dette Aar ialt fortæret: 99 ℔ Dadler, 621 ℔ Figner, 876 ℔ Mandler, 1469 ℔ Svesker, 195 ℔ Korender, 2,165 ℔ Rosiner samt 15 Fade Sukat.[2]

Tidens Lyst til disse Varer lader sig ogsaa mærke ad anden Vej. Man tør ganske vist intet slutte af de store Indkøb, der gjordes, thi dette laa for en Del i Forholdenes Natur. Naar saaledes Birgitte Gøye paa engang købte henved 100 ℔ Rosiner og 170 ℔ Svesker, saa vilde dette vel i Nutiden have været et usædvanlig stort Indkøb, men maaske indlod Tolderen i Helsingør sig ikke paa at tage mindre Partier end, hvad dette netop udgjorde: en Kurv Rosiner og en Tønde Svesker.[3] Derimod fremgaar Tidens Smag og Interesse for disse Varer noksom af de mange Særbenævnelser og Artsbetegnelser inden for hver enkelt Slags. Der tales om «blaa Rosiner», «lange Rosiner», «Atersgodt Rosiner», «Zibiben Rosiner», «Løvfigner», «Dodsfigner», «blaa Figner», «Blommer fra Damask», «ungerske Blommer» o. s. v., o. s. v. Benævnelser, som vor Tid ofte har ondt ved at forstaa, men som tydeligt røber, at man dengang havde en paa grundigt Studium bygget Kendskab til Varernes forskellige Smag og Godhed.

En Sydfrugt, der skattedes meget højt, var Appelsiner. De kaldtes ikke saa, men gik under Navnet «Pomeranser», idet man skelnede mellem søde og sure Pomeranser, det er: Appelsiner og Citroner. Dog begyndte Benævnelsen Citron alt at komme i Brug. Aar 1551 lod saaledes Christian den Tredie ved Tolderen i Helsingør købe seksten Pund «syltet Citronskal».[4] Appelsiner ansaas for en udsøgt Dessert. Hvor Niels Hemmingsen i sin Postille udlægger Lignelsen om «Bryllupsklæderne», nævner han ogsaa først blandt det, «som man plejer i Gæstebud at bære paa Bordet efter Maaltid: Konfekt, Pomerans og Krumkager».[5] Hvad der gav dem en forøget Tiltrækning var deres høje Pris. De kostede nemlig omtrent det samme som i vore Dage, uagtet Pengene jo dengang havde en langt større Værdi.

Enkeltvis betaltes de med 7—8 Øre Stykket; Aar 1561 gav Erik den Fjortende 6 Kroner for Hundredet.[1] Det var da kun meget Velstaaende, der nød dem til Stadighed. I det ovenanførte Aar købte Erik den Fjortende ialt 3,975 Appelsiner, hvoraf hans Søstre spiste de 600.[2] Da Helsingør By engang vilde vise Rigets Hofmester, Mogens Gyldenstjerne, sin Ærbødighed, forærede den ham 50. Som nygift købte Frederik den Anden 1900.[3] At Christian den Fjerde som Barn fulgte dem med levende Interesse, kan ses af, at han i sin latinske Stilebog anfører: I Dag den 27de Marts 1593 naaede det første Skib med Appelsiner hid til Helsingør.[4]

Et Udtryk for deres Sjældenhed var Tidens Lyst til at gemme dem saa længe som muligt, hvorved de ofte fordærvedes. Af Erik den Fjortendes ovennævnte større Indkøb overgemtes saaledes 300 og blev fordærvede. Det gik ikke hans Brødre bedre med deres Citroner. Da Johan den Tredie engang blev syg og ønskede dem, var der ingen brugelige tilbage, og Hertug Carl, til hvem Dronningen skrev om Hjælp, maatte tilstaa, at de faa, han havde faaet i Foræring, nu alle var raadnede bort og fordærvede. Han kunde kun tilbyde den fattige Erstatning: Æbler eller Pærer istedetfor.[5]

Det gik de fleste som Fyrsterne her, de maatte nøjes med de hjemlige Frugter. Æbler og Pærer fortæredes i store Masser. De dyrkedes i «Abildhaven», hvoraf der jo ordentligvis hørte en til hver Bolig, og var derfor sjældnere Genstand for Køb og Salg, men en hyppig Foræring. De brugtes dels til Most, dels til Madlavning, dels endelig til at nydes raa i Forening med Valnødder eller Nødder.

Ved Madlavning anvendtes Æbler især til Æblegrød eller som Datiden altid kaldte det: Mos. Denne var overordentlig yndet og brugtes som Festret. Som saadan hørte den hjemme ikke blot i Frugttiden men hele Aaret rundt, velsét i samme Grad som det begyndte at knibe med Æblebeholdningen. Paa Malmøhus 1541 vankede der Æblegrød endnu Fastelavnssøndag.[6] Tidligere synes man at have overstrøget eller overgydt den med Honning. Da Sukker blev almindeligt, fortrængte det ogsaa paa dette Omraade Honningen. I et Overslag over Bryllupsudgifter, vistnok fra Aarhundredets Midte, beregnes Æblegrøden til «et Bryllup paa en 300 Heste» at ville kræve 3—4 Skrin af det smaa, brogede Skrinsukker.[7]

En Tillavning af Æbler og Pærer, der var overmaade nem og derfor ogsaa Vinteren igennem anvendtes efter en stor Maalestok, var at stege dem paa Ovnen. Kakkelpotterne var som skabte til at stege Æbler og Pærer i. Det er ret betegnende, at Frugt, der ikke egnede sig til at nydes raa, ikke som i Nutiden kaldtes for Koge-Æbler og Pærer, men Brade-, det vil sige Stege-Æbler og Pærer.

Raa Frugt nødes hele Aaret rundt som Dessert. Fra Middag holdt man det ofte gaaende til sen Aften med Æbler, Pærer og Valnødder samt flittig Brug af Ølkanden. Blev Virkningen af denne Blanding for livlig, kunde man jo ombytte Øl med Frugtmost. Vi hører Tale om den Slags stærkt Frugtforbrug til alle Aarets Tider. Paa Malmøhus 1541 f. Eks. nødes der ved Juletid daglig et Par Uger igennem Frugt i betydelige Mængder.[1] Til et af Frederik den Andens Fastelavnsgilder forskrev han to Tønder Pærer og en halv Læst Æbler alene fra Faaborg og fra København alle de Æbler og Pærer, der fandtes paa Slottet.[2] Og til Festligheder, der holdtes i Maj Maaned, kunde Frederik den Anden, uden at dette synes at have været noget usædvanligt, bestille et Steds fra 1 Læst Æbler, 6 Tønder Pærer og 2 Tønder Valnødder, et andet Steds fra 5 Læster Æbler, 3 Læster Bradepærer, 6 Tønder Valnødder o. s. v.[3]

Omtrent fra det 16de Aarhundredes Begyndelse var der i Forbindelse med den nyvakte Sans for Havedyrkning opstaaet en tilsvarende Trang til Nydelsen af Planteføde. Medens Kaal tidligere havde været den mest kendte og yndede Køkkenurt, fik den nu en Mængde Medbejlere. Her ligesom ved Krydderierne var det Hollænderne, hvem man skyldte Tak. Deres Skibe bragte de fremmede Urter til billig Pris til Sundet, deres indforskrevne Nybyggere paa Amager og Falster dyrkede Løg, Persille, Peberrod og allehaande Roer, der gjorde rivende Lykke og opfordrede andre til Forsøg.

I Aarhundredets Løb viste der sig derfor en stærk Bevægelse i Norden eller i hvert Fald hele Danmark over, der greb alle velstaaende af Adelen og Bybefolkningen. Som et Par hundrede Aar senere Kartoflen, trængte da de forskellige Køkkenurter stærkt igennem og blev for enhver Husmoder et lige saa kærkomment som let overkommeligt Middel til at frembringe Afveksling i de ensformige Retter. Hvilken Vinding for en Tid, der ikke gerne anvendte Smør til Sauce, og derfor kun var vant

til at opbløde den evige, tørre Fisk og Saltmad med Drag af Ølkanden, nu pludselig at faa en Mængde Biretter, snart skarpe og pikante, snart tykke og kødfulde, alle egnende sig til flydende Tillavning. Endnu en Mulighed indeholdt disse Køkkenurter, men den holdt sig paa Grund af Forholdenes Natur blot som Mulighed og blev ikke virkeliggjort: I en anden Tid vilde de have kunnet hemme Umaadeligheden paa Spisens og ikke mindst paa Drikkens Omraade. Tidens Strømning gik imidlertid i stik modsat Retning. De nøjedes da med at afgive blot en Sværm af Ledsagere.

Og som saadanne skønnedes der paa dem. Fortiden vilde have forsvoret at skulle se det Syn, at voksne, fornuftige Mennesker ikke blot ved Hoffet, men selv paa Slotte, hvor Kongen ikke var til Stede og kunde give Eksempel, sad og spiste Salat og Persille med Velbehag, ja Timian og Salvie hver eneste Dag Uger igennem.[1] Høkerskerne fik en ny Indtægtskilde ved foruden med Æbler og Nødder at løbe rundt ogsaa med Løg, Roer og Rødder. Husmødrene fik et nyt Felt for Ærgerrigheden i de tidligst modne Grønærter og Gulerødder. Og selv for en Peder Oxe var det ikke for ringe en Ros at have indført to nye Arter af Roer i Danmark.[2] Hvilke Masser, der kunde medgaa, kan ses af, at Frederik den Anden, da han f. Eks. Mortensdag 1560 vilde holde et Gilde i Jylland og blive paa Stedet nogen Tid derefter, straks forskrev 1 Læst Gulerødder, 1 Læst Løg, 2 Læster Hvideroer, 1 Læst Peberrod o. s. v.;[3] eller da han skulde holde et Par Dages Festlighed i Fyen, krævede ind hos forskellige og alene fra en enkelt forlangte: 8 Tønder Gulerødder, 8 Tønder Hvideroer, 3 Tønder Botfeldtske Roer, 8 Tønder Løg, 6 Skokke Kabuds-Kaalhoveder, 4 Tønder Peberrod, 6 Tønder Persillerødder, 4 Tønder Pastinakrødder o. s. v., o. s. v.[4]

Foruden at sørge for Brød, Kød, Fisk, Krydderier og Grøntsager paahvilede der endnu Husmoderen et Par Pligter, hvad Forsyningen angik, der ikke var ringe. Hertil kunde knap længere regnes det at skaffe Salt til Huse, thi hermed var der just nu ved at foregaa en betydelig Forandring. Tidligere havde det i flere Egne af Danmark været Skik, at man selv tilvirkede sit Salt. Langs Vesterhavets Kyst, fra Skagen ned mod Aarhus, paa

Læsø, samt ogsaa enkelte Steder paa Fyen og Laaland havde der i umindelige Tider været drevet en betydelig Virksomhed hermed. Saltet blev indvundet dels ved at inddæmme Havvand paa flad Kyst og lade det fordampe, dels og især ved at brænde enten saltholdig Tørvejord, saaledes f. Eks. paa Sønderjyllands Vestkyst, eller ogsaa blot tørret Tang, som Brug var i Nørrejylland og paa Læsø, og derpaa udkoge Saltet af Asken.[1] Det var denne sidste Udkogning, der voldte, at den hele Tilvirkning tilsidst maatte standse. Selve Tangbrændingen var nemlig let nok. Fra tidligt Foraar og hele Sommeren igennem samlede man blot den grønne Tang i Bunker nede ved Stranden, stak Ild paa den med en Tørv eller to og nærede saa Ilden med bestandig mere Tang, idet man kun havde at sørge for, at det ikke blussede op i Flamme. Men saa kom det vanskelige, naar Asken var bragt i Hus og ved Vintertid skulde udludes og sydes i de store Saltpander. Hertil krævedes der en Masse Brændsel.[2] I lange Tider havde man kun agtet lidet herpaa, der var jo nok at tage til i de nærliggende Skove. Men i det 16de Aarhundrede begyndte man at faa Øjet op for Mislighederne ved det hele. Der var allerede ofte langt til nærmeste Skov; for at faa Salt havde man berøvet Gaarden dens Læ; og naar Vinden strøg ind over skaldede Banker og hvirvlede Sandet hen over de bestandig fattigere Agre, saa maatte enhver kunne forstaa, at denne Salttilvirkning dog egentlig havde været for dyr.

Vi kan se, hvorledes det 16de Aarhundrede deltes ved disse krydsende Hensyn. Paa den ene Side hører vi endnu den gamle Tale om Saltbrænding og Saltpander.[3] Paa den anden Side begyndte Frederik den Anden allerede at opgive al Salttilvirkning paa det kongelige Gods. Aar 1552 blev saaledes paa Sæbygaard i Vendsyssel med tilhørende Gods alle Saltpander nedlagte.[4] Før Aarhundredet var omme, havde endelig Sandflugten paa Læsø som paa mangt et Sted i Jylland lagt sit tunge Lod med i Vægtskaalen.[5]

Men selv om denne Maade at indvinde Salt paa maaske kunde vise sig at være for kostbar, saa var det dog vel haardt at tænke sig, at alt det Salt, som brugtes i Landet — og det var meget, thi i hver Husholdning medgik store Mængder, langt mere end i Nutiden — at alt dette Salt herefter skulde købes i dyre Domme hos fremmede. Især Regeringen maatte det ligge paa Hjerte at afværge et saadant Onde. Det var dens Pligt at spejde

efter nye Muligheder og om fornødent selv at tage hele Tilvirkningen i sin Haand, naar blot der kunde vise sig nye, hensigtsmæssige Indvindingsmaader.

I alle tre Lande gjordes der fra oven, hvad man kunde. I Danmark tyede man til den ubenyttede Skat, som man allerede et Par Gange tilforn havde søgt at udmønte. Det var en Saltkilde, som var bleven opdaget i Slutningen af det 15de Aarhundrede tæt uden for Kolding paa Vejen til Landsbyen Harde. Straks efter at den var bleven funden, havde Kong Hans givet en Udlænding Eneret til her at drive et Saltværk mod at erlægge til Kongen Halvdelen af det aarlige Udbytte. Men Foretagendet var gaaet i Staa, og bedre Skæbne havde det heller ikke haft, da nogle holstenske Adelsmænd en tredive Aar efter havde søgt at faa det i Gang. Nu genoptog Frederik den Andens Moder, Enkedronning Dorothea, Forsøget. Hun var ubetinget bedre stillet end nogen af de tidligere. Ivrig og virkelysten, veg hun ikke en Mand i Daadskraft, og dertil vidste hun at faa sin Søn til at interessere sig for Sagen, saa at Kongen stillede Arbejdskraft, Tømmer og Penge til hendes Raadighed, medens hun skulde høste Æren og Fordelen. Men de udeblev begge. Man maatte atter opgive Forsøget og slog sig da til Ro med, at en Aare fersk Vand vistnok havde fundet Adgang til Saltkilden og derved gjort den ubrugelig. Det var dobbelt ærgerligt, da det lidet Salt, der her var blevet tilvirket, havde vist sig at være fint og skarpt, næsten ligesaa godt som det lyneborgske, kun lidt mere rødligt i Farven.[1]

I Norge lod Frederik den Anden Aar 1570 en Tysker, der antoges for særlig kyndig, paa kongelig Bekostning berejse Landet for at afgøre, hvor man med mest Fordel kunde oprette en «Saltkunst». Han udvalgte endelig et Sted ved Laurvig. Syv Bøndergaarde blev ham her overladte, Ved var der nok af og Saltsyderiet begyndte. Udbyttet af hans Virksomhed er vanskeligt at blive klog paa. Man tør maaske slutte sig dertil af den Omstændighed, at der seks Aar efter maatte helt nye Folk i Stedet, denne Gang fire Franskmænd, der, udrustede med Tolk og rigeligt lønnede, nu begyndte forfra. Kort Tid efter gik der imidlertid underlige Rygter om Beskaffenheden af deres Salt. Kongen holdt endnu med dem, da de paastod, at alt vilde blive godt, naar de blot fik en Hestemølle til at pumpe Vand med, en Bondegaard til og det fornødne Antal Pramme. Men da ende-

lig deres Salt blev undersøgt, viste det sig, at det duede hverken til at salte Sild eller Kød med. De fjernedes da. Medens deres Saltpander stod og rustede og sluttelig solgtes som gammelt Jærn, gjorde Frederik den Anden et sidste Forsøg, idet han antog en ny Udlænding, der fik Eneret paa Saltsydning i Norge efter en ny Metode. De tidligere Erfaringer synes her at være komne til Gode, idet den nye Metode ikke gik ud paa at indvinde Salt fra første Haand, men kun «Salt af Salt at syde». Men heller ikke under denne Form skulde Sagen have Fremme. Det eneste Udbytte af den tredie Udlændings Virksomhed synes at have været Klammeri med en Nordmand, som han paastod havde lært ham Kunsten af og lavede Salt paa samme Vis.[1] Hermed var Frederik den Andens Forsøg omme. De genoptoges først, da efter hans Død Christian den Fjerde med ungt Mod og friske Kræfter begyndte Kresgangen forfra.

I Sverige endelig var baade Trangen størst og Vanskelighederne, der optaarnede sig, mest uovervindelige. Man faar et Indtryk af hele den haabløse Tilstand ved at se den feberagtige Iver, hvormed man under Krigen med Danmark, da Saltpriserne steg til en foruroligende Højde, bestandig begyndte forfra, trods idelige Skuffelser stadigt fattede nyt Haab, hver Gang en Eventyrer lokkede med nye Løfter. Alene i Aarene 1565 og 66 anstilledes der Forsøg med fem, seks forskellige. Erik den Fjortende havde forskrevet Saltsyder Johan Turer, der havde forpligtet sig til at tilvirke, hvad Salt Sverige behøvede. Da Kongen selv maatte forlade Stockholm, efterlod han Befaling til, hvis alt gik godt, at oprette 50 Tilvirkningssteder i det egentlige Sverige, 20 i Finland og 20 i Lifland. Glippede derimod Forsøget, skulde man, næst efter at straffe samme Eventyrer efter Kontrakten, lade de Helsinge Saltsydere komme til, «eller ogsaa andre, man kunde opspørge», og oprette Værksteder baade ved Brådewiken og andet Steds, hvor Vandet er bedst til Saltsydning. Ved, Pander og Arbejdsfolk maatte der naturligvis ikke spares paa. Samtidigt skulde der sørges for, «at den Saltkunst, som er opfunden i Lifland, maatte komme i Gang, og Folk skaffes til Veje, der kunde stille samme Kunst i Værk, indtil Hans Lehwsen eller nogle andre af hans Konsorter kunde komme til Stede, med hvilke Hs. Maj. sig om en Saltsyder-Handel har indladt».[2]

Som om alt dette ikke var nok, førtes der paa samme Tid Underhandlinger i England, hvor den svenske Prinsesse Cecilia

havde indladt sig med et Kompagni, der talte mange fornemme Navne, og som for gode Ord og Betaling havde lovet at indvie Kongen af Sverige i Salttilvirkningens Hemmeligheder. Resultatet blev naturligvis det gamle: intet Salt men stort Pengetab og gensidige Beskyldninger. Den mest oplysende blandt de mange herom vekslede Skrivelser turde være et Brev fra Kompagniet til dets Agent i Sverige. Det befales ham heri at meddele Kongen, at den Salttilvirkningsmaade, hvorom Kontrakten var bleven afsluttet, nu er bleven overtruffen af en langt simplere og billigere Fremgangsmaade, som man har opfundet i Mellemtiden. Da Opfindelsen imidlertid har kostet dem store Summer, er det en Selvfølge, at Kongen maa erstatte dem disse; de hermed forbundne Udgifter vil dog være for intet at regne mod den Fordel for Sverige fremtidig at kunne forsyne sig selv med Salt.[1]

Medens Udbyttet af Forsøgene i alle tre nordiske Lande lod vente paa sig, var Indbyggerne henviste til at købe sig til fra Udlandet, hvad der ikke kunde faas i Hjemmet. Alt var i saa Henseende lagt til Rette, idet Forbindelsen med de to store Salt-Udførselssteder var let. Det finere Bordsalt fik man dengang som i vore Dage bedst fra Lüneburg. Det grovere, saakaldte Baysalt kom især fra Frankrigs Vestkyst. Det var denne sidste Art, hvoraf der fortrinsvis brugtes store Masser i enhver Husholdning til Nedsaltning af Kød, Fisk o. s. v. Aarligt passeredes Øresund af en talrig Flaade Saltskibe, i Reglen store Fartøjer paa flere hundrede Læster. Ethvert af dem maatte i Helsingør foruden den øvrige Told aflevere seks Tønder Salt, for hvilke der gaves dem et Vederlag, der efterhaanden stod i stærkt Misforhold til Saltets virkelige Værd. Det var disse store Saltskibe, der under nordiske Krigsforhold spillede saa betydningsfuld en Rolle. Mere end én Gang frygtede man i Danmark for en Overrumpling af skjult, fjendtligt Mandskab, naar den mægtige Saltflaade ankrede op ved Helsingør. Paa den anden Side havde Danmark i en Krig mod Sverige her et kraftigt Vaaben i sin Haand dels ved at holde dem tilbage og derved udhungre Sverige for Salt, dels ved at bemande dem og bruge dem som Krigsskibe.

Det Overhaand tagende Forbrug af fremmed Salt i Danmark lettede for en meget væsentlig Del Husmødrenes Pligter med Hensyn til Forsyningen. Da nu tilmed Priserne paa Salt synes at være faldne i Løbet af det 16de Aarhundrede samtidigt med, at Vanskelighederne ved at tilvirke det i Hjemmet voksede, saa blev

den naturlige Følge, at bestandig flere faldt fra den gammeldags Forsyningsmaade. Ved Overgangen til det 17de Aarhundrede var der næppe mange velstillede Husmødre, der vilde have kunnet sige deres Piger ret Besked om, hvorledes de skulde lave Tang til Salt.

Som bekendt har denne urgamle Tilvirkning siden da yderligere tabt sig og er vel nu helt gaaet i Glemme. Ikke uden Interesse er det dog at se, hvorledes den, saa snart de Forhold, der oprindelig havde fremkaldt den, indtraadte paany, var i Stand til atter at rejse sig. Da i Danmarks Krig med England 1807—14 Forbindelsen til Søs var afskaaren og Landet atter som i Oldtiden henvist til egne Hjælpekilder, opstod den gamle Salttilvirkning igen. I Vendsyssel og ned mod Mariager Fjord begyndte man atter at syde Salt, og Bønderne kørte det til Torvs som i gamle Dage. I Landsbyen Lyngsø ved Nibe blev der saaledes i Aaret 1808 tilvirket 200 Tønder Tangsalt, og i andre Egne regnede man, at hver enkelt Bondekone kunde sælge 5 til 10 Tønder om Aaret.[1]

En almindeligere Pligt for Husmødrene i det 16de Aarhundrede end Salttilvirkning var det at forestaa Tillavningen af Smør og Ost. Ikke blot paa Landet men i Byerne tillige dreves der jo Avling, og en Mælkestue eller Mælkekælder hørte med til enhver større Husholdning. Hvor Avlsbruget var stort, udførtes i Reglen Malkningen og Smør- og Ostetillavningen af en Mejerske — eller som Datiden kaldte hende: «Mælkedeje» — med et Par Malkepiger til Hjælp. Hvor Forholdene var smaa, kunde en Fadeburspige besørge det hele. Men i begge Tilfælde ansaas det for Husmoderens uafviselige Pligt, hvad enten hun var Borgerkone eller Lensmands Frue, ja selv Dronningen knap undtagen, at forstaa sig helt derpaa og have et Overopsyn dermed.

Smørret tillavedes overalt paa Haandkærne. Det var naturligvis af forskellig Beskaffenhed alt efter Græsningens Natur, Grovheden af det anvendte Salt og Behandlingens Omhu; men man tager næppe fejl ved at antage, at det hyppigt var af fortrinlig Godhed. Dette var for Danmarks Vedkommende en naturlig Følge af Forholdene. Man kendte ikke til Kraftfodring eller Indespærring i den varme Aarstid. Saa snart Foraaret kom, slap man Kvæget ud. Uden Tøjr gik det saa paa den fælles Græsmark, eller nede i Engen, eller over Grøftevolden helt langt ud i

Overdrevet, hvor der vrimlede af Markblomster. Kun fra de to Kornvange holdt Vogterne det borte. Et saadant frit Liv forøgede ganske vist ikke Koens Fedme eller dens Malkeevne. Men dens Velbefindende var øjensynligt, og den Mælk, som den gav, var af ypperste Art. Heraf kom saa atter det «Græssmør», som smagte af Blomsterduft og Sommerfriskhed, og hvis medfødte Aroma ingen Tilsætningskunst har kunnet genfremstille. Sommeren igennem holdtes Kvæget saaledes. Men naar Kornet var inde og det dugvaade Spindelvæv mellem Stubbene slog Telt, medens det nye Grønne piblede op, saa blev, som man kaldte det: «Ævret opgivet»,[1] og Kvæget fik Lov til at gaa overalt, paa Marker, Grøftekanter og i Enge, tidt uden Vogter, ganske som det vilde. Dette Højdepunkt af frit Liv havde en naturlig Modvægt i den køligere Aarstid. Selv om Himlen var klar, var der ofte koldt nok derude i det mørke, faste Græs, som Duggen hang i til langt efter Middag. Det Smør, der fremkom heraf, bar Præg af sin Aarstid. Kraftigt og holdbart savnede det «ævrede Smør» «Græssmørrets» Finhed og Aroma. Men dog var det langt at foretrække for det, der lavedes, naar senere Køerne var komne paa Stald og fik Hø for Græs og ingen Bevægelse i fri Luft. Hver dygtig Husmoder, der havde Raad dertil, søgte derfor at skaffe sig en Forsyning af ævret Smør, der kunde holde ud, indtil Foraaret bragte det bedre.

At Norges Smør var godt, fulgte næsten af sig selv. Her var nemlig fuldt saa gode Sommerbetingelser til Stede som i Danmark. Naar Kvæget ved Midsommertide dreves til Fjælds og oppe i den rene, klare Luft levede af de kraftige Urter med krydret Duft, frembragtes der Mælk, som i Fedme overgik den bedste danske.[2] Det er det Smør, der kærnedes heroppe, hvortil en af Datidens Forfattere sigter, naar han med Stolthed udbryder: «Vanker her i Norge et vældigt, kraftigt Smør, som man bruger ofte til Lægedom».[3] Vintersmørret var i Sammenligning hermed kun tarveligt, vistnok endnu ringere end det danske. Det kunde jo ofte mellem Fjældene skorte paa Vinterfoder, og Mælken saa vel som Kvæget led, naar der skulde leves paa Smalkost i de lave, fugtiglumre Fæhuse.

Sverige indtog en Mellemstilling mellem Danmark og Norge. Dets Kvægavl havde paa engang noget af Slettelandets og Fjældlandets Præg. Især Mælken og Smørret fra Øland omtales som noget ganske fortrinligt i sin Art, og Sveriges trofaste Søn, den

vidt forrejste Olaus Magnus, henfalder i fuldstændig Begejstring, naar han skal beskrive denne Hjemlandets Pryd, disse Egnes kvægende Luft, Urternes Liflighed og dette kostelige Smør, hvoraf den tiloversblevne Valle alene var nok til at give den, paa hvem mange Læger og megen Medicin forgæves havde været anvendt, sin Helsen paany.[1]

En god Maalestok for det nordiske Smørs Beskaffenhed var den livlige Udførsel deraf til Nabolandene. For Sveriges Vedkommende kan vi for enkelte Aar anføre bestemte Tal. Fra Søderkøping udførtes der saaledes Aar 1559 ialt 14,546 Lispund, fra Lødøse Aar 1546: 17,824, fra Elfsborg 1562: 24,942 og fra Stockholm 1560: 57.496 Lispund.[2] I Norge opkøbtes det meste af Hansestæderne. Danmarks Smørtilvirkning og Udførsel kunde selvfølgelig ikke sammenlignes i Størrelse med, hvad vor Tid har oplevet at se. Men hvad Smørrets Velsmag angaar, bar, som ovenfor omtalt, Datidens sikkert Prisen. Herhen kunde maaske ogsaa den Omstændighed tyde, at det 16de Aarhundrede, hvor ødselt og overdaadigt det end var, ikke nænnede at anvende Smør til Madlavning. Hertil brugtes i de allerfleste Tilfælde Fedt. At koge eller stege i Smør forekom hin Tid utilbørligt, Smørret burde nydes koldt og friskt.

I nær Forbindelse med Smørfrembringelsen stod Ostetillavningen. Der lavedes i alle tre nordiske Riger Ost baade af Ko-, Faare- og Gedemælk, ligesom ogsaa af Mælk under alle Former, som Sødmælk, skummet Mælk og Valle. Selv i Danmark var Tilvirkningen af Faare- og Gedemælks-Ost ikke ringe. Den sidste tabte sig imidlertid her mere og mere, da man blev opmærksom paa Gedernes skadelige Indflydelse paa Skove og Gærder, og Regeringen derfor omtrent fra Aarhundredets Midte udstedte strengere Forbud mod det overdrevne Gedehold. Ost af Faaremælk vedblev derimod at tillaves som forhen. Som en Følge heraf var der hyppigt efter Nutidsbegreber et Misforhold tilstede mellem Faarenes og Lammenes Antal, idet man slagtede disse for at bruge Mælken. Da saaledes f. Eks. Bregentved Aar 1547 blev bortforpagtet, fordi Ejeren var bleven Lensmand i Norge, fandtes der paa Gaarden 15 Køer, 50 Faar men kun 38 Lam. Forpagtningsafgiften bestod blandt andet i to Fjerdinger Smør af Køerne og tre Fjerdinger Ost af Faarene.[3]

Medens man paa forskellige Steder, f. Eks. i Helsingeland og i Norge, lagde sig efter Ost med skarp Smag og for at opnaa

dette lod Osten ligge, indtil den næsten var bleven levende,[1] lagde man andetsteds Vind paa at gøre Ostene saa store som muligt. Tværs over Skandinavien gik der et Strøg fra Tyland over Halland til Vester- og Østergotland, hvor man frembragte Kæmpeoste. Saavel Indfødte som Fremmede omtale med Forbavselse deres umaadelige Størrelse. Olaus Magnus beretter, at de var saa store, at to Mand kun med Møje kunde bære en enkelt Ost et kort Stykke. Til det danske Hof nedsendtes der fra Halland Oste paa 2—3 Lispund Stykket.[2] En tysk Rejsende i Norden paastaar, at man just derfor satte en Ære i at lave dem saa store, fordi Kendere, der vidste, at Mælken maatte skaffes tilstede paa en og samme Dag, kunde slutte fra Ostens Størrelse til Mængden af Ejerens Undergivne.[3]

Endnu en vigtig Gren af Forsyningen henhørte under Husmoderens Omraade, det var den hjemlige Ølbrygning samt Tilvirkningen af Mjød, Frugtmost, Brændevin og Likører. Vi skal ved Betragtningen af Tidens øvrige Drikkevarer vende tilbage hertil.

4.

Ved Tillavningen af Maden spillede Husmoderen og hendes kvindelige Betjening langt fra den Rolle, som man efter andre Forhold skulde slutte. Ganske vist bar hun Ansvaret, for saa vidt det var hende, under hvem hele det indre Husvæsen henhørte; men det var kun i mindre Husholdninger, at hun og overhovedet kvindelige Væsener var de udførende. Overalt, hvor Forholdene var noget større, paa Herregaarde, hos Lensmændene paa de kongelige Gaarde, ved Hofferne, alle slige Steder var det Kokke, der besørgede Madlavningen. Grundene hertil har vistnok været af forskellig Art. Dels var det et Arbejde, der tog paa Kræfterne, timevis at staa ved Ilden og dreje et Stegespid. Dels vilde det ikke være heldigt at lade Stegerset foruden sin øvrige Tiltrækning tillige faa den at være befolket med kvindeligt Tyende. At Kokkene gantedes med Fadeburspigerne var saa sin Sag og stod i hvert Fald ikke til at hindre; men skulde man tillige have hele Borgestuen hængende i Køkkenet, blev det for meget af det gode. Der hørte selv nu en haandfast Kok til for at holde Uved-

kommende fra Gryderne, og til, naar Madklokken havde lydt, at bære med sikker Haand det vældige Fad uantastet frem til Bordet gennem de støjende Klynger. Hos Nordens Landbefolkning vælges ogsaa den Dag i Dag ved festlige Lejligheder efter gammelt Eksempel Mænd til Skaffere. Hertil kom endnu, at naar Husbonden skulde rejse, hvad jo ofte hændte, var det standsmæssigt at have en Kok i sit Følge; men Optoget vilde blive latterligt, om det var en Kokkepige, der fulgte efter, hvad enten hun saa var til Hest eller til Vogns.

Ogsaa i Købstæderne var der bosat Kokke, der levede af at forestaa Madlavningen ved større Højtideligheder blandt Byens Borgere, men iøvrigt til daglig synes at have slaaet sig igennem ved at bage Postejer eller andet og halvt i Smug holde Øltap for en snævrere Kreds. I Helsingør havde saaledes den franske Gesandt Carolus Danzæus' Kok, der lige saa lidt som hans Herre kunde leve af den Lønning, der stadigt udeblev fra Frankrig, slaaet sig ned og søgt privat Erhverv.[1] I Odense boede Peder Galde,[2] og mod Aarhundredets Slutning i Viborg: Hans Kok, i Mariager: Mikkel Kok, i Nyborg: Peder Kok og Eiler Kok, i Malmø: Arnt Kok[3] o. s. v. o. s. v.

Vil man have et tydeligt Indtryk af Forholdene, lægge man Mærke til, hvorledes der f. Eks. Aar 1591, da der under Christian den Fjerdes Mindreaarighed blev paa kongelig Regning fejret to Adelsmænds Bryllupper paa Kronborg, uden Vanskelighed straks kunde lejes fra Byen eller dog fra nærmeste Omegn to Mænd, der optraadte som Overkokke, fem Kokke og ti Kokkedrenge.[4] Da Christian den Fjerde fem Aar efter blev kronet, og alt, hvad der fandtes af kongelige Kokke ikke nær vilde have forslaaet til at besørge den uhyre Madtillavning, henvendte han sig til ikke mindre end 16 Herremænd og bad om at maatte laane deres Kokke. Og da heller ikke dette viste sig at være nok, befalede han i Landets forskellige Købstæder at leje syv Kokke, der hver især havde at møde i Spidsen for fire Svende.[5]

Landet var altsaa velforsynet med kogekyndige Mænd. Hvad Christian den Fjerde angaar, saa synes han ikke at have næret nogen Mistillid til deres Dygtighed. Anderledes stillede det sig for hans Moder, Enkedronning Sophia. I den korte Tid, hun var eneraadende og fik Lov til at ordne en Fest, som den burde — det var ved hendes Husbonds Begravelse — indkaldte hun en Mængde Kokke fra Udlandet,[6] for at Danmark ikke skulde

faa Skam af Madlavningen. Det var tyske Kokke for tyske Gæster. Det gik derfor fortræffeligt.

Hvad der straks maa falde i Øjnene, er den Betjeningens Talrighed, der baade ved festlige Lejligheder og under rent dagligdags Forhold var et Særkende for Datiden. Kokken var nemlig saa godt som aldrig alene. Under ham optraadte stadigt en hel Flok af tjenende Aander, der under forskellige Navne ligefra «Underkokke» til «Kokkedrenge» lystrede hans Bud. Sagen var let forklarlig. Hver Fugl, hvert Stykke Kød, der skulde steges, maatte paa sit Spid, og til hvert Spid svarede en Kokkedreng som Stegevender.

Ulemperne ved denne Mandsstyrke i Stegerset maatte imidlertid være store. Under Frederik den Anden troede man endelig at have fundet Raad herimod. Det var nede i Nürnberg, at man havde fundet paa at indrette Stegevendere med Kæder og Fjedre, saa at de kunde trækkes op som et Urværk og gaa mindst tre Kvarter af sig selv. Hertug Georg Frederik sagdes alt at have indført dem i sit Køkken i Ansbach. Frederik den Anden skrev da straks derned og bestilte sig foreløbigt tre til sit Jagtkøkken.[1] Men Opfindelsen maa have været noget mangelfuld. Vel berettes der intet, men selve Tavsheden synes at forraade, at man af de to Onder: levende Stegevendere eller sveden Steg, dog tilsidst har foretrukket det første. Kokkedrengene holdt sig fremdeles.

Hvor stor en Plage de mange Kokke ved Hoffet har været, fremgaar bedst af de stadigt gentagne Forsøg paa at indskrænke deres Antal. Straks da Frederik den Anden havde besteget Tronen, lod han sig, som Rentemester Beck beretter, «forelægge et Register over alle daglige Ædere paa Københavns Slot; og da Hans Naade læste, hvor stærke de vare, da gruede Hs. Naade derfor».[2] Deres Tal blev da betydeligt indskrænket, Kokkenes i samme Forhold, og gamle hensigtsmæssige Befalinger opfriskedes, der bød at holde Slotsportene lukkede et Par Timers Tid før og efter Middag o. s. v. Men allerede Aar 1564 var det galt igen. Antallet af dem, der nød dagligt Underhold, maatte afkortes med 52 og Kokkenes Antal indskrænkes til otte.[3] De sidstes tiltog naturligt, da Frederik den Anden havde holdt Bryllup, og der som en Følge heraf blev ført et mere udpræget Hof. Men skønt Dronning Sophia, efter alt hvad vi kan slutte, paa dette Omraade har staaet Kongen troligt bi, var dog allerede Aar 1580

Forholdene igen voksede dem over Hovedet. Kongen besluttede da at indrette sig ganske som en Privatmand. Tidligere havde man ved Hoffet holdt tre Sæt Kokke, «Herrekokke», der lavede Mad for Kongen og hans Nærmeste, «Ridderkokke», der brugtes naar der var Gæstebud, og «Svende-» eller «Huskokke», der forestod Madlavningen i Folkekøkkenet. Nu afskaffede Kongen helt «Ridderkokke» og «Svendekokke» og henviste al Folkemadlavning til Lensmanden paa vedkommende Slot. Skulde der være Gæstebud, saa skulde Kongen nok skaffe sine Herrekokke Medhjælp, der kunde erstatte de afskaffede «Ridderkokke». Til Mundkokke for sin egen Person, Dronningen og deres to Børn — Resten af Børnene var paa længere Tid sendt ned til Bedsteforældrene i Mecklenborg — beholdt han saa kun fire Herrekokke, der til yderligere Hjælp fik to Mestersvende og fem Kokkedrenge samt Ekstra-Stegevendere, naar saadanne behøvedes. De fire Kokke skulde skiftevis have fri, to og to, en Uge ad Gangen. Skønt denne Ordning efter Nutidsbegreber synes meget rundelig, hvad Antallet angaar, og langt fra at gaa de fire Kokke for nær, maatte Kongen dog ende sin Meddelelse med, at, «hvis de ikke vilde tjene efter denne Besked, agtede han at se sig om efter andre».[1]

Saaledes holdt Forholdene sig omtrent uforandrede til Kongens Død 1588. Men næppe var Frederik den Anden bortkaldt og Enkedronningen fortrængt, førend den lille Christian den Fjerdes Antal af Kokke voksede. Der holdtes nu alene for hans Person to Herrekokke, to Mestersvende, tre «Storedrenge» og fire faste Kokkedrenge, medens der tillige ansattes alle disse Hjælpere, som Frederik den Anden havde afskaffet: en «Ridderkok» med Svend og Dreng, to Kedelskurere, en Mand til at holde paa Døren, medens Maden lavedes o. s. v. o. s. v.[2]

Forholdene i Sverig var ganske de samme som i Danmark. Paa Stockholm Slot var der saaledes i Aaret 1564 ansat otte Personer som Kokke i Herrekøkkenet og syv i Svendekøkkenet. Under sig havde de atter «Kokkedrenge», «Fadedrenge» o. s. v. At de øverste Kokke i Herrekøkkenet var ansete Folk, kan ses alene af deres Lønninger: Knut Finne fik 200 Kr. om Aaret, Mårten Larson 240 Kr.[3]

Over hele Køkkenvæsenet stod Kongens Køgemester. Hans Stilling var lige saa højt anset som betroet og besværlig. Den bestyredes gerne af en Adelsmand i sin bedste Alder og dannede

i Reglen Indgangen til en fed Forlening. I Danmark var i længere Tid under Frederik den Anden Kongens uægte Halvbroder, Caspar Markdaner, ansat som Køgemester. Under ham stod ikke blot alle Kokkene samt Køkkenskriveren med hans Mandskab, men tillige Vinkælderens Betjening, der i København 1588 bestod af fire Kældersvende,[1] Sølvpoppen og hans Svende og uden Tvivl tillige de ved Hoffet ansatte Bagere, Bryggere og Slagtere, hvis Antal kunde løbe op til over en Snes.[2]

En Lejlighed, ved hvilken man ret fik Syn for, hvor højt den hele Betjening beløb sig, var, naar Kongen drog rundt i Landet, Hoffet med ham, og det storartede Vogntog med «Fadeburet» fulgte efter. Vel søgte man at indskrænke sig saa meget som muligt ved at lade de enkelte Slotte være forsynede hvert med sit Køkkenudstyr, og i Tilfælde af Festligheder at laane sig frem i Omegnen, men ikke desto mindre løb det nødvendige Tilbehør af Mandskab og Varer op til det utrolige. Mellem Urtekram, Tønder med saltet Vildt, Vinfustager og indpakket Sølvtøj tronede her hele Besætningen ligefra Livlægen, der passede paa Urterne, til den mindste Kokkedreng. Men hvad værre var, Toget ledsagedes tillige i Reglen af en meget tvivlsom Bande Efterslæt — et Kongebrev betegner dem som: «Bärnhäutere og tjenesteløse Folk»[3] — Fyre, som vilde benytte sig af den almindelige Forvirring til at faa Fingre i et eller andet eller dog i det mindste nyde kongelig Befordring paa de i hundredevis tilsagte Bøndervogne. Intet Under derfor, at disse Tog med Kongens Fadebur var ilde sete og uafbrudt gav Anledning til Klager. Skønt Følgerne af slig Opsætsighed var lette nok at forudse, vovede dog Bønderne mere end én Gang at svare Nej, naar de tilsagdes.[4]

Spørge vi om disse Kokkes Kunst og altsaa om Madtillavningen i det hele i hine Dage, saa maa vi først og fremmest drage en Grænse imellem den Tillavning, som var nedarvet fra Fortiden, og de Nyheder, der kom til i det 16de Aarhundrede.

Som ældgamle Retter maa nævnes Kaal og Flæsk samt Grød. Kaal havde hidtil været saa godt som den eneste Søbemad, hvormed et Maaltid kunde indledes. Øllebrød nødes nem-

lig i Reglen kun om Morgenen, og for Grødens Vedkommende var det gammel Skik, at den burde slutte Maaltidet. Her var da aabenbart et Punkt, hvor der trængtes til nye Retter, og, som vi skal se, blev ogsaa Søbemaden et af de Omraader, hvor Tidens Opfindsomhed fik sin frieste Tumleplads. Hos de højere Stænder blev det allerede slaaet fast som en Regel, at man helst burde begynde Maaltidet med en Ret, der spistes med Ske. Ifølge gammel Skik havde man spist Grød som sidste Afslutning; ifølge ny Opfattelse var den som Skemad at betragte som Forret. I al sin Ubetydelighed er det derfor et klart Udtryk for Tilstanden, naar det i Christiern den Andens Hofordning hedder, at Hofsinderne paa Fiskedagene skal have Grød og Fisk, de menige Folk derimod Fisk og Grød. Endnu langt ned i det 19de Aarhundrede fulgte Almuens Festretter i Danmark samme Orden som i hint «menige» Reglement fra Christiern den Andens Dage: «Sild, tør Fisk, Grød og Smør».[1]

Grøden var i Danmark vistnok i Reglen Sødgrød, altsaa tillavet af Mælk, ved festlige Lejligheder Risengrød, i hvilken der undertiden anbragtes Rosiner og Mandler. Hertil sigter Digteren, naar han synger:

«Du skal ikke først i Fadet tage!
Ej efter Rosiner eller Mandel rage!»[2]

Det var næppe almindeligt til daglig at bestrø Grøden med «Honningpudder», det vil sige smaat stødte, tørre Honningkager. Derimod savnedes saa godt som aldrig Smør midt i Grødfadet. Ved højtidelige Lejligheder, især ved Juletid, var det maaske Skik ligesom langt senere endnu i Skaane at give Smørhullet i Midten Korsets Form, paa det at ikke onde Magter skulde skade dem, der spiste deraf. Hver Skefuld Grød skulde i saa Fald dyppes i Smørret i Korset, dog ikke midt i men ved en af Enderne.[3]

I Norge synes den saakaldte Rømmegrød, lavet af sur Fløde, at have været den egentlige Festret, der i flere Egne først i det 19de Aarhundrede har maattet vige for Sødgrøden.[4]

En gammel, ægte nordisk Ret var «Saltmadsfadet» eller som det undertiden kaldtes «Sulefadet». Det bestod af en Mængde forskellige Slags kogte Kødspiser, der alle anrettedes i samme Fad. Kun den første eller maaske de første Gange synes denne Ret at være fremsat varm, senere altid kold. Hvis den, som

det lader, de første Gange ledsagedes af Suppen, hvori som i en Dyppelse alle Kødpartierne svømmede, saa fortæredes i hvert Fald denne Sauce hurtigere end det øvrige, saa at Retten i de sidste Uger altid tog sig ud som tør, kold Mad. Den lavedes gerne for lange Tider ad Gangen, en tysk Rejsende paastaar for seks Uger eller mere.[1] Det er uden Tvivl hertil, at en anden Benævnelse for Retten, nemlig: «Gammelmads-Fad», sigter.[2] I Mangel af bedre var den en yndet Køddagsret og anvendtes af Almuen stadigt ved festlige Lejligheder. Den egnede sig ogsaa ganske særligt hertil, idet ved Sammenskudsgilder alt kunde optages i den. Retten kunde selvfølgelig sammensættes paa utallige Maader og omfatte de mest forskellige Genstande ligefra Kyllinger, Æg og Aal til Blodpølser. En gammel Opskrift anfører til hvert Saltmadsfad: 1/3 Side Flæsk, et Stykke røget Oksekød svarende til en Sekstendedel af en Okse, et Stykke røget Lammekød saa stort som et kvart Lam, en halv Gaasekrop, en Oksetunge og en Kødpølse.[3]

En anden Maade at tillave Kød paa var den saakaldte «Sylte».[4] Tillavningen bestod i Indkogning i en Sauce, der undertiden, men ikke altid, var beregnet paa at stivne, naar den blev kold. Som Stivemiddel, hvor Kødets Fedme ikke selv var tilstrækkelig, anvendtes tidligere vistnok hyppigt den ovenomtalte «Sund og Mave», Svømmeblæren af Torsk, siden, saa vidt det lader, mere og mere Husblas. Medens Christian den Tredies aarlige Indkøb heraf i enkelte Aar ikke overskred en 12—15 Pund, forskrev Frederik den Anden alene til Festlighederne i Odense 1580 ikke mindre end 300 Pund.[5] Der syltedes Sager af de mest forskellige Slags ligefra Grise til Vildbrad, Fugle, Kaal og Frugter. Disse sidste blev dog først ret inddragne derunder i selve det 16de Aarhundrede, men fra den Tid af ogsaa saa grundigt, at selve Benævnelsen «Syltning», «Syltetøj» kom til at betegne fortrinsvis disse. I det 16de Aarhundredes første Halvdel var dette endnu langtfra Tilfældet. Da forstod man ved Syltning i Reglen Indkogning af solidere Varer. Svinekød, Aal og sligt syltedes gerne i klar Sauce eller Gelée, Vildt og Fugle ofte i Honning. I Sverig var det Skik at indsylte Fugle og Vildbrad foruden i Honning tillige i Peber, Ingefær og Nelliker; saaledes blev Syltningen foretaget baade til Erik den Fjortendes Kroning[6] og senere under Johan den Tredie. Hvor store Portioner der kunde være Tale om, kan ses af, at til en enkelt

Indsyltning af Vildbrad, som besørgedes under Johan den Tredie af tre Kokke, medgik der fire Pund Nelliker, fem Pund Ingefær, elleve Pund Peber og en hel Tønde Honning.[1] Ved Johan den Tredies Hof fortæredes maanedlig syv Tønder «syltede Fugle».[2] Ogsaa i Danmark var Sylte en almindelig Ret. Det var derfor et for alle forstaaeligt, om end ikke meget anerkendende Udtryk, naar Frederik den Anden kaldte Vandet i de helsingørske Brønde for «Sylte».[3]

Det var ikke almindeligt at lave Sauce af Smør til Fisk — selv hos Christiern den Anden vankede der kun saadan Sauce til Bergfisk[4] — man holdt sig til Sennep. Smør brugtes, som ovenfor omtalt, kun lidt ved Madlavning. Ifølge Christiern den Andens Hofordning maatte det kun anvendes til Kongen selv ved Tillavning af Høns, ellers ikke, og paa Køddagene skulde alt Smør omhyggeligt gemmes. Derimod brugtes det paa Fiskedagene som en Slags Dessert[5] og smurtes da paa Brød. En samtidig Forfatter fortæller om Nordmændene, at de smurte Smørret fingertykt paa deres Fladbrød, uden Anvendelse af Kniv, med Haanden alene.[6] Ogsaa Ost anvendtes hos Velstillede til Afslutning af Maaltidet. En af Tidens Digtere har herom lavet følgende velmente Rim:

Naar alle Retter er nu kommet ind
Efter Landsens Vane og Husbondens Sind,
Bær Osten paa Bordet, helst en gammel!
Thi den fortager Væmmelse, alt sammel![7]

Hvad vi hidtil har betragtet af Madtillavning var det fra Fædrene Overleverede, der fremdeles holdt sig. Men paa denne Grundvold byggedes der videre efter Tidens egen Smag. Hvad dette Nye angaar, tør vi imidlertid næppe tillægge Nordboerne nogen særlig Ære for Opfindsomhed. Alt tyder paa, at de for Størstedelen har været de modtagende især fra Tyskland. Det danske Kongehuses Familieforbindelser med dette Land slog en naturlig Bro, ikke mindst de to elskværdige og dygtige, danske Prinsesser Elisabeth og Anna, der fra deres nye Hjem, Mecklenborg og Sachsen, efter bedste Evne søgte at holde deres gamle Fædreland paa Højde med Tidens Fremskridt. Som en Begivenhed ogsaa for Norden maa det derfor betegnes, da den tyske Kok Rumpolt samlede og udgav alle Datidens Opskrifter og Regler i et storartet Værk, som han tilegnede ovennævnte Kurfyrstinde

Anna.[1] Med en paafaldende Hurtighed synes dette Skrift at have vundet Udbredelse i Norden. Som ved alle slige Lejligheder spredtes det Nye omkring gennem Afskrifter og Afskrifters Afskrifter, og næsten et Aarhundrede igennem lader Eftervirkningerne af Rumpolts Værk sig spore i Norden saavel i Kogebogsliteraturen som i de private Meddelelser om, hvad der virkelig er bleven spist ved forskellige Lejligheder.

De Omraader, hvorpaa det Nye især maatte gøre sig gældende, var, som ovenfor berørt, for det første Søbemadens; fremdeles overalt, hvor Tidens stærke Trang til Anvendelse af Køkkenurter, Havefrugter og de bestandigt billigere Krydderier kunde ytre sig; et Hovedfelt herfor blev foruden Søbemaden naturligt Desserten. Hvad endelig det Solide, Kødretterne, angaar, saa bestod det Nye her mest i blot Sammenhobning af forskellige Retter eller i lunefuld Tillavning, Indbagning o. s. v., mindre derimod i Fremdragelse af noget virkeligt Nyt.

Søbemaden havde, som tidligere bemærket, været meget stedmoderligt behandlet. Det Nye, der nu gjorde sig gældende, var af mangeartet Oprindelse. Det var først en Paavirkning af den sydeuropæiske Mode, der senere gik over som en Hovedregel i det saakaldte «franske Køkken», at hvert Maaltid burde begynde med Kødsuppe. Men paa sin Vej til Norden var denne Fordring bleven nødt til at gaa betydeligt paa Akkord. Jo højere man kom mod Nord, desmindre kendt og yndet var Kødsuppe. Retten ændredes da til en Suppe kogt paa Urter eller lignende. Under denne Form stemmede den ypperligt med den nyvakte Sans i Norden for Dyrkning af Haveurter. Man kastede sig da over denne nye Ret med udelt Interesse og tillagde den i sin Begejstring en Betydning og nærende Kraft, som den, selv i sin oprindelige Form som jævnet Kødsuppe, næppe besad. Men man gik videre, og her viser sig et ægte nordeuropæisk Træk. Man overførte den samme Forkærlighed ogsaa paa Supper, lavede af Frugter, baade friske og syltede, og paa alle de Former, der kunde gøre den gamle, nationale Grød mere lind, altsaa næsten til en Slags Suppe. Saaledes opstod en Vrimmel af nye Former for Søbemad, som i Norden har holdt sig trods de Urtesupper,

der banede dem Vej, nemlig de mange Arter af søde Supper, Vælling, Mælkebrød o. s. v.

Hvad der gav denne nye Søbemad sit ejendommelige Præg og viser os den som en Overgangsform, der lige var i Færd med at opnaa selvstændigt Værd, var dens Plads i Maaltidet. Til daglig nødes den vel først og for sig, men ved Fest var det Skik at frembære en Mængde Retter samtidigt. Idet nu Søbemad forekom mellem disse, tjente den paa engang som Formad og som Sauce til de solidere Retter. Næsten alle de Former for Suppe, som opstod i det 16de Aarhundrede, kan paavises først at være prøvede som Sauce og derefter at have opnaaet Rang som selvstændig Suppe.

I Forbindelse hermed staar Rækkefølgen for deres Fremkomst. Tidligst synes Urtesupperne og Mælkeretterne at være blevne almindelige, der jo kunde tage sig ud som blotte Afarter af Søbekaal og Grød. De søde Supper, der først skulde fremgaa af den nye Skik at ledsage Kødretter med syltet Frugt, synes ikke at være trængt ret igennem førend mod Aarhundredets Slutning. Til Gengæld rev de i den Grad Stemningen i Norden med sig, at de deltes i en dobbelt Art: varmt Syltetøj, der spistes som «Sødsuppe», og koldt Syltetøj, der under Navn af Rødgrød og andet spistes med Fløde til som Dessert.

Medens den senere Udvikling i Norden tillader os nogenlunde at bedømme det Omfang, hvori de nye Mælkeretter og Frugtsupper blev almindelige, gælder dette ikke om Urtesupperne. Paa dette Omraade gjorde nemlig Datiden et Skridt betydeligt videre frem, end Eftertiden har villet følge. Vi kan derfor ikke nu med Sikkerhed afgøre, om Datiden virkelig har været med til alle de besynderlige Former, som Rumpolt har godkendt ved at optage i sin Kogebog. At man heroppe har været villig til at nyde Supper af alle Haveurter, ligefra Løgsuppe til Salvie- eller Spinatsuppe, er troligt nok. Derimod er det mindre sandsynligt, at man har indladt sig paa at nyde en Ret, der stred saa meget mod Folkets gamle Vaner, som f. Eks. Sneglesuppe. Opskriften hertil lyder: «Tag kogte Snegle, vel rensede, hak dem smaat sammen med grønne, velsmagende Urter, kom Æg og Peber deri, rør det hele ud i gule Ærter, der koge, kom Salt i, saa har Du en god Sneglesuppe». Langt snarere turde man af det stærke Forbrug af Olie til Madlavning baade ved Hoffet og hos Private[1] slutte, at man stundom har nydt den saakaldte Oliesuppe. Op-

skriften lyder saaledes: «Tag en Suppe af Urter, giv den et Opkog, kom Bomolie deri og lad den koge, og er der for lidt Salt deri, saa salt den bravt! Sligt kalder man for Oliesuppe».[1] I en dansk Kogebog fra 1648 gives hyppig Anvisning paa Brugen af Bomolie i Stedet for Smør.[2]

Hvad vi derimod med Vished kan slutte, er, at man ikke har ladet de mange Opfordringer til at anbringe Salt gaa upaaagtede hen. Det var en aldeles forbavsende Mængde Salt, der brugtes. Paa Malmøhus medgik der saaledes i Gennemsnit en knap Tønde Lyneborgersalt om Maaneden og mere end en Tønde Baysalt om Ugen.[3] Som vi senere skal se, svarede Saltkarrenes Antal og Størrelse til dette stærke Forbrug.

Den samme Lyst til Overdrivelse gentog sig med Hensyn til Iblanding af Krydderier. Nelliker, Muskat, Ingefær, Sukker eller Honning anvendtes i Mængde ved al Tillavning, og næppe lodes nogen fremmed eller indenlandsk Plante med udpræget Lugt og Smag uforsøgt. Vi har allerede tidligere omtalt Udlændinges Klager, naar de i længere Tid henvistes til at nyde saaledes tillavet Mad. Som Modstykke vil det være passende at lægge Mærke til, hvorledes Datiden netop fandt Behag i sig selv under de samme Former. I en Andagtsbog for unge Piger hedder det f. Eks. saaledes: «Ligesom man gerne og med synderlig Lyst smager den Mad og Drik, som er tilredt med Rosmarin, saa bejle unge og ærlige Mænds-Personer helst der, hvor de kan bekomme ikke alene Mad og Drikke, det er: meget Gods og Rigdom, men hos Godset en kysk Ægtestaldbroder, det er: en god Hustru.»[4]

Et Omraade, hvor Tidens Lyst til Forsøg med Iblandinger af Krydderi ret kunde gøre sig gældende, var Tillavningen af Syltetøj. Dette var maaske det Punkt af alle paa Kogekunstens Enemærker, hvor der blev arbejdet med mest Ihærdighed. Medens Mændene stundom tavst og indesluttet syslede ved Dag og Nat i det hemmelige Laboratorium, kun higende efter Et: at finde de Vises Sten eller den Kunst at lave Guld, saa arbejdede Kvinderne med lignende Iver ved Gryderne i Køkkenet, prøvende sig frem for at finde den ypperste Blanding, den reneste Form for dette ubestemte Ædle, der som Frugtsaft allerede røbede sig ved sin Smag, og destilleret blev til den ægte aqua vitæ, en Livsens Drik, der kunde læge hvert legemligt Onde. Vor Tid, der mener at vide, hvor langt der overhovedet kan naas frem ad

denne Vej, har ondt ved at fatte den andagtsfulde Iver, hvormed man dengang begyndte Farten.

Det er af Interesse at se, hvorledes alle de Frugter, som vor Tid skatter, under disse gunstige Forhold rykkede ind i Haverne og derfra videre til Køkkenet og Bordet. Selv i Frankrig gav man først i det 16de Aarhundrede ret Agt paa Jordbærret, der blev Genstand for Havedyrkning noget før end Hindbærret. En fransk Forfatter melder ikke uden Undren om Datidens Besynderlighed, at Kvinderne faldt paa at spise Jordbær med Fløde og Sukker, Mændene derimod med Vin.[1] Den samme Skik, der jo som bekendt har holdt sig i Norden, medens den siden har tabt sig i Frankrig, naaede hurtigt herop. Da den danske Prinsesse Elisabeth i Juni Maaned 1582 fulgte sin Mand, Hertug Ulrik af Mecklenburg, til Rigsdagen i Augsburg, spiste hun næsten daglig Jordbær undervejs.[2] Have-Jordbær omtales temmelig hyppigt i Danmark i Slutningen af det 16de Aarhundrede. Aar 1603 bestilte Christian den 4des Dronning hos Gartneren ved Københavns Slot ikke mindre end 173 Potter Jordbær til at lave Akvavit af.[3] Ogsaa Hindbær, Ribs, Stikkelsbær og Solbær synes i det 16de Aarhundrede alle at have været Genstand for Havedyrkning i Norden. Kun Rhabarber var det overladt til det 19de Aarhundrede at indføre fra Udlandet. Ellers betegner det 16de Aarhundrede Grænsen. Hvad der dengang vel brugtes til Syltetøj og Akvavit: Brombær, Blaabær, Enebær[4] og Slaaen,[5] men ikke fik Tid at komme ind med, er det aldrig siden lykkedes at komme over Havegærdet.

Alle de mange Syltetøjer, ligefra Kvæde-, Fersken- og Jordbær-Syltetøj og ned til de vildeste Blandingsformer, var for talrige til at rummes i de vedtagne to Maaltider, selv om de saa anvendtes baade til Kødretter, som sød Suppe og til Dessert. Saa opstod da lidt efter lidt naturligt den Skik, at der af Syltetøj alene dannedes et eget lille Maaltid især for kvindelige Gæster, et Prøvekort over, hvad Huset formaaede, en Dyst, hvor Husets Ære stod langt mere paa Spil, end naar Mændene støjende prøvede Øllet af de forskellige Tønder. Denne Skik at frembære en Samling af Husets Syltetøjer, i Reglen noget før Aftensmaaltidet, holdt sig i Danmark endnu til Midten af det 19de Aarhundrede.

I nær Slægt med Syltetøj — en Fællesbenævnelse, som Datiden endnu ikke brugte, men erstattede ved: Konserve, Latverge,

Electuarie og lignende — stod det, som man dengang kaldte: Konfekt, et Udtryk som betegnede paa engang mere og mindre, end hvad man i Nutiden forstaar ved samme Ord. Til at være Konfekt krævedes det ene: at være tillavet med Sukker. Medens man derfor i hin Tid ikke vilde være bleven forstaaet, naar man talte om Konfekt-Rosiner, vilde man samtidigt opdage, at Konfekt kunde betegne baade Brystsukker, Drops, kandiserede Frugter, Deviser og de snurrigste Sager, som det kunde være svært nok at finde Navn for. Som vi allerede har omtalt, hørte Tilberedelsen af Konfekt endnu for største Delen indenfor Apotekernes Omraade. Hvo, der havde Raad, købte den her. Det var kun de aller højest stillede, der indlod sig paa til større Fester selv at tillave Konfekten. Kurfyrstinde Anna kunde sligt falde ind, men der hvilede da altid noget hemmelighedsfuldt over disse Forsøg, og Opskrifterne skjultes omhyggeligt. Derfor kunde sligt ogsaa, hvor ubetydeligt det end tog sig ud, ypperligt gaa som fyrstelige Foræringer. Hertuginden af Preussen sendte saaledes f. Eks. engang til Kongen af Danmark lidt «Lavendel-Brystsukker» og «hollandsk Blodsukker», som hun med egen Haand havde tillavet alene med sin Livlæges Hjælp.[1] Intet Under da, at Konfekt for den almindelige Bevidsthed stod som noget overordentligt, det, der i egentligste Forstand gav et festligt Maaltid sit Præg. Udtrykket «at faa sin Konfekt» bærer endnu selv i sin overførte Betydning svagt Vidne herom.

De i Danmark hyppigst forekommende Arter af Konfekt var: Mandel-Konfekt, Annis-Konfekt, Ingefær-Konfekt, Nellike-, Kanel- og «Koriander»-Konfekt. Af hver af disse Slags købtes der f. Eks. 50—100 Pund til Frederik den Andens Bryllup.[2] Man kan derfor kun billige Besørgelsen af den Herluf Trolle givne Kommission, hvorom han skriver: «Min hjertekære Birgitte! Eskild Gøje skrev mig til, at jeg vilde købe ham noget Konfekt, saa meget som jeg kunde tænke, at han havde Behov. Saa haver jeg nu købt 4 ℔ Annis-Konfekt, koster 4 ℳ, 2 ℔ Koriander-Konfekt, koster 24 ß, 4 ℔ paa Mandel, koster 4 ℳ, 2 ℔ paa Ingefær, koster $2^1/_2$ ℳ. Summa Summarum er 12 ℳ danske. Hvilken Konfekt jeg nu sender Dig og beder, at Du vil sende ham den til Slottet med et vist Bud, at den ikke bliver vaad. Jeg kunde ikke sende den med hans eget Bud, thi han kunde ikke føre den, for han var ridende».[3]

Norden synes at have udmærket sig ved sin Tillavning af

Konfekt. Gentagne Gange udtalte Fremmede deres Beundring derfor. En fransk Gæst f. Eks., der i høflige Udtryk beklager sig over Maden hos den svenske Rigsmarsk, taler til samme Tid med Beundring om Konfekten og den Kunstfærdighed, hvormed deri var gengivet Dyr og Blomster efter Naturen.[1] Skal man dømme efter Konfekten hos Erik den XIV, saa var heller intet Forsøg skyet paa at træffe enhvers Smag: Der fandtes foruden Kanel-, Annis-, Pomerans- og Ingefær-Konfekt, tillige Pingelei-, «Pimprenelle»-, Muskat-, Druesukat-, Desmer-Konfekt o. s. v.[2] Da Prins Hans af Danmark skulde have Bryllup, skrev Dronning Dorothea ned til sin Datter Anna i Sachsen og bad hende skaffe sig «Konfekt til tre Borde». Følgende Former udbades: Svinefødder, Faareben, Hasselnødder, Svesker, Figner, Mandler, Krebs, Fisk, Fugle paa Spid, Pomeranser m. m., alt af Sukker.[3]

Foruden Konfekt hørte endnu til Desserten Kager under alle Former. Den simpleste Slags af disse var Peberkager, der forekom paa hvert Marked og i hver Høkerskes Kurv og solgtes tøndevis. Aar 1580 bestilte Frederik den Anden to Tønder Peberkager til Odense, fem Tønder til Kolding.[4] Finere end disse var alle de mange Former for Klejner, Vafler, Sprutbakkelser, Æbleskiver, Pæreskiver, Kræmmerhuse, Krumkager o. s. v., der tidt var ret solide og lavedes i de velhavende Hjem til Aarets Fester. Allerfinest og ofte vanskelige at skelne fra Konfekt, ligesom de vistnok hyppigt lavedes paa Apoteket, var de mange Marsipansager, Oblater med gennemtrukne Nøddekærner, Blommekærner, Violrødder o. s. v., overgydte med stivnet Jordbærsaft og Rosenvand. Især de to sidste Sager anvendtes i det uendelige.[5] En Post i et svensk Køkkenregnskab paa 25 Potter Rosenvand vækker derfor ikke Forundring.[6]

En Delikatesse, som man synes at have haft megen Smag for, var Is. Lidt efter Aarhundredets Midte hører vi Gustav Vasa bebrejde en af sine Døtre den overdrevne Nydelse af frosne Nødder.[7] Kort efter, midt under Syvaarskrigen, træffer vi Frederik den Anden ivrigt sysselsat med fra Koldinghus at sende en kyndig Mand til det nybyggede Frederiksborg for at indsamle Is i Isgraven og oplære Kornmaaleren dèr paa Slottet i den Kunst at bevare den.[8] Samtidigt var tre Snedkere paa Københavns Slot i Færd med at lave «Iskister».[9] Aar 1585 var man allerede naaet saa vidt, at Frederik den Anden kunde ansætte en Mand med det særlige Hverv at tage Vare paa alle Hs.

Majs. Isgruber hele Landet over.[1] Disse Forhold holdt sig under Christian den Fjerde.[2] Noget af det første, som Enkedronning Sophia sørgede for at faa indrettet paa sit Enkesæde, Nykøbing Slot, var en Iskælder.[3] Medens man i Begyndelsen synes at have nøjedes med blotte Huller i Jorden, byggedes der inden Frederik den Andens Død Iskældere som selvstændige Bygninger med rund Ydermur og spidst, rørtækt Tag, ganske i den senere saa gængse Form. En saadan Iskælder findes f. Eks. afbildet ved Lundehave (Marienlyst) paa et Billede fra Aarhundredets Slutning.[4]

Der kan ikke være nogen Tvivl om, at Adelen troligt efterlignede Kongerne i Opførelsen af slige Gemmesteder, og Is synes mod Aarhundredets Slutning at have været temmelig almindeligt ved Sommertide. Kogebøger og Opskrifter meddeler talrige Anvisninger paa Tillavning af frosne Sager, ligesom Is ogsaa anvendtes til Afkøling af Vin.[5] Som sædvanligt ved slige Lejligheder tillagde man straks Fortiden lignende Goder. I Billedbibler og Postiller fra hin Tid sés Vinkanderne ved Kongesønnens Bryllup og Herodes' Fester at staa i Is.[6]

Foruden Supper og Syltetøjer maa nævnes som det 16de Aarhundredes tredie og sidste Specialitet: Tærter og Postejer. Man tager næppe Fejl, naar man sætter den fremtrædende Interesse for disse i Forbindelse med tilsvarende Fremskridt i Ildstedernes Udvikling. Som sædvanligt kom imidlertid Opfindelsen fra Udlandet. Herpaa tyder selve Navnene. Tærte, der synes at være den ældste af de to og var kendt i Syden i Slutningen af Middelalderen,[7] hedder saaledes paa Latin og Italiensk *torta*, paa Fransk *tarte*, paa Tysk *torte*. Det er ligeledes betegnende, at de tidligst omtalte Postejbagere i Norden, alle var Udlændinge, især Franskmænd. Erik den Fjortende i Sverige havde saaledes to Postejbagere i sin Tjeneste: Hans Franzos og Hans Engelskmand;[8] i Helsingør nedsatte den franske Gesandt Carolus Danzæus' Kok sig som Postejbager.[9] o. s. v.

Saavel Tærter som Postejer fik imidlertid snart et hjemligt Præg i Norden. Det var et Tegn paa, at Postejer var optagne i den almindelige Bevidsthed, da man omdøbte de nye Befæstningsværker: Bastioner til Postejer;[10] og Tærter havde i de forud kendte «Bakkelser» en Forløber, der hurtigt maatte gøre dem husvante. Medens Erik den Fjortendes Kroning 1561, saa vidt

vides, var den første Lejlighed, ved hvilken Postejer i større Mængde blev anrettede i Norden,[1] var denne Ret snart kendt og yndet overalt i Købstæder som paa Herregaarde. Vil man have et Indtryk af, hvilken Rolle Postejer og Tærter spillede, lægge man blot Mærke til, hvorledes Rumpolts Kogebog indeholder Anvisninger paa ikke mindre end 66 forskellige Slags Postejer og 46 forskellige Slags Tærter. Dens danske Efterfølgere[2] fremviser en lignende Righoldighed, et Forhold, der vil forstaas, naar det erindres, at for Datidens Fantasi var alt, fra Jordbær, Spinat og Kvæder til Aal, Gæs og Lammefødder, lige skikket til Optagelse i en Postej eller Tærte. «Svesketærte med Butterdej» sejrede tilsidst og naaede endog at blive Almue-Festret.

Efterat disse Retter havde gjort rivende Lykke og tilkæmpet sig Plads paa ethvert vel besat Bord, fandt man mod Aarhundredets Slutning endelig paa at give Postejerne en sidste Tiltrækning, en Art Knaldeffekt, der ganske stemmede med Tidens Aand. Fremskridtet bestod i at indbage levende Kaniner, Hareunger, eller en hel Flok Smaafugle i Postejerne. Hvilken Overraskelse, naar et saadant Underværk blev skaaret for, og de forvildede Dyr fo'r i Skødet paa Gæsterne, eller Postejens Indhold med Et fløj op under Loftet! Æren for denne Opfindelse fik Sukkerbager Hans Schneider i Nürnberg.[3] Ideen var iøvrigt ikke ganske ny, idet allerede en fransk Roman fra Middelalderen fortæller om, hvorledes Falke og Smaafugle var blevne indbagte og ved Forskæringen fløj ud og jog hinanden.[4] Men dette var nu en glemt Historie. Opfindelsen gjorde Lykke og gik i kort Tid Europa over, men tabte selvfølgelig sin Tiltrækning, da den efterhaanden blev altfor kendt og det overraskende saaledes faldt bort. Paa Civilisationens Yderkanter har Skikken dog holdt sig indtil vore Dage. Ved ungarske Bondebryllupper anrettes «levende Postejer» endnu, her med en Forbedring, der fortjente at have været kendt i det 16de Aarhundrede: Fuglens Vinger er bestrøede med Peber, saa at dens sky Flugt faar hele Selskabet til at nyse.[5]

Hvad de egentlige Kødretter angaar, var det 16de Aarhundrede ilde stedt, thi her var ingen væsentlige Forandringer mulige. Man kunde fylde en Gaas med Æbler og Svesker, eller paa gammel Vis stege den blot med Bynke i,[6] man kunde give en Gris en Citron i Munden og tillave Oksekød og Vildt som man vilde, det var og blev dog altsammen kun de gamle, kendte Spiser. Skulde her være Tale om noget virkeligt Nyt, maatte

der ligefrem indføres nye Dyre- eller Fuglearter. Det lykkedes ogsaa ad denne Vej at faa nogen Afveksling i Stand, dog kun for de aller rigestes Vedkommende, thi for Folk i Almindelighed var de nye Retter for dyre.

I Slutningen af Middelalderen havde de to Fugle, Hejrer og Paafugle, gældt for de mest udsøgte Lækkerheder. For Paafuglenes Vedkommende var Grunden vistnok den, at man i Kraft af Fjerenes Skønhed havde tillagt ogsaa Kødet en særegen Velsmag. Fuglenes Sjældenhed og tilsvarende Kostbarhed hjalp med til at bevare Indbildningen. Hvad Hejrerne angik, saa var de vel ikke saa sjældne, men den stolte Maade at fange dem paa ved Hjælp af Falke bidrog til at grundfæste Troen paa, at deres Kød var noget overordentligt; og naar de fodredes paa bestemt Vis, kunde det ogsaa faa en vis Velsmag. Endnu i det 16de Aarhundrede var det Skik i Frankrig, at baade Kongen og Adelsmænd holdt Hejre-Opdræt, hvor Fuglene i halvvild Tilstand fodredes efter Kunstens Regler, for derpaa at fanges med Falk og siden tillaves til Bordet. Frants den Første lod saaledes oprette to saadanne Hejre-Opdræt i Fontainebleau.[1]

I Frankrig som i Norden trængte imidlertid Paafugle- og Hejrekød til Afløsning. Enhver, der havde faaet en Hejre paa Skud enten i Reden i de høje Trætoppe, eller naar den spankede om ved Søbredden, maatte dog, naar han var ærlig, tilstaa, at den ikke smagte stort bedre end en Krage eller Stork, som ellers ingen gad spise. Det var derfor særdeles velkomment, da den sydlige Mode gav Lov til at kaste Vrag paa hine to, og i Stedet for prise de tvende Stedfortrædere: Fasanen og Kalkunen. Begge synes nogenlunde samtidigt at have faaet Rang i Danmark som fineste Festretter. I sydligere Lande kom Fasanen ikke lidt forud og afløste Paafuglen. Hvor hurtigt man i Danmark fulgte med for Kalkunens Vedkommende, kan sés af, at medens man i Frankrig endnu Aar 1566 ikke var videre, end at Borgerne i Amiens kunde forære Carl IX nogle Kalkuner som en Sjældenhed,[2] og den første Kalkun siges at være fortæret ved det franske Hof Aaret efter i Mézières, da Carl d. 9de og Elisabeth af Østerrig holdt Bryllup,[3] kunde allerede Aar 1575 den brave Hans Mikkelsen skrive fra Herlufsholm:[4] «Kære Kristoffer! som I skriver om kalkunske Høns, saa havde vi her ikke uden et Par, og de har nu nogle faa Kyllinger, deres Afkom, som er

meget smaa; naar de opvokse noget, at de due at føre, skulle I ret gerne faa dem.»

Iøvrigt synes saa vel Kalkuner som Fasaner i Begyndelsen at have haft ondt ved at trives heroppe. Fogden paa Avnsbjerg meddeler 1589 følgende trøstesløse Resultat: «Maa I vide, at de kalkunske Høns laa paa mere end 30 Æg, og der blev efter 8 Kyllinger, og de er døde».[1] Da Enkedronning Dorothea Aar 1569 var i Meissen for at se til sin Datter, uddøde næsten alle hendes Fasaner paa Koldinghus, fordi de ikke længer havde deres vante Opsynsmand. Af de fire, der blev tilovers, fik hendes Søn, Frederik den Anden, en Hane og en Høne til at forplante Slægten.[2] Senere holdt Frederik den Anden i Dyrehaven ved Frederiksborg, hvor der fandtes Dyr af alle Arter, ogsaa et Fasaneri, som Hans Fasanmand forestod.[3]

Ville vi sluttelig søge at danne os et Begreb om, hvorledes alle disse Forhold tog sig ud, naar man som Rejsende i hine Dage besøgte Norden, saa bliver det første Spørgsmaal: hvad Prisen var for et almindeligt Maaltid. Det vil af det tidligere erindres, at Prisen maatte være den samme for Middags- og Aftensmaaltidet, da jo Bestanddelene af begge var éns. En tysk Rejsende, der i Aarhundredets anden Halvdel gæstede Danmark, beretter, at overalt, hvor han kom frem, var den staaende Pris for et Maaltid, en Sum, der svarer til 25 Øre i Nutids Penge.[4] Dette stemmer fuldstændigt med, hvad vi ellers vide.[5] Kongens Hofsinder, der jo ofte paa Rejser med Kongen, især i Købstæderne, maatte betale for deres Fortæring, klagede derfor ogsaa over, at de var blevne «flaaede», naar der afkrævedes dem højere Betaling end denne.[6] Forholdene i Sverige svarede til de danske. En Rejsende fortæller om sit Ophold i Stockholm, at han gav 5 Kroner i Nutids Penge om Ugen for Kost, Øl og Vin iberegnet, samt Logis; «og bliver man herfor vel trakteret, faar Agerhøns og andet Fuglevildt paa Bordet».[7]

Af ulige større Interesse vilde det være, om man kunde faa at vide, hvorledes Maden smagte. Her staar vi imidlertid ved et Spørgsmaal, der er meget vanskeligt at faa besvaret. Som rimeligt er, var Tiden selv særdeles vel tilfreds med sin Madlavning og udtaler i Reglen en gunstig Dom. Det var kun om mere provinsielle Forhold, der ikke stemmede med forfinet Smag, at der lød Mishag, som naar f. Eks. en Samtidig sagde om Nordmændene: «Deres Spise, som i sig selv er god,

er slet tillavet. Det meste er saltet og lugter ilde, naar det kommer paa Bordet. Men det kære de sig intet om».[1] Det er klart, at vi heller ikke tør stole paa Tyskeres Udtalelser, da deres Begreber om det velsmagende for en Del faldt sammen med de nordiske, for saavidt det jo var de tyske Smaahoffer, der var toneangivende for den nordiske Kogekunst. Det nærmeste, vi kan komme vor Opgave: at faa at vide, hvorledes Nordens dengang bedst tillavede Mad vilde have smagt os, er, hvis vi kan høre en Dom af Franskmænd eller Englændere, der har haft Lejlighed til at prøve det ypperste, som Norden formaaede.

Vi er saa heldige at besidde Erklæringer fra to saadanne, en fransk Udsending, der havde berejst saavel Danmark som Sverige og begge Steder overværet storartede Fester, og en engelsk Gesandt, der under lignende gunstige Forhold et Par Aar tidligere havde besøgt Christian den Fjerdes Hof. Franskmanden udtaler sig med hensynsfuld Høflighed. Om en Middag i Stockholm hos Rigsmarsken de la Gardie siger han: «Maden var just ikke tillavet efter vor Smag». Og om den overdaadige Fest, som Christian den Fjerde gav i Anledning af sin Søns Bryllup, siger han: «Retterne var efter danske Begreber fortræffelige, men os smagte de slet ikke».[2] Engelskmanden udtrykker uden Tvivl den samme Mening, men i et ganske anderledes uforbeholdent Sprog: «Kongen selv skar for til mig af hver Ret. Maden var den sletteste, jeg nogensinde har smagt».[3]

5.

Drikkevarerne i det 16de Aarhundrede afveg ikke lidt fra Nutidens. Kaffe, Te og Chokolade var endnu ubekendte, og Vand nødes, i Danmark i det mindste, meget sjældent. Mælk, Øl, Mjød, Most, Brændevin og Vin udgjorde derimod de almindeligste Drikke.

Næst efter Mælk var Øl ubetinget den Drik, der hyppigst forekom og flittigst blev benyttet. Den udgjorde Bybefolkningens og alle Velstilledes Hoveddrik. Med Øl begyndtes Dagen, Øl nødes jævnt hen til og imellem Maaltiderne, «Natøllet» endelig, der svarede til de Tyskes «Schlaftrunk»[4] afsluttede Dagen, men blev ikke altid drukket helt ud, Resten lod man henstaa ved Sengen som en Nødhjælp om Natten. I Datidens Billedbibler tillægges

Josef og Maria samme Forsynlighed, en Ølkande findes anbragt ved Josefs Natteleje.[1]

De fem til ti Potter Øl, som saaledes medgik til hvert enkelt Familiemedlem i Dagens Løb, var vistnok i Reglen hjemmebrygt Øl. Der forbrugtes derfor i enhver Husholdning en Mængde Øl, som stadig maatte erstattes med frisk Brygning. Bryggerset var i bestandig Virksomhed, og under større Forhold hørte der et ikke ringe Folkehold til for at holde det i Gang. Paa Gaarde som Halsted Kloster og Aalholm f. Eks. holdtes der ved Aarhundredets Slutning to Mand hvert Sted, en Brygger og en Svend, for at lave Øllet og desuden en Kældersvend for at vare paa det færdige Øl.[2] Paa Københavns Slot holdtes der ikke mindre end elleve Bryggere.[3] Ved Hertug Adolphs lille Hof paa Gottorp, der naturligvis ikke kunde maale sig i Størrelse med det danske eller svenske, blev der hver Dag i Vinterhalvaaret brygget 16 Tønder Øl og i Sommerhalvaaret 20 Tønder, ialt 6570 Tønder Øl om Aaret.[4]

Det Øl, der bryggedes hos Private, var naturligvis af meget forskellig Godhed. Hvor der anvendtes tilstrækkelig Malt og Humle, og det hele behandledes vel, fremkom der selvfølgelig en bedre Drik, end hvor Humle erstattedes med Porse eller andet, og der sparedes paa Malten. Men i det hele taget havde det hjemmebrygte Øl kun et daarligt Lov paa sig. En tysk Student siger om det københavnske Øl: «Man har der noget slet, hjemmebrygt Øl, som man ikke kan drikke synderligt af, da det er En imod. Om maaske Søvandet er Skyld deri, skal jeg ikke kunne sige».[5] Han er aabenbart kommen til det Resultat, at det er brygget af Saltvand. «Dansk Øl» gjaldt ogsaa for den sletteste af alle Ølsorter. Det er betegnende, at man i Aalborg Aar 1553, da de aarlige Priser for Øl skulde fastsættes, inddelte dansk Øl i «almindeligt» dansk Øl og «det som værre er».[6] Følgen var, at det kun var de fattige, som nøjedes med Danskøl alene. Ved festlige Lejligheder trakteredes der næsten altid med fremmed Øl, og selv til daglig var det overmaade almindeligt i Byerne, at Husfaderen efter endt Dagværk søgte til Raadhuskælderen eller en anden, mindre iøjnefaldende Samlingsplads, for sammen med gode Venner at styrke sig ved et Krus Rostocker-Øl, medens Konen, Børnene og Tyendet tærede deres Danskøl derhjemme.

De Arter af fremmed Øl, der indførtes i Norden, var utallige. Hver nordtysk By frembragte sin egen Slags. Der var

Lybækker, Rostocker, Wismars, Sundisk (fra Stralsund), Kolbergsk, Barst (fra Barth i Pommern), Pryssing (preussisk) og Danziger Øl. Der var fremdeles fra Nordsøbyerne især: Emstøl, Bremer- og Hamborgerøl. Der var endelig Brunswiger-Mumme, Kakabille, der ogsaa bryggedes i Holsten, og den i det 16de Aarhundrede i Hannover opfundne nye Art: Bryhan.[1] Alle var de temmelig kraftige og havde en yderst livlig Indflydelse paa Fordøjelsen.

Det var, som sagt, store Masser, der indførtes i Norden af disse fremmede Ølsorter. For Sveriges Vedkommende kan vi nogenlunde bestemme Forbruget ved Hjælp af de endnu bevarede Toldregnskaber. Alene til Calmar indførtes saaledes Aar 1551 toldfrit 3654 Td., og Aar 1558 toldpligtigt 2242 Td., foruden hvad der som Pryssing kom i Fade.[2] For Danmarks Vedkommende er det et talende Bevis, at saa godt som intet af de utallige Slagsmaal, der omtales i Tingbøgerne, er opstaaet under Drikningen af Danskøl, det er stundom Brændevin, sjældnere Mjød eller Vin, men hyppigst Tyskøl, der har gjort Parterne hede i Hovedet. Hvad festlige Lejligheder angaar, saa synes det næsten at have været staaende Skik, at enhver, der bad derom, i det mindste til sit Bryllup fik Lov til at indføre det fornødne Øl «sisefrit». Til en Fyrbøder i dansk Kancelli, der skulde holde Bryllup, forærede Regeringsraaderne seks Tønder Rostocker Øl. En Snedker paa Kronborg gaves der sisefrit tolv Tønder Rostocker Øl,[3] til andre Godtfolk synes Reglen at have været 24 Tønder.[4] Gik det saaledes til ved Privatfolks Fester, var det naturligt, at der krævedes langt mere til kongelige. Til Kolding forskreves saaledes Aar 1578, i Anledning af Dronning Sophias Nedkomst, 960 Td. Rostocker Øl, 60 Td. Barst Øl, 20 Fade Emst og 6 Fade Pryssing.[5] Og sammesteds hen bestiltes Aar 1580 i Anledning af Gæsternes Gennemrejse til Forleningshøjtidelighederne i Odense ikke mindre end 1200 Tønder Rostocker Øl, 36 Tønder Barstøl, 12 Fade Emstøl og 5 Fade Pryssing.[6] Paa offentlige Steder i England, hvor meget Øl fortæredes, var det Skik at hjælpe paa Luften ved at røge med Enebær.[7] En lignende Skik synes at have hersket i Danmark; i det mindste bestiltes der ved flere af de paagældende Lejligheder tillige betydelige Masser af Enebær, og i de 100 Studenters Spisesal i København vide vi, at slig Røgning senere stadig blev anvendt.[8]

Mod al denne Drik af fremmed Øl hævede der sig, som

naturligt var, adskillige Røster. Der var f. Eks. Christiern den Andens trofaste Følgesvend i Landflygtigheden, Christiern Pedersen, der af patriotiske Grunde ivrede herimod og paastod, at man i Danmark vel skulde kunne brygge bedre Øl end det tyske, om man blot vilde have tilstrækkelig Tro til sig selv og saa ikke spare paa Humlen.[1] Men ogsaa for Regeringen maatte det hele staa som noget uheldigt. Det var jo betydelige Summer, der saaledes aarligt gik ud af Landet og til ingen Nytte.

Den Vej, som Regeringen indslog for at modarbejde det, kunde kortelig betegnes ved: at lægge Indførslen saa mange Hindringer i Vejen som muligt, baade i Form af Forbud og Afgifter. og samtidig opmuntre de danske Bryggere til at levere bedre Varer. Aar 1557 udstedte saaledes Christian den Tredie en Forordning, i hvilken det forbødes danske Undersaatter fremtidig at indføre tysk Øl. Hvis Udlændinge førte det hid, skulde de ikke have Lov til at indlægge det i nogen Kælder, men maatte kun sælge det fra Skib.[2] Denne Bestemmelse, der nærmede sig stærkt til et Indførselsforbud, synes imidlertid ikke længe at være bleven overholdt i sin Strenghed. Regeringen nøjedes snart med efter tidligere Skik blot at belægge Indførslen med en høj Told, Accise, og saaledes tage sin Fordel af Befolkningens Smag for den fremmede Drik. Under Frederik den Anden sattes Aar 1561 Afgiften for hver Tønde tysk Øl til en Krone i Nutids Penge. To Aar efter forhøjedes den til 1 Kr. 33 Øre, men nedsattes samme Aar til 75 Øre, for atter et Par Aar efter at sættes igen til en Krone for Tønden.[3]

Denne Regeringens lidt vaklende Holdning havde sin dybere Grund i selve de Styrendes uklare Forhold til Sagen. Thi samtidigt med, at Kongen og Rigsraadet landsfaderligt søgte at skærme Folket mod den udenlandske Gift, drak de selv Tyskøl saa godt som nogen og agtede ikke at give Afkald paa dette Gode. Men hvad Konge og Adel gjorde, var med det samme stemplet som det ene rigtige. Hele Folket fulgte derfor efter. Man kan vistnok regne, at netop i det 16de Aarhundredes sidste Halvdel, voksede Forbruget af fremmed Øl i Danmark. Og det lykkedes meget hurtigt at finde den Ende, hvorved Forbudene og Hindringerne med Lethed lod sig vikle op, saa at Tingenes Tilstand blev et Vrængbillede af det egentlig tilsigtede.

Sagen var, at Adelen ifølge sine Privilegier var fri for at betale Accise for det Øl, som den selv brugte. Det Misbrug laa

da nær, at indsmugle under Navn af «til adeligt Brug» Øl, som siden solgtes til Hvermand i Byen. Det var den aller nemmeste Maade for en Adelsmand at betale sin Øl- og Vinregning paa: blot at udstede slige Passér-Sedler, som ikke kostede ham selv en Skilling. Accisen, der var bestemt til at være Hemsko, omdannedes saaledes til en blot Tak i det fælles store Drivværk.

Regeringen maatte imidlertid snart blive opmærksom herpaa. Folket drak og drak, uden at Accisens Strøm til den kongelige Kasse derfor flød rigeligere. Forgæves søgte man at hemme Misbruget ved at skærpe Tilsynet og true med Straf.[1] Dæmningen var engang for alle brudt. Det betegner Tilstanden, men røber tillige i høj Grad praktisk Sans hos Borgemestre og Raadmænd i København, naar de for deres Vedkommende reddede, hvad reddes kunde, ved en ny Ordning Aar 1593. De havde hidtil som privat Indtægt nydt 50 Øre af hver toldpligtig Tønde Øl, der indførtes i Byen. Nu gik de ind paa at nøjes med 25 Øre af hver Tønde, ligegyldigt om den var toldpligtig eller ikke.[2]

Den anden Maade, hvorpaa Regeringen søgte at modvirke Forbruget af udenlandsk Øl, var ved at fremme den indenlandske Ølbrygning. Her var en dobbelt Vej mulig. Regeringen kunde enten selv grundlægge Bryggerier eller søge at ophjælpe de private. I Christian den Tredies første Regeringstid synes man at have været inde paa den første af de to Veje. Regeringen drev selv et finere Bryggeri. Det Øl, der bryggedes, var en Art, der kaldtes «Gos», eller som det paa Dansk snart udtaltes: Gaas. At det har været ansét fremgaar af, at Kongen f. Eks. Aar 1550 lod hente deraf til Jule-Øl paa Nyborg Slot. «Det Hamborger-Øl, som Du skriver, at jeg skulde købe, det er her ikke tilfals. Jeg vil tale med Gaasebryggeren om Gaas», skriver Herluf Trolle Aar 1561 til Birgitte Gøye. Men allerede Frederik den Anden solgte Aar 1578 Bryggeriet til en Privatmand, og denne ophørte vistnok med at drive det. Det eneste Minde, der nu er tilbage om det hele Foretagende, er Navnet paa en Gade i København: Gaasegade, hvor «Gaasebryggeriet» i sin Tid laa nær ved den gamle Vandkunst, ud imod Stadsgraven.[3]

Den Hjælp, som Regeringen ydede den indenlandske Brygning, bestod da mest i at støtte det bestaaende Bryggerlav. I saa Henseende gjorde den alt, hvad den ud fra Datidens Synsmaade var i Stand til. For Københavns Vedkommende bestemtes det saaledes Aar 1548, at herefter maatte der ikke i noget «Krohus»

i Byen udtappes andet end Danskøl, som naturligvis skulde være købt hos Byens Bryggere. Herved blev altsaa hele den lavere Befolkning saa temmelig afskaaren fra at nyde Tyskøl, og Christian den Tredie kunde have frelst Samvittighed lige overfor den «store Guds Fortørnelse og Uskikkelighed, som kommer af det meget Tyskøl, som udtappes og besynderligt iblandt løst Folk i Pottetal». Til Lise for pænere Folk holdt imidlertid det samme Kongebrev en Bagdør aaben. Det bestemtes nemlig, at fremtidig skulde der vælges fire Borgere, der skulde have rigtig godt, «uforplumpet» Tyskøl til fals, og hvis nogen Rigsraad «eller andre gode Mænd» vilde købe en Tønde eller to deraf, maatte Sælgeren ikke tage sig større Fortjeneste end 12 Øre paa hver Tønde. Og selv til andre, hvem Lysten til Tyskøl kunde paakomme, uden at de just derfor agtede at nyde en Tønde, blev der taget fornødent Hensyn, idet der som halvt i Forbigaaende bemærkedes, at saadant var at faa hos Stadens «Herbergérere», der maatte udsælge «Tyskøl i Pottetal», men kun inden Døre for deres egne Gæster.[1] Anvisningen var tydelig nok og blev ogsaa forstaaet.

Allerede Aaret efter fik Bryggerne deres Opland betydeligt udvidet, idet der bestemtes, at alle Haandværkerlav, naar de holdt Gilde paa Lavshuset, havde at nøjes med Danskøl. Og ligeledes skulde alle fremmede Skippere og Købmænd, der kom til Byen og vilde proviantere, købe deres Øl alene hos Byens Bryggere.[2]

For dog ogsaa at sikre Kunderne gode Varer og oppe Bryggerne, blev det derhos bestemt, at efter hver Brygning skulde, forinden Salget af Øl begyndte, tvende Bryggere gaa rundt og «vrage og smage» det nybryggede. Foranstaltningen var fortrinlig, især hvis det ikke altid skulde have været Bryggere. Deres Smag synes nemlig ikke ret at være falden sammen med det øvrige Publikums. Vist er det, at hverken det fine eller det simple Danskøl, hverken «Kro-Øllet» eller det «dobbelte Øl» forekom Datiden just som udsøgte Varer.[3] Dette faar man ogsaa et Indtryk af ved at læse Bryggernes Lavsskraa, der udstedtes 1592.[4] Skønt der selvfølgelig intet ligefrem udtaltes, fremgaar det noksom af den, at deres Hovedhandel har været med den lavere Befolkning, og at de næppe engang har forsøgt at brygge bedre Ølsorter. Der gives nøje Regler for, hvorledes den ene ikke maa lokke den andens «Kroersker» til sig ved Løfte om hver 20de Tønde Øl frit, eller gratis Henbæren af Tønderne

o. s. v., og især omtales der et Forhold, der i flere Henseender giver os Nøglen til Forstaaelse af Varernes Tarvelighed. Det var Brygningen til Flaaden.

Dette var en meget betydelig Tynge. Naar som helst Regeringen bød, skulde Bryggerne lade alt andet fare og brygge alene til Flaadens Behov. Ganske vist var det i Aaret 1576, da de særlig trykkede sig ved at efterkomme Befalingen, blevet meddelt dem, at de nok skulde faa deres Umage betalt;[1] men store Sager var det i hvert Fald ikke, der bødes dem i Vederlag. Det er ogsaa meget betegnende, at det Tilfælde er forudsat og naturligvis betænkt med haard Straf, at nogen Brygger skulde melde sig ud af Lavet, just som Brygningen til Flaaden blev paabudt. Undertiden synes de ikke at have kunnet overkomme den hele Bryguing, og Regeringen maatte da paalægge de nærmeste Byer at komme dem til Hjælp. Aar 1591 og 1595 befaledes det saaledes Malmø at brygge 1200 Tønder og Landskrona, Helsingborg og Køge tilsvarende store Partier.[2] Det Øl, der bryggedes til Flaaden, var af aller tarveligste Art, og den Skynding, hvori det massevis maatte laves, forbedrede ikke dets Godhed. Men hvad værre var, det trykkede let hele Gennemsnits-Godheden af de øvrige Brygninger ned, idet man var udsat for, at Regeringen, naar det kneb, beslaglagde hvad Øl der fandtes og betalte det med Skibs-Øl Priser.

En lignende Vilkaarlighed, om end maaske i mindre Maalestok, var Bryggerne udsatte for fra Borgemestres og Raads Side. Ifølge Tidens Skik fastsatte nemlig disse aarligt Priserne paa Øl i Forhold til Kornpriserne. Her, hvor Øvrigheden paa en billig Maade kunde varetage Byens Tarv, var den uden Tvivl nidkær i at værne om Købernes Ret. Øllet blev derfor ogsaa, ganske naturligt, derefter.

Regeringens Foranstaltninger for at fremme den indenlandske Ølbrygning — selv dens ivrige Opfordringer til forøget Humledyrkning ikke undtagne — bevægede sig saaledes saa temmeligt i en Ring. Den tog med den ene Haand, hvad den gav med den anden. Naar Bryggerne ikke desto mindre vistnok i Reglen, i det mindste i København, var velstaaende og ansete Mænd, saa kom dette af, at de for en stor Del drev andet Erhverv ved Siden af, især Hørkramhandel. Dette var dem udtrykkeligt tilladt ved en Forordning af 1549.[3] Deres Virksomhed som Bryggere var da vistnok ofte kun en blot Biting, et Udtryk for, at

der hørte et større Bryggers til deres Ejendom og fandtes Mandskab, der til visse Aarets Tider trængte til Sysselsættelse. Da disse Forhold under Christian den Fjerde blev Genstand for fornyet Ordning, regnede man heller ikke efter Bryggere, men fastsatte, at der skulde være saa og saa mange Bryggergaarde.

Som ovenfor meldt bestemte Øvrigheden Priserne paa Øllet, og det baade det danske og tyske. Medens de Bryggere, der skulde «smage og vrage» det hjemmebrygte Øl, næppe have været synderligt nøjeregnende, saa var der ingen Grund for de to Mænd, der skulde prøve det hidførte tyske, til ikke at gaa skrapt til Værks. I Reglen fik man derfor vistnok i Danmark godt tysk Øl til billig Pris. Det tyske Øl, der var godkendt, mærkedes, i Aalborg i det mindste, med en Cirkel med Prik i. Det vragede fik kun halv Cirkel. Var det wismarsk Øl, fik det gode to buttede «V» slyngede ind i hinanden som fire opstaaende Horn; det vragede fik kun et «W», altsaa tre Horn o. s. v.[1] Hvad der var vraget, maatte ikke sælges her, men skulde hjemsendes; dog kunde det ifølge «Borgemestres og Raads besynderlige Forlov og Besked» faa Lov til at blive, men solgtes da vist til langt ringere Pris.

De Maal, der anvendtes for Øl, var i Reglen Fade og Tønder. Fade var betydeligt større end Tønder, hyppigt dobbelt saa store, men synes ikke altid at have været af lige Størrelse indbyrdes. En Tønde skulde derimod holde 120 Potter. En Pot svarede omtrent til Nutidens Maal af samme Navn. Derimod var en Kande et af de mest forvirrende Maal. I Sverige gjaldt den $2^3/_4$ Pot. I Danmark gjaldt den i Jylland to Potter, paa Øerne fire Potter og i Skaane og Halland tre Potter. I Norge gjaldt den tre Potter. Et almindeligt Maal, der synes at have været ens i Værdi Norden over, var en Stob, der holdt to Potter. Men Forvirringen laa her nær, idet man som Maal for Vin og stundom tillige for Øl brugte «Stobken», lille Stob, der forunderligt nok gjaldt dobbelt saa meget som en Stob, nemlig 4 Potter.[2]

De Priser, der sattes for Øl, var naturligvis afvigende paa de forskellige Steder og i de forskellige Aar. Ofte var Afvigelserne meget betydelige, uden at vi nu er i Stand til at opdage Grunden. Som en Prisliste blandt flere kan anføres den, der blev fastsat i Aalborg Aar 1553. Ifølge den kostede en Pot Hamborgerøl, Pryssing og Brunswiger-Mumme hver 16 Øre i vore Penge, en Pot Wismar Hvidtøl og en Pot Rostocker Øl 8

Øre, og en Pot sundisk Øl samt brunt Wismar omtrent 7 Øre. Afstanden til Priserne paa Danskøl var ikke ringe. Kort efter ansattes sammesteds almindeligt dansk Øl til 4 Øre Potten, og «det som værre er» til knap 3 Øre.[1] I Helsingør 1579 var Priserne for Rostocker Øl og Danskøl ganske de samme som her.[2] I Malmø 1541 derimod kostede en Pot Pryssing kun det halve af, hvad den ansattes til i Aalborg 1553.[3]

En Husholdningsartikel, der i Reglen lavedes af Øl og i Hjemmet, var Eddike. Dette forbrugtes i store Maader. Ved Tyge Brahes (Astronomens Bedstefaders) Bryllup beregnedes saaledes Gæsterne at ville fortære fire Tønder Eddike.[4] Hvor der paa engang skulde tillaves meget store Partier, maatte uden Tvivl Bryggerne til. Aar 1565 bestiltes der saaledes paa engang 216 Tønder Eddike til Flaadens Behov.[5]

Mjød var hele det 16de Aarhundrede endnu fremdeles en højt ansét Drik i Norden. Vel begyndte, som vi vide, Vin stærkt at fortrænge den fra Hædersplads, men Mjøden blev foreløbigt blot trængt noget til Side, langt fra helt afskaffet.

Grunden til denne Mjødens sikre Stilling laa, foruden i dens Velsmag, tillige i andre Forhold. Endnu var der en svag, ubevidst Eftervirkning tilstede fra den hedenske Oldtid. Saa mærkeligt det end lyder, var de hedenske Skikke langt fra helt afskaffede. I mange Egne kunde endnu fremdeles ved Juletid Drikkehornet blive taget frem og, trods alle kristne Bægere og Kruse, fra Højsædet gaa Raden rundt. Paa Svanholm fandtes saaledes Aar 1534 «et Horn, som vi plejede at drikke af om Julen».[6] Hvilken anden Drik end Mjød sømmede sig vel hertil? Kristi Skaal maatte, som fordum Odins, tømmes i den ædleste Drik. Selv paa rent kristelige Fester, som Langfredag og Paaskedag, skænkedes der Mjød for hele det svenske Hof, Aar 1548 f. Eks. to Tønder.[7] Det var sikkert kun, fordi en saadan Gave var dyrere og mere vel sét, at Borgemestre og Raad i Helsingør Aar 1562, da det lakkede mod Jul, sendte Frantz Brokkenhus — ikke Mjød men — en Fustage Rhinskvin, «hvori vi har tildrukket Eder den hellige Krists Skaal».[8]

Foruden ved disse dybere, skjulte Rødder var den gamle Drik grundfæstet i Datidens Levevis ved friske, stærke Virkelig-

hedsforhold. Hvo kunde tænke paa at afskaffe Mjød, saalænge Bistaderne i Smaahaverne foran Huset hele Landet over forsynede Hvermand med Honning til Madlavning og med Voks til Festlys? Hertil kom, at Mjød paa en Maade var den mest folkelige af alle Drikke, ikke i den Forstand, at den nødes hyppigst, thi i saa Henseende stod den langt tilbage for Øl, men for saa vidt den nødes af alle, Høje og Lave, og saa godt som udelukkende tilberedtes i Hjemmet. Det var dette Mjødens nationale Præg, der bragte den danske Regering paa den Tanke, ved Hjælp af denne Drik at føre et Slag mod den overhaandtagende Nydelse af Vin og Tyskøl. Aar 1548 forbød Christian den Tredie al Udførsel af Honning med det udtrykkelige Formaal for Øje, at Honningen saa maatte blive anvendt til Mjød og formindske Indførslen af fremmede Drikke.[1] Forsøget mislykkedes som bekendt. Da Striden længe efter blev afgjort, var det de fremmede Drikke, der havde sejret, og Mjøden, der var bleven fortrængt.

Ville vi med et Par Eksempler oplyse, hvad vi her har sét angaaende Mjødens Anseelse i det 16de Aarhundrede, saa kunne vi lige let hente disse fra Aarhundredets Begyndelse og dets Slutning. Knud Rud mistede saaledes paa Korsørgaard og Vedbygaard under Grevens Fejde ialt 18 Tønder Mjød.[2] Aar 1541 fandtes der paa Hald i Jylland 27 Tønder og 5 Fjerdinger Mjød,[3] og paa Øm Kloster Aar 1554 seksten Tønder.[4] Aar 1551 fastsattes det i Odense i Bødkernes Lavsskraa, at Mesterstykket blandt andet skulde bestaa i Forfærdigelsen af tre gode Mjødtønder.[5] I et Overslag fra en lidt senere Tid over, hvad der vilde medgaa til «et Bryllup paa 300 Heste», ansloges Gæsterne til at ville drikke 12 Tønder Mjød.[6] Endnu mere oplysende er maaske, hvad der er blevet bestilt til kongelige Beholdninger og Fester, idet vi herved lære at kende, hvad der var ansét for det fineste i Øjeblikket, og hvad der i lange Tider afgav Rettesnoren for Adelens og det øvrige Folks Smag. Aar 1548 bestilte Christian den Tredie hos sine Lensmænd, sendt til København, ialt 66 Tønder Mjød.[7] Samme Aar var Gustav Vasas Mjødbeholdning alene paa Gripsholm lidt over 64 Tønder, af ældste Aargang (fra 1542) var kun en Fjerding tilbage.[8] Til Festlighederne i Odense 1580 forskreves 18 Tønder Mjød,[9] og endnu Aar 1590 lod Regeringsraaderne sende til Koldinghus, hvor man antog at Prinsesse Elisabeths Bryllup skulde fejres, 24 Tønder Mjød.[10]

Som Eksempel paa, hvorledes Mjød nødes ogsaa til daglig, kan anføres en Scene fra Ribe, der som alle af den Art endte paa en og samme Vis: med Slagsmaal. Hos en af Byens «Herbergérersker», Eline Hans Skræders, sad et Selskab og nøjedes med den beskednere Drik, Øl. Lidt efter kom nogle Sønner af Byens velhavende Borgere ind, forlangte Mjød og satte sig ved Kakkelovnen. Da saa en af Mjød-Selskabet sagde «Du» til en af Øl-Selskabet, følte den Tiltalte sig krænket og svarede: «Du tør ikke dutte mig, vi har ingen Kundskabs-Skaaler drukket med hinanden». Derpaa begyndte Slagsmaalet.[1] Da Peder Oxes Karl Aar 1567 havde bragt et kongeligt Brev til Skelskør, viste Øvrigheden sin Erkendtlighed ved at byde ham Mjød. Han drak tre Potter.[2]

Skønt Mjød var sødlig nok og ikke godt kunde iblandes med Honning eller Sukker, trængte den dog efter Datidens Smag til en Tilsætning. Ved Ekstralejligheder iblandedes derfor Safran, Nelliker, Muskat og andet. Med en saadan, vammel Velkomstdrik modtog f. Eks. Raadmand Niels Mule i Odense paa Byens Vegne engang to Udsendinge fra Lybæk.[3] Den lader til at have smagt disse. Der blev drukket for 3 Kroner i Nutids Penge, og da Mjød kostede omtrent 20 Øre Potten,[4] svarer dette til 15 Potter. En ganske besynderlig Blanding, der brugtes i det mindste i Sverige, var at helde Mjød paa Øl. I et af Gustav Vasas Hofregnskaber hedder det saaledes: «Til Rest af to Aar gammel Mjød seks Tønder. Heraf fyldtes i fire Tønder Øl en Tønde Mjød, saa er igen fem Tønder Mjød».[5]

I Danmark nød den fynske Mjød Ry som den ubetinget bedste.[6] Det var derfor ogsaa fra Odense, at der bestiltes Mjød til de kongelige Fester,[7] ja helt ned til Sachsen, til Kurfyrstinde Anna, forsendtes den.[8] Vil man tro en tysk Rejsende, saa havde fynsk Mjød ligeledes fundet Vej til Stockholm, hvor den dog kæmpede med den lithauiske om Prisen.[9] I Sverige synes overhovedet Mjød at have været fuldt saa yndet som i Danmark.

Most havde lige fra Vikingernes Dage været kendt og tillavet i Norden. Flere Forhold i det 16de Aarhundrede var gunstige, den ivrige Havedyrkning, Interessen for Syltning maatte naturligt bringe nyt Liv i den gamle Tilberedning. Men i stik modsat Retning virkede et andet Forhold. De dalende Priser paa Vin og dennes stigende Udbredelse lærte at stille Fordringer, som Frugtvinen umuligt kunde tilfredsstille. Følgen blev, at det

16de Aarhundrede blev Vidne til Frugtvinens højeste, men ogsaa sidste Blomstringstid i Norden.

I Aarhundredets første Halvdel træffer vi endnu de store ensartede Beholdninger. Mod Aarhundredets Slutning indskrænkes Beholdningernes Størrelse, men splittes til Gengæld ad i en Utallighed af Arter.

Det er endnu de gammeldags Forhold, naar vi Aar 1526 finder $4^1/_2$ Tønde Most i Kælderen paa Nykøbing Slot,[1] hører Knud Rud klage over, at have mistet to Tønder i Grevens Fejde,[2] og naar der selv i Februar Maaned 1554 endnu ligger 12 Td. Most af Efteraarets Beholdning i Emklosters Kælder.[3] Det er fremdeles det Gamle, kun mærket af nymodens, rigere Vilkaar, naar vi Aar 1553 hører om Bispen i Hammar i Norge, at han havde egne Mostpersere, «som beredte aarligen for ham hans Most, samt Pære- og Kirsebærdrank»; og naar det om Borgerne i samme Hammar By maaske dog med nogen Overdrivelse hedder: «Var det en meget ringe Borger, som ikke havde aarligen af sin Frugthave en halv Læst Most og en halv Læst Kirsebærdrank til sit eget Husbehov, foruden hvad de solgte eller forærede til gode Venner».[4]

Men det er noget Nyt, der møder En, naar man mod Aarhundredets Slutning sér Tidens ledende Personer ivrigt sysselsatte med at lade tillave eller endog forskrive langvejs fra Smaapartier af allehaande hidtil ukendte Arter. Frederik den Anden lægger sig efter Slaaenvin til sit eget Behov.[5] Henrik Ranzau er glad over at træffe Enkedronning Sophias Smag ved istedetfor Nellikevin at forskrive et lille Anker «Alantvin» fra Tyskland.[6] Vi hører om Jordbærvin, Hindbærvin, Pomeransvin, o. s. v. og træffer f. Eks. Enkedronning Sophias Kælder forsynet med gammel Ribsvin, ung Ribsvin, Ribsvin og Slaaenvin blandet sammen,[7] o. s. v. alt i forholdsvis smaa Partier.

Den Person, hos hvem, som i et Brændpunkt, alle disse Tidens Bestræbelser var forenede, var den danske Prinsesse, Kurfyrstinde Anna af Sachsen. Hun stod i livlig Forbindelse med Hjemmet angaaende nye Opskrifter, og ikke mindst med Christian den Tredies Livlæge, Cornelius Hamsfort, hvis videnskabelige Dygtighed og gode Have hun begge forstod at benytte. Det var Vine af de mest utrolige Ting, hun forsøgte sig med og tildels fik sin Mand, Kurfyrst August, til at drikke. I en Ribsvin, som hun med egen Haand oftere tilberedte ham, brugte hun

f. Eks. at blande Spaaner af Hvidbøg.[1] Hvad der ikke gik med ved Hoffet, sendtes gerne som Gaver til forskellige Smaafyrster eller skænkedes som Medicin for Stakler, der ikke selv havde Raad eller Kundskab nok til at skaffe sig sligt. Hvad der giver hele hendes Virksomhed en særlig Betydning og gør den betegnende for alle de mange lignende baade i hendes nye og gamle Hjem, var hendes umiskendelige Stræben efter at fremstille en ny Vin, bedre og ædlere end de hidtil kendte af Druer.

Sit naturlige Udløb maatte alle disse Bestræbelser tilsidst finde i Tilberedelsen af Akvavit. Som destillerede og brændte Vande var der større Rimelighed for, at det Indvundne vilde kunne holde sig end blot som gæret Plantesaft.

Brændevin var allerede i det 15de Aarhundrede kendt i Norden. Tidligst omtales den i Sverige, i Begyndelsen stadig i Forbindelse med Krudt-Tillavning, ved hvilken den altsaa maa have været anvendt. Efter nogles Antagelse skriver Kundskaben til dens Tilvirkning sig fra Araberne, af hvem Italienere i det 14de Aarhundrede skal have lært Kunsten og gjort den videre bekendt i Europa. I Begyndelsen anvendtes Brændevin til indvortes Brug kun i meget smaa Partier, solgtes paa Apoteket som Medicin og ansaas for et virksomt Middel især mod Pest.[2] Det er Minder om denne første Tid, som vi har i den gamle Benævnelse: «Dram», der oprindelig er en blot Fordrejelse af Drachme, et Apotekermaal. Den svenske Betegnelse: «Sup», og den danske: «Sopken», viser os et lidt senere Trin i Udviklingen, da Brændevinen vel var bleven almindeligere, men endnu dog kun nødes med Ske, «søbedes» op. Betegnelsen: «Snaps» endelig, der iøvrigt først i en langt sildigere Tid laantes fra Tyskland, betegner en Mundfuld, det naturlige Maal for en Drik, der paa Grund af sin Styrke ikke som andre egnede sig til at nydes i lange Drag.

Allerede omkring Aar 1500 var Brændevin i Sverige ikke blot tilfals paa Apoteker, men kunde ogsaa faas hos andre. Aar 1494 blev det under betydelig Bøde forbudt tre Personer i Stockholm, af hvilke den ene var en Kvinde, at tillave og sælge Brændevin. Men allerede Aar 1498 gaves der «Cort Flaskedrager» Eneret til Brændevinsbrænding i Stockholm.[3] Fra nu af tiltog Brændevinsdrikningen stærkt i de tre nordiske Lande. Efter et

Misvækst-Aar 1550 forbød vel Gustav Vasa al Brændevinsbrænding i Sverige; men Forbudet blev næppe længe overholdt, og i Aarhundredets sidste Halvdel var Brændevin i Norden et lige saa hyppigt Berusningsmiddel blandt Bønder som hos Borgere og Adel.

Den almindelige Brændevin, der tillavedes af Korn og solgtes i alle Ølstuer og Kipper, var vistnok meget slet. I Danmark betegnes den som «stinkende»,[1] om den svenske hedder det, at «den lugter ilde».[2] Hvo, der havde Raad dertil, drak derfor «aqua vitæ, brændt af Vin» (heraf Navnet: Brændevin), i Reglen tilsat med forskellige Slags Urter. «Destillér-Tøj» var derfor ikke ualmindelige i store Husholdninger.[3]

Skønt Brændevin i Løbet af det 16de Aarhundrede sank ned til at være en saa almen kendt og misbrugt Drik, vedblev man dog blindt hen at tro paa dens undergørende Kraft. Heri laa netop en Hovedgrund til dens rivende Fremskridt. Endnu i en Kogebog, trykt i København 1625, hedder det om dens vidunderlige Virkninger: «Gigt og Værk, hvor den saa er, i Benene, Ryggen o. s. v., naar den overstryges for en sagte Ild med stærk Brændevin, saa stilles Pinen. Hvo hæs er, han bestryge sig om Halsen med Brændevin og drikke deraf fastende tre Morgener. Hvo Hoste har, han drikke Brændevin, saa hjælper det. Hvo ikke vel kan høre, han lade en Draabe deraf i Øret, saa kommer han sig til at høre. Hvo som hver Morgen drikker deraf en liden Skefuld, besynderlig gamle Folk, da bliver han næppelig syg, thi det fortærer den slimagtige Vædske, der foraarsager Sygdommen. Hvo idelig om Morgenen drikker lidt Brændevin, da dør hvad Orme der er om Hjertet, Lunger og Leveren. Om et Menneske mister Mælet mod Døden, da giv ham Brændevin i Munden, straks kommer han til at tale». o. s. v.[4]

Det var den samme Tro paa Brændevinens Kraft, der ledte til at tilsætte Akvavit med forskellige, styrkende Urter, bestandig nye Forsøg paa at finde det virkelige aqua vitæ, det sande Livsens Vand, der kunde læge hver Sot og stille hver Smerte. Paa dette Omraade kappedes Mænd og Kvinder. Fra forskellige Sider, fra Guldmagerkunstens, Syltningens, Lægekunstens Omraader stødte man sammen paa Akvavitens Korsvej, det samme lysende, men uklare Maal havde vinket dem alle. Derfor var det ogsaa de utroligste Sager, der blandedes i Datidens Akvaviter. Johan

den Tredie af Sverige opfandt en, der var et virksomt Middel mod Gift og Pest, den destilleredes af Rinskvin, Enhjørning, rød Koral, hvidt Elfenben, brændt Hjortehorn, det hvide paa Takkerne og en Del Krydderier og Urter.[1] I Kurfyrstinde Annas mægtige Laboratorium med fire Ovne, store Hvælvinger til Opbevaring, og omgivet af Volde og Grave, fandtes efter hendes Død ikke mindre end 181 forskellige Arter af Akvavit. Deres Sammensætning var for største Delen Hemmeligheder, og Frederik den Anden fik desværre ikke sin Begæring opfyldt, da han straks efter Søsterens Død udbad sig Afskrifter af alle hendes Lægemidler. Kun saa meget vide vi, at de store Brændinger i Reglen foregik om Foraaret, og at hun dertil anvendte temmelig uensartede Bestanddele, saasom gule Violer, Morgendug, helst samlet paa hvide Duge Sct. Hans Nat, sprøde Tvebakker, Engelsød, Dødningeben, Bonderoser, Rørdrums Fødder, Milt af Føl, røde Egeskud, Geddeøjne, hvid Vitriol, Kongelys, Elsdyrklove, Kapunvand, Tobak, Svalestene, Agat, Enhjørning o. s. v. Især det sidste var en temmelig dyr Artikel; for et Stykke paa knap ni Pund, der engang tilbødes hende, forlangtes der 25,000 Kr. Hun foretrak at bede sin Fader, Christian den Tredie, om at forære hende, hvad hun behøvede, en Bøn, der ogsaa blev opfyldt.[2] Ved Enhjørning forstodes den tre til fire Alen lange, spidse Fortand hos Narhvalen (Monodon Monoceros). Dyret taber gerne den ene i Ungdommen, saa at den fuldvoksne Narhval kun har én lang Tand, hvoraf Navnet Enhjørning. Hvad der imidlertid gav denne Tand sin egentlige Værdi, var, at man antog den for Hornet af et stort, vildt Eventyrdyr paa Landjorden: Enhjørningen.

Fra Kurfyrstinde Annas Laboratorium strømmede en rig Regn af Gaver ud over Tyskland, og ikke mindst op til Danmark. Lige saa hemmelighedsfuld som hun var med Recepterne, ligesaa gavmild var hun med selve Lægemidlerne. Da Frederik den Anden Aar 1575 led af Fjerdedags-Feber og Mangel paa Appetit, henvendte han sig til Søsteren, der ogsaa straks sendte ham en dertil svarende Akvavit, men anbefalede ham tillige meget ivrigt at holde Diæt og især være maadeholden med Drik. Frederik den Anden lovede dette, «saa meget mere som det ellers gaar ud over Os selv, og Vi ogsaa altid broderligt gerne gøre, hvad Eders Kjærlighed søsterligt er kært». Kongen holdt altsaa Maade med Vindrikningen, og Feberen ophørte. Men Midlet synes

at have været altfor godt, thi nogen Tid efter maatte Kurfyrstinde Anna atter skrive, at hun nu «nærede trohjertig, søsterlig Frygt for, at Hans Kærlighed drak altfor megen Akvavit».[1]

Om det ypperste af alle Midler, som Kurfyrstinde Anna tillavede, besidder vi endnu Christian den Tredies egen, skriftlige Meddelelse. Det var en Slags Modgift, den saakaldte Antidotus Saxonica, som hun under et Ophold i Danmark forærede sin Fader, og som denne straks prøvede paa en dødsdømt Forbryder. Brevet herom lyder saaledes: «Vi ville Eders Kærlighed venligst og faderligt ikke forholde, at Vi efter Eders Kærligheds Afrejse have behandlet Modgiften efter meddelt Anvisning og derpaa prøvet dens Virkning paa et Menneske, der havde sit Liv forbrudt. Om Morgenen have Vi ladet ham give et Quintin Mercurii sublimati i en Portion Risengrød. Saa saare han havde nydt dette, svulmede han øjeblikkeligt op og befandt sig saa ilde, at det tydeligt nok vilde blive Døden. Saa have Vi ved vor Medicus, Dr. Cornelius, ladet give ham Modgiften i en Drik Vin. Den begyndte straks at virke, og med Tugt at melde gik det fra ham baade for oven og for neden, saa at han snart følte Bedring og atter kom til sig selv. Dog klagede han over, at der endnu var noget, der trykkede ham under Navlen. Da lod Vi om Eftermiddagen give ham ligesaa meget af Pulveret som første Gang, og saa kom han sig ogsaa og følte sig sund og rask, som om intet var hændet ham».[2]

Det var denne Modgift, som saaledes havde staaet sin Prøve, hvorom Henrik Ranzau tilskrev Kurfyrstinde Anna og besvor hende om endelig at meddele ham Recepten, et dyrebart Sikringsmiddel for ham og alle hans. Kurfyrstinde Anna lod sig imidlertid ikke fange saa let. Hun sendte ham en betydelig Portion, stor nok til ham og Familie, men Recepten fik han ikke.[3]

Den overdrevne Tillid til Brændevinens og Akvavitens vidunderlige Egenskaber virkede paa dobbelt Vis. Dels fremmede den, som ovenfor meldt, deres Udbredelse. Dels medførte den en yderst mislig Skik, nemlig at de som Medicin blev nydte paa fastende Hjerte eller dog før de egentlige Maaltider. Det er hertil, Biskop Peder Palladius sigter, naar han siger om «Drankerdjævlen», at den «findes gerne i Krohus, først hos Brændevin, saa hos Tydskøl, paa det sidste ud paa Natten hos Pryssing, hos Vin og anden Drik til henimod Dag».[4] Og med næsten de samme Ord beretter Broderen, Niels Palladius, om Køben-

havns «Slemmere og Demmere», at de lade sig daglig finde i Ølkonens Hus, først til Brændevin om Morgenen, dernæst op paa Dagen til Tydskøl, paa det sidste om Dagen til Pryssing». Det er endnu Spor af samme Skik, naar i Holbergs Erasmus Montanus Per Degn svarer, da der bydes ham Øl: «Jeg vil nok heller have et Glas Brændevin, thi det er for tidligt at drikke Øl».[1]

Den stærke Nydelse af Brændevin gav Livet i Slutningen af det 16de Aarhundrede et nyt Præg. Saalænge der kun var Tale om Øl og Vin, kunde man gøre Regning paa, at Folk var ædru i det mindste før Middag. Brændevinen derimod overtrak den tidligere klare Del af Dagen. Hertil kom, at den herved frembragte Rus i Reglen var heftigere i sin Virkning og ikke sjældent endog havde Døden til Følge. Aar 1580 drak f. Eks. i Kiel Claus v. Dam sig ihjel i Brændevin, «og blev siddende paa Hans Portners Bislag». Samme Aar drak Jacob Meinstorf sig beruset i Brændevin og lagde sig med Ansigtet i en Vandpyt, hvor han druknede.[2] Om den københavnske Kannik, Jep Heje, der i Forretninger gæstede Ravnstrup, hedder det, at Claus Daa trakterede ham saa vel med Mjød og Brændevin med Peber i, at begge blev ganske drukne. Da Jep Heje skulde bort, lagde han sig til at sove i Vognen, men da han kom til Roskilde, «sov han saa haardt, at de kunde ikke vække ham med alle de Klokker udi Roskilde Domkirke, ihvor stor Lyd de end have; og sover endnu».[3]

Regeringens Foranstaltninger herimod maler maaske bedst Tilstanden. Aar 1593 udstedtes der i Danmark et aabent, kongeligt Brev, hvori det hedder: «Vi forfare, at Landsting først begyndes højt paa Dagen, saa at mange af vore Undersaatter af Adel saavel som af Borgerne og Bønderne, som søge Landsting, skulle være drukne og fulde, naar de komme paa Landsting, og ofte foraarsages stor Tumult, Skrig, Raaben, Klammeri og Trætte, saa at mangen derved forspildes og forhales hans Ret. Vi have derfor for godt anset, at Landstinget herefter skal begyndes om Sommeren Kl. 7, og om Vinteren Kl. 8 Morgen i det seneste».[4] I Byerne var det paa Helligdagene under Bøder forbudt at sælge Brændevin baade i Husene og paa Torvet.[5] I København holdt Bysvendene om Søndagen indtil Middag Vagt ved Vinkælderen.[6] Men til disse faa Søndag Morgentimer indskrænkede ogsaa Øvrighedens Myndighed sig. Om Tilstanden Resten af Dagen og

den hele øvrige Uge faar vi et Begreb ved Smaatræk som følgende: Esge Brok skriver f. Eks. i sin Dagbog: «Den 21de Juli bekom jeg kongelig Majestæts Brev Skibsfolk i Randers at udtage. Den 22de straks efter Prædiken drog jeg til Randers og gik straks paa Raadhuset og talte med Borgemester og nogle af Raadmændene derom, dog, efterdi Folkene da vare fulde, blev det opsat til anden Dagen».[1] Af helsingørske Tingbøger fremgaar det, at et overordentligt stort Antal Sager drejer sig om Lovovertrædelser begaaede i Drukkenskab. En Maade, hvorpaa Sagen hyppigt yderligere forvikles, er, at den ene af Parterne møder beruset om Morgenen for Retten. Hvor der imidlertid intet Blod er flydt, ender Sagen altid paa samme Maade, idet den Anklagede i Dannemænds Overværelse rækker Modparten Haanden og erklærer, at han intet ondt har ment, men blot været «meget overmaade drukken».[2]

Af Søndags-Forhold paa Landet faar man et Indtryk ved at blade i hvilket som helst Lensregnskab, hvor Indtægten «Sagefald» er nøjere opgiven. I Sølvitsborgs Lensregnskab 1612—18 findes saaledes følgende Indtægtsposter: For at «drikke sig fuld og spy i Kirken» 5 Daler. Et andet Tilfælde 12 Daler, et tredie 14 Daler. For at «drikke sig fuld den Dag, man gaar til Alters, og gøre Slagsmaal» 8 Daler. To Mænd, «hvis Hustruer drak sig drukne og vare noget utugtige i Kirken», hver 10 Daler. For at «komme drukken til Kirken og findes uhøvisk» 4 Daler, et andet Tilfælde 2 Daler, et tredie 10 Daler o. s. v. o. s. v.[3] Fra Strängnäs 1595 hedder det som noget ganske naturligt, at en købte Brændevin Søndag Morgen, «og da han siden under Prædiken havde uddrukket Brændevinen og var yderst drukken», gik han hen og truede en anden paa Livet med sin Kniv.[4] Helligdag, Brændevin og Optøjer i Kirke gled af sig selv i ét.

Saa godt som al den Vin, der nødes i Norden i det 16de Aarhundrede, førtes ad Søvejen hertil især af Hollænderne. Hansestæderne, som selv tilvirkede det meste af det fremmede Øl, der blev drukket i Norden, havde ikke været synderlig ivrige for at hidføre en fremmed Vare, der kunde gøre deres egen Rangen stridig. Det stigende Vinforbrug i det 16de Aarhundrede er der-

for et Udtryk for Hollændernes voksende Magt og tiltagende Fart paa Østersøen. For Hansestædernes Vedkommende blev imidlertid det herved forvoldte Tab ikke saa stort, som man paa Forhaand skulde have troet. Alt tyder tværtimod paa, at Drikningen af fremmed Øl i Norden er vedbleven at tiltage det 16de Aarhundrede igennem, alt imedens Nydelsen af Vin blev mere og mere almindelig.

Det nordiske Land, der aabenbart laa heldigst for Vintilførselen, var Danmark. At det tildels var landfast med Tyskland, havde lidet at sige, thi for alle større Varer var Søvejen langt at foretrække. Sachsen f. Eks. fik sin meste Rinskvin over Danmark, skønt den lige Vej over til Rinen var den korteste.[1] Men hvad der gjorde Danmarks Stilling saa gunstig, var, at alle Varer til Østersøen maatte passere Øresund, Strædet mellem de to danske Kyster, og hvad mere var, standse ved Helsingør ofte flere Dage, indtil alt var blevet efterset og Tolden betalt.

Med Øresundstoldens Indførelse begynder da den regelmæssige Vinforsyning for Danmarks eller rettere Kongen af Danmarks Vedkommende. En af de aller ældste Afgifter var nemlig den saakaldte «30te Penge», det er: lidt over tre Procent, der skulde betales af al Vin, der passerede.[2] Det kunde synes besynderligt, at denne Afgift kunde skaffe Vin til Landet, men med Forudseenhed havde Kongen ordnet det saaledes, at han ikke blot var berettiget til i Stedet for Afgift at tage hver 30te Fustage Vin, men ogsaa til at tilbageholde hvilken som helst Sending mod at betale dens opgivne Værdi. Den Fristelse laa jo saa nær for Skipperne at søge at slippe for godt Køb ved at angive Vinens Værdi altfor lavt. Men som en Høg svævede Tolderen over hele den ængstede Flok, han sluttede fra Afsenderen og Adressen til Vinens Godhed og slog saa stundom ned og beslaglagde til opgiven Pris tit Vin af langt større Værdi. Paa denne Vis holdtes Kongens Vinkælder altid ypperligt forsynet, og hyppigt drak man paa Krogen og Koldinghus, hvad der var bestemt til fjærne Østersøegne og ukendte Fyrster. Hvor meget denne Vintold laa Kongerne paa Hjerte, kan ses af, at dette var det eneste Punkt, hvorpaa man ikke havde givet efter. Medens de fleste øvrige Toldbestemmelser kun altfor tydeligt viser Danmarks Afhængighed af Hansestæderne, blandt hvilke de saakaldte «Vendiske» Stæder havde opnaaet saa store Friheder, at Øresundstolden fra en vis Side set kunde betegnes som en Tynge

blot paa deres Medbejlere, saa havde den danske Regering, alene hvad Vin angik, været standhaftig og skaaret alle over én Kam. Alle maatte betale «den 30te Penge». Iøvrigt blev det især mod Slutningen af det 16de Aarhundrede et almindeligt Galanteri fra dansk Side at lade Vin, der bevisligt var bestemt til Fyrster ved Østersøen, passere toldfrit.[1]

De Vinsorter,[2] der almindeligst forekom i Norden, var spanske, franske og Rinskvine.

Af spanske Vine var «Romani» eller «Rummeni» den, der hyppigst omtales.[3] Navnet synes efterhaanden at være gaaet over til en Fællesbenævnelse for al spansk Vin. Ved en af Gustav Vasas Døtres Bryllup Aar 1562 blev der blandt meget andet drukket 1200 Potter Romani.[4] Sjældnere spanske Vine var Malvasier, Muskatel, Alicante, Bastert og Sec. Malvasier, eller som det i Norden gerne udtaltes Malmersi,[5] var oprindelig ikke nogen spansk Vin. Den skrev sig, saa vidt vides, fra Napoli di Malvasia paa Morea, og derfra var Druen bleven forplantet til Kreta, Cypern, Sicilien, Provence og senest til Teneriffa. Det var egentlig kun Malvasieren fra denne sidste Ø, som man med nogen Ret kunde kalde spansk Vin; men i Norden kaldtes al Malvasier for spansk, rimeligvis fordi den ikke hentedes fra Voksestedet selv, men fra Spanien. Malvasier var uden Tvivl en temmelig dyr Vin. Det var i hvert Fald kun ved større Fester, at den blev nydt. Det var derfor en Undtagelse, naar f. Eks. Johan den Tredie den 2den Juli 1573 efter endt Herredag trakterede dermed paa «stora Rysse-Salen» paa Stockholm Slot. Som sædvanligt staar der i Margenen af Regnskabet «Kongelig Majestæt var lustig», og til yderligere Forklaring er tilføjet: «og befalede Kgl. Maj., der skulde intet spares«. Der medgik ved denne Lejlighed af Malvasier 203 Potter. Malvasieren kom ikke mere frem i det Aar.[6]

Muskatel var heller ikke nogen ægte spansk Vin, idet dens Voksested var Italien. Den omtales sjældnere. Saavel Christian den Tredie som Erik den Fjortende synes at have yndet den. Den første gjorde Indkøb deraf baade i 1545 og 1548, og Erik den Fjortende lod 1568 hente Muskatel til sin Lejr.[7]

Den siden saa bekendte Alicantevin var i det 16de Aarhundrede af ganske ny Oprindelse. Det var Kejser Carl den Femte, der havde ladet Druerne plante i Nærheden af denne By. Men Vinen maa hurtigt have vundet Ry, og Erik den Fjortende var

i hvert Fald om sig og vel betjent. Allerede Aar 1562 kunde han ved sin Søsters Bryllup traktere sine Gæster hermed. Der blev ved denne Lejlighed drukket 565 Potter deraf.[1]

Bastert eller Bastard var den tungeste af de spanske Vine. Den kom i Mode i England paa Dronning Elisabeths Tid. Men allerede længe forinden havde man i Danmark opdaget den. Den omtales her under Christiern den Anden 1516,[2] og var ligeledes senere yndet i Sverige under Erik den Fjortende og Johan den Tredie. Ved det ovenomtalte Bryllup i Sverige 1562 blev der drukket ikke mindre end 710 Potter Bastard.[3] Først i det 17de Aarhundrede omtales den i Raadhuskælderen i Bremen, et ikke ringe Bevis for Nordens Forspring.

Derimod varede det længe, førend man i Norden fik Smag for den saakaldte Sec. Den havde allerede under Dronning Elisabeth fundet stærk Udbredelse i England, — hos Shakespeare er det vistnok den hyppigst omtalte Vin — et Par enkelte Fade af denne Vin omtales ogsaa i Sverig i Aarene 1561 og 62,[4] men ellers varede det næsten et Aarhundrede, førend den blev ret kendt og yndet heroppe. Navnet Sec er maaske en Forkortelse af vino secco, tør Vin, og skriver sig i saa Fald fra, at Vinen pressedes af tørrede Druer, hvorved den vandt i Sødme. I Italien skelnes den Dag i Dag mellem vino dolce og vino asciuto, sød og bitter Vin, alt eftersom den er lavet af tørrede eller friske Druer.[5] Hvis dette er den rigtige Forklaring af Navnet, har Vinen været en sødlig Vin, og det er lidet troligt, hvad Nogle antager, at det var Xeres (Sherry), der i hin Tid kaldtes for Sec. Da den i de følgende Aarhundreder blev almindelig i Danmark, gik den gerne under Navnet Kanarisæk, et Udtryk for at Druen var bleven forplantet til de kanariske Øer.

Ligesaa langsomt som Sec banede Pedro Ximenes sig Vej til Norden. Det var en Art Malaga, men da den kom i Ry, overførtes vistnok dens Navn paa al Malaga Vin. I Norden omdannedes Navnet til Petersimenis eller Persimen, for saa vidt ikke med Urette, som det skal have været en Tysker, Peter Simon, der oprindeligt havde omplantet denne Drue fra Ringegnene til Malaga.

De franske Vine spillede ikke den Rolle i Norden som i en senere Tid. Mest yndet synes den blegrøde Vin, Claret, fra Bordeaux at have været. Denne maa dog ikke forveksles med Blandingsdrikken af samme Navn, der omtales langt hyppigere

og i Norden blev næsten Eneejer af Navnet, saa at Vinens Navn maatte omskrives. Det er uden Tvivl Vinen «Claret», der menes, naar Christian den Fjerde til sin Kroning lod Tolderen i Helsingør opkøbe 300 Oksehoveder af den «klare Vin».[1]

Men iøvrigt nød de franske Vine kun liden Agtelse i Norden. Man skelnede imellem «Rød fransk Vin» og «Blank (ɔ: blanche, hvid) fransk Vin»;[2] men lige ringe Anseelse nød de begge. Og hvad mere er, man kan paavise, hvorledes Aarhundredet igennem deres Anseelse i Norden stadigt tog af. Grunden hertil maa for en Del søges i, at Norden nærmest paavirkedes af Tyskland, hvor naturligvis Rinskvin var den mest yndede lette Vin, men for en Del laa ogsaa Grunden i, at den franske Vin, der kom herop, virkelig var mindre god. Man hentede dengang sin Vin ikke som nu til Dags fortrinsvis fra Bordeaux, men, sammen med de store Saltladninger, fra de nordligere Egne, Nantes og Rochelle. Mest bekendt af alle var Vinen fra Poitou, der udførtes over Rochelle. Denne omtales særdeles hyppigt. Frederik den Anden lod saaledes til sin Kroning bestille 200 Amer, det er 32000 Potter, deraf.[3] Men af Bestemmelserne ved Christian den Fjerdes Kroning kan det allerede ses, hvilken ringe Anseelse den da nød. Det befaledes nemlig at sørge for Gæsternes Underhold paa deres Rejse gennem Landet, saaledes at de fremmede Fyrster og Adelsmænd overalt fik Rinskvin og Rostocker-Øl, deres Folk derimod kun fransk Vin og Danskøl.[4] Senere sank Poitou-Vinen endnu dybere i den almindelige Agtelse, og lidt efter lidt gik Navnet over til at betegne tyndt Juks i Almindelighed, i hvilken Betydning Ordet «Pøjt» har holdt sig i Norden indtil vore Dage.

En fransk Vin, der stundom omtales, er «Assoye».[5] Dette var en Burgundervin, fra Grevskabet Auxois i Burgund; den førtes rimeligvis ned ad Rinen til Norden, men synes dog ikke at være forekommen heroppe i større Mængde. Den var tilligemed Malvasier Erik den Fjortendes Hustrus, Karin Monsdatters, Yndlingsdrik.[6]

Medens vor Tid betragter Frankrig som et Hovedvinland, stod det for hin Tids nordiske Befolkning som et Land, hvis Tilskud til Vinforsyningen kunde undværes, uden at man derved gik glip af noget væsentligt. Det senere Omslag i Opfattelsen skriver sig fra Ludvig den Fjortendes Tidsalder. Da fransk Smag og fransk Køkken under ham blev eneherskende hos Europas Fyrster og højere Adel, fulgte Begejstringen for fransk Vin

naturligt med. Og dette fik en betydningsfuld Støtte, da samtidigt den mest bekendte franske Vin blev fremstillet: «Champagne». Det var Dom Perignon, der i Slutningen af det 17de Aarhundrede opfandt den Behandlingsmaade, hvorved man fik Champagnevinen til at skumme,[1] og i Løbet af ganske kort Tid opnaaede denne nye Art et vidt udbredt Ry.

Den Vin, der fremfor alle andre nødes i Norden, var Rinskvin. Det var denne, som mentes, naar man i Almindelighed talte om «Vin». Selv ved Lejligheder, hvor der blev drukket flere forskellige Sorter, ved kongelige Fester og lignende, var Forholdet gerne dette, at der af Rinskvin medgik otte til ti Gange saa meget, som af alle de andre Sorter tilsammen. Rinskvinen var naturligvis af meget forskellig Godhed, men dette betegnedes kun ved dens forskellige Pris; man brugte ikke dengang, i det mindste ikke her, at give den særskilte Navne efter Voksested, Godhed o. s. v. Endnu mindre sondrede man mellem Aargange. Den eneste Art, der udmærkedes med særskilt Navn, var den saakaldte Rheinfall, og selv om denne er Meningerne delte, idet nogle er tilbøjelige til slet ikke at antage den for en Rinskvin, men henføre dens Hjemsted til Istrien.[2] Hvor den saa voksede, var den velbekendt i Danmark saa vel under Christian den Tredie og Frederik den Anden som under Christian den Fjerde, der alle synes at have yndet den. Den var temmelig dyr og forskreves altid kun i mindre Partier. Henrik Ranzau var, saa længe han stod paa venskabelig Fod med Enkedronning Sophia, hendes stadige Mellemhandler og Hofforsyner. Med Kendskab til denne Rheinfalls særlige Betydning vil man forstaa, at det var med Selvfølelse Sigvard Grubbe kunde skrive i sin Dagbog den 30te April 1621: «Var jeg til Middag og Aften hos Kongen. Vi drak Rheinfall og drak dygtigt.»[3]

Foruden Rinskvin kunde en sjælden Gang Vin fra andre Egne i Tyskland komme til Norden, men dette hørte til Undtagelserne. Saaledes hører vi under Christiern den Anden Tale om Gubin Vin (fra Guben i Lausitz).[4] Endnu mere kortvarig Lykke gjorde sikkert de sydeuropæiske Vinarter, som Kurfyrstinde Anna lod omplante paa sachsisk Grund og under Navn af «sachsisk Malvasier» o. s. v. forsendte til Slægt og Venner. Større Udbredelse synes derimod ungarsk Vin at have haft. Vi hører saaledes tilfældigt om Hertug Adolf af Holsten, at han, da Pesten nødte ham til at holde sit Bryllup ikke som paatænkt hos Sviger-

forældrene i Kassel, men hjemme paa Gottorp, hvor Huset ikke var tilstrækkelig forsynet, skrev til en af sine Gæster og bad ham godhedsfuldt medtage den fornødne, ungarske Vin.[1] Ved Johan den Tredies Hof blev der Aar 1573 drukket over 1000 Potter ungarsk Vin, dog stod dette maaske i Forbindelse med, at hans Dronning var en polsk Prinsesse.[2]

Kun en ringe Del af disse Vine blev nydt ublandet. Enhver, der formaaede det, «forbedrede» dem ved Iblanding af Krydderier. Dette var en Skik saa gammel som Middelalderen og skrev sig fra selve Vinlandene. Fra Carl den Stores Tid omtales i Frankrig de to Blandingsdrikke: Medon og Nectar, der senere mere og mere fortrængtes af Klaret og Hypokras.[3] I Tyskland, England og Norden fulgte man trolig efter, og i det 16de Aarhundrede hørte det hele Europa over vistnok til Undtagelserne, at Velstaaende drak ublandet Vin. Endnu ved Henrik den Tredies Hof i Frankrig var det Skik at nyde Vinen paa den gamle Vis, og først i det følgende Aarhundrede kan man af Franskmænds Udtryk om den nordiske Blandingsvin skønne, at de selv i deres Hjemstavn var ophørt med at drikke Vinen saaledes.[4]

Den simpleste Maade at forbedre Vinen paa var ved blot at iblande Honning eller Sukker. Om Forholdene i England Aar 1598 udtrykker en Rejsende sig saaledes: Englænderne kommer Masser af Sukker i deres Vin.[5] Endnu Aar 1573 var det Skik ved det svenske Hof at blande Honning i Rinskvinen: «1 Kande Honning til 10 Kander Vin».[6] Ved Christian den Fjerdes storartede Fest 1634 «stod tre Skænkere, iført hvide Lin, midt i Salen, rakte overflødigt af al Slags Drik til enhver, der ønskede det, og lod Sukker smelte i Vinen».[7]

I Almindelighed blev man dog ikke staaende herved, men blandede en Mængde Krydderier i desuden. Jo billigere Krydderierne blev i Norden mod Aarhundredets Slutning, des almindeligere blev sikkert ogsaa denne Skik. De tre mest bekendte Blandingsdrikke var Lutendrank, Klaret og Hypokras. Ifølge en dansk Kogebog af 1625 bør Lutendrank tillaves saalunde:[8] «Disse efterskrevne Species skulle stødes grove og formænges: Kardemumme 5 Lod, Ingefær 3 Kvintin, Kanel 4 Lod, Muskat 3 Kvintin, Paradiskorn 1 Lod. Vil man gøre to Stobken eller otte Potter Vin til Lutendrank, da skal man først sætte en Messingpande paa Ilden med to Pund Sukker og af fornævnte Vin to Potter derpaa slaget. Lad samme Vin med Sukkeret bekomme en Op-

sød (et Opkog). Naar Vinen og Sukkeret nu syder, da giv otte Lod af fornævnte, stødte Species deri, straks tagende det fra Ilden, igennem en Lutendranks-Pose slaget, derpaa giv de andre seks Potter Vin kolde, og lad løbe tre eller fire Gange gennem samme Pose, indtil den bliver klar, saa er han beredt. Giver Du en Skefuld sød Mælk eller Hvide af et Æg deri, saa bliver den straks klar». Denne Opskrift synes imidlertid at have været bestemt for tarveligere Husholdninger. I 210 Kander Lutendrank, der Aar 1561 tillavedes for Erik den Fjortende, kom der i hvert Fald langt flere Bestanddele, baade Nelliker, «Sedefær», Galigo, Muskatblomme, Muskater med Skal og Muskater uden Skal.[1]

Klaret og Hypokras tillavedes ved Erik den Fjortendes Hof af ganske de samme Bestanddele som Lutendrank, blot kom der i dem tillige Safran, der gav dem et gulligt Skær. Forskellen mellem de tre Drikke bestod ellers kun i det forskellige Maal, hvori Sagerne iblandedes. Iøvrigt stod det naturligvis enhver frit for at iblande, hvad han i Øjeblikket maatte finde passende. Da Erik den Fjortende saaledes engang var forkølet, lod han Lasse Kældersvend tilsætte Klaretten med 5 Lod Annis og 3 Lod Lakrids.[2] Ved Tilberedelsen af alle Blandingsdrikkene anvendtes Haardug til at sie dem igennem for at klare dem. Haardug var derfor en stadig Udgiftspost hver Gang der skulde være Fest. Det var uden Tvivl denne Klaring, der for den nordiske Bevidsthed stod som det mest ejendommelige ved disse Drikke og gav dem deres Navn. Navnet Klaret, der jo skrev sig fra Frankrig og fra Vinen var gaaet over til Blandingsdrikken, fordi Claret-Vin gerne brugtes hertil, synes nemlig i Norden, hvor Rinskvin altid anvendtes til Blandingen, at være blevet forstaaet som Betegnelse for, at Drikken var vel afklaret. Samme Betydning laa i Navnet Lutendrank: lutret Drik. Ordet Hypokras derimod betyder blot: Blandingsdrik.

Den Skik at tilberede Blandingsdrikkene i Hjemmet synes tidligt at være bleven almindelig. Vel var de at faa paa Apoteket, men i Reglen købtes de næppe her. Ligeledes synes det at have været Skik, i det mindste, naar man vilde vise Høflighed, at overlade det til den enkelte at ændre Drikken efter sin Smag. Ikke blot stod det — vistnok omtrent som i Nutiden med Kaffe og Te — enhver frit for at komme Sukker eller Honning i Vinen, som han lystede, men vi hører ogsaa ofte om, at der blev budt og modtaget Blandingsdrik og Vin paa engang, saa at

man kunde spæde den efter Behag. Naar saaledes det københavnske Universitet paa Tidens Vis hædrede tilrejsende Videnskabsmænd ved at byde dem en Velkomstdrik, var det i Reglen af begge Arter, der blev budt. Christian den Tredies Hofpræst bød man saaledes to Potter Klaret og seks Potter Vin.[1] Frederik den Andens nye Livlæge fik fire Potter Lutendrank og fire Potter Vin, og det samme skænkedes for Kurfyrst Augusts Læge, for Dr. Bacmeister fra Rostock, for Hertug Hans' Doktor og Prædikant[2] o. s. v.

Mængden af Vin, der aarligt nødes i Norden, vilde uden Tvivl tage sig uanselig ud imod Nutidens Forbrug. Vin var endnu for Almuen en næsten ukendt Drik og var i saa Henseende bleven langt overfløjet af Brændevinen. Selv blandt Borgerstanden og Størsteparten af Adelen gjaldt Vin endnu blot som Festdrik, og det stærkt tiltagende Forbrug angav kun det bestandigt større Maal, hvori den krævedes ved selskabelige Sammenkomster. Dog var man ganske vist i Byerne godt paa Veje til at udvide dette sidste Begreb, saa at det ikke blot betegnede virkelige Festligheder, men ogsaa indbefattede tilfældige Møder med gode Venner i Stadens Vinkælder. Den Kres, der nød Vin til daglig, var da kun Hoffet og en Del af den rigeste Adel. Til Gengæld var det i aldeles utrolige Maader, at hver enkelt her forsynede sig.

Dette vil allerede fremgaa af en Betragtning af Hoffernes aarlige Forbrug. Ved det svenske Hof blev der i Gustav Vasas sidste Tid (1559) drukket 4640 Potter Vin om Maaneden, hvilket svarer til 155 Potter om Dagen. Under Gustav Vasas Søn, Johan den Tredie, blev der Aar 1585 drukket lidt mindre, nemlig 3840 Potter om Maaneden, altsaa 128 Potter daglig.[3] Kældermesteren, der regner sig denne Nedgang til Ære, undlader viselig at anføre, at Aar 1573 havde Forbruget været endnu lavere.[4] I denne Gennemsnits-Beregning er indbefattet, hvad der medgik ved de aarligt genkommende Festligheder, men ikke hvad der blev drukket ved aldeles usædvanlige Lejligheder. En saadan enkelt Fest kunde medtage, hvad ellers var nok for Maaneder. Ved en Bryllupsfest, som Erik den Fjortende Aar 1562 gav for en af sine Søstre, blev der saaledes drukket ialt 16000 Potter.[5]

Ved det danske Hof var det gennemsnitlige Forbrug ikke lidt større, hvilket naturligt fulgte af de særlig gunstige Forhold, som Øresundstolden frembød. Selv efter at Frederik den Andens muntre Hof var opløst og den stille Tid begyndt, der varede indtil Christian den Fjerde blev myndig og kunde genoptage Traaden, selv i disse stille Aaringer var Forbruget meget betydeligt. Fra Sommeren 1588 indtil Efteraaret 1591 blev der alene af Rinskvin drukket 7200 Potter om Maaneden, hvilket svarer til et dagligt Forbrug af 240 Potter.[1] En af Christian den Fjerdes første Regeringshandlinger Aar 1596 var ogsaa at sørge for Vinkælderen. Hos Willumke von Dellen i København, rimeligvis en Underafdeling af et større hollandsk Hus, bestiltes saaledes 112000 Potter Vin af forskellig Slags.[2]

Et endnu tydeligere Indtryk end ved blotte Gennemsnitstal faar man dog, naar man lægger Mærke til, hvad der virkelig er blevet drukket paa enkelte Dage. I den ovenanførte Angivelse af, hvad der medgik under Christian den Fjerdes Mindreaarighed, er ikke medregnet en lille Post, som blev klaret særskilt. Det var i Fastelavn 1591, Hoffet opholdt sig paa Dronningborg, og Regeringsraaderne havde givet den unge Prins Lov til at lade en Hofsindes Bryllup fejre ved samme Lejlighed. Vinbeholdningen var imidlertid sluppen op, og man maatte derfor ty til nærmeste Vinhandler, Borgemester Hofmann i Randers, — den ydre Foranledning til, at denne Dags Forbrug er angivet særskilt. Det glade Selskab drak omtrent 5000 Potter Rinskvin.[3] Fra Frederik den Andens aller sidste Dage besidder vi et meget oplysende Brev. Kongen var paa Grund af Svaghed brudt op fra Festlighederne i Sønderjylland og med ganske faa Ledsagere dragen til Antvorskov. Opholdet her bekom ham vel, og han syntes atter at komme til Kræfter. Brevet er fra Kongen til Christoffer Valkendorf og lyder saaledes: «Efterdi her hver Dag gaar 360 Potter Vin til og undertiden 480, saa begære Vi og ville, at Du med det første forskikker hid, iligen Dag og Nat uspart, nogle Fade Vin og lader dem ledsage med en paalidelig Karl».[4] — Et Par Uger efter var Kongen død.

En Mangel, der endnu hæfter ved alle disse Oplysninger, er, at vi ikke kan kontrolere, hvor meget hver enkelt har nydt; den Mulighed staar altid tilbage, at det er Gæsternes store Antal, der kan have gjort Udslaget. Ved et Tilfælde besidder vi imidlertid Opgivelser, hvor ogsaa denne sidste Uklarhed er hævet.

Johan den Tredies Vinregnskab for Aar 1573 er bevaret,[1] og dette er ført med den Grad af Nøjagtighed, at der hyppigt fra Dag til Dag er angivet, hvad hver enkelt Person har drukket.

Ifølge dette har Kongen og Dronningen tilsammen i Tiden fra den 14de Februar til den 7de September drukket 435 Potter Klaret, 68 Potter rød, fransk Vin og 2426 Potter Rinskvin, hvilket bliver i Gennemsnit lidt over 14 Potter om Dagen for begge, og altsaa, hvis de har delt lige, 7 Potter Vin for hver. At Forbruget iøvrigt næppe har været ens hver Dag, kan ses af Opgivelserne for Prinsesse Elisabeths Vedkommende, hvis Forbrug fra Dag til Dag er anført. Det veksler mellem $2^3/_4$ og lidt over 8 Potter om Dagen. Den Forklaring kunde ligge nær, at her maa være en Misforstaaelse til Grund, for saavidt Angivelserne formentlig angaar ikke blot de Vedkommende selv, men ogsaa deres Hoffolk og Betjening. Imod en slig Bortforklaring værger imidlertid Regnskabet sig eftertrykkeligt. Det indskrænker sig ikke til at angive blot, hvad Kongefamilien har nydt, det gør Rede for hver enkelt nedefter, baade Hofjunkerne, Præsterne, «Fruentimret» og Kancelliskriverne o. s. v., saa at ingen, der kunde have hjulpet, forbliver uomtalt.

Og i saa Henseende indeholder det værdifulde Oplysninger om Tilstanden ved Hoffet. Det var kun de øverst stillede, der var saa rigeligt aflagte. Den sindssyge Hertug Magnus, Hertug Carl og deres tre Søstre drak ligesom Kongeparret; det samme gjaldt endnu tildels om deres Hofjunkere og Hoffets adelige Fruer og Jomfruer. Især Damerne drak flinkt. Om dem angives det, at de, «naar de havde været til Hobe i Salen og ellers i deres Kammer» havde nydt ialt 7620 Potter Vin af forskellig Slags. Men hermed stopper det ogsaa. Saa var der naturligvis gaaet en Mængde med til Gæstebud, til Madlavning og Traktement af fremmede Sendebud, men ellers var Vin kun bleven yderst sparsomt uddelt. Det var en næsten latterlig, lille Portion, der var bleven budt de tyske og svenske Kancelli-Embedsmænd, «Kammarérer» og Kammerskrivere, naar de ved Jul, Nytaar og Paaske blev trakterede. Ringest af alle syne dog de svenske Hofpræster, der i hele Aarets Løb havde maattet nøjes med ialt knapt syv Potter Vin, kun lidt mere end hvad der var blevet anvendt til en af Kongens syge Heste, der endda havde faaet baade ungarsk Vin og Rinskvin. Derimod ser man noksom, i hvilken Retning Kongeparrets religiøse Tilbøjeligheder gik, naar det samtidigt

meddeles, at Dronningens katolske Præster havde faaet 1700 Potter.

Hvad der for en stor Del hemmede Vinforbruget hos Folkets Flertal, var Vanskeligheden ved at opbevare Vin i mindre Partier. Naar man ikke havde Raad til at købe og paa engang uddrikke et «Oksehoved», en «Pibe» eller en «Ame», hvilken sidste var det mindste Maal for Vin paa Fad og rummede 160 Potter, saa maatte man finde sig i Ulemperne ved at have Vinen staaende udsat for Luften. Man kendte nemlig endnu ikke til at aftappe Vin paa Flasker. Ganske vist omtales Flasker af og til, og det baade af Træ,[1] Tin,[2] Sølv[3] og Glas[4] samt Flaskefodre dertil, men de forekommer altid i temmelig ringe Antal og synes kun at have været brugte som en Slags Bimpler paa Rejser og til Forsendelse eller ved Destillering. Aftapning af Vin og Øl i moderne Forstand omtales aldrig. Overhovedet blev Brugen af Glasflasker først almindelig i det 18de Aarhundrede, efter at man alt i et Par Aarhundreder havde kendt til Drikkeglas. Fællesbenævnelsen «Glas» blev derfor ganske naturligt Navnet paa det, hvoraf der drikkes, ikke det, hvoraf der skænkes. Hvad der i Begyndelsen, foruden Stoffets Skrøbelighed, gjorde Glasflasker mindre brugbare, var, at man ikke kendte til at lukke dem med Korkprop. Man synes at have brugt Glasprop eller blot overbundet dem med Blæreskind; saaledes var endnu selv de første Champagneflasker lukkede. Senere anvendtes Træproppe — de ældste «Tolde» var i Reglen af Træ — disse afløstes atter af de mere hensigtsmæssige Korkproppe.

Manglen af Vinflasker i det 16de Aarhundrede paatrykte Forholdene et eget Præg. Heri laa for en Del Grunden til Tidens besynderlige Blanding af Knaphed og Ødselhed: Mangel til daglig og en Tørst ved Fest, der ikke fandt Ro, førend Tønden var tømt. Heri laa fremdeles en af Grundene til disse vældige Kander, der dels ganske vist brugtes til at drikke af, men dels ogsaa, for saa vidt de var forsynede med Laag og Tud, egnede sig til at tappes i, skænkes af og skærme hvad der blev tilbage i Kanden mod Luft og Støv. Heri laa fremdeles Grunden til det Syn, der var saa almindeligt i Datidens Gader: Bud, der hver med sin Tudekande i Haanden sendtes afsted efter «en Pot Vin eller otte», naar en Gæst var kommen til Huse.

Alle styrede de samme Steds hen, til Byens Vinkælder. Ikke uden Grund var denne bekendt for sine Varer. Thi naar

Vinen skulde tappes fra Fadet, kunde man kun vente at faa den god, hvor som her, en hel Bys Søgning lod hver Dag nye Fade blive anstukne, og intet faa Lov til halvfyldt at staa og dovne. Ligesom i Tyskland befandt Vinkælderne i Danmark sig hyppigt i Byernes Raadhus, og den hermed forbundne Indtægt udgjorde en ikke uvæsentlig Del af Borgemestrenes og Raadmændenes Embedsindtægter.[1] Til Vinkælderen knyttede sig nemlig Eneretten til at udsælge Vin i Pottetal, medens Handlende ellers kun havde Lov til at sælge Vin i hele og halve «Åmer», og Værtshusfolk blot maatte udskænke, hvad Gæsterne nød paa Stedet. Denne ejendommelige Forret for Raadhuset havde sin naturlige Oprindelse fra, at der i Reglen kun i en offentlig Bygning fandtes de fornødne store og kølige Kælderrum til Vinens Opbevaring. Vel gaves der andre offentlige Bygninger foruden Raadhuset, og i Randers fik f. Eks. Forstanderen for det almindelige Hospital Tilladelse til at holde en offentlig Vinkælder,[2] medens det i Ribe tillodes Domkapitlet at drive en lignende Forretning under Kapitelshuset, med Nedgang fra Kirkegaarden.[3] Men hverken Hospital eller Kirkegaard vare dog de rette Omgivelser for en Vinstue; saa passede den bedre i Raadhuset. Meget kunde ogsaa tale for at anbringe den netop der. Naar Raadhussalen, hvad ofte var Tilfældet, lejedes ud til Bryllupsfester, var det meget bekvemt at have Vinen i Huset. Opstod der Trætte og Slagsmaal blandt de berusede Gæster, Salens eller Kælderens, saa vare Bysvendene jo lige ved Haanden til at holde Orden og fængsle de ustyrlige. Men skiltes man fredeligt ad ud paa Aftenen lidt usikker i Gangen, saa rakte Loven selv en hjælpsom Haand i Form af den lange Jernstang over Døren med Byens eneste Lygte.

Saaledes dannede sig da naturligt det besynderlige Forhold, at Raadhuset selv blev et Midtpunkt og Hovedkvarter for Byens Urostiftere. Og hvad mere var, selve Øvrigheden var hyppigt interesseret i, at alt gik ret muntert til her. Ikke blot udgjorde jo Lejen af Kælderen en Magistratsindtægt, men det var ofte Borgemestre og Raadmænd, der stak Pengene i Foretagendet, og deres Vin, der blev solgt i Kælderen. I Ribe Aar 1579 overtog Borgemestre og Raad ligefrem selv Udsalget, dog blev vel af Anstandshensyn i det derom udstedte Kongebrev kun den ene Borgemester med et Par andre Mænd nævnede som Lejere.[4] Andetsteds synes de egentlige Parthavere i Forretningen at have

holdt sig mere i Skjul. At der imidlertid stod et Kompagni bagved, kan ses f. Eks. af Forholdene i Helsingør 1576, hvor den Mand, der antoges til Vintapper, fik som Løn «Andel i Fortjenesten ligesom en anden, der tillægger sine Penge, dog at han intet skal lægge til».[1] Som hans Hovedpligter anføres: naar et Fad er udløbet, da straks at gøre Regnskab derfor; ikke at befatte sig med «Plumperi» eller uret Maal, saa at Gæsterne faa Grund til Klage; og endelig ikke at udborge Vin til nogen, som der kan være Tvivl om at faa Betaling af.

Denne Raadhusets blandede Anvendelse er et af Tidens ejendommeligste Træk. Foroven Raadhussalen med dens Bryllupslag, en Fest for hele Byen, naar de holdtes; for neden Byens Vinkælder og Fængslet, hver med sin Art Stamgæster. Hvo, der begyndte paa Salen om Formiddagen, kunde ved Kælderens Hjælp ende i «Buret» inden Aften; omvendt har man ogsaa Eksempler paa, at velvillige Bysvende have givet Fængslets Beboere kortvarig Orlov til at søge Trøst i Nabolaget eller rakt dem Vin ned i deres Ensomhed.[2] I hvert Fald bidrog saa vel Vinkælderens Beliggenhed som dens Forhold til Øvrigheden til at kaste en egen Glans over den. Naaede end ingen nordisk Raadhuskælder et Ry som den i Lybæk eller den i Bremen, saa gør de dog Indtrykket af alle at have nydt en særegen Anseelse.

Priserne paa Vin var naturligvis meget forskellige, dog synes de i det hele, sammenlignet med Nutidspriser, ikke at have været høje. I Købstæderne fastsatte Øvrigheden ved dertil beskikkede Mænd Prisen paa Vin ligesom paa Øl. I Malmø kunde man saaledes Aar 1541 faa en Pot almindelig Rinskvin for 17 Øre i vore Penge.[3] Den Vin, hvormed Københavns Professorer Aar 1553 trakterede Kongens Prædikant, Mester Henrik, til Velkomst, kostede 25 Øre Potten.[4] Ved Aarhundredets Slutning sattes i Ribe Bertel Strucks bedste Vin til 56 Øre Potten, den næste til 48 Øre, tredie Slags til 40 Øre, den tarveligste til 36 Øre Potten.[5]

Jo almindeligere Nydelsen af Vin blev, des mere voksede ogsaa Faren for, at den skulde blive forfalsket. Inden Aarhundredet var omme, synes denne Virksomhed at have været i fuld Gang i Norden. En tysk Rejsende i Sverige klager over, at Rinskvinen her er betydeligt spædt med Vand.[6] I Danmark fulgte man en anden Fremgangsmaade, idet man temmeligt aabenlyst af fransk eller spansk Vin ved Tilsætninger lavede den mere

efterspurgte Rinskvin. Aar 1585 udstedte Frederik den Anden et strengt Forbud mod al denne Blanding og Forfalskning. Den Straf, hvormed der truedes, var meget betydelig. Hvo, der overbevistes om at falbyde Vin, som ikke virkeligt var hvad den udgaves for, skulde have ikke blot den forfalskede Vin, men hele sit Vinlager forbrudt.[1] Af det foregaaende vil det forstaas, at naar der i dette aabne, kongelige Brev var tilføjet, at Brevet skulde opslaas paa alle Raadstudøre, saa var Meningen uden Tvivl den, at det skulde tjene til Efterretning ikke blot for de tilfældige Besøgende, men for Borgemestre og Raad tillige.

Imod al Vinforfalskning dannede det iøvrigt vistnok for Danmarks Vedkommende en betydelig Modvægt, at Frederik den Anden var en saa øvet Vinkender og i Sager af denne Natur ikke til at spøge med. Vel forsynedes Kongen hovedsagelig fra Helsingør, men undertiden kunde det dog hænde, at han paa Rejser især om Vinteren nødtes til at købe Vin paa Stedet, hvor han netop opholdt sig. Saa var det en farlig Sag for vedkommende Købmand at møde med slet Vin. Selv Christoffer Valkendorf, der dog i saa mange Forhold var Frederik den Andens højre Haand, var ikke sikker for en drøj Irettesættelse, naar han havde begaaet den Brøde ikke at træffe Kongens Smag. Aar 1583 f. Eks. havde Valkendorf, der opholdt sig i København, været ubesindig nok til at vælge Vin for Kongen, der var paa Skanderborg. Han fik til Svar et Brev af følgende Indhold: «Den Vin, som I har købt til Os og sendt til Aarhus, have Vi nu smagt. Den er Os aldeles utjenlig og meget ond og uduelig, saa at Vi hverken selv ville drikke den eller lade den udskænke for vore Tjenere. Vil I lade den hente igen og enten levere den tilbage til Købmanden, som har givet den for god Vin, eller bære Eder ad som Eder lyster, men blot saaledes, at Vi blive den kvit, og den ikke kommer Os til Omkostning».[2]

6.

Borddækningen i det 16de Aarhundrede bar endnu kun delvis Spor af gammeldags Forhold. En Skik, der saaledes var ved at ændres, var den, at Gæsterne blot maatte sidde ved den ene Side af Bordet, langs Væggen. Denne Sædvane skrev sig

fra den graa Oldtid, da Ildstedet, hvor Maden tillavedes, var midt paa Stuens Gulv, og den Side af Bordet, der vendte ud mod Stuen, derfor helst maatte være fri, baade af Hensyn til Opvartningen og om Vinteren tillige for, at Lys og Varme kunde naa hen til Hædersgæsterne langs Væggen. I det 16de Aarhundrede vare de faste Bænke langs Væggen endnu tilstede, og Bordet maatte altsaa fremdeles rette sig efter disse. Men de bestandig talrigere løse Stole og Bænke fristede til, naar det kneb med Plads, at besætte ogsaa Bordets indre Side. Lidt efter lidt kom der da Vaklen paa dette Punkt, og selv ved Kongens eget Bord kunde man finde den gamle Regel snart fulgt, snart overtraadt. Ved Barselgildet paa Koldinghus 1580 i Anledning af Prinsesse Augustas Fødsel sad f. Eks. Frederik den Anden og Dronning Sophia med Bordet fuldt bepakket paa alle fire Sider.[1] Ved deres Sønnesøns Bryllup 1634 synes man derimod at have fulgt den gamle Skik.[2]

I en anden Henseende begyndte man derimod at skærpe de gammeldags Regler. I lange Tider havde det været Brug, at Mænd og Kvinder sad sammen ved Bordet. Nu sondrede man atter skarpt, saavel i Kirkens Stolestader som ved festlige Maaltider, Bukkene fra Faarene. Grunden til denne nye selskabelige Skik, der i visse Maader var i Strid med Tidens øvrige Betragtning af Kvinden, var uden Tvivl at søge i den ved Reformationen indtraadte Forandring. Tidligere havde ved Kongens Taffel Gejstligheden indtaget en betydningsfuld Plads, og som ugift Stand dannet et naturligt Overgangsled mellem Riddere og Damer. Men ved Reformationen var den gamle Gejstlighed med dens Pligter, Anseelse og hele selskabelige Stilling bleven ophævet. Folket deltes nu kun i to Køn, og Forskellen mellem disse traadte derfor tydeligere frem, paa samme Tid som den stigende Brug af Vin og Øl maatte gøre det tilraadeligt at drage ogsaa en rent udvortes Grænse. Man anbragte da gerne Mændene ved et Bord langs den ene Væg, Kvinderne ved et Bord langs den modsatte. Ved Bryllupper sad ofte Brudgom og Brud for Enden af Stuen ved et lille Bord for sig, og angav saaledes det Brændpunkt, hvor Kønnene mødtes.[3] Hvor Antallet krævede det, og Pladsen tillod det, spiste stundom Mændene i én Sal, Kvinderne i en anden. Saaledes f. Eks. paa Københavns Slot ved Christian den Fjerdes Daab.[4] Iøvrigt synes denne Fordeling at have passet vel til Datidens Omgangstone, og i hvert Fald ikke at have frem-

kaldt nogen særlig Stivhed. Ved en kongelig Forordning maatte det saaledes forbydes at spille op til Dans, førend Maaltidet var til Ende, da Kvindebænkens Besætning i saa Fald plejede at springe over Bordet for at naa først ud paa Gulvet, en gymnastisk Øvelse, der let «kunde gøre Skade ved at volde ældre eller svagelige Kvinder Skræk».

En Rest af fordums Skik, der haardnakket holdt sig, skønt dens Hovedforudsætning var ved at svinde, var den at dække Bordet med to eller tre forskelligt farvede Duge. Det var klart, at denne Mode forudsatte et Synspunkt, hvorfra de alle kunde ses. Men dette var kun tilstede, naar Bordets mod Stuen vendte Side ikke var bestemt til Siddepladser, saa at her alt var frit og Dugenes rige, trefarvede Fald kunde vise sig for den Indtrædende.

Hvad dette første Indtryk angaar, overgik overhovedet Datiden, for saa vidt den havde bevaret det Gamle, selv den overdaadigste Udsmykning i Nutiden. Alt virkede sammen for at danne et rigt og tiltalende Billede. Midt paa Gulvet stod Skænken, hvor Husets Rigdom af Sølvkruse, Bægere og Kander blankt og straalende dannede et festligt Midtpunkt. Og i Baggrunden, langs Væggens tre Sider løb Bordet, ikke som nu til Dags ofte en skarptskinnende, tilfældig Galanteri-Opstilling med en Række fattige Stolenakker omkring, men følgende Rummets Linier og smeltende sammen hermed, et ensartet Hele, hvor Fløjlsdugen forneden gradvis gik over i den hvide Overdug med det blanke Sølvtøj, for atter at tabe sig i Hyndernes og Bænkeryggenes dunklere Fløjelslød. Hvor Pragten var fuldstændig, og Underdug som Væggeklæde var guldvirkede, kunde stundom Omgivelserne næsten blive for blændende, saa at den hvide Dug halvt fattigt krøb i Skjul som Messesærkens Bræm paa et gyldent Bispeskrud.

Underdugen var en Nødvendighed, for saa vidt den skjulte den i Reglen slette og rette Bordplade. Ved festlige Lejligheder var det stundom Skik at brede ny hvid Dug to á tre Gange under Maaltidet, hver Gang en ny Anretning frembares. Ved saadan Omdækning kunde Underdugen ikke undværes, saa lidt som efter Maaltidet, da Gæsterne ofte plejede at forblive ved Bordet, medens de to øverste Duge aftoges. Efterhaanden synes det at være blevet almindeligt at lade begge disse være hvide, den nederste blot større og med broget syede Borter, saa at den ikke synede hvid. Selv saaledes var det imidlertid en kostbar Sag

at holde Fest, for saa vidt som den underste Dug altid var af et Stof, der ikke kunde vadskes, og umuligt kunde undgaa at overspildes med Vin. Dog, man havde jo nok af dem; Tidens Lyst gik nu en Gang i Retning af saadanne Tæpper, der under forskellige Former, snart hjemmelavede og broderede, snart af Fløjl, Gyldenstykke, Damask eller «flamske», alle under den fælles Benævnelse «Tapet», anvendtes baade paa Borde, paa Vægge og paa Senge. Forlængst har Sproget søgt at bringe Orden i denne Forvirring og henvist «Tapet» til Væggen, «Tæppe» til Bordet og Sengen. Kun i en enkelt Talemaade synes Mindet om hint gamle Forhold endnu bevaret. Det endnu brugelige Udtryk, at «noget Nyt kommer paa Tapetet», stammer fra hin Tid, men betegnede den Gang, at en ny Anretning blev sat frem.

Vi har allerede tidligere omtalt den Overdaadighed, der gjorde sig gældende med slige Bordtæpper, set hvorledes f. Eks. Enkedronning Dorothea efterlod sig Bordtæpper af Guld- og Sølvmor indtil 45 Alen lange og vurderede til 32 Kr. Alen.[1] Det var klart, at ved de egentlige Hoffer maatte Pragten være endnu større. Paa Stockholms Slot f. Eks. fandtes Aar 1584 alene af Gyldendugs Bordtæpper ikke mindre end otte.[2] Hvad de hvide Duge angik, saa fristede de dalende Priser paa Lærred i høj Grad til at forsyne sig. Man faar et levende Indtryk heraf ved at se de Mængder af Damaskes-, hollandsk Lærreds- og Drejls-Duge, der kunde være i Enkeltmands Eje. Og med Tanken paa den forskellige Anvendelse som Underduge og Overduge, forstaar man tillige, hvorfor Datiden saa omhyggeligt skelnede imellem spraglede, vaabenprydede, silkesyede, blaarandede, og saa de blot hvidsømmede.[3] Mod Slutningen af Aarhundredet tabte iøvrigt den Skik sig i Tyskland, og vel snart efter ogsaa i Danmark, at de to øverste Duge skulde afvige fra hinanden i Farve. I Mester Rumpolts Kogebog af 1581 hedder det derfor: «Bordet skal dækkes underst med et kosteligt, stadseligt Tapet, der hænger lige ned til Jorden. Oven paa det en hvid Dug lagt sammen i pressede Firkanter, lidt kortere end Tapetet. Oven paa den en anden hvid Dug, lagt anderledes sammen og lidt mindre end den første hvide».[4] Hvor langt Skikken med Over- og Underduge var trængt ned, kan ses af, at Frederik den Anden, da han Fastelavn 1560 vilde gøre et Gilde paa Nyborg Slot, kunde laane alene fra Odense ikke mindre end 200 Overduge og Underduge, medens han fra Københavns Slot lod hente de egentlige, Fløjls Bord-

tæpper og Tapeter.[1] Som bekendt er hele denne Borddækningsvis i de forløbne 300 Aar gaaet af Brug i Norden som andet Steds. Tydelige Spor deraf kunne dog paavises endnu. Endnu minder Alterbordets Udstyr i de nordiske Kirker med den dobbelte hvide Dug paa Fløjls Dække om hin Tids Festbrug; og lyslevende var Skikken i det mindste for kort Tid siden endnu tilstede hos saavel Sønderjyllands som Norges Bønder. Det er fuldt ud et Billede fra det 16de Aarhundrede, naar det ved Midten af det 19de Aarhundrede siges om et Bryllup i Østerdalen: «Alle Bordene vare stadseligt dækkede med farvede, uldne Bordklæder, hvorover var bredt smallere, hvide Duge. Ved Højbords-Enden var især gilt tilstellet: Væg og Vinduer vare overtrukne med hvide Aaklæder, og desuden var et hvidt Lagen fæstet op under Taget som en Bordhimmel over Brudeparrets Plads i Højsædebænken».[2]

Brugen af Serviet fremkom eller blev i hvert Fald først almindelig i Norden i det 16de Aarhundrede. Skikken var af sydlig Oprindelse. Endnu langt ned i Middelalderen havde man i Frankrig ikke betjent sig af et saadant Stykke, men blot benyttet Dugens Kanter.[3] Den ældste franske Benævnelse for Serviet: «doublier» betegner den ogsaa som en Slags Stedfortræder for Dugen.[4] Allerede i Christjern den Andens Hofordning omtales Serviet som noget bekendt, en saadan skal f. Eks. lægges over Kongens Brød o. s. v.[5] I Midten af det 16de Aarhundrede var Serviet almindelig ved Hofferne og hos Adelen saavel i England og Skotland som i Norden. Maria Stuart besad 24 Dusin[6] i Aaret 1562. Iblandt Peder Oxes Efterladenskaber anføres 110 Servietter, rimeligvis endda kun Halvdelen af, hvad han havde ejet.[7] Saa almindelig var Brugen bleven, at det endogsaa i en Bog fra den Tid med Leveregler for Børn hedder:

> Med et Linnedklæde skal Du Munden tørre,
> Naar Du har drukket, saa vel som førre.[8]

Paa samme Tid var imidlertid ogsaa Anvendelsen for dem i det mindste i Udlandet steget betydeligt. Det var nu blevet Skik at lægge rene Servietter frem gentagne Gange under Maaltidet ved hver ny Anretning, samtidigt med at der skiftedes Dug.[9] Om denne Skik ogsaa er naaet til Norden, vides ikke. I Danmark som i Sverige synes man i Begyndelsen at have gjort Forsøg paa at opkalde den med et nordisk Navn: «Biliggere».[10] Dette

fortrængtes imidlertid snart af en fremmed Benævnelse, dog underligt nok ikke af den almindelige: «Serviet», men af den sjældnere: «Salvet». «Salvet» betød egentlig: Hagesmæk og sigtede til den Skik, som svarede saa vel til Brugen af Pibekraver, at fastgøre Servietten i Halsen for ikke at spilde paa sig. Om Henrik den Tredies Hofmænd hedder det: De anbringer Servietten om Halsen, som om de ønskede at blive barberede.

Foruden en Serviet hørte der til hver Plads en Kniv og en Ske. Det var dog kun, hvor det hele havde et mere festligt Anstrøg, at disse laa paa Bordet; til daglig medbragte man dem selv. Kniven bar enhver jo ved Bæltet, den benyttedes til alt, hvad der forefaldt; for manges Vedkommende var maaske dens Brug som Spiseredskab den hyppigste. Det er oplysende om dagligdags Forhold, at den københavnske Latinskoles Rektor i sit Skrift om Børnenes Opførsel i Hjemmet, hvor han nøjagtigt gennemgaar Borddækningen og den Rækkefølge, hvori alt Tilbehør skal sættes paa Bordet, helt forbigaar Knive og Skeer,[1] fordi det var hver enkelts Sag at medbringe dem. Omvendt stempler det Sorø Skole som en adelig Skole med et finere Sving, at det befaledes Fyrbøderen, der dækkede Bordet, daglig at lægge Kniv og Ske paa enhvers Tallerken.[2] Netop paa Grund af disse Forhold var Knive noget, hvormed de færreste Huse var vel forsynede. Bladet maatte desuden for Skarphedens Skyld være af Jærn, det var da kun Skaftet, der kunde være pynteligt, Sølv eller sølvforgyldt. Selv de kongelige Forsyninger var efter Nutids Begreber meget knappe. Iblandt Købmænds Varebeholdninger omtales stundom, dog kun sjældnere, Bordknive. Som de dyreste forekommer her: Hjortetaks Knive og hvidskaftede Knive.[3]

Et eget Forsøg[4] som Erfaringen imidlertid ikke har godkendt som hensigtsmæssigt, var at forene Kniv og Ske til Et. Saadanne «Knivskeer» omtales af og til.[4] Albert Oxe havde to saadanne af Guld, hvad der vel næppe har forøget deres Brugbarhed.[5]

Ligesom Kniv medbragtes i Reglen ogsaa egen Ske til Maaltidet. Den bares i Lommen eller Tasken, toges frem til Maaltidet og puttedes, naar den var brugt, atter ned, efter med

Munden at være gjort ren. I Fortegnelsen over Axel Rosenkrands' efterladte Sager betegnes derfor hans daglige Ske saaledes: «En Sølvske, der fandtes i salig Axels Taske, med et Øre og en Bjælde paa Skaftet». I samme Taske, der tillige var hans Pung, fandtes desforuden 5 Daler $2^1/_2$ ℔ 1 ß.[1] Kvinder, der kun sjældent gik med Kniv i Bæltet, gemte gerne baade Kniv og Ske i Tasken. «Kvindeknive»[2] var vistnok i Reglen Foldeknive.

Skeerne kunde vel være af Træ eller Horn, men var dog ofte, langt hyppigere end man skulde formode, af Sølv. Der var næppe noget andet Stykke, som man satte saa megen Pris paa at have af Sølv som netop dette. Alle Beretninger stemmer overens om, at denne Maade at anbringe opsparet Formue paa, var en af dem, der tiltalte den nordiske Almue mest. Sølvskeerne brugtes naturligvis ikke til daglig, men toges kun frem ved Fest eller for at hædre en enkelt Gæst. En tysk Rejsende fortæller, at Bønder i Sverige kunde eje indtil 50 Sølvskeer.[3] Noget lignende fortælles fra en lidt senere Tid om Danmark.[4] Borgerne synes ikke at have givet dem noget efter. En Bundtmager i Viborg f. Eks., der efter en foretagen Udpantning at dømme, ikke gør Indtryk af at have været særlig velhavende, ejede ikke mindre end 40 Sølvskeer.[5]

Lige saa almindelige som Sølvskeerne var, lige saa sjældne var Guldskeerne. Man hører kun Tale om en enkelt hist og her, der altid lader til blot at have været Stadsstykke. Det var noget usædvanligt, naar Albert Oxe ejede ikke mindre end tre.[6] Selv i fyrstelige Udstyr forekom de kun i Enkelttal; dog gør de her stundom Indtryk af at have været i stadig Brug. Saaledes fik f. Eks. den svenske Prinsesse Elisabeth Aar 1581 til sit Udstyr 1 Guldske til eget Brug og 23 Sølvskeer; det ulige Tal synes at antyde, at den virkelig var bestemt til daglig Benyttelse. Desforuden fik hun til Fest tolv sølvforgyldte Skeer, og fjorten Skeer af Perlemor med sølvforgyldt Skaft.[7]

Metalskeernes Form var endnu stadig den gammeldags: et rundt, kun lidet indbulet Blad, med et meget kort, lige, stundom riffelsnoet Skaft, der foroven gerne endte i en lille Knop.

Hvad vort Øje forgæves vilde have søgt paa et nordisk Bord i det 16de Aarhundrede, var Gafler; de brugtes endnu ikke. Man spiste med Fingrene.

Dette lyder imidlertid i og for sig utroligt, og mange Op-

lysninger fra en langt ældre Tid strider tilsyneladende derimod. Vi maa da undersøge Sagen med særlig Nøjagtighed.

Hvad der har hidført megen Forvirring i Besvarelserne af dette Spørgsmaal er, at man ikke altid har skelnet mellem de to Former for Brug af Gaffel: til Madens Tillavning og Anretning og saa til selve Spisningen af Maden. Som Tillavnings- og Anretningsredskab har Gaffelen været kendt og anvendt i umindelige Tider, lige fra den Gang, da det først blev klart, at man havde bedre Hold paa en Ting ved at tage den paa Fork end paa Spid. Forskærergafler f. Eks. omtales saa hyppigt i det 16de Aarhundrede, at der ikke kan være mindste Tvivl om, at de da var almenkendte, og vistnok havde været anvendte længe forinden.

Hvad derimod Spisegaflen angaar, saa stiller Sagen sig en hel Del anderledes. Vi vide, at Grækerne og Romerne ikke brugte den, ligesom den Dag i Dag intet østerlandsk Folk anvender den. Første Gang, vi hører Tale om den, er i England hos Kong Edvard den Første kort før Aar 1300. I de følgende Aarhundreder omtales den af og til baade i England og Frankrig, stadig som en forfinet Luksusgenstand, blot anvendelig til Spisning af f. Eks. Morbær og anden Frugt, hvis Saft er vanskelig at faa vadsket af Fingrene.[1] En Gaffel af spinkel Art opbevares i Nationalmuseet i København, den bærer Aarstallet 1530 og har efter Indskriften tilhørt Norges Ærkebisp Oluf Engelbrechtsøn. Hvis Indskriften er paalidelig, hvad dog er Tvivl underkastet, vilde man her have et enestaaende Eksemplar af den ældste Art Spisegaffel.

Brugen af Spisegaffel til Kødretter synes derimod først at være opstaaet i den anden Halvdel af det 16de Aarhundrede. Hvor man er begyndt hermed, vides ikke; i Frankrig anvendtes Gafler paa denne nye Maade første Gang under Kong Henrik den Tredie. (1574—89.) Man kan endnu maale den Grad af Uvilje, som dette nye Instrument vakte hos Befolkningen, og hvor latterligt og unaturligt det forekom alle gammeldags oplærte. Der eksisterer en fransk Fortælling fra hine Dage, betitlet «Hermafroditernes Ø», i hvilken der under Skin af en Beskrivelse af dette Eventyrfolks Sæder, gøres dristige Angreb paa Henrik den Tredies overforfinede og blødagtige Hof. I dette Digt hedder det blandt andet med Hensyn til Gafler: «Indbyggerne rørte aldrig med deres Hænder ved Kød, men de førte det til Munden ved Hjælp af en Gaffel, idet de samtidigt rakte

sig frem og gjorde lang Hals over Tallerkenen. Ja selv Salat tog de med Gaffel, thi i dette Land er det forbudt at røre ved Maden med Hænderne, og hvor svært det end er at tage noget paa denne Maade, saa holdt de dog langt mere af at berøre Munden med denne takkede Tingest end med deres egne Fingre».[1]

Saa lidet fremskredne var altsaa Forholdene i Frankrig endnu henimod Aarhundredets Slutning, at Brugen af Gaffel kun vakte Forargelse. Sandsynligheden er da for, at man i Norden ikke engang var naaet saa vidt. Undersøger vi Forholdene nøjere, viser det sig ogsaa ganske rigtigt, at Gafler heroppe aldrig findes omtalte, hvor man skulde vente at træffe dem. Om de adelige Skolebørn i Sorø hedder det saaledes kun, at Fyrbøderen skal lægge paa Bordet til hver: Kniv og Ske; Gaffel omtales ikke.[2] I Varefortegnelser ikke blot fra det 16de Aarhundrede, men selv langt ned i det følgende, vil man forgæves spejde efter dem.[3] End ikke i de kongelige Brudeudstyr omtales de. Vi kender alt det Sølvtøj, som medgaves de danske Prinsesser Anna og Dorothea og de to svenske Prinsesser Anna og Elisabeth, den sidste Aar 1581: bestandig kun en enkelt Forskærer-Gaffel af en betydelig Vægt, men ikke videre.[4] Om Johan den Tredies «Tjener ved Bordet» hedder det: Han skal agte paa, at Kongens Tallerkener, Skeer, Saltkar og Knive holdes rene; Gaffel nævnes ikke.[5] Hverken Enkedronning Sophia eller Christian den Fjerde kunne paavises at have ejet en Gaffel før Aar 1600. Saavidt vides omtales en saadan første Gang i Christian den Fjerdes Eje Aar 1621, da han optegner i sin Dagbog, at han har købt en Gaffel af en Frantzose.[6] Om dette just har været den allerførste, faar at staa hen; men én Ting synes at fremgaa med Sikkerhed, det er, at Gafler ikke har været i Brug i Norden i det 16de Aarhundrede, selv ikke ved Hoffet.

Kun en eneste Undtagelse fra denne Regel kunne vi paavise, men rettelig besét bekræfter netop denne Undtagelse Reglen. Det lader sig nemlig godtgøre, at Erik den Fjortende virkelig har ejet Gafler. Intet andet lille Punkt af lignende Natur maler ham maaske saa tydeligt som dette, at det her er lykkedes ham at komme flere Aartier forud for sin nordiske Samtid, ja selv før det franske Hof. Det er næppe troligt, at han ret ofte har benyttet de nye Instrumenter, men Beviset for hans Forspring stod der i Form af en Beholder med 12 forgyldte Skeer og 12

forgyldte Gafler. Den stod der endnu paa Stockholm Slot Aar 1584 efter hans Død, og betegnende nok, Dusinet af Skeer var ikke længere komplet, men Gaflerne var urørte, dem havde ingen haft Brug for.[1]

Naar vi da ville tænke os et Maaltid i det 16de Aarhundrede, selv ved Frederik den Andens Hof, nødes vi til at forestille os dem alle, lige fra Kongen og Dronningen og ned efter, hver især kun benyttende Naturens femfingrede Gaffel, spisende paa en Maade, som i Nutiden endog forbydes Børn. Vi tvinges herved ud i en sandere Forstaaelse af Datidens Forhold, vi ane Farven paa Dugenes Kanter i den Tid, da man kun havde disse at tørre sig paa, vi fatte det hensigtsmæssige i at gøre dem blaa eller spraglede, forstaa hvilket Fremskridt Indførelsen af Servietter betegnede, og faa Forklaringen til den gammeldags Høflighed, der tilbød Haandvadsk i alles Paasyn, baade før og efter Maaltidet.

Selvfølgelig lod der sig ogsaa under slige Forhold spise med Anstand. Reglerne derfor var blot anderledes end nu til Dags. Det er Hovedpunkterne heraf, der findes udtrykte i følgende Formaninger:

> Tag Maden med Kniv og ej med Hand,
> Skær med Kniv, bid ej med Tand!
> Æd af Munden, før Du monne drikke.
> Tør dine Fingre, slik dem ikke![2]

Og det er de samme, blot lidt mere udførte, der møder os i de latinske Leveregler af Metropolitanskolens Rektor for Disciplene i Hjemmet, i hvilke det hedder: Naar Du vil tage et Stykke Kød af Fadet, da tag det ikke med Fingrene, heller ikke med Din egen Kniv, men med den store Kniv, (Forskærerkniven). Du maa ikke slikke Fingrene med Tungen, heller ikke aftørre dem i Trøjen. Put ikke mere end tre Fingre ad Gangen i Saltkarret! Hvad Du en Gang har bidt af, maa Du ikke atter dyppe i Saucefadet, og naar Du dypper, vogte Du dig for at dyppe Fingrene tillige o. s. v. o. s. v.[3]

Brugen af Gaffel, der saaledes trængte igennem i Norden hos de øverste Samfundslag ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, har siden da lidt efter lidt bredt sig mer og mere. Langt ind i det 19de Aarhundrede brugtes endnu ikke Gaffel af Landalmuen hverken i Jylland[4] eller paa Øerne.[5] I Aaret

1858 hedder det om Forholdene hos Bønderne i Norge: «Arbejdsfolk og Tjenere bruger ikke Gaffel; heller ikke de Bønder, som sidder til Bords sammen med sine Tjenere. Brugen af Gaffel bliver først almindelig dèr, hvor Husbondfolket lader dække for sig i et særskilt Værelse, og da gerne med særskilt tillavet Mad, med Dug paa Bordet, og med Fade og Tallerkener af Stentøj».[1] Det var i Følge med lignende Forandringer, at den holdt sit Indtog i sin Tid hos de højst stillede.

De ældste Gafler var kun togrenede, hvad der ogsaa er antydet i selve Navnet (Gaffel, Gavl = Vinkel). Senere er Grenenes Antal tiltaget. Endnu i det 17de Aarhundrede var det kun to, i det 18de blev det tre, og i det 19de Aarhundrede er det for Sølvgaflens Vedkommende vokset til fire.

Ved enhver Plads var der lagt et Stykke Brød. Paa Christiern den Andens Tid var der ved Kongens Bord en særlig Opvartende, der kaldtes «Tjener af Brødet». Hans Bestilling var før Maaltidet at gaa til Sølvkamret og skære Kongens Brød og derpaa lægge det, omvundet med en ren Serviet, paa Bordet ved Kongens Plads. Under Maaltidet havde han at staa hos og hjælpe Forskæreren med at bytte eller fjærne Tallerkener og Fade.[2]

Disse to Bestillinger var ikke tilfældigt forenede; i Følge gammel Sæd var der en inderlig Forbindelse mellem Brød og Tallerken. Sagen var, at førend Tallerkener kom i Brug, havde enhver haft foran sig, for ikke at tilsmudse Bordet altfor meget eller ridse det, naar han skar, en lille Brikke, der stundum var af Træ, men meget hyppig af Brød. Dette var ikke blot en nordisk, men en almen europæisk Skik. Paa Fransk kaldtes disse runde Brødstykker «Forskære-Brød» *(pain tranchoir)*[3], paa Dansk kaldtes de «Brøddiske». Naar Maaltidet var til Ende, plejede man enten at spise dem som en Slags Dessert, idet man kom Frugtsaft, Honning eller lignende paa dem, eller man lod dem staa og gav dem siden til de Fattige. Derfor hedder det ogsaa i Digtet om Borddækningen:

Glem ikke Brikkerne at lægge til Lave;
— Den Fattige vil heller en Brøddisk have.

Og det er uden Tvivl paa de samme Brøddiske der tænkes, naar det om Bordets Afdækning hedder:

> Skynd dig snart, vær ikke lad,
> Brødet i Kurven og Almisse i Fad![1]

Endnu i det 16de Aarhundrede var den gamle Skik at bruge Brøddiske i fuld Gang. De her anførte Linjer er skrevne 1568. Først under Christiern den Anden var Skikken bleven afskaffet ved Hoffet, og endda kun naar der var fremmede Gæster til Stede. Det hedder herom i den kongelige Forordning: Naar Vi har fremmede Folk, da skal der lægges dem et Brød paa hver Tallerken; hvad mere Brød der gøres Behov, skal være til Rede i et rent Fad staaende derhos, og skal der ikke skæres Brøddiske af for dem, som hidtil gjort er.[2] Aar 1577 gav Byen Helsingør en Fest paa Raadhuset til Ære for Frederik den Anden og hans Svigerfader, Hertug Ulrik af Mecklenborg, i Anledning af Christian den Fjerdes Fødsel. Ved denne Lejlighed, hvor man dog sikkert har gjort alt for at give det hele et elegant Præg, anvendtes der fremdeles Brøddiske.[3] Endnu ind i det følgende Aarhundrede omtales særlige Brøddisk-Knive.[4]

Lidt efter lidt afløstes og fortrængtes Brøddiskene af Tallerkener. Tidligere havde Bordets Tilbehør kun været «Dug og Disk», det er: Dugen og Fadet, nu blev det efterhaanden ganske anderledes mangfoldigt. Ligesom enhver nu fik en lille særskilt Dug, Servietten, skulde man ogsaa have en særskilt Disk, Tallerkenen. Under disse nye Forhold fortrængtes efterhaanden Ordet «Disk» i den gammeldags Betydning: «Fad» næsten ganske af Sproget; det anvendtes senere kun til kirkeligt Brug i Forbindelsen: Kalk og Disk. Paa Engelsk derimod betyder *dish* endnu ikke blot «Fad» men dets Indhold (Ret) tillige.

Brugen af Tallerkener var ikke synderlig gammel. Selvfølgelig lader Skikkens Oprindelse sig ikke paavise. Den var jo for saa vidt begyndt fra det Øjeblik, en enkelt hædredes ved at spise af Fad for sig. Men Forholdene i Frankrig og Tyskland i Middelalderens Slutning vise os, at Skikken da kun var lidet almindelig. Selv ved Fest, hvor det gik rigest til, spiste ofte to af samme Tallerken.[5] Endnu i det 15de Aarhundrede hørte i Frankrig Brugen af Tallerkener til Undtagelserne.[6] I det 16de Aarhundrede derimod blev den mere og mere almindelig. Allerede Christiern den Anden befalede, at naar der var Gæster til

Stede, skulde der altid holdes to Tallerkener i Gang til hver, saa at den ene kunde gøres ren, medens den anden benyttedes.[1] I Fortællingen om «Hermafroditernes Ø» hedder det med Hentydning til Skik og Brug i Frankrig ved Henrik den Tredies Hof, at «Tallerkenerne blev under Maaltidet meget hyppigt ombyttede med nye».[2]

Spørger vi imidlertid om Forholdene til daglig i Norden, saa tør vi dog næppe slutte, at Brugen af Tallerkener, selv hos de højere Stænder, fuldt trængte igennem i det 16de Aarhundrede. Altfor meget tyder paa, at man endnu hyppigt fulgte gammel Skik. Det er i saa Henseende allerede oplysende, at de oftere omtalte Leveregler for Latinskolens Disciple bestandig forudsætte de gammeldags Forhold i Hjemmet: et Fad midt paa Bordet, hvortil alle lange. Herom hedder det: Du maa ikke være den første, der stikker Haanden i Fadet. Du skal være tilfreds med den Side, der vender mod Dig, og ikke lade Din Haand gaa over til den modsatte, eller hemmeligt dreje Fadet, saa at de urørte Partier komme foran Dig. Du maa ikke kaste de afgnavede Ben under Bordet eller tilbage i Fadet igen. Du maa ikke tage noget ud af Munden og række det til en anden eller lægge det igen i Fadet.[3] Og ganske enslydende hermed er Reglerne, selv om de omsættes paa Vers:

Du skal ikke først i Fadet tage,
Ej efter Rosiner eller Mandel rage.
Tag det Stykke for Dig ligger næst,
Og ej udvælg hvad paa Fadet er bedst.
Lad en anden tage sin Haand af Fad,
Førend Du rækker efter nogen Mad.
Vær ikke «formadebrad» udi Sind,
«Rus» ikke i Fadet straks det kommer ind![4]

I Slagelse Skole, og vel mangt et Sted ellers, var Rækkefølgen bestemt, i hvilken man maatte tage af Fadet. Den, der sad øverst til Bords, havde Retten til at begynde.[5]

Selv hvor Tallerkener var indførte, nænnede man i Begyndelsen ikke at benytte dem som Brikker eller Brøddiske, men brugte dem blot som andre Smaafade, hvoraf enhver kunde tage. Det er oplysende, at baade Tallerkener og Brikker eller Brøddiske stundom nævnes paa samme Bord,[6] og især, at der hele Aarhundredet igennem er et efter Nutids Begreber paafaldende Misforhold mellem Fades og Tallerkeners Antal. Der

er sjældent engang dobbelt saa mange Tallerkener som Fade. Ved Frederik den Andens Kroning f. Eks., da Kongen paa Grund af Gæsternes store Antal maatte laane Tallerkener og Fade i København og alle Nabobyer, laantes der ialt 390 Fade, men hertil kun 590 Tallerkener.[1] Et enkelt saadant Tilfælde kunde naturligvis bortforklares ved, at den Paagældende selv ejede saa mange des flere Tallerkener; men dette samme Forhold, eller et endnu stærkere Misforhold, gentager sig stadigt. Peder Oxe efterlod sig saaledes ved sin Død til 61 Fade kun 41 Tallerkener.[2] Johanne Oxe, død 1589, efterlod sig 65 Fade og kun 49 Tallerkener.[3] Blandt Enkedronning Dorotheas Efterladenskaber forekommer til 42 Sølvfade kun 17 Sølvtallerkener,[4] og efter Enkedronning Sophia, død 1631, fandtes der i hendes Bo til 492 Tinfade kun 420 Tintallerkener.[5] Det synes da heraf at fremgaa, at lige saa vist som Tallerkener var almindelige i det 16de Aarhundrede i Norden hos alle Velstillede, lige saa vist var «Brugen af dem» i moderne Forstand endnu ikke trængt ret igennem.

Hvad der muligt turde give det bedste Indblik i det 16de Aarhundredes Anvendelse af Tallerkener er, at der aldrig skelnes mellem flade og dybe Tallerkener, simpelthen fordi de sidste endnu ikke kendtes. Men spiste man fremdeles al Søbemad af fælles Fad, var der ingen Grund til at forlange særlig Tallerken for hver til Kødet. Endnu saa langt ned som Aar 1676 var Tilstanden ikke videre fremskreden, end at det kunde meddeles i en «Forskærerbog» som noget nyt og mærkeligt: «Nogle Steder er det brugeligt, at man ogsaa lægger Suppe for i Fade og dybe Tallerkener, fordi de, som er til Stede, tør ikke dyppe Skeen, hvilken de drager vaad af Munden, i Fadet igen».[6]

Det Stof, hvoraf Fade og Tallerkener bestod, var meget forskelligt. For sidste Gang toges alle Stoffer frem til Prøve, og den Væddestrid holdtes, hvoraf Nutidens Fajance og Porcelæn skulde fremgaa som de sejrende.

Den ældste Maade at rette an paa har uden Tvivl været den, at tage Gryden eller Kedlen af Ilden og anbringe den paa Bordet. Om denne ældste Skik mindede endnu en Genstand, som var i Brug i det 16de Aarhundrede, den saakaldte «Bordkrans», en Ring, i Reglen af Metal og paa Fødder, ovenpaa

hvilken Madfadet sattes, for at det ikke ved sin Varme skulde ødelægge Bordet. Forlængst var det senere blevet Skik hos Velstaaende at hælde Maden op i et særligt Anretningsfad, der alt efter Vedkommendes Evne var af Træ, brændt Ler eller Metal. Men da nu det ene Fad mangfoldiggjordes i de mange Smaafade, Tallerkener og Skaale, gennemløbes hele Stofrækken paany. I Aarhundredets Begyndelse var det Skik, at Velstaaende spiste paa Tin, senere blev røde Træsager en kort Tid moderne, i Aarhundredets sidste Halvdel forekom Fade og Tallerkener af Sølv i en Mængde, som Fortiden ingen Anelse havde haft om, og Aarhundredets Slutning endelig saa Forløberne for den senere Fajance.

Som en Følge af denne Mangfoldighed er det ofte meget vanskeligt at blive klog paa Forholdene i det enkelte. Og især henimod Aarhundredets Slutning var der næppe noget velhavende Hjem, selve Kongens ikke undtaget, hvor ikke Tidens Lyst til at gemme havde ophobet det mest brogede Bordtilbehør, en lagvis Afsætning af Tin-, Træ- og Sølv-Perioden.

Aarhundredet begyndte med at sætte Pris paa Metalsager, og da fortrinsvis af Tin, fremfor de fattigere Træfade og Træbrikker. Sølv anvendtes ikke til daglig Brug. Enkelte Stykker af Sølv kunde naturligvis opbevares i velstaaende Familier, eller af og til vandre frem og tilbage imellem dem i Form af Bryllupsgaver og Faddergaver, men det var altid Bægere, Saltkar, og, naar det kom højt, Kander. Fade af Sølv til virkelig stadig Brug faldt man næppe paa, selv ikke ved Hoffet. Det er betegnende, at den Hofembedsmand, der forvarede det kongelige Bordtilbehør, endnu paa Christiern den Andens Tid bar det beskedne Navn: «Tindrager»;[1] først under Christian den Tredie fik han den finere Titel: «Sølverpape», hvad der snart omdannedes til: «Sølvpop».[2] Og selv i Sølvpoppens første Tid var meget af det Sølvtøj, han forvarede, ikke lavet til Kongen selv, men enkeltvis testamenteret Kongen af Private, et talende Vidnesbyrd om, hvilket Værd saadant et enkelt Stykke ifølge den offentlige Mening endnu besad.[3]

Den overvejende Part af Fade og Tallerkener, brugelige til Fest, var altsaa af Tin. Til daglig derimod brugte vistnok mangen endnu Træ, og det var næppe blot i Borgestuen, at der fremdeles rettedes an i Træfad. Hvad der imidlertid gav Tinfadene deres ubetingede Fortrin, var foruden deres Glans tillige deres Evne

til at opvarmes og holde paa Varmen, idet de hyppigt var forsynede med Laag. Underfadet kaldtes i saa Fald: Fad-«Anrichteren». Laaget «Dækkefad».[1] Det var da ganske naturligt, at Tinfade og Tintallerkener bevarede deres Anseelse, og Aarhundredet ud benyttedes, saa vidt det lader, om ikke af Kongen selv, saa dog ved det kongelige Bord. Man kan ganske vist ikke slutte noget i saa Henseende af, at Frederik den Anden saavel som Christian den Fjerde hyppigt laante Masser af Tintøj hos Befolkningen, f. Eks. Aar 1559 til Kroningen 390 Fade, 590 Tallerkener og 210 Saltkar.[2] Sligt kunde jo forklares af Gæsternes Mængde. Men endnu mod Aarhundredets Slutning blev der anskaffet Tintøj til Brug for Hoffet. Aar 1585 fik saaledes en Guldsmed Betaling for at «have udstukket Danmarks Riges Vaaben saa og Aarstaliet paa 24 Tinfade og 24 Tintallerkener, som bruges til Kongens Behov» paa Lysthuset ved Rosbæk.[3] Da Christian den Fjerde som mindreaarig en kort Tid holdt Hof paa Antvorskov, laante man sig frem med Tintøj fra Omegnen. Men da meget af dette forkom og senere maatte erstattes Ejermændene, befalede han at anskaffe til Slottet 100 Tinfade og 200 Tintallerkener.[4] Enkedronning Sophia efterlod sig ved sin Død ikke mindre end 41 Dusin Tinfade og 35 Dusin Tintallerkener.[5] Henved 200 Aar endnu holdt Tin sig som det sædvanlige Bordtilbehør, i det mindste hos Mellemklassen. Først omkring Aar 1800 fortrængtes det helt af Nutidens glaserede Ler, Fajance og Porcelæn. Under Tinsagernes Tilbagegang gik det ogsaa sprogligt tilbage for Navnet paa dem, der lavede dem: «Kandestøberne». De delte i saa Henseende Skæbne med «Plattenslagerne» og flere andre hensygnende Bestillinger, hvis Navn lidt efter lidt antog en komisk Bibetydning.

Der var i selve Tidens Forhold i det 16de Aarhundrede kun liden Sandsynlighed for, at Tinsagerne paany skulde faa en Medbejler i det engang overvundne Trætøj. Naar dette alligevel delvis skete, skyldtes det et mere tilfældigt Træf. Hvad der havde gjort Trætøjet ringeagtet, var dels dets Almindelighed — det saas jo alle Vegne og alt paa samme Bord var af Træ: Brikker, Bægere, Fade og Kander — dels dets tarvelige Udstyrelse. Men samtidig med, at Træbægrene afløstes af Glas, hvorved Bordets Ensformighed allerede brødes, kom der nu nye Former af Trævarer paa Markedet i langt rigere Udstyr end hidtil kendt. Det

var dette Sammentræf, der for en Stund standsede Træsagernes Tilbagegang.

Det finere Trætøj, der fremkom, var som oftest rødmalet og indførtes tildels fra Holland og Tyskland; dog synes de hjemlige Bødkere hurtigt at have efterlignet det. Derimod var det simplere Trætøj nu som tidligere hvidt, det vil sige umalet. Man skelnede derfor med Grund mellem røde «Herrefade» og Fadene til Brug i Borgestuen, de saakaldte «Knabefade», der i Reglen var hvide.[1] Et Bevis for Trævarernes Anseelse kan hentes fra, at ogsaa Tallerkener, der jo dog var et mere forfinet Stykke, lavedes af Træ. Bordtilbehør af røde Trævarer, indbefattende baade Fade, Tallerkener og Kander, solgtes gerne kistevis. Ved Aarhundredets Midte kostede en saadan Kiste mellem 10 og 11 Kroner i vore Penge.[2]

Disse nye Træsager naaede ganske vist ikke at overtræffe de tilsvarende af Tin, men at de overhovedet kunde stilles jævnbyrdigt dermed, var allerede meget. At dette virkelig var saa, synes at fremgaa af, at de oftere blev anskaffede til Brug baade for Kongens Folk og kongelige Gæster. Da Christian den Tredie saaledes Aar 1541 i længere Tid opholdt sig paa Malmøhus, blev der købt til Slottet tre Kister rødt Trætøj.[3] Da Helsingør By Aar 1577 gav en Fest for Frederik den Anden og hans Svigerfader, beværtedes Hofmændene paa rødt Trætøj.[4] Til Barselgildet i Kolding 1578 anskaffede Frederik den Anden 100 røde Kander,[5] og til de storartede Festligheder i Odense 1580 100 røde Fade og 200 røde Tallerkener.[6] Endnu i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede købtes der til Ribe Raadhus til Brug, naar Salen lejedes ud til fornemt Bryllup, baade Tinsager og «røde hollandske Tallerkener».[7] Det er den sidste Efterklang af denne Mode, der har holdt sig i de røde Ølkander, der endnu i Slutningen af det 19de Aarhundrede forekom hos Landbefolkningen i alle tre nordiske Riger.

Selvfølgelig havde alle fra første Færd været klare paa, at Sølv var bedre end baade Træ og Tin, men Evnen til her at følge sin Lyst havde ikke været til Stede. Den kom først, ikke blot for Nordens, men for hele Europas Vedkommende, da der fra det nyopdagede Amerika begyndte at indføres bestandig større Masser af ædle Metaller. Virkningerne kunde i Sydeuropa spores allerede tidligere, i Norden begyndte de at træde tydeligt frem omkring det 16de Aarhundredes Midte. Hvad der imidlertid her

for en Stund øvede et Modtryk, var den kostbare og langvarige nordiske Syvaarskrig, 1563—70. Først efter Fredsslutningen fik hele den Overdaadighed, hvortil Betingelserne nu i fuldt Maal var til Stede, Lov til frit at udfolde sig.

Følger vi efter paa Bordtilbehørets Omraade, kan vi tydelig iagttage disse Tidernes vekslende Vilkaar. Hvilken Forskel allerede mellem de fattigere Forhold under Christiern den Anden og saa Christian den Tredies sidste Dage med store Sølvfade i dusinvis![1] Syvaarskrigens Virkninger viser sig i, at næsten hele Frederik den Andens Sølvkammer maa vandre i Mønten, først ganske vist kun halvt paa Trods, Aar 1563, for at vise, at Kongen var Mand for at føre Krigen alene; men Resten, Aar 1565, af virkelig Nød.[2] Saa holdt Erik den Fjortende bedre Skinnet vedlige. Endnu Aar 1565 kunde hans Sølvkammer opvise 214 Sølvfade foruden en Mængde Skaale, Tallerkener, Bægere og Saltkar.[3] En af Tallerkenerne haves endnu i det svenske Nationalmuseum, den er meget flad og med usædvanlig bred Rand. Et «E. R.» (Ericus Rex) med det kongelige Vaaben vidner om Ejermanden. Efter Krigen er Danmark imidlertid knap til at kende igen. Al Nød er med et som blæst bort. Nu er det ikke længere blot hos kongelige Personer, at man træffer Sølvfade i Snesevis, Adelen giver dem intet efter.[4] Og gaar vi blot nogle Aartier frem i Tiden, saa kan man træffe hos Borgermænd Beholdninger, som et Aarhundrede tilbage vilde være blevne betegnede som fyrstelige. Hos en ganske almindelig Borger i Aalborg fandtes Aar 1625 foruden en Mængde Skeer og Bægere af Sølv ikke mindre end ti Sølvkander, ja en Sølvgryde.[5] Ifølge Byens Skifteprotokoller var en saadan Rigdom noget meget dagligdags. — Her var rigt Bytte for Tillys og Wallensteins Horder.

Vil man have et træffende Udtryk for Tilstanden i det 16de Aarhundredes Slutning, saa lægge man Mærke til, hvorledes Sølvet synker i den almindelige Agtelse, «hvidt Sølv» er en halvt ringeagtende Betegnelse, det skal være solidt forgyldt. Hvor vi kan kontrolere det, svarer hyppigt Forgyldningens Værdi til imellem en Trediedel og det Halve af Sølvets. Eller man se et lille malende Træk som dette: Da Christian den Fjerdes yngre Broder Ulrik som tiaars Dreng skal sendes ned til sin nygifte Søster i Brunswig, finder Enkedronning Sophia det upassende at lade ham drage afsted uden eget Bordtilbehør. Der laves derfor til ham — naturligvis paa Statens Regning — 18 Sølvfade og 24

Sølvtallerkener foruden en Mængde Sølvskeer, Bægre og Saltkar.[1] Det er ganske svarende hertil, naar nogle danske Adelsmænd, der sendes til et Møde i Lapland for sammen med russiske Udsendinge at undersøge Grænserne, forlange et Bordtilbehør af Sølv foruden det daglige af Tin med ombord, «da det skulde regnes Hs. Majestæt til Spot og Forklejnelse, om de spiste paa andet end Sølv, naar Fremmede var til Stede».[2]

Saa vidt var man kommen i Norden, men stort videre kom man heller ikke i det 16de Aarhundrede. Man drev det ikke til den højeste Form for Overdaadighed, som alt var i fuld Gang i Syden, at have Bordstel af Fajance eller vel endog af Porcelæn. Det var kun aldeles forsvindende, hvad der naaede af sligt til Norden i det 16de Aarhundrede. Thi det maa anses for noget ganske enestaaende, naar Pontus de la Gardie ejede 11 Konfektfade og 4 Skaale af Porcelæn og et Par Drikkekar af sølvbeslagent Porcelæn.[3] Og dog blomstrede jo netop samtidig baade i Italien og Frankrig denne nye Kunst, der alt begyndte at overstraale selv en Benevenuto Cellinis Guldsmedearbejder. Bernard Palissy og flere havde skabt sig et Navn og frembragt Kunstværker indenfor Bordbesætningens Omraade, hvis Ry umuligt kan have undgaaet at naa til Hofferne i Norden.[4] Hvorfor holdt man sig da her tilbage?

Datiden giver selv Svaret. Naar man nøjere undersøger dens Regnskaber, er der en stadig tilbagevendende Post, der forbavser ved sin Hyppighed, det er Udgiften til Reparation af bulet eller itubrudt Bordtilbehør. Man kan i Reglen temmelig sikkert bestemme, naar der maa have været Fest, alene efter Antallet af værkbrudne Sager afleverede til Guldsmeden. Undertiden kan Tallet, som i Sverige 1573 ved en enkelt Lejlighed, stige til alene for Sølvbægres Vedkommende 23. Efter Frederik den Andens Død foretrak man at lade Guldsmedene paa engang omarbejde det meste af det kongelige Bordservice, nemlig 40 store Sølvfade hvert paa 70 Lod, 8 Dusin Sølvtallerkener og en Mængde Bægere, Saltkar, Skeer o. s. v.[5] Ikke desto mindre hengik ikke engang Christian den Fjerdes Mindreaarighed roligt, men hvert Aar maatte der fremdeles foretages betydelige Reparationer. Sagen var, at man omgikkes mildest talt mindre varsomt med alt Bordtilbehør. Vi har allerede omtalt, at det maatte forbydes kvindelige Bryllupsgæster at springe over Bordet, naar Musiken begyndte. Og Mændene brugte endnu visse gammeldags Venskabs-

ytringer og Glædesudbrud — Puffen, Dunken, Kylen —, der kunde efterlade Buler ogsaa i Metalsager. Naar saa sluttelig ved Maaltidets Ende de opvartende Herremænd, der bar Fade og Tallerkener stabelvis, ikke altid gik ganske sikkert, vil det forstaas, at der var mange Skær at passere, før «Sølverpapen» atter havde alle sine Sager uskadte under Forvaring.

Heller ikke Syd paa, hvor man dog efterhaanden havde faaet Øvelse, gik det stort bedre. En samtidig Franskmand fortæller saaledes om en Fest, som Kardinal de Biragues Aar 1580 gjorde for Henrik den Tredie. Ved denne Lejlighed var der paa to lange Borde anbragt ikke mindre end 11—1200 Fade af Fajance, alle fyldte med Konfekt og Syltetøj og opstillede i Pyramider eller som Borge, Fæstninger o. s. v. «Størsteparten af disse Fade», fortæller han, «blev beskadiget eller ituslaaet af Pagerne og Lakajerne, der er fødte Æsler; og dette var et saa meget større Tab, som alle Fadene udmærkede sig ved ualmindelig Skønhed».[1]

Man kan egentlig ikke undre sig over, at Udsigt til saadanne Tab maatte virke afskrækkende. Naar man, som i Norden, var vant til at betragte Bægre, Skeer og øvrigt Bordtilbehør som solide Varer at anbringe Formue i, og derfor gerne betegnede Fade og Tallerkener efter Vægten, vis paa, at de i værste Fald dog altid havde Metallets Værdi, maatte det staa som en fremmed og højst uhyggelig Mulighed at ombytte sligt med kostbart Klingklang, der ved et eneste Puf kunde forvandles til værdiløse Skaar. En saa ubesindig og bundløs Ødselhed vilde man ikke være med til. Derfor vedblev man ogsaa endnu meget længe i Norden at holde sig til det gammeldags. Ved Hoffet og hos enkelte, vidtberejste Adelsmænd kunde man træffe Stykker af Fajance og senere af Porcelæn, men Folkets solidere Flertal vovede først Overgangen, da langt senere det hjemlige Lertøj førte an, og de lave Priser gjorde Faren ringe.

Saltkar spillede en betydelig Rolle blandt det 16de Aarhundredes Bordgenstande. Et saadant anbragtes ud for hver anden eller tredie Person og var altid af en ansélig Størrelse. De mindre kaldtes for «Saltsirkener» (af Saltser og Endestavelsen chen),[2] de større bar det betegnende Navn «Saltfad». Grunden til deres Størrelse var først og fremmest den, at Salt nødes til

Maden i ganske anderledes store Maader end nu til Dags, og det uagtet at den største Del af Datidens Spiser alt paa Forhaand var salte. Ifølge Reglement fra det følgende Aarhundredes Begyndelse ansloges enhver til i Løbet af et Aar at ville fortære over en halv Skæppe Salt.[1] En anden Grund baade til Saltkarrenes Størrelse og Hyppighed var, at de ifølge Datidens Begreber burde staa saa nær og være saa rummelige, at enhver blot ved at udrække Haanden kunde med Fingrene tage, hvad han ønskede. Deres Størrelse laa indenfor de Grænser, som Anstandsreglerne selv fastsatte: Tre Fingre i Saltkarret var det passende, at tage med hele Haanden var usømmeligt.

Som en Følge heraf var Saltkarrenes Antal meget stort, hyppigt næsten det halve af Tallerkenernes. Frederik den Anden laante saaledes til sin Kroning 590 Tin-Tallerkener og hertil 210 Saltkar.[2] Axel Rosenkrands besad til 14 Tin-Tallerkener 7 Saltkar,[3] Erik den Fjortende Aar 1565 til 146 Sølvtallerkener 82 Sølvsaltkar[4] o. s. v. Deres Størrelse faar man et tydeligt Begreb om ved at se, at baade i Christian den Fjerdes og hans Broder Ulriks Sølvservice vejede hvert Saltkar mere end en Tallerken, et Saltkar 24—25 Lod, en Tallerken kun 20 Lod.[5] Under saadanne Omstændigheder er det forstaaeligt, at Saltkar ansaas for en meget passende Faddergave.[6]

Folketroen tilskrev mislig Omgang med Saltkarret betydelige Virkninger, hvad enten man saa blot spildte noget deraf eller kom til at vælte det hele. Selv de mest vantro maatte ogsaa faa Troen i Hænde ved, hvad der skete i Dr. Niels Hemmingsens Hus i December 1568. En ung Adelsmand, Carl Kjørning, kom nemlig ved Middagsbordet til at vælte Saltkarret, hvorfor straks nogle af Gæsterne udbrød: «Dette er et ondt, ulykkeligt Fald, og uden Tvivl skal Du tage Dig vel i Vare i Dag.» Og ganske rigtigt. Samme Eftermiddag blev Carl Kjørning gennemboret af en anden ung Adelsmand, Anders Bilde, og døde et Par Dage efter af Saaret.[7] Muligt er der en Forbindelse mellem denne Overtro og de mærkelige Former for Saltkar, der er fundne i Kristiania ved Udgravning af det, Aar 1624, afbrændte Oslo. De er fuldt af Sten, klodsede men uvæltelige, og ligner smaa, raat tilhugne Døbefonter eller udhulede Søjlehoveder.[8]

Til alle disse Saltkarrets Egenskaber svarer den Alvor og Omstændelighed, hvormed det omtales i Christiern den Andens Hofordning. Det hedder heri: «Tindrageren» bør gange til min

Herres Bord og tage dèr en ren Serviet og gange saa med Mundskænken i Sølvkammeret og tage dèr min Herres Saltfad og bære det til min Herres Bord og sætte det paa Bordet med Reverentie og neje, og dække saa Servietten derover».[1]

En sidste Nødvendighedsgenstand paa Bordet var Bægerne. Tidligere havde disse ofte kun været meget sparsomt tilstede, og flere havde maattet drikke af samme. I det 16de Aarhundrede fandt dette i Reglen ikke længere Sted, dog vekslede endnu ny og gammel Skik tit yderst broget selv hos de højest stillede, ligesom alle Former for Drikkekar, lige fra de aller ældste til de nyeste, kunde træffes i Brug.

Den ældste Form var Drikkehornet. Dette hørte hjemme i den hedenske Tid, havde været forfulgt under Kristendommens Fremtrængen, men synes senere atter at være taget til Naade, idetmindste besidder vi endnu ikke faa Drikkehorn fra Middelalderen med Bispers Navn og Vaabenmærke.[2] Omkring Aar 1500 forekom de dog vistnok sjældent hos Adel og Borgerstand. Vi har allerede tidligere omtalt, hvorledes der Aar 1534 fandtes paa Svanholm paa Sjælland et Horn, «som vi plejede at drikke af om Julen».[3] Paa et Maleri fra det 15de Aarhundrede i Risinge Kirke i Østergotland, forestillende Noah og hans Hustru, ses begge i Datidens Ridderdragt, Noah med spidse Snabelsko og førende et Drikkehorn til Munden, medens hans Hustru staar med en Kande, rede til at fylde det.[4] Saadanne enkelte Eksempler kan imidlertid ikke bevise nogen almindelig Brug hos de højere Stænder. Derimod brugtes Horn vistnok ikke sjældent af Bønderne, først og fremmest i Norge.

Det Drikkekar, der havde efterfulgt Hornet, var Skaalen. Denne var i det 16de Aarhundrede meget almindelig hos Bønderne i Danmark. I Lensregnskaber anføres hyppigt Bøder for at have slaaet hinanden med Skaalen. Hvor det gik til paa gammeldags Vis, fandtes der kun èn til hele Selskabet, idet Øllet indbares i en Bolle, hvori der svømmede en Skaal, som alle skiftevis drak af.[5] Mindet om denne Maade at drikke paa er endnu bevaret i Udtrykket: «at drikke en Skaal», hvor Benævnelsen haardnakket har holdt sig trods de senere Kander, Kruse, Bægere og Glas.

En Ulempe var det, at enhver, der tog Skaalen for at fylde den, nødvendigvis kom til at dyppe Fingrene i Drikken. Kun for en ringe Del blev dette undgaaet ved, som senere Skik var hos

Bønderne i Norge, at lade Skaalen have Form af en svømmende Fugl, hvis Hals man altsaa benyttede som Hank.[1] Det var derfor et betydeligt Fremskridt, da man gik over fra Øsning til Skænkning og følgelig opgav Bollernes og Skaalenes fadlignende Form og lod dem begge blive slankere og hæve sig i Vejret. Bollen afløstes herved af Kanden, Skaalen af Bægeret. Selvfølgelig skete dette ikke pludseligt, men igennem mange Overgangsformer, der alle var i Brug i det 16de Aarhundrede. En af de mest bekendte, der holdt sig længe i Sverig, var en krukkeagtig Form med gevirlignende Hanke, saa at den Drikkende kom til at se ud, som havde han Horn. Et saadant Drikkekar, der har tilhørt St. Knuds Gilde i Kalundborg, bevares endnu i det danske Nationalmuseum. I det svenske Nationalmuseum haves flere.

Ligesom det havde været anset for rask at sætte ikke Skaalen, men hele Bollen for Munden, saaledes herskede der fremdeles Usikkerhed i, om det var Kanden eller blot Bægeret, der skulde drikkes af. Medens man til daglig synes at have drukket af Bægrene og brugt Kanderne til at skænke af (Pibekander, Tudekander o. s. v.), blev der ved højtidelige Lejligheder, ved Velkomstdrik og Skaaldrikning, gerne anvendt en fælles Kande, hvoraf alle drak, idet man uden Tvivl heri saa noget gammeldags Festligt og et Udtryk for Samdrægtighed.

Iøvrigt gik det hurtigt saaledes, at Navnene paa de større Beholdere — ligesom det i vore Dage er i Færd med at ske med Benævnelsen «Flaske» — gik over til at angive bestemte Maal. Navnene «Kande», «Stob», «Stobken» toges alle i Brug som saadanne. Derimod synes Beholderen «Potte», hvoraf Maalet «Pot», aldrig at have hævet sig over Lerkarrenes Række. Det senere Maal «Pægl» betegnede ikke et særskilt Drikkekar, men kun Afstanden mellem Mærker i de store Kander.

En sidste Forbedring havde Kanderne og Bægrene faaet, da man i det 14de Aarhundrede var begyndt at forsyne dem med Laag.[2] Herved opnaaedes ikke alene, at Indholdet blev beskyttet mod Luft og Støv, men tillige, at man vandt en nem og passende Maade at «kredense» Drikken paa. Laaget sad nemlig løst, saa at den, der bød en anden at drikke, kunde selv først helde et Par Draaber fra Bægeret i Laaget og drikke Vedkommende til, som Tegn paa, at det var ham vel undt, og at der ingen Fare var for Forgiftning. «Kredensbægere» var overordentlig almindelige i det 16de Aarhundrede. Under en Utallighed af

Former, ligefra almindelige Bægere til Munke, Jomfruer, Strudsæg o. s. v. — den svenske Prinsesse Anna fik endog til sit Udstyr Aar 1563 «et forgyldt Kredens, gjort som en Kuskevogn»[1] — havde de alle det tilfælles, at de lod sig dele i to, et større og et mindre.

Saa vidt var man altsaa naaet i Udviklingen. Men endnu syntes den offentlige Mening ikke at have fældet nogen afgørende Dom om, hvilket Drikkekar der var at foretrække; med Undtagelse af Hornene var de alle fremdeles at træffe paa samme Bord. Christian den Tredie ejede saaledes to store Sølvboller samt fire Skaale, der vistnok har været til at øse med.[2] Hans Enke, Dronning Dorothea, efterlod sig lignende Skaale.[3] Det var ikke blot en stakkels Fyr som Hans Herold i København (1524), der kun havde store Kar at lade sine Gæster drikke af — han var iøvrigt vel forsynet: to Sølvstobe og mindst 23 Tinkander[4] — Helsingør By lod ved en Fest 1577 Kongens Hofmænd drikke af de store, røde Trækander.[5] Og selv hos Enkedronning Dorothea synes det efter hendes Efterladenskaber at dømme at have været Skik, at Gæsterne drak af store Kander. Hun efterlod sig nemlig en Mængde af de saakaldte «Skovr», Drikkekar, om hvis Størrelse man kan danne sig et Begreb, naar man hører, at flere af dem vejede over 150 Lod Stykket, medens hendes Skænkekander i Reglen kun vejede omkring 100 Lod.[6] Hvad Bægrene endelig angaar, saa var der en Mængde Overgangsformer, fra de anseelige Stob, der i sin Tid havde laant Navn til et Maal paa to Potter, til de flade, skaalformede «Kovskener» og de mange Kredensbægere, Spidsbægere med og uden Laag o. s. v. o. s. v. Vil man ret have et Indtryk af Forvirringen, gennemse man blot Fortegnelserne over de kongelige Beholdninger af Sølvdrikkekar: Frederik den Første efterlod sig 1 Skaal, 20 Skovrer, 55 Stobe, 23 Bægere, 4 Kander og 3 Kopper.[7] Christian den Tredie ejede Aar 1557: 2 Boller, 4 Skaale. 6 Kander, 22 Skovrer, 30 Stobe og 11 Bægere,[8] og Erik den Fjortende Aar 1565: 1 Drikkeskaal, 26 Stobe, 4 Kovskener, 2 «Kartover», 1 «Mørser», 87 Kredensbægere og 8 Bægere.[9]

Som om alt dette ikke var nok, stilledes der imidlertid endnu to nye Arter af Drikkekar til Datidens Valg, det var Stenkruse og Glas. De første omtales i Begyndelsen af Aarhundredet kun meget sjældent, de, der forekomme, var i Reglen forsynede med Tinlaag. Mogens Gyldenstjerne, der muligt paa sine

Rejser eller ved tilfældige Handelsforbindelser kan have skaffet sig dem, efterlod sig ved sin Død 1569 en ikke ubetydelig Samling.[1] Henimod Aarhundredets Slutning blev de derimod meget almindelige. Drikkeglas var ved det 16de Aarhundredes Begyndelse ganske vist noget mere kendte i Norden, dog synes de slebne venetianske at have været baade kostbare og sjældne. Det var uden Tvivl for at skaffe sig saadanne til billigere Pris, at baade Erik den Fjortende og Frederik den Anden hver især indkaldte venetianske Glasmagere til deres Hof. For den ikke usædvanlige Brug af Drikkeglas i Norden i Aarhundredets Begyndelse kunde det mulig tale, at der i Christiern den Andens Hofordning, hvor Kongens daglige Drikkekar omtales, bruges Udtrykket: «Min Herres Glas eller Stob».[2] Brugen af Drikkeglas var i stadig Stigen. Aar 1571 skriver Frederik den Anden med egen Haand følgende venskabelige Tilføjelse under et Brev til den tidligere fangne, svenske Krigsøverste, Carl de Mornay: «Jeg drikker Eder et stort Glas med Vin til, og det er alle ærlige Danske og Svenske Mænds Skaal. Beder Eder, I vil gøre mig Ret, som min gamle Ven og gamle Skalk».[3] Men mere end alt andet turde det dog tyde paa den nu almindeligere Brug af Glas, at der Aar 1568 kunde gives Børn følgende Anvisning om at skænke i Glas:

Mjød, Vin og deres Lige
Skal Du sagtelig udi Glasset «siige»,
Men Øl maa du lade højt nedfalde,
At Fraaden stander til Bredderne alle.[4]

Saaledes stod altsaa Forholdene: Skaale, Kander, Bægere, Kruse, Glas, alle var de i Brug. Saa begyndte den samme Trang til Mangfoldiggørelse at gøre sig gældende, der paa Borddækningens øvrige Omraader fremkaldte almindelig Brug af Serviet og Tallerken. Spørgsmaalet blev nu: Hvilken Form og hvilket Stof skulde her udvælges til at blive det almindelige? Det synes klart, at naar det gjaldt om at forsyne hver Gæst med et, maaske med flere Drikkekar, saa var det rimeligt dertil at vælge ikke de store Kandeformer, men de smaa Bægere. Og hvad Stoffet angik, saa laa det nær at antage, at Udviklingens Gang her vilde blive den samme som paa Fadenes og Tallerkenernes Omraade: Træ var for tarveligt, Glas og Stentøj for

skrøbeligt, Tin derimod at foretrække, for saa vidt man ikke havde Raad til det langt kostbarere Sølv.

Udfaldet blev imidlertid et helt andet. Grunden var, at samtidig med den nye Trang til de mange Drikkekar, vaagnede en gammel Lyst til nyt Liv. Det var Lysten til, naar alt andet var taget af Bordet, og Munterheden steg, at benytte Drikkekarrene til venskabelige Kastevaaben. Saa længe det var de svære Kander, der gik rundt, var denne Tilbøjelighed af flere Grunde bleven holdt indenfor visse Grænser. Men de nye Smaatingester syntes som skabte til slig Benyttelse. Og ganske naturligt uddannede sig da lidt efter lidt den Synsmaade, at ved Fester maatte Smaabægrene anses for at være givne til Pris, enhver kunde kyle dem, hvorhen han lystede, de var kun beregnede paa at bruges denne ene Gang. Men under saadanne Forhold skulde Værten vel vogte sig for at sætte Tinbægere, endsige Sølvbægere frem.

Det blev da kun Træbægere, Stenkruse og Glas, mellem hvilke der kunde være Valget. I Begyndelsen var Træbægere afgjort de hyppigst anvendte. Første Gang, vi hører Tale om dem til saadan Brug, er lige ved Aarhundredets Begyndelse, da der til Magdalena Krognos' Bryllup blev anskaffet fire Tønder Træbægere à 5 ℔ Tønden.[1] Senere kan vi forfølge dem jævnt hen gennem hele Aarhundredet. Til et Gilde i Neustadt Aar 1533 for den senere Christian den Tredie med Følge paa 97 Heste anskaffedes der saaledes 120 Træbægere.[2] Under Kongens Ophold paa Malmøhus 1541 maatte Hans Bægermager uafbrudt levere nye Skokke Bægere, der kostede omtrent 4 Kroner Skokken.[3] Til en Fest paa Koldinghus 1547 forskrev Christian den Tredie 8 Tønder Bægere,[4] og Frederik den Anden bestilte til tre festlige Lejligheder i Aarene 1578, 79 og 80 en halv Læst Træbægere hver Gang.[5]

Træbægere havde imidlertid den Mangel, at de ikke gav ret Klang, naar de ramte. Stenkruse sprang itu med ganske anderledes Knald. Da Priserne paa Stentøj dalede, begyndte det derfor ogsaa at optage Konkurrencen. Til de ovennævnte tre Fester bestilte Frederik den Anden første Gang 100 Stenkruse, og til hver af de senere 150.

Intet kunde dog sammenlignes med Glas. De klirrede allerede, naar man stødte dem sammen, sprang med Klang, naar de ramte en Væg, og gav Dobbeltknald, naar de sloges igennem en af de ny indførte Ruder. De var da i alle Henseender at

foretrække. Men Glas var endnu i Aarhundredets Begyndelse dyrt, og Olaus Magnus beretter ogsaa, at man netop paa Grund af denne Folkets Tilbøjelighed ikke kunde indføre Brugen af Drikkeglas i Norden.[1] Efter Aarhundredets Midte begyndte imidlertid Forholdene at stille sig noget anderledes. Det var uden Tvivl endnu en dyr Spas, da Stockholms Borgere Aar 1563 lagde deres Glæde for Dagen over at være indbudne til Julegilde hos Erik den Fjortende ved at slaa 174 Krystal- og «Slindeglas» i Stykker.[2] Billigere var det allerede, da der Aar 1573 under Johan den Tredie blev sønderslaaet 375 Glas.[3] Først nogle Aar efter hører vi dog i Danmark Tale om at anskaffe en større Beholdning Glas til en bestemt Fest. Første Gang var ved det oftere omtalte Gilde, som Helsingør By gav for Frederik den Anden og Hertug Ulrik af Mecklenborg i Anledning af Christian den Fjerdes Fødsel. Foruden de røde Kander købte Byen hertil ogsaa 200 Glas,[4] en Idé, der synes at have gjort megen Lykke. Ved de kort efter følgende tre festlige Lejligheder 1578, 79 og 80 optog Frederik den Anden den og anskaffede ikke mindre end 4000 Glas hver Gang.

En Fest, om hvis Tilberedning vi véd god Besked, er den, der var berammet til at holdes paa Koldinghus i Sommeren 1590 i Anledning af Prinsesse Elisabeths Formæling med Hertugen af Brunswig. Denne Fest kom dog ikke til Udførelse, da Kongen af Skotland forinden ankom til Danmark, og Formælingen derfor i Huj og Hast foregik allerede Paaskedag, idet den sloges sammen med de øvrige Festligheder, der nu afløste hinanden paa Kronborg. Til Koldinghus var der bestilt: 150 røde Trækander, 9 Tønder Træbægere fra Finland, 300 Stenkruse og 6000 Glas.[5] Disse Bestillinger viser os det sidste Øjeblik, hvor endnu alle Arter var tilstede. Allerede 6 Aar efter til Christian den Fjerdes Kroning 1596 anskaffedes der kun Glas, men dette ogsaa i solide Maader. Der bestiltes ialt, siger og skriver: 35,000 Stykker.[6]

Hermed var den nye selskabelige Periode indviet, der for Nordens Vedkommende holdt sig indtil Slutningen af det 18de Aarhundrede. Dens Særkende bestod i, at enhver mere højtidelig Fest burde ende med Ituslagning af det benyttede Bordtilbehør. Saalænge Tin endnu anvendtes til Fade og Tallerkener, holdt dette naturligt noget igen. Men efterhaanden som Lertøj, Fajance eller Porcelæn afløste det, udstrakte Ødelæggelsen sig til alt, Dugene og Servietterne ikke undtagne. Ved officielle Fester

paa offentligt Sted gik man derfor i det 18de Aarhundrede ud fra som Regel, at alt Bordtilbehør bag efter vilde være at anskaffe fra nyt af. Stundom itusloges Bohavet tillige. Hvad der fra første Færd af havde været særlig udsat, var Vinduesruderne. Man synes tidligt at have betragtet det som en Slags skyldig Høflighed mod Værten at slaa dem ud og lade nye indsætte med Gæsternes Navne eller Vaabenmærker paa. Christian den Fjerde gav i saa Henseende Tonen an. Aar 1598 f. Eks. slog han efter endt Lag Ruderne ud i Sigvard Grubbes Herberge i København. Aaret efter hedder det om hans Besøg hos Apotekeren i Bergen: «Tilsidst, da vi havde drukket tæt og danset nok, slog vi alle Apotekerens Vinduer i Stykker, og drog vi Omsorg for, at Kongens og vore Vaabenmærker blev indsatte i dem til Amindelse».[1]

De Glas, der anvendtes i det 16de Aarhundrede, var af meget forskellig Godhed. Særdeles kostbare var de ovenomtalte slebne, venetianske Glas og Krystalglas. Ved Aarhundredets Midte betaltes f. Eks. i Stockholm «Fenediske» Drikkeglas med 2 Kroner Stykket.[2] De almindelige Glas, som det snart blev Skik at slaa itu efter en Gangs Brug, var naturligvis langt billigere. Første Gang, vi hører billige Glas omtalt, er i Aarene 1508 og 1510, da Kong Hans' Dronning Christina i hvert af disse Aar fik «en Tønde Glas» til Odense;[3] dog er der endnu en svag Mulighed for, at «Glas» her maaske kunde betegne andet end Drikkeglas, f. Eks. buklede Vinduesruder. Men omtrent fra Aarhundredets Midte kan vi med Sikkerhed forfølge en fortsat Række af Prisopgivelser og Indkøb af billige Drikkeglas. De kostede en 5—10 Øre Stykket og sank mod Aarhundredets Slutning yderligere i Pris.[4] I Begyndelsen købtes de pudsigt nok paa Apoteket; Frederik den Anden lod naturligvis sine store Indkøb besørge ved Tolderen i Helsingør eller København. Senere anlagdes der en indenlandsk Glashytte ved Ry i Jylland; det var herfra, at de 35000 Glas til Brug ved Christian den Fjerdes Kroning forskreves.

De almindeligst omtalte Drikkeglas var «Slindeglas»,[5] «Pasglas»[6] og «Bennike»- eller som det fordrejedes: «Bænkeglas».[7] Vi er nu ikke i Stand til sikkert at bestemme enhver af disse Arters Ejendommelighed, dog synes «Slindeglas» at have været smalle, spidse Glas. Pasglas har vistnok været af ens Vidde foroven og neden og afmærkede, saa at de kunde tjene til Maal. Om Bennike Glas véd vi egentlig intet videre, end at de inddeltes i hele og halve Bennikeglas og var meget almindelige. De

15000 af de til Christian den Fjerdes Kroning bestilte Glas skulde være Bennikeglas.

Trods det, at Brugen af Bægre og senere af Glas tiltog saa stærkt, kunde dog hverken i det 16de Aarhundrede eller engang langt ind i det næste, Brugen af de store Metalkander med Rette betegnes som ophørt. Om en Fest hos Otto Gjøe Aar 1634 meddeler saaledes en af de franske Gæster, at man her skiftevis drak af Guld- og Sølv-Drikkekar og af Glas.[1] Grundene til denne haardnakkede Vedhængen var af mangehaande Art. Naar det saaledes paa Roskilde Landemode Aar 1615 endog ligefrem forbødes Præsterne ved Kalentegilder at drikke af Pasglas, og befaledes dem at holde sig til de gammeldags Kander,[2] saa var Grunden aabenbart den, at man i Almindelighed ved disse ikke kunde se, hvor meget der blev drukket, medens de gennemsigtige maaske endog afmærkede Pasglas tydeligt viste, om man havde gjort ret Besked. Hertil kom, at de nye Skikke, der kom i Følge med Glassene: at knuse dem, slaa Ruder ud, danse med Glas i Haand o. s. v., med Rette maatte anses for upassende for Gejstlige. Af stik modsatte Grunde derimod holdt andre paa de gammeldags store Kander. Kun af dem kunde Skaaler drikkes, som det sig burde. Ifølge gammel Sæd skulde nemlig en Skaal drikkes saaledes, at den store Kande gik Raden rundt fra Nabo til Nabo; hver drak saa meget han kunde og overleverede den derpaa med et Haandtryk[3] og en Velsignelse (Signe Gud! hvoraf: Singot!) til sin Sidemand. Hvor det gik meget højtideligt til, var dette ikke engang nok, men man skulde drikke Skaalen «paa bare Knæ» eller dog i det mindste med blottet Hoved, og derpaa overrække Kanden til sin Nabo med nogle velvalgte Ord. Var Gæsterne mange, kunde en enkelt Skaal saaledes tage betydelig Tid at drikke. Ved Johan Oxenstjernas Bryllup i Stockholm Aar 1634 varede Kongen af Frankrigs og Dronningen af Sveriges Skaal, der dog blev drukken under ét, halvanden Time.[4] I Danmark var man just i de samme Aaringer i Færd med at forlade den gammeldags Skik og indføre den nu brugelige Form for Skaaldrikning. Paa denne Maade blev det Christian den Fjerde muligt ved en Fest at udbringe 35 Skaaler for Kejseren, for Kongen af England, og derpaa for enhver af de øvrige Konger og Dronninger i Kristenheden.[5] Ved det ovennævnte Gilde hos Otto Gjøe blev der drukket en «utallig» Mængde Skaaler.

Det 16de Aarhundrede ud synes imidlertid denne Form for

Skaaldrikning at have været ukendt i Norden, man drak endnu stadig fra Nabo til Nabo. I det københavnske Bagerlavs Skraa var det endog ligefrem forbudt at drikke nogen til tværs over Bordet, med mindre det var fremmede Gæster; ellers skulde man «drikke hverandre retsinnigens om til».[1] De Skaaler, der blev drukne, var i Reglen «Sundheds-Skaaler» eller «Godt-Aar», heraf den senere Fordrejelse, at drikke «god Taar».[2]

Naar Skaalerne var forbi, gik man gerne over til den saakaldte «Maning», der bestod i at drikke hinanden til, stadig fra Nabo til Nabo, enten «med et Stykke af en Sang», som den anden skulde fortsætte, eller efter forudgaaet Aftale saaledes, at Kanden ikke maatte tages fra Munden, førend den var tømt. Denne Maade anvendtes ogsaa stundom ved rent tilfældige Møder. En lille Scene fra Ribe, der som alle den Slags naturligvis endte med Saar og Drab, sætter os levende ind i Forholdene. Det var en November Aften 1573, da Povl Hansen, der allerede havde været inde to Steder samme Aften og yppet Klammeri, nu stærkt beruset, med sin Kaarde ved Siden, blev lyst over Gaden til et tredie Sted. Da han havde banket paa og navngivet sig, blev han lukket ind. Herinde sad fire Borgere og drak. Nogle Degne, det vil sige Disciple af Latinskolens højere Klasser, forlystede Selskabet ved at synge «Diskant». Mellem de fire gik et Stenkrus rundt, som efter vedtagen Bestemmelse skulde tømmes af enhver i ét Drag, hvis ikke, skulde han have det fyldt paany. Povl Hansen satte sig med sin Kaarde i Haanden paa en Kiste inden for Døren. Da han fik Kruset, drak han Anders Sørensen til, men drak kun lidt, slog noget af Øllet paa Gulvet og befalede derpaa en af Drengene at fylde Kruset igen, der kun var halvtømt, og række det til Anders Sørensen. Denne gav det imidlertid tilbage igen med de Ord: «Kære Povl! gør mig Ret!» Saa slog Povl Kruset i Hovedet paa Anders Sørensen, hver drog sin Kniv og Povl Hansen blev saaret. Der maatte nu hentes Badskær, Povl blev forbunden men var fremdeles ikke let at styre, da han laa bag Sengeomhænget og morede sig med at rive Forbindingen af og raabe: «En Kande Øl! jeg vil drikke med Anders Sørensen». Dagen efter døde han.[3]

En meget yndet Form for «Maningsdrik» var at drikke af en stor Kande med indvendigt afsatte Mærker, hvor det altsaa gjaldt om nøjagtigt at tømme den fra det ene Mærke til det næste. Mærkerne bestod gerne i smaa Knopper (pälar), og

Idrætten kaldtes at drikke fra Pæl til Pæl. Heraf kommer den endnu brugelige Betegnelse for overdreven Drik: at pæle, eller at drikke til Pæls. Et fortrinligt Eksemplar af en saadan afmærket Kande findes i Nationalmuseet i København. Den er af forgyldt Sølv med smukt udført, ophøjet Arbejde, vejer 12 ℔ og 10 Lod, bærer Hans Skovgaards og Anna Parsbergs Navn, samt Aarstallet 1577, og angiver i et Vers selv sit Navn som: «Rosenblomme».

I nær Slægt med disse afmærkede Kander, men langt større, var den særegne vældige Art Drikkekar, der gik under Navnet «Velkommen». Navnet skrev sig fra, at man brugte at byde nys ankomne Gæster dem til Velkomst. Denne Skik maa have været af nordisk eller germansk Oprindelse og derfra bredt sig over det øvrige Europa, thi mærkeligt nok forekom saadanne, uhyre Drikkekar rundt om i Europa under et og samme Navn. Paa Svensk kaldtes de: «Välkomma», paa Dansk: «Velkommen», paa Tysk: «Willkommen», Fransk: «vidrecome», Spansk: «vellicomen» og Italiensk: «bellicone».[1] Formen synes derimod at have været meget forskellig. De var særdeles yndede, og det ansaas for en Ære baade at blive budt en «Velkommen» og at drikke deraf, saa at det kunde spores i Kanden. Det er betegnende, at Hertugen af Württembergs Ophold i Danmark fra den 24. Juni til 4. Juli 1580, under hvilket han iøvrigt kun naaede til Koldinghus, hvor han blev «fyrsteligt trakteret» af Frederik den Anden, ikke giver Anledning til stort andre Bemærkninger i den derom førte Rejsedagbog end den, at Hertugen fik en vældig, sølvforgyldt Kande at drikke af, stor nok til 16 Personer, «hvoraf Hans fyrstelige Naade tog saa voldsom en Slurk, at det vel skulde kunne spores, da han satte den fra sig».[2] Aar 1634 fik et fransk Gesandtskab i Stockholm Skatkamret at se. Blandt andre Kostbarheder vistes der dem her fire, store, sølvforgyldte «Välkommor», hver paa 4 til 5 Fods Højde og saa rummelige, at man godt kunde putte et Barn i dem.[3] Som bekendt optog Haandværkslavene siden Skikken, og hvert Lavshus havde sin «Velkommen», der skulde tømmes af den, der første Gang mødte, med mindre han foretrak at løskøbe sig med en Mønt, der da hyppigt til Erindring blev fastgjort ved Pokalen. Mange saadanne «Velkomner» haves endnu.

Naar man læser Fortegnelser over hin Tids Bordbesætning, er man ofte i den største Tvivl, — og muligen er det gaaet Gæsterne ved Synet af Sagerne paa samme Vis, — om det er kunstige Drikkekar eller blot Bordpryd, man har for sig. Det vrimler med Haner, Gribbe, Jomfruer, Bøfler, Narre, Munke og Nonner, Elefanter med Blokhuse, Heste, «Perlemuttere», Trillebøre[1] o. s. v. En nøjagtigere Beskrivelse gør sjældent Sagen mere klar. Man er lige saa uvis om, hvad der f. Eks. skal forstaas ved: «En Perlemutter paa tre forgyldte Fødder, frem i et underligt Ansigt øverst paa hvilket en Kupido»,[2] som hvad Meningen er, naar der iblandt Erik den Fjortendes Bordsager nævnes: 6 Heste og «et Bjærgværk».[3] Kun én Ting fremgaar med Sikkerhed, det er, at det har været Klenodier, der alene ved deres Kostbarhed havde Krav paa Opmærksomhed. Med særlig Agtelse omtales blandt disse: Skibe med fuld Tiltakling, alt af forgyldt Sølv. Maria Stuart besad et saadant.[4] Guldsmed Hans Ratt i Danmark maatte Aar 1588 lave et,[5] der rimeligvis blev en Del af Prinsesse Annas Brudeudstyr. Det er dog næppe troligt, at noget af disse har overtruffet Johan den Tredies, der indvendigt var forsynet med et Sejerværk, saa at det til Gæsternes Fryd af sig selv kunde sejle Bordet rundt.[6]

Ved Fest optoges gerne Midterpladsen paa Bordet af «Skueretter». Datiden benævnede dem ikke saa, paa Svensk kaldtes de: «Skog-etzer», paa Dansk: «Skov-esner», begge Dele Fordrejelser af det tyske «Schauessen» og et Udtryk for, at Skikken var bragt til Norden fra Tyskland. Det 16de Aarhundrede og Begyndelsen af det 17de var deres gyldne Tid. Man endte imidlertid med Overdrivelse, og det var vistnok paa høje Tid, da der Aar 1643 udstedtes kongeligt Forbud mod at anvende dem mere. Hermed ophørte Skikken pludseligt.

I deres Velmagtsdage havde de været noget overordentligt. Før Aar 1500 var det uden Tvivl gaaet dem i Norden som i Frankrig,[7] de indskrænkede sig til at fremstille et enkelt Dyr, en Svane, en Hjort eller lignende. Men efter Aar 1500 gav man sig i Norden som andet Steds dristigt i Lag med større Opgaver, fremstillede Landskaber og vidunderlige Scener af Historien og Mytologien, ofte med Anvendelse af meget betydelige Midler.

Allerede ved Magdalena Krognos' og Tyge Brahes (Astronomens Bedstefaders) Bryllup i Aarhundredets Begyndelse hører vi Tale om Skueretter. Tønnes Perlestikker var Kunstneren, fem

Pund Voks gik med, og han blev lige saa rigeligt lønnet for sin Umage, som den «Hans Wurst», der blandede al Klaretten.[1]

Aar 1568 er det hele hævet et Trin op. Da Prins Hans skulde have Bryllup paa Koldinghus, skrev Enkedronning Dorothea til sin Datter, Kurfyrstinde Anna i Sachsen, for at bede hende om Bistand. Hun svigtede ikke, men sendte den lange Vej færdige Skueretter af Sukker og Voks herop, især prægtige Landskaber med Springvande i.[2]

Hvor smukke disse end har været, kunde de dog sikkert ikke maale sig med dem, der udførtes til Frederik den Andens Kroningsgilde 1572. Om disse synger Digteren:

Man bar og stateligt Skovessen ind,
Derpaa var lagt stor Flid og Vind.
Af Voks var de beredte saa skønne,
En Part som Træer og Urter grønne,
En Part som Fugle og levende Dyr,
Af dem laa somme under Træ paa Lur,
Og somme med Kunst var gjorte ret saa,
At de omkring kunde løbe og gaa.[3]

Vi véd desværre ikke, hvem der var Mestre for disse Kunstværker, om Indfødte eller Fremmede. Men vist er det, at det blev Indfødte, der kom til at udføre alle de storartede Arbejder, da i Aaret 1590 Kong Jacob af Skotland og Hertug Julius af Brunswig, hver gift med en dansk Prinsesse, festligt skulde underholdes paa Kronborg. Fire Malere og en Svend arbejdede i lange Tider paa Malingen og Forgyldningen, og en Snedker i København fik ikke ubetydelig Betaling alene for de til Skueretterne anvendte Træstativer og Stilladser. Mod saadanne Værker var de kongelige Skueretter, der brugtes paa Dronningborg ved Jørgen Worms Bryllup, paa Kronborg ved Ditlev Holcks og ved Morten Venstremands Bryllup, ja selv ved Forleningshøjtidelighederne i Odense og under Christian den Fjerdes Ophold i Oslo 1591, vistnok for intet at regne, om saa end her forskellige Provins-Kunstnere trofast havde arbejdet paa hvert Stykke Uger igennem med Svend og Dreng.[4]

Noget endnu mere storartet blev dog ydet, da Christian den Fjerde Aar 1634 fejrede sin ældste Søns Bryllup og lod Bordet være besat med tre prægtige Skueretter, forestillende Dianas Jagt, Venus o. s. v., og saa — man mærker Overforfinelsen — ved hver ny Anretning lod disse fjærne og ombytte med

andre endnu kosteligere.[1] Ovenpaa sligt var der intet videre Skridt muligt end det, som ogsaa skete 1643: helt at forbyde dem.

Skuereterne var ganske vist for største Delen dannede af Gibs, Voks og Sukker, dog stod de ofte deres Prøve ikke blot for Synet, men for Smagen tillige. I «Skog-etzerne» ved en Fest hos Erik den Fjortende Aar 1561 véd vi saaledes, at Kunstneren, Mester Povl, havde vidst at anbringe ikke mindre end 1 ℔ Annis Konfekt, 7 ℔ Figner, 8 ℔ Svesker og et helt Fad Oliven.[2] Noget lignende maa have været Tilfældet i Danmark, i det mindste skelnes der oftere i samme Skueret mellem den egentlige Skov-essen og saa Mund-essen. Omvendt udgik der fra Skueretterne en blændende Glans, der lod sig spore ogsaa paa de spiselige Sager. Ved Festerne paa Kronborg 1590 og oftere[3] hører vi, at de nærmeste Postejer og Marzipansager alle ligeledes var forgyldte.

7.

Anretningen og selve Maaltidet tog sig naturligvis højst forskelligt ud alt efter de forskellige ydre Vilkaar. Hvor Evnen til at give Maaltidet et lidt festligt Præg ikke helt svigtede, fandtes der dog mange Smaatræk, der afveg fra senere Tids Skik, men dengang var fælles for Høje og Lave. Som rimeligt var, viste disse Træk sig dog tydeligst hos de ypperst Stillede. Vi skal derfor især dvæle ved, hvorledes Anretningen hos saadanne foregik.

Naar Gæsterne var samlede, men førend man endnu var gaaet til Bords, foretoges Haandvadskningen. Som før omtalt var dette en ældgammel Skik, svarende til Fortids Forhold og langt fra moden til Afskaffelse, saa længe man endnu spiste uden, Gaffel og ikke turde gøre Regning paa, at man havde vadsket sig om Morgenen. Indførelsen af Servietter begyndte dog at slappe Skikken, som ogsaa vistnok altid mere havde været en Æresbevisning mod fornemmere Gæster, end egentlig en Forpligtelse for alle. Aar 1568 kunde det derfor ogsaa skrives:

> Rent Vand og Haandklæde lad være til Rede,
> Om nogen sig enten vil to eller tørre,
> Som Sæd haver været i Landet førre.[4]

Hos de højere Stillede og især ved Hoffet holdt Skikken sig dog uforandret. Her havdes nøjagtige Regler for, hvad enhver skulde foretage sig under Ceremonien. Ved Christiern den Andens Hof skulde saaledes Mundskænken give Befaling til at bringe Vandet ind, Forskæreren holde Vandbækkenet, og «Tindrageren» holde Haandklædet, med mindre der var nogen Rigsraad eller anden Rangsperson tilstede, thi i saa Fald skulde denne række Kongen det og atter tage imod det, naar det var brugt.[1] Et ganske lignende Ceremoniel omtales i Rumpolts Kogebog af 1581[2] og har vel altsaa været almindeligt i Tyskland. Endnu langt ind i det følgende Aarhundrede brugtes Haandvadsk ved Hofferne i Norden. En engelsk Gesandt beretter Aar 1632, hvorledes Hertugen af Gottorp viste ham udsøgt Høflighed ved at lade ham vadske sig først.[3] Ved den store Fest, som Christian den Fjerde gav Aar 1634, da hans ældste Søn blev formælet, havde Kongens Kansler Befaling til at holde Haandklædet for den kejserlige Gesandt, Rigsmarsken for den franske, og Rigsadmiralen for den polske.[4] Om en lidt senere Festlighed i Sverige berettes, hvorledes Johan Oxenstjerne, skønt selv Gæst, viste et fremmed Sendebud Ære ved at række ham Haandklædet.[5]

Endnu paa denne Tid var det Skik i Danmark ogsaa ved Ankomst at byde Vand til Haandvadsk og derpaa Vin eller Øl til Velkomst. En fransk Udsending fortæller, at da han kom til Helsingør, modtoges han med Vadskebækken og Gydekande og to Sølvkander med Vin og Øl. Den lille Fyr, der bød ham det, syntes at undre sig over, at han ikke drak, nikkede derfor gemytligt til ham, tog sig selv først en god Slurk og rakte ham det derpaa paany. «Jeg laster ikke fremmed Sæd, men omtaler den blot», bemærker den franske Rejsende i sin Dagbog.[6]

De til Haandvadsk brugelige Fade vare enten de gammeldags «Molluger» (af det oldnordiske: «mund» Haand og «laug» Vadsk), eller de større og mere moderne Haandfade og Haandbækkener. Hos meget velstaaende var de naturligvis af Sølv eller endog forgyldte. For ikke at forveksles med dybe Fade i Almindelighed, vare de stundom forsynede med en lille Hane, eller som Datiden kaldte det «Pibe» paa Siden, til at lade Vandet løbe ud af.[7]

Et fælles Særkende for Datiden var, at Opvartningen saa vidt muligt besørgedes af Drenge eller Ynglinge. Ved Hoffet var det adelige «Smaasvende og Drenge», en senere Tids Pager, der bar Mad og tjente for Borde.[8] Rundt om paa Herregaardene

var det en lignende Besætning, ofte Slægtninge af Husherren, der selv maaske havde Gaard og Gods i Vente, men som alle maatte følge Tidens Skik og tjene sig op fra neden, staa sultne med det store Tinfad bag den Plads, hvorpaa de selv en Gang skulde sidde og tage for sig. Hos Borger- og Almuestanden var det enten Husets egne opvoksende Sønner, som benyttedes, eller hvor saadanne ikke fandtes, fremmede Skolebørn, der saa bag efter som Løn fik Lov at nyde Levningerne. Derfor indeholder ogsaa alle Datidens Bøger om Børnepligter nøjagtige Regler for, hvorledes Drenge skal opføre sig som Opvartere.[1] Fattige Disciple i Skolernes øverste Klasser havde ofte ad denne Vej en Art Levebrød. Især naar de drev det til at blive «Davidsdegne», der med deres «David» — vistnok et Slags Fritegn til Tiggeri[2] — havde Ret til at gaa rundt og synge, og samtidigt bleve Løbedegne i de nærmeste Landsogne, kunde de nogenlunde slaa sig igennem, indtil de fik en fastere Ansættelse. Et andet Spørgsmaal var det derimod, om denne Uddannelse, der medførte saa tidlig og blandet Menneskekundskab, i og for sig kunde kaldes heldig. Vordende Præster maatte ofte her, naar de tjente for Borde ved Gilder, deltage i og stundom føre an til den drøjeste Spas. Man forstaar saa godt, at Landemodet i Fyen 1580 søgte at sætte en Stopper for, at Præster og Degne senere opfriskede slige Ungdomserindringer, og derfor under Straf af Embedsfortabelse forbød dem at optræde som Skaffere selv ved Embedsbrødres Bryllup.[3]

Førend Maaltidet begyndte, blev Bordbønnen fremsagt. Dette udførtes altid af en af de unge Opvartende. Derfor hedder det ogsaa:

> Men førend nogen ved Maden monne røre,
> Da glem ikke Velsignelse at gøre;
> Gudfrygtelig og adstadigt for Bordet at gaa
> Med sammenlagte Hænder og aabenhovedet (ɔ: barhovedet) staa.[4]

Paa Prosa udføres Anvisningen nøjere; især paalægges det de unge at staa ret, i første Position, med Hælene samlede, og ikke lade sig friste af Sult til at skotte til Maden istedetfor at holde Øjet hæftet paa Husfaderen.[5]

Bordbønnen var naturligvis ikke ens affattet, men flere forskellige var i Brug. En lød saaledes:

Udi Jesu Navn gaa vi til Bord
At æde og drikke paa hans Ord.
Hannem til Lov og os til Gavn,
Saa æde vi og drikke udi Jesu Navn.

Naar Bordbønnen var læst, kunde i almindelige Hjem Maaltidet begynde. Ikke saa hos Kongen og de aller fornemste. Her skulde først visse Forsigtighedsregler iagttages. Den vigtigste blandt disse var at sikre sig imod, at Maden var forgiftet. Det er betegnende, at de to Konger, under hvem der tydeligt nok næredes størst Frygt i saa Henseende, var Christiern den Anden og Erik den Fjortende. Ifølge Christiern den Andens Befaling skulde først Køgemesteren passe paa, at der ikke tilstedtes «Nogen at komme ind i Stegerset over min Herres Gryder, for mange Sagers Skyld».[1] Dernæst skulde hver Dreng eller Smaasvend, saa saare han havde baaret et Fad frem til Bordet, straks løfte Laaget af og kredense det og derpaa lægge Laaget paa igen.[2] Endelig skulde i sidste Øjeblik, naar Kongen ønskede sig noget af hvad der stod paa Bordet, Forskæreren først kredense dette «for Forgift, saa at Kongen bliver vel derfor forvaret».[3] Lignende Forsigtighed iagttoges af Erik den Fjortende. Brødet til Kongen skulde saaledes først kredenses af Bageren, førend det indlagdes i Brødkamret. Naar Bordet dækkedes, skulde atter Brødsvenden i Forskærerens Paasyn smage baade paa Brød og Smør, og endelig skulde Forskæreren i Kongens Paasyn gøre det samme, førend Maaltidet turde begyndes.[4]

Ifølge Anvisningen i Mester Rumpolts Kogebog var derimod Kredensningen temmelig intetsigende. Den bestod blot i, at Forskæreren stak et lille Stykke Brød paa Spidsen af Forskærerkniven, lod dette røre en for en ved alle de fremsatte Retter og spiste det derpaa.[5]

De to vigtigste blandt de Opvartende vare Forskæreren og Mundskænken.

Benævnelsen «Forskærer» brugtes ikke den Gang, han kaldtes undertiden, men sjældnere, «Forsnider», i Reglen derimod «Bisser».

Der udkrævedes mange Egenskaber for at kunne gøre Fyldest i denne Stilling. En Bisser maatte hverken være for gammel eller for ung, han skulde være af Adel, have en let og sikker Haand og først og fremmest megen Øvelse. Det var slet ikke gjort med, hvad Christiern den Andens Hofordning bød ham:

«at gange til Bordet med Reverentie og neje, endog min Herre er ikke der tilstede».[1] Heller ikke det senere, større Skrift om denne Sag, «den valske Forsnider» berørte endnu Hovedpunktet, naar den lærte: «Gak med smukt, geradt Liv og venligt Ansigt til Bordet, kys Hænderne, gør en Reverents, sæt det forehavende Stykke i sit Fad for Dig, fat de dertil behørige Knive, og forret de sædvanlige Ceremonier, idet Du saasom snoer Kniven og Gaffelen omkring i et Korses Form, hvilket man vel kan kalde Forskærerens Fægter-Ophævelse; samme Ceremoni skal gentages, naar Du lægger Kniven og Gaffelen ned igen».[2] Det vanskelige kom først, naar Bisseren derpaa skulde tage hele Stegen, Fuglen, Skinken, eller hvad det nu var, paa Gaffelen med venstre Haand og holde den oppe, medens han med højre i lette Snit afskar Stykkerne. Intet Under, at begge de to Bøger, der efter Midten af det følgende Aarhundrede udgaves i København herom: den ovennævnte «Valske Forsnider» og Neues Tranchier-Büchlein, begge bestemt tilraadede først at øve sig paa dyreformede Træklodser.

Det sidste Skrift, der er udstyret med Kobbere, giver maaske det bedste Indblik i den Vægt, som Datiden tillagde hele denne Sag. I Fortalen meddeler nemlig Forfatteren, at da han, efter at have erhvervet sig betydelig Øvelse ved adskillige Hoffer, en Gang opholdt sig ved Universitetet i Jena, anmodede de Hrr. Studiosi ham om at holde et «collegium trenchitorium», hvilket han mente ikke at burde undslaa sig for; og da han senere vilde forlade Jena, opfordrede man ham til at «udgive sin Videnskab».[3]

Stilledes der saa store Krav, vil det forstaas, at en rigtig flink Bisser var noget sjældent. Et Par fortrolige Breve vekslede mellem Enkedronning Dorothea og hendes Datter, Kurfyrstinde Anna, giver os Oplysninger i saa Henseende. Det var Prins Hans' Bryllup, der forestod, og Moderen havde, som vi vide, udbedt sig fra Sachsen baade Skueretter og alskens Konfekt, Ønsker, der fuldt ud bleve opfyldte. Kun ét blev ikke opfyldt, det var det, der gik ud paa at «sende nogle Adelsmænd med op, der kunde skære for ved Brylluppet». Hertil svarede Kurfyrstinde Anna: «Det forholder sig med dem fra Meissen ganske som Eders Naade klager over med Hensyn til Holstenerne, at kun faa unge Mennesker af Adelen mere ret lægge sig efter at skære for. Og selv om man kan finde enkelte, der gøre det nogen-

lunde, saa ere disse hovmodige og storagtige, af det lidet de kan. Men sendte jeg nu Eders Naade uvillige og udygtige Folk, saa vilde Eders Naade ikke være tjent dermed, og mig vilde det geraade til Skam og Ærgrelse; derfor beder jeg datterligt, at Eders Naade vil heri have mig undskyldt».[1]

Medens der af Bisseren krævedes baade Anstand og Færdighed, var det egentlig kun det første, hvorpaa det kom an for Mundskænkens Vedkommende. Mester Rumpolt betegner hans Pligter saaledes: «En Mundskænk har det vigtigste Hverv af alle. Han skal have fine, adelige, subtile og hvide Hænder, og paa den ene Finger en smuk Guldring med en kostelig, lysende Sten. Naar han vil give sin Herre at drikke, skal han løfte Bægeret med Laaget paa i Vejret, holde det foran sig med lige, fin, mønsterværdig, sirlig og standhaftig Arm og se glad, friskt og vakkert op»,[2] Det var egentlig det samme, der udtryktes, blot i en lidt simplere Form, naar det paa dansk hed, at han skulde have spist i Forvejen, møde vadsket og maatte ikke have Vorter paa Hænderne.

Den eneste Kunstfærdighed, der krævedes af Mundskænken, var den, som ogsaa andre hyppigt havde Anvendelse for: at kunne kredense et Bæger saaledes, at der, idet han skænkede i det løse Laag, ikke spildtes noget fra Laaget atter ned i Bægeret.[3]

Et Maaltid kunde vare overordentlig længe. Man havde Eksempler paa, at det kunde trække ud i seks Timer og længere.[4] Stemningen ved det skiftede derfor naturligt efter de forskellige Tidspunkter. Meget kunde gaa an paa Slutningen, som ikke sømmede sig ved Begyndelsen. De Regler for god Tone, som vi endnu har opbevarede, fandt da vistnok særlig deres Anvendelse ved Maaltidets Begyndelse; Slutningen synes, i det mindste ved Fester, altid at have været noget regelløs.

Blandt disse Regler lader der sig udskille et dobbelt Sæt, nogle der laa under, andre der laa over Nutidens Sømmelighedsbegreb. Til de første hører alle disse Forbud mod at møde snavset, slaa Knokler i Hovedet paa hinanden — dette maatte endog gentages saa sent som i Hertug Hans Adolph af Pløens Hofordning af 1687[5] — slaas, bande, vælte Drikkekander o. s. v. o. s. v.

Medens vi paa Forhaand kan gætte os til de fleste af disse, gælder dette ikke om den anden Art. Hertil hører i første Række den Regel, at man, naar noget bliver En budt, altid skal begynde med at svare: Nej Tak! I sin allersirligste Form udtrykkes dette i Skriftet: «Alle kristelige og dyderige Jomfruers Ærekrands», hvori det hedder: «Naar noget Godt bliver lagt høviske Jomfruer for, skulle de først med Tugt forsage det; men nødes de ydermere, da skulle de tugtelig med en Kniv skære lidt deraf; det andet skulle de lægge fra dem igen eller ogsaa for den, der sidder næst hos dem, om det er en Kvindesperson og deres Jævnlige».[1] Den samme Regel gentages under forskellige Former for Skolebørn — «sig svagt: Nej Tak! naar man byder Dig, hvad Du ønsker»,[2] — og det er samme Regel, hvis Eftervirkninger den Dag i Dag endnu tydeligt kan spores hos Nordens Landalmue. «Ældre Folk», siger Eilert Sundt om Bønderne i Norge, «holde Haanden imod en Gang eller to, naar der bydes dem noget. Yngre Folk derimod, som ikke længere holde sig saa ganske til de ældre Tiders Skik, ere ikke fuldt saa «vare» [hensynsfulde] af sig. Men selv disse begynde dog ikke at spise øjeblikkeligt».[3]

Hvad det Raad angik at lægge en Del af, hvad der var budt En, for sin Nabo, maatte man dog være varlig. Det gentages ganske vist oftere f. Eks.:

Lægges for Dig det kræsen monne være,
Byd ham det selv med lige Ære.
Vil han endelig Du skal det have,
Annam det og tak ham for sin Gave.
Skær lidt deraf, vær ej sen,
Læg for din Nabo, hvad du haver igen!

Men der tilføjes følgende højst nødvendige Forsigtigheds-Regel:

Du skal for ingen lægge eller skære,
Som i nogen ypper Stat (højere Stand) monne være,
Thi Du kan derfor Utak faa,
Endog Du gør det i en Mening go.[4]

Selv de skønneste Regler kunne imidlertid misbruges. Det er sligt, der sigtes til, naar det forbydes Børn at bide af et Stykke og, saafremt det ikke behager dem, atter at tage det ud

af Munden og, under Paaskud af at det er lækkert, anbringe det paa Naboens Plads.[1]

Lige saa upassende som det var at sige: Ja Tak! naar der bødes En, hvad man ønskede, ligesaa upassende var det at svare Nej Tak! naar der bødes En, hvad man ikke ønskede. I saa Fald skulde man give et forblommet eller spøgefuldt undvigende Svar f. Eks. naar det var en Dreng, der bød En, sige til ham: «Du skal faa Svar, naar Du bliver voksen»[2] eller lignende. Med Drikke var det langt lettere at svare nej, thi:

> Er det saa, Dig tørster ikke.
> Hold til Munden, lad som Du monne drikke.[3]

Foruden disse anvendtes en Del Høfligheds- og Omhyggeligheds-Udtryk, som nu ere gaaede af Brug.

Deres Hovedindhold var Ønske om Sundhed og Forsikring om Venskab. Et betydeligt Afløb fik de naturligvis gennem Skaaldrikningen. Et Venskabstegn, som desforuden hyppigt brugtes, var Haandsrækning. Fremmede, der gæstede Norden, udtaler deres Forbavselse over de talrige Haandtryk og Velsignelser, som her veksledes. Naar man kom; naar Kanden gik rundt; naar Maaltidet var til Ende; ved enhver Lejlighed greb alle hverandres Haand, rystede den og sagde: Velkommen! Velbekomme! signe Gud! eller Lignende, ja om saa En kun et Øjeblik forlod Bordet, kom ved hans Genindtræden alle ham i Møde med udstrakt Haand for at ønske ham Velkommen.[4] Hvor Stemningen var mere løftet, holdt man sig ikke blot til Haandsrækning, men gik videre til Omfavnelser. En Udlænding beskriver en Fest hos Christian den Fjerde saaledes: «I dette Land drikke ikke alene de, der sidde ved Bordet, men ogsaa Tilskuerne drikke paa hinandens Sundhed og opmuntre hinanden til at drikke. De omfavne derhos hinanden og forsikre hinanden vekselvis om deres Venskab, hvilket i Forening med Klangen af Trompeter og Fløjter gør en ikke ringe Støj».[5]

Retternes Sammenstilling og Anretningens hele Gang afveg betydeligt fra Nutidens. Det synes at have været Brug til daglig om ikke just ligefrem at sætte alt ind paa en Gang, saa

dog i det mindste at lade Fadene blive staaende paa Bordet, saa at man tilsidst uhindret af alle Baand kunde skiftevis spise af, hvad man lystede. Ved Fest var dette umuligt alene af Hensyn til Pladsen paa Bordet. Man brugte da at inddele Maaltidet i flere Træfninger, mellem hvilke alt blev borttaget, saa at man kunde begynde helt forfra; hvor det gik overdaadigt til, endog med nye Skueretter og andre Duge.

Hvis vi tør slutte fra franske Forhold, saa var Planen med denne Ordning den, at første Anretning skulde omfatte blot kogte Sager, anden Anretning stegte og tredje Frugt.[1] Denne Tvang paalagde man sig dog ikke i Norden. Ganske vist lod man altid sidste Anretning være Dessert, men for de tidligeres Vedkommende fulgte man i det mindste i Danmark de besynderligste Regler, hvoraf vi blot skulle fremhæve, at der burde begyndes med en solid Steg, derpaa følge Sødsuppe, senere hen midt iblandt Kødretter en Kage, og det solidere Maaltid afsluttes med Fisk. Derimod overskred man, saa vidt vides, aldrig i Norden saaledes som i Frankrig under Henrik den Tredie de tre Anretninger; selv ved Christian den Fjerdes mest storartede Fester var der altid kun tre Opbæringer eller «Sæt» som det i Datidens Kunstsprog kaldtes.

Man vilde meget misforstaa Forholdet, hvis man anslog disse tre «Sæt» til at svare til tre Retter i Nutiden, kun med den Forskel, at der dengang var givet noget friere Valg for at ramme enhvers Smag. Herimod stred baade Retternes Uensartethed indenfor hvert enkelt Sæt, den Omhyggelighed, hvormed Retterne bleve numererede og endelig den lange Tid, der blev anvendt til ethvert Sæt. Ved den kongelige Bryllupsmiddag i København 1634 var man to Timer om hvert Sæt, ved en kongelig Middag et Par Aar tidligere, om hvilken vi tilfældigt vide Besked, havde man været henved tre Timer om hvert Sæt, idet man sad til Bords fra Klokken 11 Formiddag til henimod Aften.[2] Meningen var aabenbart, at hver enkelt Ret, hvoraf de tre Sæt bestod, skulde nydes af enhver Gæst og helst i den Rækkefølge, hvori de var angivne. Hermed stemmer ogsaa, at man ikke i Norden indlod sig paa Overdrivelser hvad Retternes Antal angik. En Middag som den, det berømte Handelshus, Brødrene Fugger, i Augsburg under Rigsdagen 1582 gav for Kejseren og de tyske Fyrster, om hvilken Rygtet meldte, at den havde bestaaet af ikke mindre end 247 Retter,[3] en saadan Middag vilde efter nor-

diske Begreber have krævet mindst et Døgn for at spises til Ende. Vel vidste Rygtet ogsaa i Norden at melde om umaadelige Tal paa Retter, saaledes skulde f. Eks. Christian den Fjerdes ældste Søn Aar 1638 paa Nykøbing Slot have givet en Middag paa 120 Retter for en af sin Faders Embedsmænd.[1] Men denne Beretnings Paalidelighed afkræftes betydeligt ved, at man ellers aldrig i Norden, selv ikke ved de største, kongelige Fester, hører Tale om mere end 12—15 Retter i hvert Sæt, altsaa ikke over ialt 50 Retter.

Om Sammenstillingen af disse Retter faar man det bedste Begreb ved nærmere at betragte Spisesedlen for Maaltider, som virkelig er blevne holdte. Vi besidder ingen Optegnelser herom for Nordens Vedkommende fra det 16de Aarhundrede; derimod har vi fra den første Tredjedel af det følgende Aarhundrede Meddelelser om, baade hvad der i Danmark er blevet trakteret med ved adskillige private Festligheder, og hvad Gustav Adolf Aar 1623 en Uge igennem daglig har nydt til Middag og til Aften. Der er ingen Grund til at antage, at disse Maaltider har afveget væsentligt fra tilsvarende i det 16de Aarhundrede. At de, dengang de holdtes, ikke har været enestaaende men svaret til Skik og Brug, fremgaar af, at Optegnelserne øjensynligt er foretagne af husmoderlige Grunde for at benyttes en anden Gang ved lignende Lejlighed. Vi skal anføre et Par af dem.

Ved den Middag, som gaves ved «Kanslerens Piges Bryllup i København» og som altsaa Kansleren selv — hvem dette nu monne have været — har bekostet, gaves der følgende Retter:

1. Raadyrsteg — 2. Kirsebærsuppe — 3. Hønsepostej — 4. Karper — 5. Krumbakkelser — 6. Et Stykke sprængt Oksekød med Kødpølse paa «og saa med Ister». [Medisterpølse?] — 7. Kalvesteg — 8. Gjedde — 9. Lammekød — 10. Mandelkés — 11. Tærte — 12. Negenaugen — 13. Grissesteg — 14. Østers — 15. Gaasekraaser — 16. Krebs — 17. Rav og Rækling — 18. Bakkelse.[2]

Ved «Karen Brahes Barsel i Odense» 1637 fik man om Søndagen til 1ste Sæt: Dyresteg med Ribssaft — Suppe — Gjedde med Roer — Hønsepostej — Gaasesteg med Agurker — Karper — Sukkerbrød — Peberrods Kød. Til andet Sæt: Lammesteg med Rødbeder — Krebs — Mandelkés — en Tærte.

Den Mad, som «kom paa Kongens Bord til Axel Juels og Jomfru Lisbeth Friis' Bryllup» 1635, var følgende: Første Sæt:

1. Kalvesteg — 2. Pomeranssuppe — 3. Lammesteg — 4. fersk Fisk — 5. Kogte Kapuner — 6. Marsipan — 7. Salt Oksekød, kogt med Peberrod og Korender — 8. Krebs — 9. stegte Fjerhaner — 10. Kirsebærtærte. Som «Bifade» til dette Sæt anrettedes 1. stegte Kyllinger fyldte med Æbler og Rosiner og med klaret Smør under, med mosede Æbler i — 2. Østers.

Andet Sæt bestod af 1. Dyresteg — 2. Stenbidere — 3. Duepostej — 4. Kapuner — 5. Kalvekød — 6. Hakkepostej (?) — 7. Sukat-Tærte — 8. Rav og Rækling — 9. Bedesteg — 10. fersk Fisk. — Som Bifade til dette Sæt anrettedes stegt, ræset Laks og Hane (?)-Postej. Desserten anføres ikke.

I Gustav Adolfs Maaltider lader der sig paavise et fælles gennemgaaende Præg, idet de alle begynder med et meget solidt Underlag af forskellige Stege, derpaa gennem et Par lettere Retter gaa over til kogte Kødspiser, saa til Fisk og endelig til forskellige Postejer, hvorefter det hele afsluttes med en eller to Slags Kager.

Den 12te Februar 1623 f. Eks. bestod Middagen af følgende Retter: Oksesteg, Faaresteg, Kalvesteg, stegte Jærper, Gæs, Harer, Høns og Urhøns. Saa hvilede man lidt ud ved at nyde Oliven, Kaperssuppe og Slaaen tillavet med Vin. Men saa tog man atter fat paa en frisk med Ærter og Flæsk, Høns med Kraftsuppe, Oksekød med Suppe, surt Oksekød, hvidt Oksekød, Faarekød med Rosiner, Faarekød med Rosmarin, Gaasekød med Safran, Harekød med brændt Flæsk, og sort Elsdyrskød. Atter kom Oliven, men denne Gang for at indlede Fiskeretterne: Fersk Gjedde med Flæsk, fersk Gjedde med Saltvand, Østers med Smør, Bergfisk med Løg og salt Laks. Derpaa fulgte Postejerne, nemlig Urhanepostej og Faarekødpostej og sluttelig Sukkertærte og Stenkager.[1] Medens Rækkefølgen i de danske Maaltider er fuldstændig vild efter Nutidsbegreber, minder Gustav Adolfs om fransk Køkken blot taget i modsat Orden: Steg, kogt Kød, Fisk, Postej.

Over Slutningen af enhver festlig Middag hvilede der et taaget Skær. Ifølge Reglerne skulde Maaltidet sluttes, som det var begyndt, med Haandvadsk:

Hent Vand og Haandklæde som førre,
Om Nogen sig vil toe eller tørre.
Tør Dig efter Kød og to efter Fisk!
Saa gaar Du ren fra Bord og Disk.

Og med Bordbøn som f. Eks.:

Udi Jesu Navn saa have vi ædt,
Af Mad og Øl saa ere vi mæt.
Herre Gud give os deraf Gavn,
At love og prise Dit hellige Navn![1]

Men sligt kunde undertiden gaa i Glemme; og man forstaar derfor den Bestemmelse i Enkehertuginde Christine af Holstens Hofordning af 1588, at Marsken skulde slaa tre Gange i Bordet med en Stok for at minde Hoffolkene om at bede og takke Gud.[2]

En Bestemmelse, som især ved det svenske Hof oftere maatte gentages, var, at naar Maaltidet var til Ende og Kongen eller Hertugen forlod Salen, skulde straks alle gøre det samme, og Salen staa tom i halvanden Time.[3] Denne Bestemmelse var naturligvis truffen, for at ikke Konfektskaalenes, Fadenes og Kandernes Indhold skulde faa Fødder at gaa paa. Men dette, at Tæppet saaledes skulde gaa helt ned, stemmede iøvrigt ogsaa vel med det heles Tarv.[4]

8.

Et sidste Spørgsmaal, som naturligt paatrænger sig, er: Hvorledes bekom denne Levemaade Datiden? Besvarelsen af dette Spørgsmaal er af ganske særlig Interesse, thi herigennem vil vi kunne gøre Prøve paa vor hele Opfattelses Rigtighed. Det er jo klart, at hvis vi har haft Ret i at betegne Tidens Levemaade som et Udslag af voldsom Umaadelighed, saa maa dette vise sig i de Følger, som selve denne Levemaade medførte.

Den første og mest umiddelbare Følge maatte blive, at hver Enkelt, overfyldt med Mad og stærk Drik, blev beruset og nødtes til hurtigt at afgive den altfor overflødige Føde.

Vi har allerede tidligere ved Betragtningen af Brændevinens Virkninger omtalt, hvorledes Nydelsen af denne Drik forflyttede Beruselsens Tidspunkt til før Middag. I denne Sammenhæng, hvor det gælder om at se, hvorvidt Drukkenskab virkelig var et fælles Særkende for Tiden, maa vi imidlertid betragte Sagen

nærmere fra forskellige Sider. Vi vil søge at maale Tidens Tilbøjelighed ved at undersøge Tilstanden ved visse, særlige Lejligheder, fremdeles hos de forskellige Stænder, de forskellige Aldere og hvert Køn for sig.

Der gives tre Lejligheder, ved hvilke det falder unaturligt at møde beruset: for Retten, naar Ens eget Velfærd staar paa Spil; i Kirken ved Gudstjeneste; og ved Dødslejet, hvor Ens Slægtning eller Ven er bortkaldt.

Hvad det første Tilfælde angaar, saa har vi allerede sét, hvorledes baade Helsingørs og Randers Tingbøger indeholder en Mængde Eksempler paa, at den indstævnte Part mødte beruset for Retten. Der er ingen Grund til at antage, at Tilstanden har været synderligt værre i disse Byer end i andre. Ligeledes har vi sét, at Regeringen nødtes til at henlægge Tiden for Landstingets Afholdelse til om Morgenen, om Sommeren Kl. 7, om Vinteren Kl. 8, for om muligt at hindre Parterne i at møde berusede.

Om Forholdene under Gudstjenesten vidner noksom de tidligere omtalte utallige Bøder for at komme drukken i Kirken, spy i Kirken, gaa beruset til Alters o. s. v. o. s. v.

Som bekendt foregik Begravelser dengang i Reglen fra Hjemmet, og ofte endnu paa katolsk Vis meget hurtigt efter Dødsfaldet. Det stemmede med Tidens Sæder, at man efter Begravelsen holdt en storartet Fest, hvor det gik meget overdaadigt og muntert til. Men stridende mod al naturlig Følelse skulde det synes at være, om Slægt og Venner, med den Afdøde endnu i Huset, begyndte Dagen med at holde Gilde og beruse sig. Ikke desto mindre maatte sligt Aar 1576 udtrykkeligt forbydes den danske Adel, fordi, som det hedder: «en stor Part af Folket kommer drukne og fulde til Kirken og forholde sig fast uskikkeligt med Bulder og Skrig, hvormed undertiden Gudstjenesten saa forhindres, at Præsterne med stor Nød kunne fuldgøre deres Tjeneste».[1]

Vi skulle dernæst undersøge Tilstanden hos de enkelte Stænder. Hvad først Kongerne angaar, saa var Frederik den Anden og Christian den Fjerde begge meget hyppigt berusede. Aar 1560 styrtede Frederik den Anden i Vandet med sin Hest, da han beruset skulde ride over Slotsbroen, og reddedes kun med stor Livsfare. Et Par Aar efter slog han i en Rus ved Søsterens Bryllup en af Gæsterne, Johan Albert af Mecklenborg,

paa Øret, og kun med Vanskelighed lykkedes det det øvrige Selskab at faa skilt de kæmpende ad.[1] Ikke uden Grund begynder Visen om hans Tog til Ditmarsken saaledes:

Kong Frederik han sidder paa Koldinghus,
Med Riddere og Svende han drikker god Rus.

I Brevene fra Enkedronning Dorothea og hans Søster, Kurfyrstinde Anna, udgør Opfordringer til at holde Maade med den overstadige Drik et oftere tilbagevendende Omkvæd,[2] og Ligprædikenerne over ham udtale meget uforbeholdent, hvad vi ogsaa andetsteds fra kunne slutte, at Drik voldte hans Død. «Mange mener» — hedder det i Anders Sørensen Vedels Tale — «at dersom Hans Naade kunde haft Lov for fremmede Fyrsters og Legaters og andre sine gode Mænds daglige Omgængelse til at holde sig fra den almindelige, skadelige Drik, som nu over Alverden iblandt Fyrster, Adel og Menigmand altfor gængs er, da synes det for menneskelige Øjne og Tanker, at Hans Naade kunde have levet mangen god Dag længere».[3]

Om Christian den Fjerde har vi allerede hørt, hvorledes han ved slige Lejligheder slog Ruderne ud. Om Opholdet i Bergen 1599 beretter en af Deltagerne, at den 30te Juni maatte de hvile ud, efterdi de da fra den 22de til den 29de, altsaa 8 Dage i Rad havde gaaet i en stadig Rus, «saa at Naturen tilsidst nægtede sin Tjeneste, og det ikke var os muligt at drikke mere».[4] Esge Brock, der har ført en nøjagtig Dagbog og med et Kors betegnet, hver Gang han har været drukken, ligesom han stundom ved at fordoble Korsenes Antal har søgt at udtrykke Rusens Størrelse, beskriver Christian den Fjerdes senere Ophold i Bergen Aar 1604 saaledes: Den 16de Juli gik vi paa Raadstuen med kgl. Majestæt, Sager at forhøre. Samme Dag var kgl. Maj. og vi andre Lensmandens Gæst. (Et Kors) — Den 17de var kgl. Maj. og vi andre Bispens Gæster (Et Kors). Væddede jeg med kgl. Maj. (3 Kors) — Den 18de var vi kgl. Majs. Gæster. (3 Kors) — Den 20de var kgl. Maj. og vi andre Borgemestres og Raads Gæster. (Et Kors). Siden samme Aften kom vi udi Byen og var baade til Jørgen Fris's og til Mogens Gjø's. (4 Kors samt et: Vorherre bevares!) — Den 22de havde kgl. Maj. den norske Adel, Fruer og Jomfruer o. s. v. til Gæst. (2 Kors).

Af fire Dage i Aaret 1609, paa hvilke Christian den Fjerde

var Esge Brocks Gæst paa Dronningborg, betegnes den første og sidste kun med enkelt Kors, men de to midterste hver med tredobbelt.[1] En lille selskabelig Sammenkomst 1612 beskrives saaledes: «Var Jacob Rosenkrands og jeg Breide Rosenkrandses Gæster, og kom kgl. Maj. derind og havde en god Rus og drak udi tre Timer». Ved den ovenomtalte Fest, hvor Christian den Fjerde udbragte de 35 Skaaler for forskellige Fyrster i Kristenheden, maatte han tilsidst bæres bort i en Stol.[2] En engelsk Gesandt beskriver Kongen saaledes: «Han drikker hver Dag», eller som det et andet Sted udtrykkes: «Han er jævnlig drukken, som han nu var baade Lørdag og Søndag, og som han ligeledes var om Mandagen. Man siger, at det her er Skik at være fuld tre Dage i Rad». Hvor kraftig en Natur Christian den Fjerde i saa Henseende havde, faar man maaske det bedste Begreb om ved at høre, at Morgenen efter, at han beruset var baaren bort ovenpaa de 35 Skaaler, red han allerede ved Solopgang paa Jagt, medens hans Hofmænd først højt op paa Dagen fik sovet Rusen ud.

Hvad Tilstanden hos Adelen angaar, saa skildrer Kongens Livlæge, Cornelius Hamsfort, den saaledes ved det 16de Aarhundredes Midte: «De fleste Danske, især af Adelen, er overordentlig hengivne til Drik og kunne tilbringe Nat og Dag med at tømme Bægere. Især er det dem ikke muligt at holde et Bryllup, Gæstebud eller Gilde, uden at den ene maner den anden saa længe til at drikke og gør selv Besked, indtil de med Tugt at melde spy Øllet igen, og i Tjeneres og Gæsters Nærværelse uden mindste Skam besørge andet under Bordet. Og naar en, halvt eller helt bevidstløs, maa bringes til Sengs, saa vækker dette en uhyre Jubel og giver Anledning til en Skoggerlatter».[3] Denne Skildring er i god Overensstemmelse med, hvad vi ellers vide. Aar 1565 styrtede Jørgen Brahe drukken i Vandet ved København og døde et Par Dage efter.[4] Aar 1576 under Frederik den Andens Besøg i Mecklenborg døde to Adelsmænd pludselig af Drik, idet de drak «Velkommen» med Kongen og Hertug Ulrik.[5] Aar 1580 faldt Josva von Qualen drukken over Rækværket ved Slotsgraven paa Gottorp, blev i Faldet hængende i sin Guldkæde paa en Pæl og døde saaledes,[6] Aar 1590 kom Grev Sten af Slægten Tre Roser ligeledes til Skade under en Rus og døde deraf.[7] o. s. v. o. s. v.

Om Rus flere Dage i Rad har vi allerede anført, hvorledes

Christian den Fjerde og hans Følge ovenpaa den ensformige Fart norden om Norge tog Erstatning i Bergen og var berusede otte samfulde Dage igennem. At dette ikke var noget helt enestaaende, kan ses af, at f. Eks. Esge Brock i April 1604 var beruset fra den 11te til den 14de, og fra den 22de til den 25de, hver Gang altsaa fire Dage i Rad.[1] En Beretning, der giver godt Indblik i Forholdene, er Beskrivelsen af en Franskmands Afskedsvisit Aar 1637 hos Christian Ulrik Gyldenløve, Henrik Bjelke og Josias Ranzau. Den lyder saaledes: «Da jeg den Dag, jeg afrejste, gik hen for at tage Afsked med dem, fandt jeg straks i en stor Stue ti eller tolv Legemer udstrakte paa Gulvet. Efter at være skreden over disse, saa godt det var muligt, kom jeg ind i et Værelse for Enden af Stuen, hvor jeg saa Hr. Christian Ulrik og Hr. Bjelke med andre af deres Selskab ligeledes udstrakte paa Gulvet. Da jeg imidlertid saa dem begravede i Søvn og Vin, trak jeg mig atter tilbage, uden at nogen blev mig vaer».[2]

Om Præsternes Drikfældighed giver Bispernes og Regeringens Udtalelser et tydeligt Begreb. Aar 1566 klager saaledes Sjællands Bisp paa Landemodet i Roskilde over «at Præsterne holdt Nattesvir med Bønder og Borgere, Hofmænd og Adelsmænd». Nogle Aar efter, Aar 1579, sendtes følgende Kongebrev til Landets Bisper: «Vi forfare, at mangensteds findes stor Brøst hos Provster og Præster paa Landet og i Købstæderne, og at deres Levned og Lærdom ikke følges ad, men en Part af dem føre et utilbørligt Levned i idelig Drukkenskab» o. s. v.[3] Aar 1628 kunde Sjællands Bisp nævne 22 Præster ved Navn i hans Stift, der var i høj Grad hengivne til Drik, men endnu ikke havde faaet Paamindelse af deres Provster.

Det Indtryk, som man herigennem faar af Præsternes Drikfældighed, er snarere for svagt i Forhold til det, som vort Kendskab til de virkelige Forhold giver os. Under Christian den Tredie slog saaledes Præsten i Andst i Drukkenskab en uskyldig Stodder ihjel.[4] En Præst i Høje og Starby i Skaane kastede fra Prædikestolen en Bog efter en Bonde og indlod sig drukken i Slagsmaal med sin Provst.[5] Præsten i Aastrup slog tæt udenfor Ribe halvdrukken sin Broder i Hovedet med sit Spyd, saa at han blødende faldt om og blev liggende; da Folk vilde ile ham til Hjælp, jog Præsten dem væk med sin Kniv.[6] En anden Præst gav ved Snapstinget i Viborg Hr. Otto Skram sit Banesaar,

«som Ulykken jo skal have en Aarsag».[1] Den store Ildebrand i Bergen 1582 opstod ved, at en ung Præst kom beruset hjem fra et Barselgilde og kastede en Lysestage med et brændende Lys efter sin Pige. Om Præsten Hr. Samuel sammesteds hedder det, at han ofte drak sig saa drukken, at han ikke kunde prædike for Hæshed, og drak stundom 10—12 Gylden op og standsede ikke, førend han spyede i Kanden.[2] Præsten Hr. Morten «slog Skallen ind i Hovedet» paa Henrik Skrædder, idet han dunkede ham 6 Gange i Hovedet med en Halvkande[3] o. s. v. o. s. v.

En særlig uheldig Art synes Skibspræsterne at have været, hvis Liv ombord paa Flaaden, hvor de kun nød ringe Anseelse og mest var henviste til Omgang med Folkene, næsten med Nødvendighed maatte medføre Drukkenskab. Ledige Skibspræster omtales oftere i Helsingørs Tingbøger som Deltagere i Svir og Slagsmaal. En Scene, lige betegnende for Taler og Tilhørere, var det, da en Skibspræst ombord paa Christian den Fjerdes Flaade, under Opholdet i Vardø, mødte beskænket for efter kongelig Ordre at begrave en hollandsk Skipper, der var bleven dræbt ved et Vaadeskud. Hans Tale lød saaledes: «Hvor han er født, det véd jeg ikke, ligesaa lidt som, hvem der er hans Forældre. Hvorledes han har levet, er mig heller ikke bekendt. Derimod véd jeg til Punkt og Prikke, hvorledes han er død. Men da I andre jo ogsaa vide god Besked dermed, saa behøver jeg ikke at udbrede mig vidtløftigt herom og slutter derfor hermed min Tale. Amen».[4]

En Lejlighed, ved hvilken Præsterne optraadte mange i Flok og i Reglen endte med at blive berusede, var de saakaldte «Kalentegilder». Herved forstodes gejstlige, selskabelige Sammenkomster, hvilke holdtes to eller fire Gange om Aaret, og ved hvilke man efter Bestemmelsen skulde i Forening nyde et tarveligt Maaltid, alt imens man drøftede Sager af fælles Interesse. Det var allerede en mislig Indrømmelse til Tidens Skik, naar Biskop Peder Palladius gik ind paa, at der efter Middagsmaaltidet, som maatte vare en Timestid, skulde afholdes en «hæderlig Samdrik», der kunde staa paa en tre Timer. At han bød enhver straks herefter at tage hjem, medens det endnu var lyst, røber Kendskab til den Tilstand, som dette Drikkelag hidførte. Saa det saaledes ud efter Planen, var naturligvis selve Virkeligheden langt værre. Ikke blot hører vi om Kalentegilder, hvor der trakteredes med 15 Retter Mad,[5] men Peder Palladius giver

selv Kalentegilderne det værste Skudsmaal ved at sige, at det «ikke kunde være gaaet værre til ved Oldtidens Bakkanalier».

At Borgere og Bønder med saadanne Eksempler for Øje maatte være stærkt forfaldne til Drik, følger næsten af sig selv. Det Fællesindtryk, som man for Købstædernes Vedkommende faar af alle Beretninger, er, at enhver Mand til Stadighed om Aftenen trøstede sig med Kanden og særdeles hyppigt gjorde dette i Fællesskab med flere enten i den finere Raadhuskælder eller i de Utal af Herberger og Kipper, som fandtes i hver Købstad. Og hvor kunde det være anderledes paa en Tid, hvor der savnedes al offentlig Adspredelse, hvor Tobaksrygning som Avislæsning var ukendt, men hver enkelt behøvede 6 til 10 Potter Øl blot for ikke at tørste. Nydelsen af disse og det, der gik ud her over, maatte nødvendigvis efterlade sig Følger, men sligt regnedes ikke. Det hørte med til daglig Skik, ligesom Støjen paa de mørke Gader, Dundren paa Skodderne, den forvirrede Blanding af Berusedes Stemmer og Vaabenklirren om Raadhuskælderen. Det, der vakte Opsigt og blev optegnet, var først hvad der overskred dette, som naar f. Eks. Skrædderdrengene i Bergen Fastelavn 1571, smittede af den fælles Bevægelse, ogsaa fik sig en halv Læst Øl og derpaa drak uafbrudt «Dag og Nat, dansede, trommede, hovérede og raabte»; eller naar et Par Folk sammesteds svor paa at ville «drikke idag, saa at det skulde spørges imorgen» og derpaa drak og drak indtil begge døde.[1]

Om Tilstanden blandt Bønder kan man danne sig et Begreb ved at sammenholde de tidligere omtalte utallige Bøder for Berusedes Optøjer i Kirken med, hvad Biskop Palladius finder det naturligt at lægge Landmenighederne paa Sinde i sine Visitatsprædikener. Han gaar ud fra som tilladeligt, at man «drikker en Skaal Øl over Tørsten», men tilraader blot bestemt at gøre dette ikke i Købstaden, saa at man drukken sætter Hest og Vogn til i Mulm og Mørke og maaske selv knækker Halsen undervejs, men i Nærheden af Hjemmet eller helst hjemme, «saa kant du gaa udi din Seng, naar som du haver fanget en Skaal Øl over din Tørst». Men, tilføjes der, «sæt ikke din Hustru i Rette, naar du kommer hjem, drukken og fuld, det gør ingen Dannemand. Gør det om Morgenen, naar I ligge tilsammen i Sengen, eller naar I ere komne op og ere baade fastende og ædru».[2] Fra en noget senere Tid hedder det endnu om Bønderne i Telemarken: «Naar de gøre Gæstebud, og der findes nogen, som ikke bliver

drukken, holdes det for, at Guds Forbandelse hviler over den Person, hvorom man siger: Gud naade den, som Guds Gaver ikke bide paa. Hænder det, at Gæsterne i et Gæstebud ikke blive drukne, gaar Værten saa bedrøvet omkring, som om hans Gaard var afbrændt».[1]

Betragter vi endnu Drukkenskaben i Forhold til de forskellige Aldere, saa træffer vi i det 16de Aarhundrede Drenge lige saa hyppigt berusede som Mænd. Dette skrev sig uden Tvivl fra Tidens Skik at lade Skolebørn være opvartende ved Gilder, hvor det næsten var umuligt andet, end at det maatte gaa dem som de voksne Gæster. I Datidens Skolelove var det derfor ogsaa forudsat, at Skoledrenge kunde falde paa at sætte sig til Driks og f. Eks. til Herlufsholm «lade hente Øl fra Nestved», «søge Kroer og Kipper», «blive borte og svire to til tre Dage», «møde drukne ved Middagsbordet»[2] o. s. v. Alt sligt var naturligvis Straf underkastet, men lige meget synes det at have hjulpet. Aar 1600 hører vi saaledes ganske tilfældigt om en Skolediscipel, der «med saaret Arm og svarlig drukken» kommer ned i Raadhuskælderen i Ribe. Aar 1569 maatte Landemodet i Lund anbefale at lade «Peblinge, der toge Vare paa Drik», forvise af Skolen. Om Tonen ogsaa i de bedst stillede Hjem kan man danne sig et Begreb, naar det i et Brev til Forældrene anføres som noget fornøjeligt, at deres smaa Sønner har drukket saa længe Forældrenes Skaal, «at de ikke kunde gaa fra hinanden».[3]

Betragter vi endelig Drukkenskaben i Forhold til de to Køn, saa viser sig her kun en meget svag Forskel mellem dem. Den er ikke til Stede hos Landbefolkningen — det er lige saa hyppigt Kvinder som Mænd, der møde berusede i Kirke. Den er heller ikke paaviselig i Byerne — ifølge Helsingørs og Randers Tingbøger kommer Kvinder saavel som Mænd berusede for Retten eller undskylde sig med ved den paatalte Lejlighed at have været drukne. Hvor Kvinder endelig optræde alene, som Jomfruerne i Maribo Kloster, hører vi, at de «drikke sig daglig drukne, saa at de ligesom Søster Johanne Jensdatter ikke ere i Stand til at rejse sig fra Jorden».[4] Den svenske Prinsesse Elisabeths ovenomtalte Forbrug «paa hendes eget Kammer» af indtil 8 Potter Vin daglig tyder heller ikke paa Afholdenhed. Derimod synes der ved Hoffet og i de aller fornemste Krese at have hersket den heldige Skik, at Kvinder ikke overværede Drikkelagets sidste Del. En fransk Rejsende, der besøgte Christian den

Fjerdes Hof og udtaler sin Forbavselse over den frie Tone blandt de danske Kvinder, der altid er rede til at kredense Drikken og som deres Navnesøstre Danaiderne sørger for at faa de tømte Kar fyldte, tilføjer udtrykkelig, at han dog aldrig ved saadanne Lejligheder har set nogen ærbar Kvinde beruset.[1]

Paa denne sidste Undtagelse nær har iøvrigt vor Undersøgelse, hvad enten vi saa betragtede Forholdene særskilt eller Folket efter Stand, Alder og Køn, ført til et og samme Resultat: at Drukkenskab var overordentlig almindelig i det 16de Aarhundrede.

Hvad der gjaldt Norden, gjaldt ligeledes England og Tyskland, derimod ikke Frankrig. Om dette Land har vi bestemte Vidnesbyrd for, at man her i det 16de Aarhundrede ansaa det for en Skam at være beruset, og at den offentlige Mening kun tilstedte Englændere at vise sig drukne.[2] Disse sidste havde baade hjemme og i Udlandet et gammelt Ry for Drukkenskab. En Rejsende i England 1598 meddeler den karakteristiske Oplysning, at man i London ofte kunde se Berusede, der pludselig grebes af Trang til Idræt og i denne Stemning besteg Taarne, hvor de saa kunde sidde timevis og stille glæde sig ved at lade Klokkerne klemte.[3] Tyskerne og Hollænderne havde om muligt et endnu værre Ry end Englænderne. Philip den Anden søgte derfor ogsaa at vinde dem ved i deres Selskab at drikke mere, end han kunde taale.[4] En venetiansk Gesandt gjorde den spydige Bemærkning, at en «Tysker, der er ædru, ansés for syg», og samtidigt betegnede han Livet i de højere Krese paa en Maade, der sikkert ogsaa var anvendelig paa Forholdene i Norden: «Herrerne beruse sig hver Dag, og Damerne ligesaa, men disse dog ikke i saa høj en Grad som Herrerne».[5]

Den anden Følge af den nordiske overdrevne Levemaade maatte være, at enhver nødtes til hurtigt at afgive den altfor overflødige Føde.

Det er i saa Henseende oplysende, at Datidens Lavskraaer forudsætter det som en nærliggende Mulighed, at Gæsterne ved selskabelige Sammenkomster «spye» eller «tee sig ubekvemmelig» paa anden Led.[6] At sligt virkelig hyppigt fandt Sted og det baade ved Gilder og selv i Kirken, har vi ikke blot Cornelius Hamsforts ovenanførte Ord for, men tillige en Samling haandgribelige Beviser for i de mange i den Anledning betalte Bøder. Om Forholdene ved Christian den Fjerdes Hof meddeler en

fransk Rejsende, at ved den store Bryllupsfest 1634 «søgte en af de fornemste Danske, som jeg ikke vil nævne, at trænge sig ud af Salen, men han kom ikke hurtigt nok og maatte give Drikken fra sig derinde». Paa Slotspladsen «spyede» en af Følget, da senere en Gesandt kom fra Visit hos en anden. «Os Franskmænd», tilføjes der, «syntes alt dette nyt og hæsligt, men da vi havde været et Par Aar blandt nordiske Nationer, kom det os mindre fremmed for».[1]

Prøven paa vor Opfattelses Rigtighed er saaledes ad dobbelt Vej bleven gjort, de nødvendige Følger har vist sig virkelig at være indtrufne. For saa vidt er vor Opgave hermed til Ende. Men ved at standse her vil vi dog kun være naaede til en halv Forstaaelse. Thi det er klart, at et af to maa have været Tilfældet: Enten har Datiden delt Nutidens Opfattelse af Drukkenskab og dens Virkninger som noget frastødende og modbydeligt, og i saa Fald er det uforstaaeligt, at en ellers saa udviklet Tid roligt skulde have fundet sig i alt dette. Eller ogsaa har den haft et helt andet Syn paa dette Forhold end vi. Men saa hører Datidens ejendommelige Syn herpaa med til den fulde Forstaaelse. Fordømmelse af Tidens Levevis lyder imidlertid kun i ringe Grad fra Tiden selv. Forklaringen maa da ligge i, at den har betragtet det hele anderledes end vi.

Vi staar her ved et af de Punkter, hvor det Materielle og Aandelige mødes, hvor Forbindelsen mellem et Folks Fødemidler og rent aandelige Livsytringer viser sig. At betegne det ene blot som Aarsag, det andet blot som Virkning gaar ikke an, begge er Sider af et og samme, Led af Livets det fælles Kresløb.

Til hin Levevis svarede, paa engang som Forudsætning og som Resultat, Begreber paa Moralens og Sundhedslærens Omraade, der var vidt forskellige fra vore.

Undersøger vi nøjere, viser det sig, at under en let Fernis af kirkelig Mishag med Drukkenskaben laa en ganske anden Opfattelse, der udtrykte Tidens egentlige og sande Mening. Ifølge denne var det at faa sig en Rus en i og for sig fortjenstlig Gerning; et Tegn paa, at Vedkommende var en brav, flink, hæderlig Person. Ret at give sig hen var Udtrykket for en god Natur,

ofte at være drukken Prøvestenen for en dygtig Mand af den rette Støbning, uden Svig.

Denne Opfattelse er naturligvis mest iøjnefaldende i Forholdet mellem Mand og Mand. Cornelius Hamsfort udtrykker det saaledes: «I Danmark er ingen anset for at være flink i Striden, uden at han er fordrukken. Den, der ikke holder af Drik, er til Nar for alle, han er en Kujon, mangler Æresfølelse og er en Døgenigt».[1] Det er hertil det svarer, naar f. Eks. Sigvard Grubbe paa følgende Maade skildrer Glæden hos de to Brødre, Hans og Frederik Ahlefeldt, der efter Aars Adskillelse uventet møder hinanden paa Gaden i Prag: «Brødrene blev højligt forbavsede og glade, og Hans tog Frederik med til sit Herberge og drak ham ordentlig paa Pelsen i Anledning af Gensynet».[2] Det er fremdeles samme Tankegang, naar Kurfyrst August da han indbydes til Frederik den Andens Kroning, svarer med at forlange «skriftlig Løfte om Konvoj for en god Rus» udstedt af Kongen paa egne og Undersaaters Vegne; hvis dette Dokument ikke ligger til ham i Warnemünde, agter han straks at begive sig hjem igen.[3]

Det er ligeledes det samme, naar det mellem Mænd er Skik at sætte paa Foden af Brevet (til Forklaring, som nu til Dags: »I Hast») den anbefalende Bemærkning: «Ved en god Rus».[4] I denne Forbindelse set falder der et nyt Lys over Esge Broks Dagbogsoptegnelser med de stadige Angivelser af Rusen og dens Grad, over Sigvard Grubbes Meddelelser om de otte Dages Rus i Bergen o. s. v. Ved Siden af Oprigtigheden opdager man et tydeligt Stænk af Selvtilfredshed i disse Bekendelser. Et næsten pudsigt Udtryk faar den hele Tankegang, naar den med ét stilles i klart Dagslys ved at gengives af en Udlænding. En Franskmand beretter saaledes om sit Ophold hos Frederik den Tredie: «Man fortalte Kongen, at jeg havde været meget beruset ved en Hoffest Aftenen i Forvejen, hvorover Hoffet morede sig, og jeg blev mere anseet».[5]

Men ogsaa dybere end i det blotte Forhold mellem Mand og Mand lader Tankegangen sig forfølge. Det er saaledes en efter Nutidsbegreber kun lidet hofmandsmæssig Maade at omtale Kongen paa — men ikke stødende for Datiden — naar en af Frederik den Andens Mænd som Svar paa Birgitte Gøyes Forespørgsel om Kongens Mening (om hende) skriver tilbage: «Jeg førte Eders

Navn paa Tale baade i Fuldskab og Ædruhed, men Hs. Naade omtalte Eder ikke».[1]

Det er ogsaa ud fra en anden Tids Forudsætninger, at de uforbeholdne Udtalelser ved Frederik den Andens Begravelse om Drik som Skyld i Kongens Død maa forstaas. For os ligger der et Skær af Bagtanke over de Ord, hvormed Anders Sørensen Vedel afslutter sin Omtale af Kongens Drikfældighed: «Men dette er nu forgæves at disputere om; Døden vil have en Aarsag». Datiden, Taler som Tilhørere, forstod dem sikkert ligefrem.

Sit klareste og os mest fremmede Udtryk faar dog Tankegangen, naar det drejer sig om Forholdet mellem Forældre og Børn, mellem Mand og Kvinde, Forholdet til Kongen som Landsfaderen, ja endog selve det religiøse Forhold.

Under Grevens Fejde trøster Husholdersken paa Gaarden Vallen i Skaane Fru Sophie Esge Bildes, der er skilt fra sine Børn, med at de trives og har det ypperligt under hendes Varetægt. Beviset herfor er — at de har været berusede. Brevet, som vi ovenfor har berørt, lyder saaledes: «. . . Kære Frue! maa I vide, at Erik Gyldenstjerne og Henrik Lille [et af de mindste Børn] de drak saa længe Esges og Eders Skaal, at Ingen kunde gaa fra hinanden. Kære Frue! maa I vide, at Henrik Lille drak tillige Ærkebispens Skaal . . . Kære Frue! kan jeg aldrig fuldskrive, hvor smukke de er, Børnene. Gud des Lov have! Kære Frue! beder jeg Eder gerne, at I tager eder ingen Græmmelse til for dem, thi dem skal intet skade, mere end I var selv daglig hos dem».[2]

Jens Brade anbefaler sig til sin Svigermoders Velvilje ved følgende Slutning paa et Brev:

«Allerkæreste Moder! beder jeg Eder gerne, at I ikke vil bede ondt for den, der skrev dette, thi han havde en god Rus, dér han skrev dette».[3]

En østerigsk Adelsmand, der havde opholdt sig ved Frederik den Andens Hof, traf i Wien nogle Danske og gjorde en Fest for dem. Ved Bordet fortalte han dem, hvorledes han var kommen til Frederik den Anden, ukyndig i Drik, men af denne var bleven undervist i Kunsten, hvori han nu overgik de fleste. Han sluttede med at tømme en stor Pokal med de Ord: «En saadan Konge var det værd at dø for».[4] Efter Nutids Begreber mangler her et Par Led i Tankerækken.

Den svenske Dronning, Gunhilda Bjelke, melder i Aaret 1590

sin Broder, at deres Svoger, Grev Sten Gustavsøn af Slægten «Tre Roser» er afgaaet ved Døden. Hun skildrer først Grunden til hans Død saaledes: «Afgangne Grev Sten havde i nogle Dage været til Gæst sammen med andre og drukket spansk Vin, siden havde de blandet Alikant, og paa Lygten [tilsidst?] Øl deri, hvoraf han da blev optændt af overflødig Hede, gik siden ud og faldt meget slemt paa sin højre Side. Og da han efter det Fald kom til sit Herberge, agtede han ikke Faldet, men begyndte straks at drikke Øl». Saa lagde han sig paa Bænken for at sove, blev heraf forkølet, fik Sting i højre Side, hvor han var faldet, spyttede Blod og døde syv Dage efter. Brevet slutter saaledes: «Endog det er vor kære Søster en Hjertens ubodelig Sorg, saa har det dog været os en Trøst, at han er saa kristelig og vel skilt herfra med en ren Samvittighed og idelig Bøn».[1]

Foruden dette helt fremmede Syn paa Drukkenskabens moralske Side møder vi en fra vor højst forskellig Opfattelse af Beruselsens ydre Følger.

Det tydeligste Udtryk for denne ejendommelige Opfattelse er givet i Henrik Ranzaus Raad til sine Sønner. For at forstaa den fulde Vægt af dette Vidnesbyrd maa vi erindre, at det ikke er en Mand af tvivlsomt Rygte, der i en Krog tilhvisker sine Børn en praktisk Forsigtighedsregel. Det er Danmarks mest belevne Hofmand, af ulastelig Vandel, højt ansét ikke blot paa Grund af sin Stilling og Rigdom, men tillige paa Grund af Dannelse og Lærdom, en Mand, der med ét Ord i alle Henseender hører til sin Tids Ypperste, det er denne Mand, der i et offentligt Skrift, bestemt til Læsning for alle, meddeler sine Børn de bedste Raad, han véd.

I sin Omtale af Beruselse gaar han først i nogen Tid rundt omkring Sagen og anfører som det virksomste Middel herimod at drikke med Maade o. s. v. Lidt efter lidt nærmer han sig dog det egentlige Kærnepunkt og tilraader: før Bordet at drikke lidt Absinth, spise 8 til 9 bitre Mandler eller nyde lidt Mælk, og ved selve Maaltidet ikke at spise for megen solid Føde til Drikken, men indskrænke sig til søde Sager, Konfekt o. s. v. Selv har han megen Tillid til en Amatyst, som han ved slige Lejligheder bærer paa Brystet, og som paastaas at hindre Vædskerne i at stige op til Hjernen. «Det forekommer mig, at den hjælper. Hver tro dog herom, som han vil». Midt i denne Tankegang kommer saa med ét som et Lyn paa en klar Him-

mel: «Det simpleste og hurtigste Middel er dog Opkastning». Derefter følger en vidtløftig Redegørelse, hvortil han et andet Sted endnu engang vender tilbage: «Saa ofte jeg er nødsaget til at deltage i et Vennelag og fylde Maven mere end heldigt er med Vin, Øl og forskellig Slags Kødmad, saa giver jeg mig frit hen til Bordets Glæder, for at jeg med større Lethed senere ved Opkastning kan blive af med alle disse Sager. Bagefter stikker jeg nemlig Fingeren i Struben og fremkalder saaledes Opkastning». Herpaa udvikles, hvorledes denne med mest Velbehag lader sig udføre. Venstre Tommelfinger skal, medens det staar paa, være presset mod det hule af højre Haand; Værelset maa være opvarmet, en Blanding af Vineddike og Rosenvand skal staa rede til Tvætning o. s. v.

Sluttelig samles det hele i følgende Ytringer: «Som sagt, jeg plejer helst at sikre mig ved bitre Mandler, Amatyst, søde Sager, kolde Dufte, som Roser, Violer og Kamfer, hvis jeg af Helbredshensyn ikke vil lade den Opkastning gaa for sig, som jeg tidligere har tilraadet Eder».

Efter disse saa uforbeholdne Udtalelser klinger med ét en hel ny Tone igennem. «Vælg nu det Middel, der passer enhver af eder bedst», hedder det til Afsked, men derpaa slaas der pludseligt over: «Men det véd jeg vist, at Beruselse er unaturlig og intet Menneske til Baade. Derfor haaber jeg, at I vil huske paa mine Paamindelser og saa meget Selskabslivet tillader det, undgaa dette farlige Punkt. Lyder hellere den Gud, der forbyder det, end at I skal frivilligt hidføre Eders Død for Kammeraters og Venners Skyld!»[1]

At denne Slutning, der lyder Nutiden saa forstaaelig, blot er en formel Advarsel, en Stump af en fremmed Tankegang, et pligtskyldigt men tomt Forbehold, der ikke videre forfølges, fremgaar noksom af Sammenhængen. Var den fuldt ud ment, vilde den udviske alt det foregaaende, men netop det, at hint fremdeles er blevet staaende, stempler den som en blot fremmed, vedtægtsmæssig Talemaade.

Hin udtalte Opfattelse er ogsaa i inderlig Samklang med Tidens Sundhedsbegreber i det hele. Henrik Ranzau giver dem selv et kort og træffende Udtryk i følgende Sætning: «Hyppig Opkastning er Tegn paa Sundhed».

Heri har vi ikke blot det Løsen udtalt, der stempler Beruselse som noget i og for sig gavnligt, men vi har tillige en Nøgle

til Forstaaelse af hele Datidens overdrevne Levemaade. Denne medførte med Nødvendighed slige regelmæssige Afbrydelser, men fandt tillige i dem sin Modvægt.

Ifølge Henrik Ranzau, der heri følger Oldtidens Anvisninger, bør man, hvis Naturen ikke hjælper sig selv, to Gange hver Maaned anvende Opkastningsmidler og hver Gang to Dage i Rad; «hvad der er blevet tilbage første Dag, kommer da med anden Dag. Jeg selv gør det dog ikke saaledes, men lader hver Gang gerne et Par Dage være imellem».[1]

Foruden ved disse stadige Udtømmelser bør man sikre sig ved helst en Gang om Ugen at tage en Modgift. Henrik Ranzau anvender gerne «Mithridatus», der forskrives fra Belgien, hvorhen den bringes fra Venedig. Dog bør man helst veksle med slige Modgifte. En Akvavit, som Carl den Femtes Læge har givet Opskriften paa og selv stadig benyttet, er ikke at foragte, han blev 129 Aar gammel.

Selv om man har iagttaget disse Forsigtighedsregler og altsaa anvendt to Dage hver anden Uge paa Ligevægtens Genoprettelse, er det at tilraade engang imellem «en hel Dag igennem at lade være med at spise noget. Mavens Ildebefindender, fremkaldt ved Drikkelag og Gæstebud, hæves herved, og man selv vænnes til paa Rejser eller i Krig at kunne taale Sult».[2]

Som det vil erindres, havde man i det 16de Aarhundrede endnu ikke Kundskab om Blodomløbet. Fordøjelsen antoges for en Del at foregaa i Aarerne. Det var derfor en Sundhedsregel, som Datiden naturligt henførte hertil, naar det anbefaledes at gnide Yderdelene. «Jeg lader næsten hver Aften», siger Henrik Ranzau, «naar jeg skal til Sengs, mine Tjenere ved Arnen gnide mig paa Benene og Armene, paa For- og Bagkrop. Det hjælper betydeligt til den «fjerde Fordøjelse», som foregaar i Aarerne».[3]

Desforuden maatte det dog anses for rigtigt engang imellem mere bestemt at lette denne Fordøjelse i Aarerne og skaffe Luft ogsaa her. Dette skete ved Aareladning. Visse Dage om Aaret, især om Vinteren, ansaas for særligt skikkede hertil. Paa slige Dage aarelodes da eller kopsattes alle Familiens voksne Medlemmer. «Den 26de lod jeg, Christense og Jøtte os koppe», hedder det i Esge Brocks Dagbog.[4]

Paasætning af Igler ansaas for en endnu mildere Form. «Min gamle Faster», siger Henrik Ranzau, «Abbedissen i Klostret i Itzehoe, som døde 80 Aar gammel, tog hvert Aar lige til

det sidste Igler i Stedet for Kopsætning. Hun gjorde det helst mellem Pinse og Sct. Hansdag eller omkring Bartholomæusdag, og tog fire Igler paa hver Fod, to paa hver Arm, undertiden tillige nogle mellem begge Skulderbladene for at faa Blodet fra Hovedet».[1]

Var Sundhedsreglerne for de raske allerede skrappe — den gamle iglebehængte Abbedisse er i saa Henseende et træffende Eksempel paa, hvad Tiden bød sig selv og virkelig kunde taale — saa tog man endnu kraftigere fat, naar Sygdom indtraf. «Den 31te August», skriver Esge Brock, «var jeg fluks ilde tilpas. Den 1ste September gav Dr. Peder mig nogen Medicin, og havde jeg derefter 16 Sedes. Den 2den September var der en Badskær for at aarelade mig, men slog fem Gange fejl og ramte ikke Medianen».[2]

Vi har betragtet de Begreber paa Moralens og Sundhedsplejens Omraade, der svarede til det 16de Aarhundredes Levemaade. Vi kan vove os et Skridt videre frem og søge at klare os den Sindsstemning og det hele Blik paa Livet, der maatte blive de naturlige under Forhold som disse.

Vi kan da først med Sikkerhed slutte, at den hyppige Beruselse og stærke Overfyldning med Føde nødvendig maatte fremkalde en Voldsomhed, hvis Ytringer det i det enkelte ofte kan være vanskeligt nok at henføre til rette Aarsag: en øjeblikkelig Rus eller almindelig Varmblodighed. Denne Voldsomhed er et fælles gennemgaaende Træk i Tiden. Anders Sørensen Vedel minder saaledes sine Børn om Christi Lidelser paa Langfredag ved at kalde dem ind i sit Studereværelse og gennemprygle dem.[3] Præster slaas for et godt Ord. Selv hos Landets fornemste Kvinder, Kurfyrstinde Anna og Dronning Sophia, sidder Haanden løs. Om de adelige Jomfruer i Maribo Kloster hører vi, «at de ønskede hinanden Satan i Vold, svor ved «Guds Død», bandede ved tusinde Skokke Djævle og ønskede hinanden indbyrdes, at «Pokker» skulde falde paa dem saa store som Fade». Ofte gik det til Haandgribeligheder, og Jomfruerne undsaa sig da ikke for at give hinanden paa Øret i Fremmedes Paasyn. Et Forhør, som Abbedissen Aar 1562 holdt over to af dem, endte med Parternes Slagsmaal.[4]

Under saadanne Omstændigheder er det let forstaaeligt, at Kvinder hyppigt fandtes indviklede i Retssager, der gjaldt Saar og Drab. Fra Helsingør hører vi om en Kvinde, der fik Haanden afhugget, uden at hun i Kampens Hede mærkede det; paa Ribe Marked optog en anden Kampen med en Flok Bønder; i Odense tiltaltes en Kvinde for, da hun fik sin Dom forkyndt, der gik hende imod, i selve Rettens Paasyn at have jaget sin Kniv i en Karl, saa at han styrtede til Jorden.[1]

For Mænds Vedkommende antog denne Voldsomhed et langt farligere Præg, fordi de altid gik bevæbnede. Det var kun Smaating, naar Frederik den Anden slog Hertugen af Mecklenborg paa Øret og derpaa brødes med ham, eller naar Kvæstor ved Københavns Universitet i Bispens og fleres Nærværelse gav Universitetets Rektor et Ørefigen og udskældte ham for Tyv.[2] Faren indtraadte først, naar en af Parterne greb til Vaaben. Om Følgerne af den usalige Treklang: Drik, Hidsighed og Vaaben, modtager man et aldeles overvældende Indtryk gennem Tidens egne Beretninger. Det beror blot paa Tilfældet, hvorledes det hele skal ende; alle synes tilsidst ens, lige fra Erik den Fjortende, der med egen Haand myrder Niels Sture, og ned til Købstadbødlen, der aftjener sin Dødsstraf ved at brænde, flaa, hænge og halshugge, indtil han selv en skønne Dag bliver myrdet eller halshugget.

Lad os, for at faa et fuldt Indtryk af Tilstanden, betragte en Række Eksempler, vilkaarlig valgte fra forskellige Egne lige fra Bergen ned til Holsten. Absalon Pedersøn i Bergen optegner i sin Dagbog for Aarene 1569—71 følgende Drab, der tilfældigt er komne inden for hans Synskreds, men som selvfølgelig langtfra omfatter alle der paa Egnen: Den 24de August 1569 blev Peter, en Søn af Borgemesteren i Trondhjem, dødelig saaret i Hovedet med en Daggert af en Lagmand paa Bergenhus. Samme Aar stak Per Reidarsøn, der før havde slaaet 4 Karle ihjel, Per Jude igennem med en Daggert, saa at han døde. Aar 1570 stak halte Mikkel Skrædder Øjet ud paa en Mand, hedder Per Jude, som han sad og sov i en Stol. En Søndag i Juli stak en ung Dreng en Lærer ved Bergens Skole med en Kniv i Brystet, saa at han straks døde. I samme Maaned slog Poul Savmester en Lensmand ihjel. I August Maaned udlaante en Borgerkone i Bergen en Jolle til en gammel Nordfarer. Da hendes Mand i den Anledning vilde give hende Tamp, bad Nordfareren for

hende, hvorpaa Manden kom op paa Nordfarerens Skib og stak ham i Brystet med en skotsk Daggert, hvoraf han straks døde. «Det er den tredie, han har ihjelslaaet». Aar 1571 kom tre Baadsmænd op at skændes i Vinkælderen, den ene hentede en Spundsøkse, hug den anden en stor Skramme i Livet, og Hovedet af den tredie, saa at der kun hang lidt igen. Kort efter fik en ung Mand otte Stik i Brystet, hvoraf han døde. Da en wismarsk Skipper trakterede sine Baadsmænd, slog den ene ham med en Rundfisk i Hovedet, hvorpaa han stak Baadsmanden ihjel med en Kniv. Kort efter stak Lars Skotte Povl Skriver ihjel.[1]

Om Bønderne i Telemarken fortæller en samtidig Beretter, at de er meget velstaaende, men kunde være langt rigere, hvis de ikke aarligt maatte betale saa store Bøder for Hug og Slag, Mord og Manddrab. Deres Specialitet var at slaa Embedsmændene ihjel, gejstlige som verdslige. «Ved en Kirke var syv Præster ihjelslagne, sommesteds en eller to, sommesteds flere». «Jeg har kendt En, der var født der og hvis Fader havde ihjelslaget tre Præster; naar han var drukken, bad han Gud, at han ikke maatte dø, førend han fik og slaget saa mange Præster ihjel».[2]

Blot i Løbet af en Maaned forefaldt der i Helsingør Aar 1578 følgende Drab: Den 13de August dræbte en Sømand en anden, fordi denne ved Bordet gav ham en Skefuld Finker af Fadet. Den 20de myrdede en Baadsmand en Mand paa Gaden. Den 4de September druknede en Kok under mistænkelige Omstændigheder ud for Helsingør. Et Par Dage efter slog en Pligtsfoged en Karl med et Spyd, saa at han døde deraf, og samtidig myrdedes en Baadsmand af en Matros.[3]

Mellem det Utal af Drab, der udøvedes i Danmark i Frederik den Andens første Regeringstid, kan fremhæves Christoffer Lauritsens Indtog paa Gaarden Hagested, hvor han jog Erik Westenies Hustru bort, slog hendes Pige og ihjelskød Karlen. Sagen afgjordes først 14 Aar efter, da Erik Westenie til Gengæld dræbte Christoffer Lauritsen.[4] Aar 1564 dræbte Otto Gyldenstjerne sin egen Broder, Niels Gyldenstjerne,[5] nogen Tid efter myrdede Laurits Brokkenhus uden mindste Grund en Kvinde i København.[6] I Skaane gav Skærtorsdag Aften 1560 en Bonde Husly til en Mand fra Helsingborg. Denne takkede ved at myrde Bonden og hans Hustru, deres to Sønner, en paa 19 og en paa

17 Aar samt en lille Datter. En 14-aarig Søn undgik kun Døden ved at skjule sig i Ovnen.[1]

Ved Siden af disse mere bekendte Drab og saa de mange, der omtales men ikke have nogen Mærkelighed ved sig, opdager man imidlertid en hel Klasse af andre, der kun paa anden Haand kommer til vor Kundskab. Det er dem, der omtales rent forbigaaende enten i Lensregnskaberne, for saa vidt Drabsmanden har betalt «Fredkøb», eller i Kancelliets Protokoller, for saa vidt der er blevet udstedt et «Fredsbrev» for Vedkommende. Disse Fredsbreve ere alle affattede paa samme Vis: Den og den er kommen for Skade og har ihjelslaaet den og den. Om Mængden af saadanne faar man et Indtryk ved at lægge Mærke til, at der alene i Ugen fra den 10de til 17de Oktober 1559 er udstedt Fredsbreve for seks forskellige Personer, der hver især har begaaet et Drab, hvilket er meget nær ved et Fredsbrev daglig.[2] Bøderne, der erlagdes for at erhverve saadanne Fredsbreve, rettede sig efter Vedkommendes Formues Vilkaar og vare ofte meget ubetydelige. Aar 1559 faar endog Peder Degen en 10 Dalers Bøde eftergiven for hans Armods Skyld, Mogens Lauritsen slipper, «efterdi han er vor Hofkarl», Peder Skrædder i Horsens, der har dræbt sin Hustru med en Saks, slipper ligeledes naadigt, og om en Svinemand paa et af de kongelige Slotte, «der har gjort Færøgteren nogen Skade i Hovedet, hvoraf han er død bleven», hedder det i et senere Kongebrev med temmelig brat Overgang: Vi have ham paa Livet benaadet, og ladet falde den højeste Straf imod ham. Thi ville vi, at han løslades af Fængsel og — Svinene vogter herefter som tilforn».[3]

Ved Siden af de egentlige Drab falder under saadanne Forhold blodige Slagsmaal, hvor begge Parter er komne fra det med Livet, igennem som noget dagligdags, det knap er værd at lægge Mærke til. Hvor Parterne havde Raad til at betale, afkrævede dog Lensmændene hyppigt Bøder, for saa vidt det overhovedet kom til deres Kundskab, og mellem de kongelige Indtægter under Rubrikken «Sagefald» anføres derfor stadig en Mængde Tilfælde af Haandgribeligheder lige fra «Haardræt» til blodigt Slagsmaal. I Malmøhus Lensregnskaber af 1565 og 1579 forekommer der hvert Aar en 40—50 Bøder for Forseelser af denne Art, hvor iblandt flere temmelig grove. En Degn har saaledes stukket en Præst med en Kniv, hvilket kun koster 5 Daler; for en Bonde, han har stukket, betaler han 6 Daler.[4] I

Helsingborg Lensregnskab af 1574 omtales Bøder for 35 Slagsmaal af forskellig Art, og i alle tre Lensregnskaber ikke faa Fredkøb for begaaet Drab, i Malmøhuses 2 og 3, i Helsingborgs endog 6.[1] Tænke vi os samme Forhold i de øvrige Len Landet over, og føjes hertil det forholdsvis større Antal Drab i Byerne, vil man faa en ganske overordentlig aarlig Afgang i Befolkningen ved brat Død.

Vil vi have et Eksempel paa, hvorledes sligt mere familiemæssigt tog sig ud, kan vi hente et saadant fra Ribe. Anders Sørensøn havde som ung begaaet et Drab, men blev desuagtet en ansét Mand i Byen og endte som Raadmand. Han dræbtes Aar 1598 af en Herredsfoged i sin Svigersøns, Biskop Hegelunds Bolig. Anders Sørensøn efterlod sig fire Sønner: Jens, Søren, Hans og Frederik, kun de to første var voksne ved Faderens Død. Disse overbevistes snart om ved forskellige Lejligheder om Natten at have hugget i Vinduer og Døre, slaaet Ruder ind, saaret en Mand, og i Forening med en Fætter pryglet nogle Skrædere. Samme Fætter begik kort efter et Drab. Den ældste, Jens, var derpaa uforsigtig nok til at saare en Søn af en af Borgemestrene, og blev i den Anledning for en Tid sat i «Finkeburet». Samme Borgemestersøn dræbte iøvrigt kort efter en Mand i lovligt Nødværge. Da Jens var sluppen ud, saarede han en drukken Skolediscipel, men blev selv saaret i et andet Slagsmaal. I Forening med sin Broder Søren pryglede og saarede han derpaa en Mand, som de klemte mellem Bord og Væggen. Om Natten forstyrrede de Byen ved drukne at gaa med Spillemænd foran sig, og i en Rus kom Jens af en Fejltagelse til at tilføje Broderen Søren et Saar. Jens slog derpaa paa egen Haand Jens Hattefilter blodig, men saaredes selv kort efter i Hovedet under et andet Slagsmaal. Paa samme Tid «slog Søren en Skræderkone blaa» men dræbtes derpaa i et Slagsmaal i Altona 1602. Jens traadte nu noget i Skygge for den yngre Broder Hans, der imidlertid var bleven voksen. Jens slog kun ved Nattetid nogle Ruder ud og blev selv saaret i Haanden, men paa samme Tid indlod Hans sig i Kamp med to, som han begge saarede, og overfaldt og myrdede derpaa den 72-aarige Raadmand Hans Jessen, hvem Familien skyldte 150 Daler. I denne Anledning blev Hans selv halshugget i Ribe 1604 og «døde kristeligt», som Biskop Jens Hegelund udtrykker sig. Jens var nu bleven mere adstadig, derfor løb han ogsaa fra Raadhuskælderen, da En, der

beskyldtes for at have stjaalet et Faar, vilde efter ham med et Tinkrus, fordi Jens, dengang den anden begyndte at synge: «Munken han sprang i Abildgaard», havde afbrudt ham med: «Sprang der ikke et Faar med?» Jens var fremdeles den eftergivende, da senere En paa Gaden tog Bøssen fra ham og satte ham en Daggert for Brystet. Aar 1608 fik han endnu givet en Vintappersvend en paa Øret, men blev selv, da han om Aftenen gik ned i Vinkælderen, temmelig haardt saaret med en Stage i Hovedet. Aar 1610 endelig døde han, idet han med Spyd i Haand stod og saa paa to, der sloges, af hvilke den ene da jog ham sit Værge gennem Brystet. Drabsmanden henrettedes siden i Viborg.[1]

At disse og alle de andre evindelige Slagsmaal ikke var Familiefejder, fortsatte gennem Slægtled, men aldeles planløse og tilfældige Udbrud af Voldsomhed, kan bedst ses af, hvad der hver enkelt Gang angives som Stridens Anledning. Som Aarsag til Uenighed anføres det mest Forskellige, lige fra at have dasket Modparten om Ørene med en klam Hornfisk, til at have klappet ham, ja til Spørgsmaalet om hvilken af de tre: Troen, Haabet, eller Kærligheden, der maa anses for at være det højeste.[2]

Vil vi endnu blot kaste et Blik paa Forholdene syd for Kongeaaen, saa forefaldt her alene i Aaret 1580 af voldsomme Optrin, hvori Adelsmænd vare indviklede, følgende: Erik Brejde blev ihjelslaaet paa Torvet i Sønderborg. — Baltzer Brockdorf myrdede i Flensborg Ditliv v. Thienen og tilføjede ham 24 Saar. — Ditlev Sehested gennemborede Didrik Powisch. — En af Slægten Ranzau dræbtes i Kiel af en Landsknægt. — Da Ove Sehested havde haft Jørgen Lüchow til Gæst, blev de ved Afskeden uenige og Ove Sehested skød sin Gæst tæt udenfor Gaarden. — Theodor Brockdorf blev skudt af en Ranzau. — Otto Ranzau gennemborede Claus v. der Wisch paa Gaden i Kiel. — Markvard Ranzau skød Wulf Ahlefeldt ved Bov. — Af de to Brødre Buchwald myrdede den ene den anden, men dræbtes selv af den andens Bønder. — Povl Krummedige dræbtes af en Udlænding i Borgemesterens Hus i Neustadt. — Otto Krummedige blev skudt af en af sine egne Bønder. — Osvald v. der Wisch og Philip Ahlefeldt, der havde undsagt hinanden, mødtes ved Bustrup og affyrede hver sin Bøsse; v. der Wisch ramtes, saa han blev lam, Ahlefeldt fik Underlivet gennemboret og døde. — Endelig blev Bertram Ranzaus Hustru Helvig, der var frugtsommelig, dræbt

ved Gift af hendes egen Pige og to andre Kvinder. De to undslap, den tredie blev brændt.[1]

Hos en Befolkning, hvor slig ubændig Voldsomhed gav sig frit Løb, var det klart, at end ikke Tingfreden agtedes. Vi har allerede omtalt, at Tiden for Landstinget maatte henlægges tidligere paa Dagen, og at flere Herredsting maatte forflyttes fra By til Land, da Parterne ellers mødte drukne.[2] Trods alle slige Forsigtighedsregler var dog Tilstanden paa Tinge yderst lovløs. Om Odense hedder det i et Kongebrev, «at Borgerne understaa sig at opgaa paa Raadhuset med deres Vaaben og Værge og true og undsige Borgemestre og Raad».[3] Og om Forholdene paa Landsting meddeler ligeledes et Kongebrev, at «mange understaa sig, naar de staa for Rette, at drage hinanden udi Skæg og Haar, give Mundslag eller med blotte Knive, Daggerter og Værge hinanden anfalde», ligesom de ogsaa glatvæk udskælde hinanden for Løgnere.[4] Det var kun et lille Skridt videre, naar de to Adelsmænd Oldeland og Ulfeld Aar 1580 overfaldt selve Herredsfogden paa Tinge, idet den ene skød efter ham med sin Bøsse, og den anden trak ham i Skægget og slog ham omkuld paa Tingstokken.[5]

Ligesom der maa antages en bestemt Forbindelse mellem Datidens Levemaade og al denne Voldsomhed, maa en lignende sættes mellem hin og saavel Slægtens forbavsende Frugtbarhed som dens vidt drevne Usædelighed, Forhold, som vi i en anden Sammenhæng nærmere skal betragte. Retsplejen havde vel ogsaa forud været raa og grusom, men det nye der kom til, Frygten for Trolddom, og Midlet herimod: de utallige Heksebaal, minde kun altfor meget om en opskræmt, forsviret Indbildningskraft, hvor Ildfunker svirre for det omtaagede Blik.

Svarende til denne Voldsomhed, paa en Gang som Modstykke og dog som Ytring af det Samme, møder vi hos hin Slægt en Overstadighed i Glæden, som uvilkaarligt forbavser en sindigere Tid. Naar det gjaldt om at slaa Gækken løs, var alle med. Unge som gamle deltoge med lige Iver i disse Julelege og Fastelavns-Mummespil, alderstegne Hofmænd var med til en Spas og lode Hestene gøre Kaprioler saa fuldt som den yngste Smaasvend, Kvinderne sprang over Bordet for at komme først, naar Musikken kaldte.

Som Enhed af denne Voldsomhed i Vreden og Overstadighed i Glæden stod endelig som fælles Kendemærke for hin Tid en

egen Virkeligheds-Betagenhed, en næsten løbsk Væren-fuldt-udmed i alt, hvad man foretog sig. Mange Eksempler herpaa kan anføres, hentede fra de mest forskellige Omraader. Som et lille, men ikke mindst betegnende Udtryk herfor, skal vi minde om Skuespillet i Københavns Slotsgaard ved Christian den Fjerdes Daab. De Studenter, der forestillede Filisterne, fandt det uværdigt i saa mange «gode Mænds» Paasyn at vige for David og hans Landsmænd. Rigets tidligere Admiral, den 80-aarige Peder Skram, der som Tilskuer sad blandt de nærmeste, grebes af Øjeblikkets Betydning, han blev ung paany og svang sig som andre over Skranken for at yde det betrængte Israel en hjælpsom Haand. Ingen af de Tilstedeværende havde Øje for det komiske heri, men alle jublede de, klappede eller deltog i denne Kamp, hvor Skuespillet blev til Alvor, og Slotsgaarden farvedes med Blod.

Betragte vi endnu hin Tids Blik paa Livet, og særlig dens Religiøsitet, saa var denne for en Del bestemt ved alle disse Betingelser. Følelseslivet spillede ikke nogen stærk Rolle. Til daglig ytrede den religiøse Trang sig i en tryg Forvisning om, at alle troede det samme. Rettroenhed blev derfor Tidens Løsen, Afvigelse herfra straffedes som fræk Formastelse.

Men hvor Livets Modgang gik den Enkelte paa Klingen, slog denne Følelse af fælles Uniform naturligvis ikke til. Her træffer vi vel stundom Udbrud af voldsom Ustyrlighed, som naar en Smed i Sjælland Aar 1564, da han i Pestens Tid mistede sin Hustru, greb en Økse og huggede fire, fem Hug i sit Bord med de Ord: «Havde jeg nu fat paa Dig, Gud! skulde jeg hævne mig paa Dig, fordi Du tog min Hustru»; eller som naar en Mand i Norge ved sit Barns Dødsleje greb en Staalbue og raabte: «Havde jeg fat paa Gud, skulde jeg skyde denne Pil i hans Hjerte»,[1] fortvivlede Ord, der betegnende nok for Tiden straks medførte, at den, der havde udtalt dem, blev halshugget. Men i Reglen virkede stærk Modgang ikke paa denne Vis. Langt hyppigere skete det, at hele den tidligere Tankegang med ét ligesom knak over, og Verden, der før havde været blot lys og smuk, kun blev til en «Jammerdal». Den religiøse Stemning savnede Mellemtoner. Som det fysiske Liv vekslede mellem Overmættelse og det stik modsatte, struttede den religiøse Stemning snart i Tillid til blot formel Rettroenhed, for saa helt at synke sammen i slap Forsagelse.

Spørge vi sluttelig, om Tidens Levemaade og dens Følger

har efterladt sig blivende Spor i de nordiske Folks Historie, grebet afgørende ind i deres Skæbne, saa stiller Svaret sig forskelligt for de tre forskellige Folk.

Den Stand, paa hvem den overdrevne Levemaade maatte udøve sine tydeligste Virkninger, var ifølge Sagens Natur Adelen, der mest formaaede at give sine Lyster slap Tøjle. For Norges Vedkommende spillede Adelen kun en ringe Rolle, den var i Tilbagegang, og paa dem af dens Medlemmer, der levede som Bønder, udøvede Tidens øvrige raa Sæder og de barske Naturforhold sin hærdende Virkning. Adelen i Sverige var baade blomstrende og gunstigt nok stillet til fuldt at rives med af Overdaadigheden. Men en gavnlig Modvægt dannede de evindelige Krige: med Danmark, med Polen, med Rusland og tilsidst i Tyskland, der næsten et Aarhundrede igennem holdt Adelen under Vaaben, aarelod Standen og skabte et Kuld, der kunde holde ud baade til det ene og til det andet. I Danmark derimod vare Forholdene helt anderledes. Medens Frankrig, England og Tyskland alle genlød af Krigstummel, sad man herhjemme fra Aar 1570 til 1625 i stadig Fred, paa den korte Kalmarkrig nær. Adelen slappedes under al dette Velvære og Mangel paa Virksomhed. Den udfoldede derfor ikke sin vante Kraft, hverken 1643 og 1657, da det gjaldt Landets Forsvar, eller 1660, da Kampen drejede sig om dens egen Magtstilling.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, samme-steds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 5. [1] Om dette og det følgende smlgn.: J. J. A. Worsaae: Nordens Forhistorie. Kbhvn. 1881. — Sophus Müller: Vor Oldtid.

S. 6. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. lib. I cap. II. — [2] 1ste Mose Bog IX 4.

S. 7. [1] Saxo: Historia Danica. lib. VI.

S. 8. [1] Scriptores rerum Danicarum IV 219.

S. 10. [1] Joh. Steenstrup: Indledning i Normannertiden S. 374.

S. 11. [1] Samme Skrift S. 185.

S. 12. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. lib. I cap. II.

S. 13. [1] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbhvn. 1872. S. 124 fgg. — Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1785. S. 219—20. — Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 345—47.

S. 16. [1] Suhm: Nye Samlinger III 273.

S. 17. [1] Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. Kbhvn. 1858. S. 132. — [2] For Finlands Vedkommende se Gustav Retzius: Finland i nordiska museet. Stockholm 1881. S. 96.

S. 18. [1] Keyser: Efterladte Afhandlinger II 2 (Kristiania 1867) S. 82.

S. 19. [1] Nye Danske Magazin I 250. — [2] Hofman: Fundationer VII 576. — Nyerup: Historisk statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 34. — Melchior: Historiske Efterretn. om den frie adelige Skole Herlufsholm. Kbhvn. 1822. S. 71. — [3] Skibsartiklerne af 20. Juli 1563. Tegnelser over alle Lande. R. A. I Skibsartiklerne af 26 August 1589 (Sjællandske Registre. R. A.) genoptages den strenge Bestemmelse: «Skal ingen gives varmt Øl om Morgenen, ej heller Brød blødt i Øl undtagen den, der er syg». Men den tilbagekaldes i Skibsartiklerne af 14 Maj 1595. (Sjæll. Regist. R. A.) — [4] Melchior: Hist. Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm. Kbhvn. 1822. S. 71. — [5] H. Ranzau: De valetudine conservanda (Lipziæ 1573). p. 32—33. — [6] Som Eksempler kan anføres Spisetiden ved Christjern den Andens Hof (Nye Danske Magazin

I 308) ved Christian den Tredies (Nye Danske Magazin I, 253) hos Hertug Carl i Sverig (Hofordning af 1579. Kongl. hofvet. S. R. A.) Professorers og Studenters (Rørdam: Københavns Universitets Historie I 88). Skolebørns (Hofman: Fundationer VII 576) o. s. v. o. s. v.

S. 20. [1] Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæd. (Sorø 1759.) S. 288. — [2] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). p. 459. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879). S. 280 ffg. — [3] Nye Danske Magazin 1, 309.

S. 21. [1] Blandt Retter, nydt paa Fiskedage, se f. Eks. Danske Samlinger 2den Række V 375: 4 Høns, 8 Pund Oksekød, et halvt Lam og en Gaas. — [2] Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folio-Udgaven. S. 214 med Anm. 6. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 204. — [4] Le souper est le principal repas. (Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) p. 459. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 81. — [6] «Lader coena (Aftensmaden, modsat prandium, Middagsmaden) være den rigeligste». H. Rauzau: De valetudine conservanda (Lipziæ 1573). p. 32.

S. 22. [1] Danske Magazin V 12 og 355. 25 Mand og en Tønde Øl i Døgnet. — Sø-Artikler af 20 Juli 1563. Tegnelser over alle Lande. R. A. 30 Landsknægte faar en Tønde Øl og 24 Baadsmænd ligeledes en Tønde Øl i Døgnet. 1 Tønde = 120 Potter. — [2] Frederik den Anden til Borgemestre og Raad i Aalborg, dat. København d. 21 November 1566. Tegnelser over alle Lande. (Bind IX S. 108—9) R. A. Trykt i Nyerup: Hist. stat. Beskrivelse af Tilst. i Danm. og Norge I 399—400. — Naar Landsknægtenes Underhold i Odense 1560 bestemmes til $1^1/_2$ Stobecken daglig (V. Simonsen: Bidrag til Odense Bys ældre Historie II 2, 119), da svarer dette til 6 Potter, idet en Stobecken = 4 Potter. — [3] Danske Magazin 4de Række 1, 32—33. — [4] Historisk Tidsskrift II 70—71. — Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. S. 44. — [5] Danske Samlinger 2den Række V 376.

S. 23. [1] Angivelsen er i Regnskabet i «Kander», jeg har regnet hver Kande = $2^3/_4$ Pot. Kongl. hofvet no. 3. Een Dagz Vthspijsningh. S. R. A. — [2] Suenn Staffannsons Rekennskap på Winn 1573. S. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række 1, 92.

S. 24. [1] Danske Magazin V 255—56. — Sjællandske Registre 15 Januar 1585. R. A. Trykt i Nye Danske Magazin IV 164. — [2] Ahlquist: Karin Månsdatter (Stockholm 1874). S. 64. — [3] Nye Danske Magazin I 309. — [4] Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III 1, 34 og 46. — Melchior: Historisk Efterretn. om Herlufsholm. S. 71. — [5] H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 81. — [6] Historisk Tidsskrift II 70—71. — Vedel Simonsen: Saml. t. Hagenskov Slots Hist. S. 44. — [7] Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 69. — [8] Nye Danske Magazin I 309.

S. 25. [1] Danske Magazin 3die Række VI 242—43. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 374. Original-Aktstykket findes i Rigsarkivet. Meddeleren i Danske Samlinger har læst: Kalkun . . . $1^1/_2$ Skaal ℔. Jeg har læst: Kallun . . . $1^1/_2$ Skaal ℔.

S. 26. [1] Nye Kirkehistoriske Samlinger V 45 Anm. — [2] Register vppå Enn Månedtz forthäringh 1585, i Samlingen: Kongl. hofvet no. 2. S. R. A. — [3] Malmøhus Lensregnskab 1 Maj 1572 til 1 Maj 1573. R. A.

[4] Afdøde Registrator Plesner i Gehejmemarkivet har anstillet vidtløftige Sammenstillinger og Beregninger angaaende dette Punkt, særlig med det Maal for Øje at kontrolere Forholdet mellem Virkeligheden og den af Arnt Berntsen opstillede Takst. Det er Uddrag af disse Beregninger, der, velvilligt overladte mig af Registrator Plesner, her er lagte til Grund for Fremstillingen. - [5] Uddrag af de kongelige Skrivelser desangaaende, især Sjællandske Tegnelser af 8 og 22 Maj, 29 Juni og 1, 12, 14 og 16 Juli 1596, og Skaanske Tegnelser af 7 Juli og 17 August 1596. R. A.

S. 27. [1] Ovenn. Registr. Plesners Beregninger. — [2] Marcus Rubin: Undersøgelse om Konsumen i København. Kbhvn. 1882.

S. 28. [1] Danske Magazin 4de Række II 380—81. — [2] Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 248. — [3] H. Rørdam: Lyskanders Levned. S. 98 Anm.

S. 29. [1] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II 2, 193. — Sjællandske Tegnelser 20 Juli 1589, 8 Februar 1590, 19 Juli 1593, 22 Maj 1596 (R. A.) o. s. v. — [2] De aarlige Fortegnelser over Fetalje, der ska skaffes til Udspisning paa Københavns Slot, findes i Sjællandske Tegnelser i Rigsarkivet. Se f. Eks.: 12 September 1589, 22 Juli, 14 August og 27 December 1590, 30 Juni 1591, 30 Juni 1592, 19 Juli 1593 o. s. v. — [3] Brød til Kgl. Maj.s Behov: Søndag for Sct. Jacobi Dag Lars Bager for Brød 5 ß 1 alb. Idem for Rugbrød 5 ß 1 alb. For Simler 8 alb. — Mandag næst efter for Simler 4 alb. Samme Dag Aften Simler 5 ß 1 alb. — Tirsdag næst efter for Simler 8 alb. o. s. v. Malmøhus Regnskab 1541. R. A.

S. 30. [1] Helsingørs Tingbog 18 September 1577. R. A. — [2] Helsingørs Tingbog 18 Maj 1579. R. A. — [3] Helsingørs Tingbog 8 Juli 1588. R. A. — [4] Brødtakster i Helsingør og København: Gehejmearkivets Aarsberetninger III 39—46. — Helsingørs Tingbog 23 Februar og 16 Marts 1579. R. A. — Kjøbenhavns Diplomatarium II 440 o. fl. St. — [5] W. Scharling: Pengenes synkende Værdi. Kbhvn. 1869. S. 244—49. — [6] Kjøbenhavns Diplomatarium II 578.

S. 31. [1] Helsingørs Tingbog 23 Februar 1579. R. A — [2] Sjællandske Tegnelser 11 Marts 1589. R. A. — [3] Falck: Staatsbürgerliches Magazin IX 763—64. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium II 373. — [5] F. Barfoed: Falsters Gejstlighed II 255—56. — [6] Aar 1572 bagtes bl. a. 18½ Læst og 5 Tønder Brød paa denne Maade. Malmøhus Lensregnsk. 1572. — [7] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 2. — Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. Kristiania 1881. S. 331. — [8] Carl Säve: Några Upplysningar om Dalmålet och Dalallmogens Folklynne. (2 Upl. Sthlm. 1855.) S. 6—7.

S. 32. [1] Det kgl. Norske Videnskabernes Selskabs Skrifter i det 19de Aarhundrede. I 437, 439 og 440. — [2] P. Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 134. — [3] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 16 Juli 1590. R. A. o. fl. St.

S. 33. [1] Om Fladbrød se Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 330—32. — Wolf: Norrigia illustrata. S. 115—16. — [2] Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I 229. — [3] Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV 248. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 142.

S. 34. [1] O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I 142 og IV 158—59. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 467. — Troels-Lund:

Historiske Skitser S. 148—54. — [3] O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV 159. — [4] Helsingørs Tingbog 4 Maj 1577. R. A.

S. 35. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 445. — [3] Om Høkerne og Torveforholdene i Helsingør se Helsingørs Tingbog 4 Maj 1576 og 16 Marts og 6 Juli 1579. R. A. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 445. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium I 578—79 og 590.

S. 36. [1] Den sædvanlige Pris paa Gropenbrad var «1 ß før gik» for Pundet. Bedste Lammefjerding «6 ß før gik». Den 11 Juni 1582 fastsattes Prisen for «voksne store Høns Parret 4 ß nu gaaer», for en Snes Æg «2 ß nu gaaer». Smlgn. Helsingørs Tingbøger Aar 1576—86. R. A. — De for Aalborg en Snes Aar tidligere angivne Priser (Saml. t. jydsk Historie og Top. II 142—44) er meget forvirrede. Forvirringen hæves, hvis man gaar ud fra, at i den trykte Gengivelse er Betegnelsen for Pendinge bleven forvekslet med Skilingstegnet. I saa Fald er Priserne her, som naturligt er, noget lavere end i Helsingør 20—30 Aar efter. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 142—44. — [3] Helsingørs Tingbog 14 Januar 1577 og 13 Januar 1578. R. A. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium II 445.

S. 37. [1] Rigens Regnskab 1593. R. A. — [2] Nye danske Magazin I 309. «Vi behøve til vor Vinterforsyning paa Emkloster 4 Læster Vildbrad». Tegnelser over alle Lande 16 Oktober 1560. R. A. — [3] «Vi have sendt B. v. Pappenheim til Skaane for at lade skyde noget Vildt. Tilsig derfor straks den Slagter, der plejer at slagte for os, at begive sig til ham». Tegnelser over alle Lande 27 Juli 1559. — «6 Daler til tre Slagtere, der i fire Uger var med paa Jagten i Københavns Len og nedsaltede det skudte Vildt». Rigens Regnskab 1591. R. A. — [4] Topografisk Samling. Silkeborg no. 16. R. A. — [5] F. Eks.: Tegnelser over alle Lande 1 September 1561 og 12 August 1563. — Skaanske Tegnelser 22 Juli 1596. R. A. — [6] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. R. A. — [7] Hans Lindenov paa Bornholm fik Lov til at lade skyde tre Stykker Vildt til sig aarlig paa Øen. Skaanske Registre 24 Juli 1595. R. A.

S. 38. [1] F. Eks. til Knud Urnes Bryllup. Danske Kongers Historie 73 ddd. 16 Aug. 1588. — Fru Anna Hardenbergs Begravelse. Sjællandske Tegnelser 12 Marts 1589. — Esge Brocks Bryllup. Sjæll. Tegn. 17 Juni 1589. — Gabriel Kaas' Bryllup. Skaanske Tegn. 12 Aug. 1589. — Knud Ruds Bryllup. Sjæll. Tegn. 16 Februar 1590. — Mourits Podebusks og Holger Ulfstands Brylluper. Sjæll. Tegn. 30 Juli 1590. — Morten Skinkels Bryllup. Fyenske Tegn. 29 Juni 1590. — Birgitte Rønnovs Begravelse. Fyenske Tegn. 16 Aug. 1590. — Ernst Worms Begravelse. Sjæll. Tegn. 29 Marts 1592. — Birgitte Rosenkrands' Begravelse. Sjæll. Tegn. 6 April 1592. — Otto Rosenkrands' Velkommen 1 Juli 1592. Danske Magazin V 123. — Fru Karine Stygge til hendes Datters Bryllup. Jydske Tegnelser 5 April 1593. — Eiler Brokkenhus til hans Datters Bryllup. Fyenske Tegn. 29 Juni 1594. — Jørgen Rosenkrands' Begravelse. Jydske Tegn. 29 April 1596. R. A. — [2] Nyt historisk Tidsskrift IV 327—48. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 52. 3, 60. — [3] Jydske Tegnelser 17 Maj 1596. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 25 Maj 1596. R. A.

S. 39. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 579.

S. 40. [1] Helsingørs Tingbog 24 September 1586. R. A. — [2] Helsingørs Tingbog 4 November 1583. R. A. — [3] Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) S. 131. — [4] Danske Kongers Historie 73 ddd.

19 November 1588. — Dito 73. dddd. 8 og 21 September, 26 December 1591, 10 Marts 1593. R. A. — [5] Danske Samlinger 2den Række III 195—97. — [6] Tegnelser over alle Lande. 7 April 1563. R. A.

S. 41. [1] Cancelliets Aflevering. Skab 8 no. 189. Besigtelse af 17 November 1582. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 26 April 1592. R. A. — [3] Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 324. — [4] Rentemester Regnskab 1592. R. A. — [5] C. Silverstolpe: Historiskt Bibliothek II 86, 98, 100 Anm. 2, 121—22 og 124. — [6] Sjællandske Tegnelser 12 September 1589, 14 August 1590, 9 Juli 1591. 30 Juni 1592, 19 Juli 1593 o. s. v. R. A. — [7] Danske Kongers Historie 73. dd. 26 Oktober 1589. — Skaanske Tegnelser 17 Oktober 1594. R. A. — [8] Omtales ofte. se f. Eks.: Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578, 10 August 1579, 18 Februar 1580 (fra Lybæk), 20 Maj 1592. R. A. — Som Foræring fra Preussen til Kongen af Danmark se Raumer: Hist. Taschenbuch VII 321. — [9] Priser uddragne navnlig af Kronborg Jordebog 1592—93. R. A. — [10] Samlinger til Fyens Historie og Topografi VII 277—78. — [11] Jydske Tegnelser 30 November 1589. R. A.

S. 42. [1] Kronborg Jordebog 1592—93. R. A. — [2] Peder Claussøn Friis' samlede Skrifter udg. af G. Storm (Kristiania 1881) S. 383. — [3] «Til vort eget Behov». Eksempelvis kan anføres Tegnelser over alle Lande 6 November 1559 og 28 Juli 1562. — Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1592 og 22 Maj 1596. R. A. — Johan den Tredie, se Kongl. hofvet no. 1 1571. S. R. A. — [4] Skrivelse af 27 September 1581. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Skaffue.) R. A. — Danske Samlinger 2den Række V 375. — [5] Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 267. — Sjællandske Tegnelser 13 Decbr. 1579. R. A.

S 43. [1] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. Under Kongens Ophold købes daglig for 4—8 Hvid Krabber og Rejer. — [2] Se f. Eks. Malmøhus Lensregnskab 1572 o. fl. R. A. — [3] Michael Francks Reise nach Dänemark 1590. Manuskript no. 31 in Zittauer Rathsarchiv. S. 349 fgg. Velvilligt udlaant Forfatteren af Borgemestre og Raad i Zittau. — [4] Gehejmearkivets Aarsberetninger I 175. — [5] Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 324. — [6] Danske Kongers Historie. no. 73 dddd. 26 Decbr. 1591. R. A. — [7] Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 100 Anm. 2. — [8] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 471. — [9] Sjællandske Tegnelser 4 Februar 1587. R. A.

S. 44. [1] P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstad. S. 7. — [2] Sjællandske Tegnelser 4 Februar 1587. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 2 December 1584. R. A. — P. Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 109—110. — Nye Danske Magazin I 146. — Fyenske Tegnelser 21 September 1594. R. A. — [4] Danske Kongers Historie no. 73 dd. 13 November 1591. R. A. — Raumer: Hist. Taschenbuch VI 322—23. — [5] Sjællandske Tegnelser 18 August 1583. R. A. — [6] Danske Kongers Historie no. 73 dd. 13 November 1591. R. A. — [7] Skrivelse af 3 December 1593 fra Hertug Ulrik til Christian den Fjerde. Udenlandske Magter. Mecklenburg no. 22. R. A.

S. 45. [1] Rentemester Regnskab 1 Maj 1588 til 1 Maj 1589. R. A. — [2] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 109—10. — [3] Uddrag af Øresundstold-Regnskaber og Lensregnskaber. Særlig maa fremhæves Køkkenregnskabet i Malmøhus Lensregnskab 1541 og Birgitte Gøyes Regning af 1566 (Danske Samlinger. Myntvæsen no. 581. b. 111.) R. A. — Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II

128—132. — En betydelig Vanskelighed ved Bestemmelsen af Priserne paa Krydderi i hin Tid, er deres stærke pludselige Svingninger. Dette er næppe noget blot tilsyneladende, fremkaldt ved det mangelfuldt foreliggende Materiale. Indkøb, foretagne af samme Personer under samme Vilkaar og med kort Tids Mellemrum, vise ofte store indbyrdes Afvigelser. — En Prisliste for Malmø 1626 efter Uddrag af Lensregnskabet (Skaanske Handlinger. R. A.) hidsætter jeg her til Brug for Andre. 1 ℔ Ris 10 ß. — 1 ℔ Svesker 6 ß. — 1 ℔ Kanari-Topsukker 44 ß. — 1 ℔ Rosiner 10 ß. — 1 ℔ Korender 12 ß. — 1 ℔ Mandler 28 ß. — 1 ℔ Annis 24 ß. — 1 ℔ Ingefær 32 ß. — 1 ℔ Peber 48 ß. — 1 ℔ Muskatblomme 4 Rdr. — 1 ℔ hel Muskat 2 Rdr. — 1 ℔ Nelliker 4 Rdr. — 1 ℔ Kardemomme 2⅔ Rdr. — 1 ℔ Safran 18⅔ Rdr. — 1 ℔ Kanel 2 Rdr.

S. 46. [1] «Urtekræmmer». Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. IX 122. — «Krudtkræmmer» og «Materialist». Kjøbenhavns Diplomatarium II 551—52 o. s. v. — [2] Se f. Eks. Danske Samlinger. Hofholdning. no. 240. 27. R. A. Register over Specerier og Urter, som Jeppe Krabbe i Ribe har købt til Kongen i Andorf 1545. — [3] Danske Samlinger. Myntvæsen. no. 541. b. 14. a. Claus Dørknægts Regning. R. A. — [4] 1550. Tegnelser over alle Lande Bind III S. 50. — 1551. Samme Sted. S. 111 b. — 1562. Registre over alle Lande Bind V S. 398. R. A. o. s. v. — [5] Danske Samlinger. Myntvæsen no. 581. b. 111. R. A.

S. 47. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 60. — [2] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 51. — [3] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte I 1, 108. — [4] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [5] Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. S. R. A. — [6] Danske Kongers Historie 73. dd. 17 Maj 1592. R. A.

S. 48. [1] Danske Samlinger 2den Række I 347. — [2] Historiska Samlingar III. Sthlm. 1797. S. 22. — [3] H. Ranzau: De valetudine conservanda. S. 91 og 146—48. — [4] Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII. Sthlm. 1808. S. 96—131.

S. 49. [1] Sammesteds. — [2] Sammesteds. — [3] Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. (Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73) S. R. A. — [4] Danske Samlinger 2den Række I, 347. — Kjøbenhavns Diplomatarium III 609—10. — Nellike Pudder 1 Lod, Ingefær Pudder 1 Lod, Kanel Pudder 1 Lod. Odin Wolffs Journal 1816. III 28—29. — [5] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A.

S. 50. [1] «Ved dette Pas man først til disse Nordens Lande
Fornemmer noget sært at føres over Strande,
Man Sukkerlade, The samt Kaffe kalder det.»
A. Bording: Poetiske Skrifter II 97. — [2] Jahrbücher des Vereins f. Mecklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde IX 196. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 614—18. — [4] Øresunds Toldregnsk. R. A. — H. Forssell: Sveriges inre Historta II 19. — Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 96—131 o. fl. St. — [5] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 128—32. — [6] Tegnelser over alle Lande 1550 (Bind III S. 50) — dito 1551 (Bind III S. 111 b). — Registre over alle Lande 1552 (Bind V S. 398) R. A. — [7] Schlegel: Samlung z. Dänischen Geschichte I 1, 108. — [8] Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. (Räkenskap rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73). S. R. A

S. 51. [1] Danske Magazin 4de Række I, 78. — [2] Baltische Studien XII 1, 15. — [3] Danske Magazin 4de Række II 389 flg. — Norske Magasin II 167 flg. — Yngvar Nielsen: Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden. S. 364. — [4] Tegnelser over alle Lande 1551 Bind III S. 111 b. R. A. — [5] Danske Kancelliregistranter 1535—50. Kbhvn. 1881—82. S. 414.

S. 52. [1] Räntekammarböcker 1562 og 1564. S. K. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 20 April 1596. R. A. — [3] Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — [4] Omtales mange Gange i Malmøhus Lensregnskab 1541 og 1565. — [5] Helsingørs Tingbog 11 Juni og 29 Oktober 1582. — [6] Historisk Tidsskrift 3die Række II 377. — [7] Danske Magazin 3die Række VI 291 og 4de Række I 267 og II 73—74.

S. 53. [1] Adler: Efterretninger angaaende Byen Ribe. (Ribe Skoleprogram 1842) S. 64—85. — [2] Danske Magazin IV 318. — [3] Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — [4] Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 123. — [5] Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — Sjællandske Tegnelser 10 August, 18 Oktober o. fl. 1579. R. A. — [6] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A.

S. 54. [1] Kongl. Vitterhets Historie og Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 103—4. — [2] Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder anno 1561. S. R. A. Smlgn.: Tegnelser over alle Lande III S. 50 og 111 b. og Registre over alle Lande V S. 398. R. A. — [3] Frederik Leyels Regnskab Anno 1566. Danske Samlinger: Myntvæsen no. 581. b. 111. — [4] Tegnelser over alle Lande III 111 b. R. A. — [5] Niels Hemmingsens Postille oversat af Reravius. Kbhvn. 1576. II 142.

S. 55. [1] Räntekammar bock för 1561. S. K. A. — [2] Swenn Anndersonns Regennschap för Krydder 1561. (Räkenskaper rör. Guld o. s. v. 1552—73.) S. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 25 Oktober 1572. R. A. — Danske Magazin 3die Række II 206. — [4] Christian den Fjerdes latinske Stilebog. Store kongelige Bibliothek. København. — [5] C. C. Giörwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 501—2. — [6] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [7] Danske Magazin IV 315.

S. 56. [1] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [2] Tegnelser over alle Lande 7 Febr. 1560. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 10 August og 18 Oktober 1579. R. A.

S. 57. [1] Nærværende Skrift III 104. — [2] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. Kbhvn. 1765. S. 325—26. — [3] Tegnelser over alle Lande 16 Oktober 1560. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 18 Oktober 1579. R. A.

S. 58. [1] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536 IV 1. 83—85. — Westphalen: Monumenta inedita I. 3. (Henr. Ranzau: Cimbricæ cherson. descript.). — [2] C. Olufsen: Oeconomiske Annaler XI (Kbhvn. 1809) S 55—72. — [3] Danske Kancelliregistranter 1535—50. (Kbhvn. 1881—82). S. 88 og 230. — [4] Registre over alle Lande. Løverdagen post Mariæ Magdalene 1552. R. A. — [5] Nærværende Skrift I, 27—31.

S. 59. [1] Huitfeld: Danmarks Riges Krønike. 4to. VI 119. — Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse S. 227—33. — Fyhn: Efterretn. om Kolding. S. 246—47. — C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV 1, 85—86.

S 60. [1] Norske Rigsregistranter I 665—66, 695. II 187—88, 204, 208,

300, 426—27 og 550. — [2] Handlingar rörande Skandinaviens Historia 27, 126 fg.

S. 61. [1] Registrant XIV England. no. 22. R. A.

S. 62. [1] C. Olufsen: Oeconomiske Annaler XI (København 1809). S. 55—72.

S. 63. [1] Som Eksempel blandt mange kan nævnes: «En Ugestid efter at Torkildstrup Mænd havde givet Ævret op i Rugvangen». Voldborg Herredsthingsdom 1 Februar 1645. R. A. — [2] H. Jensenius: Økonomisk Beskrivelse over Bratsberg Amt (Christiania 1852). S. 69—71. — Wulfsberg: Norges naturlige Velstandskilder (Christiania 1872). S. 31. — [3] Norske Magasin I 110.

S. 64. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus. lib. XIII cap. 45. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tab. II. a—c. Smlgn. ogsaa: Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I, 195. — [3] Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S, 510—12.

S. 65. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus lib. XIII cap. 45. — [2] Laugholms Lensregnskaber, f. Eks. 1640 o. fl. St. R. A. — [3] Die Reisen des Samuel Kiechels. S. 68—69.

S. 66. [1] Helsingørs Tingbog 3 Februar 1578. R. A. — [2] Rentemester Regnskab 1591. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 8 Juli 1596. R. A. — [4] Rentemester Regnskab 1591. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 8 og 13 Juli 1596. R. A. — [6] Rentemester Regnskab 1588. R. A.

S. 67. [1] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthist. (Kbhvn. 1872—78) S. 322. — [2] Danske Magazin 3die Række III 302. — [3] Nye Danske Magazin V 61—72.

S. 68. [1] Sjællandske Tegnelser 11 Juli 1580. R. A. (Trykt i Nye Danske Magazin VI 154—55.) — [2] Rentemester Regnskaber 1589 og 1590. R. A. — [3] Räntekammar böcker 1564. Hans Jonssons Utgift. S, K. A.

S. 69. [1] Rentemester Regnskab af 1588. R. A. — [2] Nye Danske Magazin V 63. — [3] Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1584. R. A. — [4] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 4 November 1585, 26 Marts 1591, 7 November 1594. Fyenske Tegnelser 1 Marts 1594 o. s. v. R. A.

S. 70. [1] Nye Danske Magazin I 309. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel Kbhvn. 1568. S. 8. — [3] Artur Hazelius: Ur de nordiska Folkens Lif I (Sthlm. 1882) 14. — [4] Se f. Eks. Østgaard: Fra Skov og Fjeld. (Christiania 1858.) S. 79 o. fl. Skr.

S. 71. [1] Raumer: Briefe aus Paris I, 75. — Die Reisen des Samuel Kiechels. S. 61. — [2] Endnu gængse Benævnelse. Saaledes er Navnet derfor ogsaa med Rette angivet af H. Rørdam i hans Oversættelse Danske Magazin 4de Række II 380—81. — [3] Danske Samlinger 2den Række V 374 og 377. — [4] Historisk Tidsskrift V 539. — [5] Tegnelser over alle Lande III 50 (Aar 1550) og Registre over alle Lande V 398 (Aar 1552). R. A. — Sjæll. Tegnelser 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A. — [6] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. (Räkensk. rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73.) S. R. A.

S. 72. [1] Kongl. Vitterhets Historie og Antiquitets Academiens Handlingar VIII 123. — [2] Register vppå Enn Månedtz forthäring 1585, i Samlingen: Kongl. Hofvet. no. 2. S. R. A. — [3] Nærværende Skrift II 63. — [4] Nye Danske Magazin I 309. — [5] Sammesteds. — [6] Nyerup: Hist. statist.

Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge I 330. — [7] Niels Bredal: Börne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 12.

S. 73. [1] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort am Mayn 1581.

S. 74. [1] Tegnelser over alle Lande III 50 og 111 (Aar 1550 og 1551), Registre over alle Lande V 398 (Aar 1552). R. A. — De paa Malmøhus Aar 1627 indlogerede Rejsende brugte ugentlig for 12 ß Bomolie til deres Mad. Danske Samlinger 2den Række V 376.

S. 75. [1] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Frankfort a. Main 1581. S. 162—65. — [2] En artig og meget nyttig Kogebog af Fru Anna Weckerin, udsat paa Dansk af Povl Iverssøn Kolding. Kbhvn. 1648. [3] 10 Tønder Lüneburger Salt og 57 Tønder Baysalt om Aaret. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Alle christelige og dyderige Jomfruers Æreskrantz. Sorø (uden Aar). Bl. H. 3.

S. 76. [2] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 500—501. — [2] Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde IX 183. — [3] A. Petersen: Collectanea. (Efter Sjællandske Registre 1603.) Store kongelige Bibliothek. — [4] Enebær: Tegnelser over alle Lande 5 August og 6 November 1559. R. A. — [5] Slaaen: Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A.

S. 77. [1] Raumers Hist. Taschenbnch VI 322—23. — [2] Sjællandske Tegnelser 25 Oktober 1572. R. A. — [3] Skrivelse af 15 November 1558 fra Herluf Trolle til Birgitte Gøye. Bøllingske Brevsamling. S. K. B.

S. 78. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige (Sthlm. 1828). S. 43. — [2] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [3] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 115—16. — [4] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579 og 18 Februar 1580. R. A. — [5] De forskellige Benævnelser paa Kager forekommer i trykte Skrifter eller Breve og Regnskaber fra Datiden, men Pladsen tillader ikke at give Henvisninger ved hver enkelt. De fleste kommer igen i Povl Iverssøn Koldings ovennævnte Kogebog af 1648. — [6] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [7] Historiska Samlingar (Sthlm. 1797). S. 22. — [8] Tegnelser over alle Lande. 3 Januar 1564. (Bind VII S. 602.) R. A. — [9] Nye Danske Magazin V 61—72.

S. 79. [1] Sjællandske Registre 21 November 1585. Bestalling for Hans v. Han. R. A. — [2] Edvardsen Friis: Schielskiør. S. 91 og 437—38. — [3] Danske Kongers Historie 73 ddd. 21 Oktober 1589. R. A. — [4] J. Brauns theatrum urbium. Om Murværk til Iskælder, se Sjællandske Tegnelser 14 Juli 1590. R. A. (Trykt i Kbhvns. Diplom. IV 693.) — [5] De første Vinkølere, som jeg har truffet omtalte, er to store, købte af Frederik II 1560. G. F. Lassens Samlinger. Ny Kgl. Samling 4to. no. 868 k. Store Kongelige Bibliothek. — [6] I Niels Hemmingsøns Postille, overs. paa Dansk af Rasm. Hannssøn Reravius, Kbhvn. 1576, findes f. Eks. S. 207 afbildet et Kar, hvori Vinkander er nedsatte til Afkøling, staaende foran Kong Herodes' Bord. — [7] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, 291 og 450. — [8] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [9] Helsingørs Tingbog 3 Februar 1578. R. A. — [10] Nærværende Skrift III 19.

S. 80. [1] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. [2] Se især: En artig og meget nyttig Kogebog af Fru Anna Weckerin, udsat

paa Dansk af Povl Iverssøn Kolding. Kbhvn. 1648. — [3] Weiss: Kostümkunde II 885. — [4] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 288. — [5] Fra alle Lande 1880. II 237. (Efter Victor Tissot: Voyage au pays des Tziganes. Paris 1880.) — [6] Henrik Smith: Urtegaard. 1546. Bynke.

S. 81. [1] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris) 470. — [2] Geografisk Tidsskrift V 52. — [3] Paul Lacroix et Ferdinand Seré: Le moyen âge et la renaissance. Tome III (modes et costumes) fol. XV. — [4] Det nittende Aarhundrede udg. af G. og E. Brandes. 1876—77. S. 113.

S. 82. [1] Geogr. Tidsskrift V 52. — [2] Gehejmearkivets Aarsberetninger III 81—82. — [3] Rentemesterregnskaber 1588—92. R. A. — [4] Danske Magazin 4de Række II 381. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 203—9. — [6] Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 195. — [7] Die Reisen des Samuel Kiechel (Stuttgart 1866). S. 67.

S. 83. Nyerup: Historisk statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. I 330. — [2] Charles d'Ogier: Dagbok öffver dess resa i Sverige 1634 (Sthlm. 1828). S. 43—44. — Schlegel: Samlung zur Dänisch. Geschichte II 1, 186—90. — [3] Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [4] Se f. Eks. Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte IX 182.

S. 84. [1] Niels Hemmingsøns Postille, overs. paa Dansk af Rasmus Reravius. Kbhvn. 1576. S. 42. — [2] Danske Kongers Historie 73 ddd. Forleningsbreve af 27 Juli 1588. R. A. — [3] Nye Danske Magazin V 64. — [4] Falck: Staatsbürgerliches Magazin IX 772—73. — [5] Michael Francks Reise nach Dänemarck 1590. Manuskript no. 31 in Zittauer Rathsarchiv. — [6] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 135.

S. 85. [1] Kohl: Der Raths Weinkeller zu Bremen (Bremen 1866). S. 125. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tabel I c. — [3] Jydske Tegnelser 17 Oktober 1595. R. A. — Sjællandske Tegnelser 18 April 1592. R. A. — [4] Se f. Eks. Sjællandske Registre 5 og 10 September 1589. R. A. o. m. fl. St. — [5] Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578. R. A. — [6] Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — [7] Taine: Den engelske Literaturs Hist. Renæssancen. S. — [8] Enebær til Frederik den Andens Kroning. Tegnelser over alle Lande 5 August 1559. — Til Nyborg. Tegn. o. a. L. 6 November 1559. — Til Prinsesse Elisabeths Bryllup. Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. o. s. v. o. s. v. — Røgning med Enebær: Historisk Tidsskrift 3die Række III 97.

S. 86. [1] Danske Magazin I 48 — [2] Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV 247. — [3] Tegnelser over alle Lande 26 Oktober og 27 November 1561, 2 Marts og 16 Oktober 1563 og 22 August 1565. R. A.

S. 87. [1] Sjællandske Tegnelser 26 Juli 1592 og 19 Juni 1594. — Jydske Tegnelser 26 Juni 1593. R. A. — Senere Klager over det samme: Suhms Nye Samlinger I 199 og 202. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium II 480. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium I 497, II 273, 342, 381. IV, 527, 537. — Becker: Herluf Trolle S. 34.

S. 88. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 275. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium II 279. — [3] Samme Skrift II 440. — [4] Sjællandske Registre 6 Marts 1592 (paa hvilken Dag Skraaen blev bekræftet af Kongen). R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium II 466—71 og dateret 25 Januar 1592, paa hvilken Dag den var færdig fra Borgemestre og Raad).

S. 89. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium IV 618—19. — [2] Sjællandske Tegnelser 29 Januar 1591 og 20 December 1595. R. A. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 279.

S. 90. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 136. — [2] Arent Berntsen: Danmarks frugtbare Herlighed. S. 550—51. — Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 17—18.

S. 91. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 134—35. — [2] Helsingørs Tingbog 27 April 1579. R. A. — [3] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Danske Magazin IV 318. — [5] Tegnelser over alle Lande 7 December 1565. R. A. — [6] Danske Magazin 4de Række II 11. — [7] Handlingar rörande Skandinavien XXXVII 60. — [8] Skrivelse af 10 December 1562. Danske Selskabs Papirer. R. A.

S. 92. [1] Vedel Simonsen: Bidr. til Odense Bys Hist. II 2, 48. — De ovenfor S. 52 Note 7 anførte Steder. — [2] Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 99. — [3] Becker: Danske Herregaarde XI Hald. — [4] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 304. — [5] Aktstykker udgivne af Fyens Stifts literære Selskab 1, 56. — [6] Danske Magazin IV 315. — [7] Danske Magazin 4de Række II 70. — [8] Handlingar rörande Skandinaviens Historia 37, 60—61. — [9] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [10] Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A.

S. 93. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I, 278. — [2] P. Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 76. — [3] Vedel Simonsen: Odense Bys Historie II 2, 156. — [4] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 135. — Kjøbenhavns Diplomatarium II 447. — [5] Handlingar rörande Skandinaviens Historia 37, 59. — [6] Suhm: Nye Samlinger III 103. — [7] Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. — [8] Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 124. — [9] Die Reisen des Samuel Kiechel (Stuttgart 1866). S. 55.

S. 96. [1] Danske Magazin 4. Række II 6. — [2] Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 99 — [3] Suhm: Nye Samlinger til den danske Hist. III 304. — [4] Hammar Bys Beskrivelse 1553. Thottske Samling no. 938 fol. Store Kongelige Bibliotek i Kbhvn. — [5] Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A. — [6] Flere Skrivelser fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophie, den sidste dat. Breitenburg d. 16 December 1588. R. A. — [7] Nye Danske Magazin VI 330—36.

S. 95. [1] Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 119—20. — [2] Murbergs Afhandling i Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar IV 308—15. — [3] Samme Afhandling.

S. 96. [1] Johan Varwich: Von der Pestilentz. Kopenhagen 1577. Side Gij. — [2] Kgl. Vitterhets Hist. och Antiqu. Academ. Handl. VIII 99—100. — [3] Se f. Eks. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 558. — [4] Kogebog, prentet i Kjøbenhaffn Aar 1625. Bl. B. Dr. Johan Scharffenberg i Norge har velvilligt henledt min Opmærksomhed paa, at disse Kogebogens Ord er en næsten ordret Gengivelse af, hvad allerede Michel Schrick har udtalt i sit begejstrede Skrift om Brændevin: «Die usgepranten Wasser». Ulm. 1482.

S. 97. [1] Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar IV 308—15. — [2] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 425—86.

S. 98. [1] Samme Skrift S. 436. — [2] Samme Skrift S. 462—63. —

[3] Henrik Ranzau: de valetudine conservanda S. 159—60. — [4] Peder Palladius: Hosedjævlen. Indledning. Bl. Fj.

S. 99. [1] Niels Palladius: Druckenskabs Affljusning. Kbhvn. 1559 Indledning. — Holberg: Erasmus Montanus Akt I Scene II. — [2] Becker: Orion, et Kvartalsskrift I 185—200. — [3] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup. — [4] Sjællandske Tegnelser 16 Februar 1593. R. A. Trykt i Danske Samlinger 2den Række II 234 Anm. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 120—21 og 129. — [6] Peder Palladius: Visitatsbog ved Grundtvig. S. 33—34.

S. 100. [1] Danske Samlinger 2den Række II 292. — [2] Helsingørs Tingbøger. R. A. Især hyppigt i Aarene 1577—78, 1582 og 1584. Udtrykket «meget overmaade drukken» f. Eks. 5 November 1582 og oftere. Smlgn. ogsaa Randers Tingbøger især Aar 1587. R. A. — [3] Sølvitsborgs Lensregnskab. Skaanske Handlinger. R. A. — [4] Strängnäs Stads Tänkebog for 1500-talet, utg. af Isak Fehr. Strängnäs 1903. S. 46.

S. 101. [1] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 122. — [2] Danske Samlinger. Øresunds Told. R. A. — Allen (De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 148) betegner Afgiften som «noget under 4 af hundrede». Datidens Benævnelse, der oftere forekommer er: «30te Penge».

S. 102. [1] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser, 8, 9 og 23 Maj 1589 og 16 Maj 1590. R. A. — [2] Angaaende Vinsorterne i det 16de Aarhundrede henvises særligt til J. G. Kohl: Der Raths-Weinkeller zu Bremen (Bremen 1866). S. 98—126. — [3] Se f. Eks. Kjøbenhavns Diplomatarium I 199 og 300. — Danske Magazin 4de Række I, 347. — [4] Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [5] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 199, 300, 578. IV 51. — [6] Suenn Staffannsonns Rekenskap paa winn 1573. S. R. A. — [7] Danske Samlinger, Myntvæsen, no. 581 b 14 a. Claus Dørknægts Regning 1545. R. A. — Danske Magazin 4de Række 1, 347. Gejer: Svenska Folkets Hist. II 210.

S. 103. [1] Räkenskap. rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium 1, 300 og IV 51. — [3] Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [4] H. Forssell: Sveriges inre historia I 118. — «Tenn 8 Mai betallades Cornelius Jönszen ifrånn amsterdam för win de seche $2^1/_2$ åm, åmet 40 ℔. Räntekammar boch för 1561. S. K. A. — [5] Foruden Kohls ovenomtalte Skrift («Der Rathsweinkeller zu Bremen») se ogsaa: Wehrmann: Der Lübeckische Rathskeller. Zeitschrift des Vereins f. Lübeckische Geschichte II 86—87. (Lübeck 1863).

S. 104. [1] Sjællandske Tegnelser 12 Juni 1596. R. A. — [2] «Rød fransk Vin 6 Amer 36 Kander, Blankt fransk Vin 2 Amer 15 Kander». — Suenn Staffannsons Rekenskap for 1573. S. R. A. — [3] Tegnelser over alle Lande. 7 Marts 1559. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 5 Juni 1596. R. A. — [5] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 300. — H. Forssell: Sveriges inre historia II 18. — [6] Ahlquist: Karin Månsdatter S. 111 Anm. 25.

S. 105. [1] Bernhard Olsens Artikel i Illustreret Tidende 18 Januar 1880. — [2] Rheinfall antages for en Rinskvin af K. v. Weber (Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 122). Derimod bestemmer Alwin Schultz (Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, Leipzig 1879. S. 297) den som en Vin fra Istrien. — [3] Rheinfall: Danske Magazin 3die Række V 77 og 4de Række IV 63. — Danske Samlinger, Myntvæsen, no.

581 b 14 a. Claus Dørknægts Regning 1545. R. A. — Skrivelse fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophia d. 16 December 1588 og fra Enkedr. Sophia til H. R. d. 19 Januar 1589. Danske Kongers Historie no. 63. R. A. — Sjællandske Tegnelser 5 Juli 1595. R. A. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 300. — Zeitschrift des Vereins f. Lübeckische Geschichte II 86.

S. 106. [1] Raumer: Historisch. Taschenbuch VI 320. — [2] Suenn Staffansons Regenskap på win for 1573. (Räkensk. rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73). S. R. A. — [3] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 475. — [4] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa (Sthlm. 1828), S. 41. — [5] Paul Hentzner: Itinerarium. (Noribergæ 1612). p. 156. — [6] Suenn Staffansons Rekenskap for win 1573. S. R. A. — [7] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 188—90. — [8] Kogebog prentet i Kjøbenhaffn Aar 1625. Bl. Cij.

S. 107. [1] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. S. R. A. — [2] Samme Steds.

S. 108. [1] Danske Magazin 3die Række VI 252. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 62 Anm. 2, 123 Anm. 3. — [3] I Gustav Vasas Tid (1559) 29 Amer om Maaneden, Aar 1585 gennemsnitligt kun 24 Amer. Register vppå Enn månedtz forthäringh. Kgl. Hofvet. no. 2. S. R. A. — [4] Nemlig hele Aaret igennem kun 140 Amer og 26 Kander. Suen Staffansons Rekenskap for 1573. S. R. A. — [5] 62 Amer 46½ Kande. Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perler o. s. v. 1552—73. S. R. A.

S. 109. [1] Fra 14 Juli 1588 indtil 2 Oktober 1591 er af Rhinskvin medgaaet 1752½ Ame 7 Fjerdinger 1½ Pot. Rentemester Regnskab 1591. R. A. — [2] 700 Amer. Sjællandske Tegnelser 1 Juli 1596. R. A. — [3] Ved Jørgen Ernst Worms Bryllup, som Chr. 4 holdt paa Dronningborg Slot Fastelavns Søndag 1591, blev der ifølge den kort efter afgangne Hofskænk Hans v. Stralendorfs Regnskabsseddel «forspiset og udskænket 30½ Ame Rhinskvin», som Kongen havde ladet udtage hos Søren Hofmann Borgemester i Randers til 20 Dr. Amen. Rentemesterregnskab 1591. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 20 Marts 1588. R. A.

S. 110. [1] Suenn Staffannsonns Regenskap för 1573. (Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73.) S. R. A.

S. 111. [1] Træflasker: Hist. Tidsskrift 5te Række, I, 24. — [2] Tinflasker: Kjøbenhavns Diplomatarium IV 396—98. — Christian III: En Tinflaske til Eddike (Danske Magazin 4de Række I, 276). — Blandt Erik d. XIV's Rejsesager to store Tinflasker og ti smaa. (Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. S. R. A.) — 17 Tinflasker af forskellig Størrelse paa Gunderslevholm 1574. (Hist. Tidssk. 5te Række I, 28) — Fem Tinflasker til den lille Christian d. IV, der tilsammen vejede 31 ℔, og et Flaskefoder dertil. (Rentemesterregnskab 1590.) R. A. — [3] Sølvflasker: Danske Magazin V 364. — Aar 1562 lod Fr. II lave 6 Sølvflasker af 51 ℔ Sølv. (Rentemesterregnskab 1562. R. A.) — Chr. IV: En ituslaaet Sølvflaske (Rentemesterregnskab 1590. R. A.). — køber to Sølvflasker af sin Moder for 1220 Kroner. (Sjællandske Tegnelser 31 Juli 1592. R. A.) — [4] Glasflasker. Danske Samlinger 2den Række VI 184. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 46 og 58. — Kirkehist. Samlinger II 423.

S. 112. [1] Historisk Tidsskrift V 97—98. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 13. — Registre over alle Lande 13 Maj

1540. R A. — [2] Bevilling af 18 Maj 1573. Topogr. Saml. Randers no. 12. R. A. — [3] Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 121—22. — [4] Sammesteds.

S. 113. [1] Helsingørs Tingbog 2 Maj 1576. R. A. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 337. — [3] Næsten al den Vin, der drikkes 1541 paa Malmøhus, er til «2 ß» Potten. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række VI 252. — [5] Adler: Efterretninger angaaende Ribe (Ribe Skoleprogram 1842). S. 80—81. — [6] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 67.

S. 114. [1] Sjællandske Tegnelser 16 April 1585. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 16 November 1583. R. A.

S. 115. [1] Danske Samlinger 2den Række II 204. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 187. — [3] Se f. Eks. Kinch. Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 602. — [4] Troels-Lund: Historiske Skitser. S. 195.

S. 117. [1] Nærværende Skrift II 156. — [2] Inventarii-Register opå Kongl. Maytz. partzeler 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [3] Ryge: Peder Oxes Levnet S. 409. — Danske Samlinger 2den Række VI 181. — [4] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort a. M. 1581. S. 8.

S. 118. [1] Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — [2] Østgaard: En Fjeldbygd. Billeder fra Østerdalen. 4de Opl. S. 144. — [3] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 460. — [4] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 314. — [5] Danske Magazin 3die Række I 162—63. — [6] Inventaires de la Royne Descosse Douairiere de France. Edinburgh 1863. S. 52. — [7] Danske Samlinger 2den Række VI 181. — [8] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10—11. — [9] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 477. — [10] «Bileger» f. Eks. i Tegnelser over alle Lande af 2 September 1561, R. A., og for Sveriges Vedkommende i Hofordning af 1571. Kongl. Hofvet I S. R. A.

S. 119. [1] Olaus Theophilus: paræneses seu præceptiones. Hafn. 1573. N—Nij. — [2] R. Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 34. — [3] Svenske Handlinger. Varbjerg 1621 R. A. — [4] Se f. Eks. Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A. Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 96. «Knivskede (ɔ: Knivske) med Sølvskaft» o. fl. St. — [5] «3 Guldskeer vejer 16½ Lod og 2 Guldknivskeer». Inventarium over Albert Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oxe). R. A.

S. 120. [1] Fortegnelse over Axel Rosenkrands's Efterladenskaber af 7 Febr. 1564. Dokum. t. Klevenfeldts Stamtavler. R. A. — [2] «Kvindeknive» anføres i Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 21. — [3] Samuel Kiechels Reisen S. 75. — [4] Raumer: Briefe aus Paris I 73. — [5] Samlinger til jydsk Hist. o. Topogr. V 95. — [6] Inventarieliste over Albert Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Oxe). R. A. — [7] Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Juni 1581. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 121. [1] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier Francais II 108—12 (fourchette). — Smlgn. Marquardt: Privatleben der Römer. S. 317.

S. 122. [1] L'Isle des Hermaphrodites novellement descouuerte. Duodez. pag. 179. — [2] R Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danmark

og Norge III 1. 34. — [3] Se f. Eks. Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 20—21. Eller de vidtløftige fra 1621 i Pakken: Varberg 1621. Svenske Handlinger. R. A. — [4] Anna af Danmarks Udstyr: Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — Dorothea af Danmarks: Pergamentsbreve: Brunswig no. 5 c. R. A. — Anna af Sveriges i Loenbom: Uplysningar i Svenska Historien. II. Sthlm. 1769. S. 21. — Elisabeth af Sveriges: Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [5] Hofordning af 1571. Kongl. Hofvet no. 1. S. R. A. — [6] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 48.

S. 123. [1] Inventarium opå Hans Konungl. Majt.s Sølffuer gesmidhe anno 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10. — [3] Olaus Theophilus: paræneses. Hafniæ 1573. Niij. — [4] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 146. — [5] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Ny Udgave. Kbhvn. 1824. S. 174—76.

S. 124. [1] Eilert Sundt i Folkevennen 1858. S. 217—18. — [2] Danske Magazin 3die Række I 162. — [3] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 477.

S. 125. [1] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 6 og 13. — [2] Nye Danske Magazin I, 311. — [3] Danske Magazin 3die Række II 206. [4] Herlufsholms Skoleprogram 1880. S. 22. — [5] Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, 314. — [6] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 477.

S. 126. [1] Nye Danske Magazin I 311. — [2] L'Isle des Hermaphrodites novellement descouuertes. 12mo. p. 179. — [3] Olaus Theophilus: Paræneses. Hafniæ 1573. Niij. — [4] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S 8. — [5] Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 36. — [6] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10.

S. 127. [1] Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559. R. A. Trykt i Nye Danske Magazin II 56—57. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 184. — [3] Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 1, 57. — [4] Glücksburgske Archiv Pakke 1 b. R. A. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 172. — [6] Den valske Forsnider, oversat paa Dansk 1676. S. 13.

S. 128. [1] Danske Magazin 3die Række I 162. — [2] «Sølverpape»: Danske Magazin V 364. — Nye Kirkehistoriske Samlinger V 256. — Historisk Tidsskrift II 41. — Sølvpop: Rentemesterregnskab 1588. R. A. — Friis: Saml. t. Dansk Bygn. Historie. S. 203. — [3] Danske Magazin V 362—63.

S. 129. [1] Danske Magazin V 364. — [2] Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559, R. A., trykt i Nye Danske Magazin II 56—57. — [3] Rentemesterregnskab 1585. R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 29 November 1592 og 12 Marts 1595. R. A. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 172.

S. 130. [1] Danske Magazin 4de Række II 6. — [2] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række II 205. — [4] Sjællandske Tegnelser 31 Oktbr. 1578. R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A. — [6] Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 604—5.

S. 131. [1] Danske Magazin V 364. — [2] Rentemester Joachim Beck's Regnskab 1563 og 1565. R. A. — [3] Inventarium paa Erik XIV's Sølv-

geschir 22 December 1565. S. R. A. — [4] Danske Samlinger 2den Række VI 173. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 96.

S. 132. [1] Rentemesterregnskaber 1590 og 1591. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 15 Maj 1595. R. A. — [3] Inventarium efter Pontus de la Gardie, Januar 1586. Acta historica. S. R. A. — [4] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880)). S. 502. — [5] Rentemesterregnskab 1588. R. A.

S. 133. [1] Efter Weiss: Kostümkunde II 867. — [2] Jeg benytter Lejligheden her til at rette den Forklaring, som jeg (i Danske Samlinger 2den Række VI 184 Anm. 4) har givet af Ordet »Sallsercken». Det betyder ikke «et lille rundt Fad» i Almindelighed, men altid «et Saltkar».

S. 134. [1] Arennt Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar-Herlighed. Kbhvn. 1656. S. 614. — [2] Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559. R. A. — [3] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Rosênkrands. 7 Februar 1564. R. A. — [4] Inventarium over Erik XIVs Sølvgeschir. af 22 December 1565. S. R. A. — [5] Rentemesterregnskaber 1588 og 1591. R. A. — [6] Troels-Lund: Historiske Skitser S. 194. — [7] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. — [8] Jeg skylder Dr. Ingvald Undset Tak, fordi han har gjort mig opmærksom paa disse Genstande.

S. 135. [1] Danske Magazin 3die Række I 162. — [2] Nationalmuseet i København. — [3] Danske Magazin 4de Række II 11. — [4] Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I 159. Fig. 74. — [5] Bøder for at slaa med Skaalen omtales f. Eks. i Malmøhus Lensregnskab 1565 og 1579 og Helsingborgs 1574. — C. C. Giörwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766 S. 18. — Smln. S. Bring: Samling af Handlingar III 11. — At tømme en Ølbolle: Daae, Bygdesagn I, 6.

S. 136. [1] Eksemplarer findes i Christiania oldnordiske Museum. — [2] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier Francais II 115—21 (hanap).

S. 137. [1] Loenbom: Uplysningar i Swenska Historien II. Sthlm. 1769. S 19—21. — [2] Danske Magazin VI 362. — [3] Glücksburgske Arkiv. Pakke 1 b. Skiftebrev af 10 Marts 1572. R. A. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium IV 396—98. — [5] Danske Magazin 3die Række II 205. — [6] Skiftebrev af 10 Marts 1572. Glücksburgske Arkiv. Pakke 1 b. R. A. — [7] Nye Danske Magazin VI 69—70 — [8] Danske Magazin V 360—64. — [9] Inventarium paa Erik XIV's Sølvgeschir. af 22 December 1565. S. R. A.

S. 138. [1] Historisk Tidsskrift 5te Række I, 466. — [2] Danske Magazin 3die Række I, 161. — [3] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 68—69. [4] Niels Bredal: Børne-Speigel (Kbhvn. 1568). S. 8.

S. 139. [1] Danske Magazin IV 318. — [2] Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 8ter Jahrgang. 1ster Band (Altona und Kiel 1794). S. 78—79. — [3] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Danske Magazin 4de Række I, 276. — [5] Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578, 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A.

S. 140. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus lib. XIII Cap. 38. — [2] Ahlquist: Karin Månsdotter (Sthlm. 1874). S. 20. — [3] Suen Staffansons Rekenskap for 1573. S. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række II 205. — [5] Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. — [6] Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A.

S. 141. [1] Danske Magazin 4de Række II 387 og 402. — [2] Hans Fors-

sel : Sveriges inre Historia II 21. — [3] Historisk Tidsskrift 5te Række I. 479. — [4] Prisangivelser paa Glas Malmøhus Lensregnskab 1541, R. A., i Reglen 5 Hvid Stykket. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 479—80. — H. Forssell: Sveriges inre Historie II 21. — Danske Samlinger III 260—61. — [5] Slindeglas. Alquist: Karin Månsdatter S. 20. — «Blev forkommet og søhderslaget, den Tid Panket holdtes i Stora Salen: Slindeglas 6 Skokke 15 Stykker». Suen Staffansons Rekenskap 1573. S. R. A. — [6] Pasglas: Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. (for 10 Paszglas 1 ℔ 2 alb.). — Sjællandske Tegnelser 10 August 1579, 18 Februar 1580 og 8 Februar 1590. R. A. — [7] Bennicke- (Bænke-) Glas. Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A.

S. 142. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145. — [2] Edvardsøn Friis: Skjelskjør By. S. 154—55. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 480. — [3] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 68. — [4] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634 (Sthlm. 1828). S. 20. — [5] Danske Magazin 3die Række I, 27—28.

S. 143. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 37—38. — [2] «Godt Aar, Evert!« L. Daae: En Episode af den nordiske Syvaarskrig. Lund 1867. S. 9. — C. C. Gjörwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 81. — Fr. Arnkiel: Cimbrische Heyden Religion. Hamburg 1703. I, 162. — [3] Samlinger til jydsk Hist. og Topografi 1, 228—32,

S. 144. [1] Weiss: Kostümkunde II 879. — [2] Summarische Verzeichnus einer Reysz, zo der Fürst Hr. Friderich Hertzog zu Würtemberg 1580 gethan. Mümpelgard 1606. S. 17. — [3] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 49.

S. 145. [1] Se f. Eks. Enkedronning Sophias Bordservice. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 171—72. — [2] Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [4] Erik XIVs Sølvgeschir 22 December 1565. Regnskab rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [4] Weiss: Kostümkunde II 868—69. — [5] Rentemesterregnskab 1588. R. A. — Sjællandske Tegnelser 4 December 1588. R. A. — [6] Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [7] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1881). S. 503.

S. 146. [1] Danske Magazin IV 318. — [2] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 116. — [3] Rasmus Reravius' Beskrivelse af Fr. II' Kroning Bl. H 8 og Fr. II's Bryllup Bl. L 5. — [4] Rentemesterregnskab 1590 og 1591. R. A.

S. 147. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II, 186—90. — [2] Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — [3] Se f. Eks. Friis: Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie S. 12—13. — [4] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 6.

S. 148. [1] Danske Magazin 3die Række I, 159 — [2] Ein new Kochbuch ven M. Marxen Rumpolt. Franckfort a. M. 1581. S. 6. — [3] Danske Magazin 3die Række I, 29. — [4] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90. — [5] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 16. — [6] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 91. — [7] Samme Skrift II 4, 167. — [8] Nye Danske Magazin I,308—9.

S. 149. [1] Foruden de tidligere omtalte, Niels Bredal: Børne-Speigel 1568 og Olaus Theophilus: paræneses 1573, maa endnu nævnes: En smuck og meget nyttelig Børnetuct ved L. Kulleman. Fordansket af Niels Jensen.

Kbhvn. 1559. — [2] H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Historie II 703—5. — [3] Suhm: Samlinger t. d. danske Hist. II 2, 147. — [4] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 7. — [5] Olaus Theophilus: paræneses (Hafniæ 1573. N—Nij — En smuck oc meget nyttelig Børnetuct. Kbhvn. 1559. Biiij.

S. 150. [1] Danske Magazin 3die Række I, 158—59. — [2] Nye Danske Magazin I 308—9. — [3] Danske Magazin 3die Række I, 160. — [4] Kongl. Hofvet no. 1. S. R. A. — [5] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. 1581. S. 7.

S. 151. [1] Danske Magazin 3die Række I, 160. — [2] Den valske Forsnider oversat paa Dansk. Kbhvn. 1676. S. 12. — [3] Neues Trenchier-Büchlein durch Andreas Kletten. Kopenhagen 1674. S. 106—7.

S. 152. [1] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 116. — [2] Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. 1581. S. 6. — [3] Samme Steds. — [4] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90. Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [5] Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. Jahrgang 1797. S. 227—32.

S. 153. [1] Alle christelige oc dyderige Jomfruers Æreskrantz (Sorø uden Aar). Bl. 6. — [2] «Præmissa levicula recusatione». Olaus Theophilus: Paræneses (Kbhvn. 1573). Niij. — [3] Folkevennen. Christiania 1858. S. 23. — [4] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 9.

S. 154. [1] Olaus Theophilus: Paræneses. (Hafniæ 1573). Niij. — [2] Smstds. — [3] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10—11. — [4] Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 68. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90.

S. 155. [1] Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 506. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90 og Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [3] Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde IX 189.

S. 156. [1] Olai Wormi epistolæ. p. 488. — [2] Denne og følgende Optegnelser findes i Birte Brocks Kogebog, Thottske Samling, 8vo. no. 298. Store kongelige Bibliothek.

S. 157. [1] C. C. Gjörwell: Nya Svenska Bibliotkeket. Ista Bandets senare Del. Sthlm. 1762. S. 107.

S. 158. [1] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 13. — [2] Nordalbingische Studien V 142. — [3] Kongl. Hofvet. no. 1. Johan IIIs og Hertug Carls Hofordning 1579. S. R. A. — [4] Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145—46.

S. 159. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV 295.

S. 160. [1] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I 714 og 717. — [2] Se f. Eks. Gehejmearkivets Aarsberetninger I, 154 og 205. — Et Brev fra Churfyrstinde Anna om Aquavit er citeret ovenfor S. 97—98. — [3] Anders Sørensens Vedels Ligtale over Fr. II Bl. Ciiij. Smlgn. ogsaa: Anders Lauridsens Blad Fij og Chr. Knopfs Leichpredigt Blad Eiiij. — [4] Danske Magazin 4de Række II 403.

S. 161. [1] Danske Samlinger 2den Række II 267—68. — [2] Danske Magazin 3die Række I, 27—28. — [3] Scriptores rerum Danicarum III 285—86. — [4] Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave) S. 35, Anm. 9. — [5] Samlinger til Fyens Historie og Topografi VI 326. — [6] Klevenfeld: Optegnelser til holstensk Adel. Geh. Ark. — [7] C. C. Gjörwell: Nya Svenska Bibliotheket II. Sthlm. 1763. S. 12—13.

S. 162. [1] Danske Samlinger 2den Række II 263—64. — [2] Dansk Maanedsskrift. udg. af M. Steenstrup, 2den Række 1866 2det Bind S. 62. — [3] Sjællandske Tegnelser 28 Juni 1579. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række III 304—6. — [5] Skaanske Tegnelser 6 August 1596. R. A. Omtalt i Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave). S. 160 Anm. 23. — [6] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 151.

S. 163. [1] Nye Danske Magazin II 347—48. — [2] Suhm: Samlinger II 1, 24 og 30. — [3] Norske Magasin I 441. — [4] Danske Magazin 4de Række II 396. — [5] Biskop J. Madsens Visitatsbog S. 399.

S. 164. [1] Norske Magasin I 380 og 399. — [2] Peder Palladius: En Visitatz Bog udg. af Svend Grundtvig S. 35, 86—87, 129—30.

S. 165. [1] Norsk Historisk Tidsskrift 2den Række III 174—75. — [2] Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 29. 48—49. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 283. — Dansk Maanedsskrift. udg. af M. Steenstrup. 1866. 2, 68. — Skrivelse fra Anne Madsdatter til Sophie Esge Bildes. Mandagen efter Cantate 1536. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler (Bilde). R. A. — [4] E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck III 395.

S. 166. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 105. — [2] Baudrillart: Historie du luxe III (Paris 1880). S. 476. — [3] Paul Hentzner: Itinerarium (Noribergæ 1612). S. 156. — [4] Raumer: Briefe aus Paris I, 29. — [5] Raumer: Briefe aus Paris I, 38. — Motley: Opstanden i Nederlandene, udg. af F. Meldahl, I, 114—15. — [6] Kjøbenhavns Diplomatarium II 191 og 214.

S. 167. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145—46 og 186—90.

S. 168 [1] Scriptores rerum Danicarum III 285—86. — [2] Danske Magazin 4de Række II 381. — [3] K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen (Leipzig 1866). S. 205. — [4] Saaledes ender et Brev fra Erik Sture til hans Broder. Afzelius: Swenska Folkets Sago-Häfder VII 174. — Et andet i Vedel-Simonsen: De danske Ruder II 44. — [5] Historisk Tidsskrift 5te Række II 240.

S 169. [1] Bricka: Frederik den Andens Ungdomskærlighed. S. 213. — [2] Skrivelse fra Anne Madsdatter til Fru Sophie Esge Bildes, dat. Vallen Mandag efter Cantate 1536. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavle. (Bille.) R. A. — [3] 1539. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Brade). — [4] Danske Magazin 4de Række II 379—80.

S. 170. [1] C. C. Gjörwell: Nya Svenska Bibliotheket II (Sthlm. 1763) 12—13.

S. 171. [1] H. Ranzau: De valetudine conservanda S. 69—71, 146—48.

S. 172. [1] Samme Skrift S. 67—71 og 104—5. — [2] Samme Skrift S. 92. — [3] Samme Skrift S. 46. — [4] Danske Samlinger 2den Række II 258.

S. 173. [1] H. Ranzau: De valetudine conservanda S. 59—63. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 36. — [3] Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave). S. 214. — [4] Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 395.

S. 174. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 344—45. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 173—74. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie III 1, 23. — [2] Rørdam: Historiske Kildeskrifter I, 714. — Nye Kirkehistoriske Samlinger I, 9—11.

S. 175. [1] Norske Magasin I 340—460. — P. Claussøn: Norriges Be-

skrivelse. Kbhvn. 1632 S. 46—47. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 336. — [4] Tegnelser over alle Lande (Bind IX S. 61—62). 3 Oktober 1566. R. A. — Historisk Tidsskrift II 522—23. — [5] Tegnelser over alle Lande 2 Februar 1564. Bind VII S. 618. R. A. — Historisk Tidsskrift II 522. — [6] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Egeskov.

S. 176. [1] Suhm: Samlinger til den danske Hist. I 1, 137. — [2] Tegnelser over alle Lande Oktober 1559 (indført ved April 1560). R. A. — [3] Tegnelser over alle Lande 6 Februar og 8 April 1559 og 7 Maj 1560. — Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1584. R. A. — [4] Malmøhus Lensregnskab 1565 og 1579. R. A.

S. 177. [1] Helsingborg Lensregnskab 1574. R. A.

S. 178. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I. 277—98. — [2] Samme Skrift VI 159—60.

S. 179. [1] Orion, Kvartalskrift udgivet af T. Becker, I. 185—200. — Klevenfeldt: Optegnelser til holstensk Adel. R. A. — [2] Danske Samlinger 2den Række II 234—35. — [3] Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 139. — [4] Jydske Tegnelser 14 August 1590, R. A., trykt i Samlinger til jydsk Hist. og Topografi VIII 157—58. — [5] Secher: Danske Herregaarde. XX. Veirupgaard.

S. 180. [1] Nye Kirkehistoriske Samlinger I, 150.

INDHOLD AF 5. BOG.

Fødemidler.

		Side
1.	Udsigt over Fødemidlernes Udviklingshistorie i Norden	5
2.	Maaltider og Appetit i det 16de Aarhundrede	18
3.	Forsyning	28
4.	Tillavning	65
5.	Drikkevarer	83
6.	Borddækning	114
7.	Anretning	147
8.	Fødemidlernes Virkning	158
	Henvisninger og Anmærkninger	183

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

VI

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

6. BOG: HVERDAG OG FEST

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)
GRÆBES BOGTRYKKERI
1903

1.

Hverdag.

De kunstige Belysningsmidler var i det 16de Aarhundrede endnu kun ufuldkomne. Det gjaldt derfor om at udnytte Dagslyset saa meget som muligt. I Danmark staar Solen paa den længste Dag op et Kvartér over Tre og gaar ned et Kvartér før Ni. Dette blev da her den naturlige Normaldag for Sommerens Vedkommende. Paa Landet stod man paa denne Aarstid op omtrent Kl. 3, hvad enten man saa skulde paa Arbejde eller blot paa Jagt. Byerne vaagnede kort efter. I Sorø Skole ringede Morgenklokken, i Aalborg afløstes Nattevagten og Dagen begyndte ved 4 Slet.[1] Til samme Tid havde i Upsala den senere Kong Carl Gustav Befaling til at rejse sig og begynde sine Studier.[2] Paa Herlufsholm mødte Børnene Kl. 5 til Dagens Gerning.[3] Paa Helligdage vendte man i Købstæderne allerede Kl. 6 hjem fra første Gudstjeneste.[4]

Om Vinteren sov man noget længere. Først Kl. 5 kimede Morgenklokken i Byerne; for Aalborgs Vedkommende gjaldt dette dog kun den værste Tid fra 1ste November til 7de Januar, «thi Natten er da lang og mørk», tilføjes der undskyldende. Kl. 6 samledes Børnene paa Herlufsholm, til samme Tid begyndte Forelæsningerne ved Københavns Universitet.[5] Men dette Klokkeslet synes ogsaa at have angivet yderste Frist til at begynde sin Virksomhed.

Sommer som Vinter gik man, baade paa Landet og i Byerne, til Hvile henad Kl. 9. En Anmeldelse af Natteoptøjer f. Eks. begynder derfor paa Datidens Sprog saaledes: «Anno 1589 Søndagen den 6te April om Natten Kl. 9, da Hans Mule, Borger i Odense, laa og sov i sin Seng» o. s. v.[6] Ifølge Københavns Stads-

ret skulde Vægterne følge hjem eller anholde enhver, som de traf paa Gaden «ved Nattetid, efter at Ni er slagen». Døgnets øvrige Tider betegnedes i Forhold hertil. «Send mig din Skrivelse, at jeg kan have den i Aften til 4 Slet» hedder det f. Eks. i et Brev fra Christian den Fjerde som Barn.[1]

Denne Dagens Inddeling stod, som ovenfor bemærket, i nær Forbindelse med de tarvelige Belysningsmidler. Hos Landalmuen og den fattigere Bybefolkning synes man, naar Mørket faldt paa, ofte at have nøjedes alene med det Lys, som kastedes fra Ildstedet. Slog dette af en eller anden Grund ikke til, tændte man, alt efter de forskellige Egne, enten «Tyristik» eller Lampe. Ved Tyristikker forstodes tyndt skaarne Fyrrepinde, der, som Navnet selv antyder — Tyristik: Tjærestik — var særlig harpiksholdige. I Norge og Sverig benyttedes hertil ofte friskt Ved; i Danmark, hvor Fyrren var uddød, tyede man til dens sidste Rester, Rødder og Bulle opgravne i Tørvemoser; tørrede og udpindede gjorde de samme Nytte. Tyristikker — eller som de i Danmark hyppigt kaldtes «Stikved» — havde den Fordel at brænde i klar Flamme og ikke som Lampen at vifte ud i Trækvind. Hertil kom, at en brændende Tyristik lod sig bære i Munden, naar det gjaldt om at have begge Hænder frie. Iblandt Billederne til Olaus Magnus' Beskrivelse af Forholdene i Skandinavien forestiller et en huslig Scene: Manden kommer slæbende med en Brødkurv i den ene Haand og en vældig Ølkande i den anden; Konen staar og spinder paa Haandtén; hver især har de en brændende Tyristik i Munden. Konen holder sin lidt paa skraa i den ene Mundvig af Frygt for at antænde Uldtotten, som hun har bundet ved sit Hoved.

I Danmark synes «Stikved» at have været almindeligt benyttet, idetmindste naar det gjaldt om hurtigt at faa Lys, omtrent som Tændstikker nu til Dags. Men Manglen ved dem var jo rigtignok, at de ikke kunde tændes ved Strygning, men kun ved anden Glød eller Flamme. Til Gengæld varede de længere end en Tændstik, idet de i Reglen vistnok var fra en halv til en hel Alen lange. De solgtes ved det 16de Aarhundredes Slutning bundtvis til lidt over 1 Mark for 100. Om Arild Huitfeld hører vi tilfældigt, at han i Januar og Februar 1578 købte sig 300 Stikved og 1 Pund Lys. De første kostede $3^1/_2$ Mark, Lysene 6 Skilling Pundet.[2] Hundrede Stikved svarede altsaa i Værdi omtrent til tre Pund Lys. Det var da vistnok en kærkommen Gave,

naar Kristoffer Valkendorf i December 1588 gav ialt 1000 Stikved til Deling mellem Beboerne af hans «Kollegium» i København. Det blev 90 Stikved til hvert Kammer.[1] Der kunde i Vinterens Løb læses meget Morgen og Aften med saadan en Forsyning.

Endnu ned til vore Dage har Brugen af «Stikved», «Tyripinde» eller «Tyristikker» holdt sig ikke blot i Norge og Sverige, men ogsaa i Nørrejylland.[2]

I Egne, hvor man ikke havde let ved at faa saadanne Fyrrepinde, eller hvor man, som ved Kysterne, nemmere kunde skaffe Tran, anvendtes gerne Lamper. Disse var yderst simple. En firkantet eller lidt aflang Skaal af Jærn, indrettet til at hænge, fyldt med Tran og med en Væge anbragt i det ene Hjørne. Vægen var i det 16de Aarhundrede ikke af Bomuld, men, i det mindste efter en senere Tid at slutte, hyppigt af Siv eller andet, der kunde skaffes paa Stedet. Lyset fra saadanne Lamper var ret roligt, men efter Nutidsbegreber meget svagt.[3]

En Overdaadighed, som kun de mere velstillede tillod sig, var at brænde Lys. Disse lavedes i Hjemmet, Talglysene gerne ved de store Efteraarsslagtninger. Paa Slotte og Herregaarde kunde medgaa betydelige Masser af alt Tilbehør, som derfor ofte paalignedes Bønderne at svare i aarlig Afgift. I Sønder-Vallingrød ved Tølløse f. Eks. maatte i Peder Oxes Tid hver Bonde levere aarlig til Gaarden et Nøgle Lysegarn.[4] Samme Afgift forekom hyppigt i Skaane. Paa Malmøhus forbrugtes i Aaret 1541 ikke mindre end 102 Pund Lysegarn.[5] Man faar et Indtryk af denne Lysetilvirkning i Hjemmet og Tilbøjeligheden til at hemme overdrevent Forbrug, naar man ser Enkedronning Sophie straks ved Overtagelsen af sit Livgeding bevilge sine Lensmænd levende Kvæg i Stedet for Okse- og Faarekød, mod at de saa fremtidigt holdt sig selv med Lys.[6]

Talglysene var af forskellig Godhed. I Sverig skelnede man mellem tre Slags: Herrelys, Fogedlys(?) og Svendelys.[7] I Danmark deltes de i «store Lys», der var støbte i Form, og «smaa Lys», der vistnok svarede til, hvad en senere Tid kaldte: «Praase», hvis Tillavning kun bestod i at dyppe Lysegarnet i Talg.

Vokslys gjaldt naturligvis for endnu finere. Oprindeligt var Brugen heraf vistnok kommen til Norden med Kristendommen, ved hvis Gudstjeneste og Optog Vokslys jo spillede saa betydelig en Rolle. Fra Kirken bredte Skikken sig videre til Hofferne og den rigere Adel. Hjemmets Bistader skaffede let det

fornødne Voks, og snart var det blot Navnet Kerte (*ceratus* = af Voks), der mindede om den fremmede Oprindelse. Middelalderen igennem synes dog Brugen af Kerter, trods den forholdsvise Lethed, hvormed det nødvendige lod sig skaffe, at have indskrænket sig mest til festlige Lejligheder. Til al Anvendelse af Voks, hvad enten det saa var som Alterlys, Festlys, ved Forsegling, til Jordelagen eller ved Ligtog, knyttede sig for hin Tid Begrebet om noget særligt højtideligt.

Reformationens Indførelse ændrede ikke væsentligt dette Forhold. De mange smaa Altere med deres Vokslys afskaffedes vel, men disse bares fremdeles foran Kisten ved Begravelser, medens de til daglig selv hos velstaaende erstattedes af Talglys.

Grunden til, at Vokslysene hos rige ikke helt fortrængte Talglysene, laa i deres egen Ufuldkommenhed. Man forstod nemlig endnu ikke at forfærdige dem saaledes, at Tanden fortæredes af sig selv, alt imedens Vokset nærede Flammen. De trængte som Talglys til stadigt at pudses. Denne Grundmangel selv ved den ypperste Belysning blev følelig paa mange Maader.

Først og fremmest medførte den, at der maatte være Mandskab til at passe dem. De skulde «snydes», som Datiden kaldte det, et Udtryk, der enten skriver sig fra, at det ansaas for fint hertil at anvende en Kniv (snide = skære) eller vel snarere var laant fra Næsens Betjening. Først i det følgende Aarhundrede begyndte dette Udtryk at afløses af «at pudses», en Betegnelse, der lige saa lidt som dens Forgænger og de andre herhenhørende «at tages ved Næsen», «at holde Lyset» o. s. v. undgik Bibetydningen: at blive bedragen.

Til daglig foregik Pudsningen paa den Maade, at den nærmeste — ved Maaltidet en af de opvartende Drenge — løftede Lyset fra Bordet og med to Fingre afkneb den forkullede Tande. «Det afpudsede skal Du enten straks stikke ned i Sand eller træde ud med Foden, at det ikke skal ligge og ose», hedder det i Leveregler for Skoledrenge.[1] Endnu i Aaret 1629 kunde der i et Opbyggelsesskrift bruges følgende Billede: «Hvo som afsnyder og pudser et Lys med sine Fingre, han smitter og brænder sig selv visseligen, og Lyset brænder deraf des klarere og bedre», ligesaa bliver Menneskenes Rygte bedre efter at være antastet.[2] Hvor det gik finere til, anvendtes dog Kniv. En Italiener, der i Tiden mellem 1625 og 1629 har været i Danmark, omtaler ikke uden Forbavselse «en overordentlig net Skik», som han spottende

kalder det, der endnu var i Brug hos Hertugen af Gottorp: «Naar Lysene under Aftensmaaltidet begynder at brænde dunkelt, saa tager blot en Page en af Bordknivene, spytter paa den, væder Fingrene paa samme Vis, løfter Lysestagen i Vejret og pudser Lyset med Kniv og Fingre, sætter Lysestagen ned igen og lægger Kniven paa sin Plads. Alt dette gøres i Hertugens Nærværelse».[1]

Var det saaledes Skik ved det hertugelige Hof endnu Aar 1625, tør man uden Tvivl slutte, at Brugen af Lysesaks i det 16de Aarhundrede ikke har været synderlig udbredt i Norden. Ganske vist omtales saadanne Redskaber, men selve deres kostbare Udstyr i Forbindelse med deres sjældne Forekomst synes at tyde paa, at de mest har været til Stads. Peder Oxe efterlod sig en af Sølv og en sølvforgyldt.[2] Den unge Christian den Fjerde lod Aar 1589 forfærdige tre sølvforgyldte à tolv Lod Stykket til sit eget Brug.[3] Aaret efter skænkede han sin lille Broder Ulrik, der skulde udstyres til Ophold i Udlandet, et pragtfuldt Sølvservice paa over 2000 Lod Sølv, hvoriblandt to Lysestager og en Lysesaks paa 30 Lod.[4] En af de ældste Lysesakse til kirkeligt Brug, der endnu er bevaret, er vistnok den, der findes i Maribo Kirke; den er af Malm og bærer Indskriften: Maribo Kloster 1620.[5]

Den gammeldags Maade at opnaa en stærkere Belysning end den, der udgik fra Alternes eller Bordets Lys i Stager, bestod i at levende- og mangfoldiggøre disse ved overalt at anbringe Svende med Fakler eller Kerter. Opstillede i behørigt Antal ikke blot paa Gulv men rundt om i Pulpiturer og paa Gallerier, maatte de kunne frembringe en ikke ringe Virkning, og hver enkelt af dem havde jo i den Haand, der var fri, en naturlig Lysesaks. Men Ulempen var, at der til saadan Opstilling krævedes et meget betydeligt Mandskab, større end de fleste kunde raade over. Det var da kun Konger og de aller rigeste, der kunde tillade sig en saadan Overdaadighed. I det 16de Aarhundrede træffer vi den endnu af og til anvendt. Christian den Tredie lod saaledes ved en Fest Aar 1547 Koldinghus oplyse paa gammeldags Vis og forskrev ikke mindre end 800 «Tortidsler» *(torticilla)* eller «Stagelys» dertil. Til et Fastelavnsgilde paa Nyborg Slot 1560 bestilte Frederik den Anden tusinde lignende Stager.[6]

Dette vidtløftige Tilbehør af Fakkelbærere kunde paa en

nem Maade spares, naar man anbragte Lysene under Loftet i Lysekroner. Vel lod disse sig ikke hisse ned til Pudsning af Lysene, saa ofte ønskeligt var; den nødvendige Følge maatte blive, at Tanden osede og Vokset dryppede ned paa Gulvet. Men Tiden var ikke forvænt i saa Henseende. Talglysene til daglig osede jo ogsaa, og Røgen og Lugten fra viftende Fakler var sikkert værre end den fra Vokslys. Lysekroner var altsaa alligevel at foretrække.

Hele Aarhundredet igennem hører vi derfor ogsaa Tale om dem. Aar 1514 nævnes saaledes en Lysekrone tilhørende Sadelmagerlavet i København.[1] Paa Lindholm fandtes Aar 1534 «en med seks Piber»;[2] Knud Rud opgiver at have mistet under Grevefejden seks af Jærn og to af Messing;[3] til en Kammertjeners Bryllup paa Odense Raadhus lod Frederik den Anden laane to Lysekroner fra Svendborg, en fra Kerteminde og en fra Assens.[4] Peder Oxe efterlod sig to store og en lille af Messing,[5] Albert Oxe en stor af Messing med tolv Piber.[6] Lignende anskaffedes til Kronborg,[7] Aar 1608 købte Christian den Fjerde en Lysekrone med et Sejrværk i.[8] o. s. v. o. s. v.

Hvor pragtfuldt de end kan have været udstyrede, og hvor rigeligt der end ved enkelte, festlige Lejligheder kan være blevet gjort Brug af Vokslys — vi hører Tale om Bestillinger til kongelige Slotte paa tre-, fire- til femhundrede Pund Voks ad Gangen[9] — saa var og blev dog selv den bedste Belysning efter Nutidsbegreber mangelfuld med dens skiftende Skær, dens Osen og Voksdryp. Man kendte imidlertid ikke bedre. Det var rene Undtagelser, der som f. Eks. Henrik Ranzau kunde falde paa den overforfinede Paastand, at Osen af almindelige Vokslys var meget skadelig for Sundheden, hvorfor man burde i det mindste til Brug i Soveværelser om Natten have Lys af særlig renset Voks, der gav mindre Os.[10]

Derimod skulde det synes, at man kun behøvede at have overværet én af Datidens Aftenfester med dens forholdsvis rige Belysning for at faa et pinligt Indtryk af, hvor mørkt og trist man dog havde det til daglig. Men intet tyder paa, at dette er gaaet op for Datiden. Den skarpe Adskillelse mellem Fest og Hverdag vedblev fremdeles. To Enkelt-Lysestager ansaas endnu for et kongeligt Udstyr,[11] og selv i meget velhavende Forhold nøjedes man med et Talglys. Det er i saa Henseende oplysende at sammenligne det nordiske Forbrug med fremmede Forhold.

Tre schlesiske Adelsmænd, der i Aaret 1628 med deres seks Tjenere opholdt sig paa Malmøhus i ni Maaneder som kongelige Gæster, brændte i denne Tid paa deres Kamre ialt 560 Pund Talglys,[1] medens der f. Eks. 1572 sammesteds til hele det vidtløftige Slots Belysning Aaret igennem blev, baade af Lensmanden, hans Svende og af al Slottets øvrige Betjening tilsammen, ikkun brugt 650 Pund.[2] Hos den fattigere Befolkning veg jo som før omtalt endog Talgpraasen eller Tranlampen for en «Tyripind», der kun tændtes ved Ovnens Gløder i de faa Øjeblikke, det gjordes fornødent. Hvor sligt fandt Sted, ophørte al Tale om Belysning, Mørket maatte siges at være Herre, fra den Stund det faldt paa.

Følgerne af denne Mørkets Overmagt til daglig blev i dobbelt Henseende afgørende.

For det første standsede al Virksomhed, saa snart Dagslyset veg. Kvinderne kunde vel endnu gribe til en eller anden huslig Syssel, der ikke krævede synderlig Belysning, saa at de i det mindste ikke syntes ledige; men for Mændenes Vedkommende var saa godt som alt Arbejde afskaaret. Aandelig Adspredelse, Avislæsning eller anden slig Underholdning kendte Tiden ikke. Selv saa ringe en Erstatning for Virksomhed som Tobaksrygning var endnu ubekendt. Forbindelse med Omverdenen i Form af ankomne Rejsende eller Gæster, der kunde udspørges; Nyt, om det saa kun var usande Rygter, vankede ikke hver Dag. Indbyrdes var man selvfølgelig forlængst udtalt. Der var da intet andet tilbage end at døse paa Bænken eller — i Byerne — at liste sig hen til ligestemte Sjæle. Ene eller i Selskab blev Maalet altid et og samme: ved Ølkandens Hjælp at drukne eller dog bedøve den kvælende Kedsomhed.

Den anden Følge af Mørkets Overmagt blev en stærk Mørkerædsel og tilsvarende Hang til Overtro. Der er en inderlig Forbindelse mellem den rent ydre og den aandelige Oplysning. Hvor hin svigter, hvor man fra Solnedgang ubønhørligt er prisgiven Mulmet, uden Evne til paa egen Haand hurtigt at skaffe Lys, dèr kues Sindet nødvendigvis til Tro paa Mørkets Magter. Den, der fandt paa at dyppe Tyristikken i Svovl og Fosfor, saa at man, selv om Arnens Ild var slukt, blot ved at stryge slig

en Svovlstik i et Nu kunde fremlokke lys Lue, gav derfor, uden maaske at ane det, ogsaa den aandelige Oplysning et mægtigt Stød fremad. Men om denne Opfindelse var der i det 16de Aarhundrede endnu ikke Tale. Først i en langt nyere Tid indførtes Tændstikker.

Hvad der imidlertid gav Forholdene i det 16de Aarhundrede et eget Præg, var et Sammentræf af Omstændigheder, der i Forening omdannede denne Mørkerædsel og Overtro til en uhyggelig Plet i vor Aandsudviklings Historie. Alt fra Oldtiden havde Troen paa Trolde, Vætter, Underjordiske, Elverfolk, Havfruer, Nøkker, Nisser o. s. v. udformet sig. Da disse Væsner ikke hørte til Lysets Rige, maatte de antages at staa under Mørkets Fyrste. Men selve denne deres Øverste var i Løbet af Middelalderen sunken i den almindelige Agtelse. Vel kunde hver enkelt grue for Nattens Rædsler; men Kirken selv frygtede ikke. Djævelen var jo én Gang for alle overvunden og besejredes bestandigt paany, hver Gang en af Kirkens Tjenere i Messen gentog det himmelske Offer. Under saadanne Omstændigheder sank han da ned til en halvt latterlig Figur. Lystige Historier om den dumme Djævel, om Fanden, der blev narret, bredte sig blandt Mængden. Ikke blot Kirken var til det sidste i Stand til at narre ham for en Sjæl, men selv en forslagen Lægmand syntes nok til at tage ham ved Næsen.

Saaledes stod Sagerne, da Reformationen indførtes i Norden. Forandringen maatte naturligt føles som et Brud med Fortiden, Kirkens Magt gled fra Rom over i den verdslige Øvrigheds Hænder. Uøvet men ivrig holdt denne straks Rettroenheds Mønstring; i Kamp maatte den tjene sine Sporer. Og Fjenden var tydelig nok, det var ikke blot Papisterne, det var Djævelen selv, ham som Reformatorerne i deres Iver saa ofte havde malet paa Væggen. Lyslevende stod han der i al sin Vælde. Thi det var gaaet ham som hans Modsætning. Ligesom Kristus i Protestanternes Øjne ikke længer var den Spæde paa Himmeldronningens Arm, men var vokset til Frelseren paa Korset, saaledes var Djævelen heller ikke mere den dumme Djævel, han var Kristi Modstander, Herren over Mørkets Magter. Og han slap alle disse Magter løs. Som tusinde Katteøjne i Mørke gnistrede det nu fra hver en Kirkens Krog, mens Øvrigheden fra Alteret, opskræmt men nidkær, i Blinde svang det Sværd, som den ikke bar forgæves.

Denne ophidsede Stemning tog stadig til i de første Aartier.

Medens Frygten for alt det gammeldags Troldtøj ikke synes at være undergaaet nogen væsentlig Forandring, eller vel snarest er traadt noget i Skygge, uddannedes der en vidtløftig Lære om Djævelen og hans Medhjælpere. Det vrimlede af disse Smaadjævle ligesom med Fluer paa en Sommerdag, ja — som Peder Palladius og efter ham Hofprædikant Hans Lauritzøn udtrykte det —: «de var utallige som Solegran».[1] I Tyskland, hvor den samme Bevægelse var til Stede, og grundig Kundskab altid har været i Yndest, naaede en Teolog til bestemt at kunne angive deres Tal. Der fandtes ialt: 2 Trillioner, 665 Billioner, 866 Millioner, 746 Tusinde, 664 Smaadjævle.[2]

Djævelens Virksomhed var af dobbelt Art. Dels besatte han — enten selv eller ved sine Medhjælpere — et Menneske, som da blev pint og plaget til det yderste. Dels overlod han enhver, der vilde gaa i Pagt med ham, en lille Djævel til Afbenyttelse.

Mod den første Art af Virksomhed kunde Øvrigheden kun i ringe Grad skride ind. Det eneste Middel, der stod til dens Raadighed, var ved Straffe at hindre eller dog formindske Djævlebesættelsernes hyppigste Anledning: utilbørlig Banden og Sværgen. Hvis vi tør tro Biskop Peder Palladius — der dog, opskræmt som han var, og anende Djævelens Anslag overalt, ikke er noget fuldt paalideligt Vidne — var Lysten til at bande vokset i en mærkelig Grad i Tyskland og Norden efter Reformationens Indførelse. Man havde saaledes en egen Ed for hver af Kristi Legemsdele, svor ved hvert fjerde, femte Ord og anvendte hyppigt Dobbelted, idet man foruden «Guds Død», der for Nemheds Skyld udtaltes som: «Stø» anbragte en Forbandelse i Djævelens Navn i Flugt hermed.[4] Øvrigheden søgte efter Evne at hemme dette Uvæsen. Hvo der f. Eks. ombord paa Flaaden bandede eller blot nævnede Djævelens Navn, naar Skibet var under Sejl, skulde efter Datidens Skibsartikler bindes til Masten og uden al Naade piskes af Mestermanden.[4] Til lignende Straf var de kongelige Drabanter og andre Krigsfolk hjemfaldne, selv om de blot svor ved Kristi Vunder eller Død.[5] I Sverige skulde ifølge Erik den Fjortendes Hofordning enhver, der grebes i at vanhædre Guds Navn ved at sværge, første Gang straffes ved «at ligge en Nat udi Taarnet eller Kisten» og i Gentagelsestilfælde forvises Kongens Gaard. Den, der hørte det og fortav det, skulde være lignende Straf undergiven.[6] For ogsaa at bidrage sit til

Hjælp mod den fælles Fare udgav Biskop Peder Palladius et Par Flyveskrifter, et paa Latin og et paa Dansk, hvori han indtrængende advarede sine Landsmænd mod Satans nyeste Snedighed: at lokke Folk til at bande og derpaa opfylde det i Eden udtalte Ønske.[1]

Det mest bekendte Eksempel paa Djævlebesættelse hidført ved Banden er Hans Skram, en Bonde i Farringløse ved Ringsted. Han havde svoret som saa: «Gid jeg drikke en Djævel i mig for hver Taar i denne Skaal Øl, hvis» o. s. v., og ganske rigtig var saa Djævelen faret i ham og havde gjort hans Underkrop lam. At her forelaa mere end en almindelig Sygdom fremgik noksom af, at de onde Gæster, der holdt ham besat, ikke kunde taale at høre en Bøn. Naar han selv vilde bede, foldedes Tungen sammen, saa at han maatte bide sig i den. Og læste andre Fadervor for ham, «slog han Hænderne sammen, skraalede, saa at man kunde høre det Byen over, medens Øjnene var røde som Ild, Munden vrænget op til hans Øren og han gabede saa, at Du maatte stoppe begge dine Næver i hans Hals». At Antallet af Djævlene i ham uden Tvivl beløb sig til Skokketal, følte Biskop Palladius sig overtydet om, da den Besatte sagde til ham: «Peder! det kriller og mylrer i mine Ben og mine Laar, som om der var tusinde Spurve i dem». Det synes, som om denne Flok har været selv Peder Palladius for mægtig. Forgæves holdt han i Almuens Nærværelse Bøn i den Syges Hus; forgæves blev der lidt efter lidt bedet for ham i halvtredie Hundrede Sognekirker. Da der længere Tid efter tales om ham paany, er det fremdeles som en af Djævelen plaget, et afskrækkende Eksempel, hvem kun Taalmodighed kunde anbefales.[2]

Som Eksempel paa en Djævlebesættelse, til hvilken der ikke forelaa nogen ydre paaviselig Grund i Form af Sværgen og Banden eller lignende, kan nævnes Mette Hardenberg, der var gift med Rigsraad Præben Gyldenstjerne og altsaa baade ved Fødsel og Giftermaal knyttet til Landets fornemste Slægter. Hun har i Forening med sin Mand afgivet en skriftlig Erklæring om, hvad der hændte hende. Ifølge denne Bekendelse forulejligedes hun i Aaret 1597 meget af Djævelen. Han fulgte hende mere end seks Uger og blev stedse hos hende, slog og drog hende, naar hun nævnede Gud, saa at hendes Krop sad i et blodigt Kød. «Item har han slaget hendes Median og Lungeaare, saa at hendes Ærmer er løbne fulde af Blod, og var nær løben hende ihjel, des-

uden har han og stukket hende i hendes Skinneben, saa at de sidder endnu i Ribler og Saar».

Endelig forbarmede dog Gud sig over hende, og en Nat kom det hende for, at hun blot skulde staa op og gaa til Vallø til det saakaldte Tornekammer, saa skulde hun blive frelst. Den næste Dag vandrede hun da paa sin Fod til Vallø, som laa tre Mil fra hendes Gaard, og skønt mange godt Folk agede samme Vej, blev hun dog standhaftig ved at gaa. Men Djævelen fulgte med, hun kunde bestandig se ham løbe paa Vejen og hoppe over Gærder og Bække. Dog viste sig denne Gang ogsaa en Engel, der ledsagede hende paa den anden Side af Vejen.

Da hun kom til Vallø, gik hun ind i Tornekamret, og en Mængde Folk, som samledes udenfor Døren, hørte grangivelig, hvorledes den Onde disputerede med hende, men hun talede imod ham af Skriften. Saa hjalp da Gud hende, Djævelen viste sig ikke mere. Den næste Dag kunde hun drage fra Vallø og «blev snart atter smuk sund og tilpas. Den Kæp, hun havde i sin Haand dèr hun gik til Vallø, har hun lagt i Tornekamret og ladet den dèr blive liggende».

I Slutningen af denne mærkelige Bekendelse hedder det, at saa vel Mette Hardenberg som hendes Mand, Præben Gyldenstjerne, bevidner Sandheden heraf, «endog hun gider ikke gerne talt derom som han; men han vil ikke dølge det, men siger, at han vil have det ud paa Tryk».[1] Denne hans Iver i Forbindelse med begges høje Samfundsstilling er vistnok Grunden til, at dette Tilfælde er blevet bekendt fremfor mange andre maaske langt farligere. Hvor talrige de har været og hvor haardt Djævelen har plaget Datiden, faar man det bedste Begreb om ved at se, hvilke yderligere Forholdsregler Biskop Palladius saa sig nødsaget til at gaa ind paa. Overløben af Lidende tillod han, at man henvendte sig ogsaa til almindelige Djævlemanere, dog at Provsten i Herredet først gennemlæste Manings-Ordene, at der ikke skulde findes noget ugudeligt deri. Til Brug for Præster samlede han selv en Række Skriftsteder, der burde anvendes i Forbindelse med «en fastende Bøn» og den kirkelige Besværgelsesformular. Det Sprog, hvori Præsten tiltalte Djævelen, var ligegyldigt, Dansk eller Latin, som vedkommende selv fandt for godt. Dog advarede Palladius dem bestemt mod at tale Hebraisk, med mindre de virkelig var Sproget mægtige, da de

ellers herved stemplede sig selv som Gække og Djævelen let kunde opdage sligt.[1]

Folk i Almindelighed tyede dog kun i værste Fald til Præster og Manere. Til dagligt Hold nøjedes man med Husraad. Blandt disse var Korsets Tegn, der ogsaa anbefaledes af Gejstligheden, Salt og Brød samt en «Korshvid» de almindeligste. Korsets Tegn skulde gøres for Brystet Morgen og Aften og desuden hver Gang noget overordentligt viste sig; om denne Skik minder endnu Udtrykket: «at korse sig over noget» og «Kors bevares!» [bevare os]. Salt og Brød, det rensende og nærende, hvormed Herren havde betegnet sine Apostles Hverv (Verdens Salt) og i Nadveren endog sit eget Legeme, ansaas med Grund for et af de virksomste Midler mod Djævelen. Det bragtes først til Huse i det nye Hjem, anvendtes som afværgende Middel ved mange Lejligheder og gav saavel et Løfte som en Maning bindende Kraft.[2] Som alt sligt lod det sig imidlertid ogsaa misbruge og benyttedes med samme Held af Ugudelige til at tvinge Djævelen til at give Møde.[3] Børnelegen «Salt og Brød», oprindelig vistnok en middelalderlig kaad Spot over Djævlemaning, udført ved Jul eller Fastelavn, naar man ret slog Gækken løs, er nu et sidste afbleget Minde i Norden om denne Salt og Brøds tidligere Betydning. En «Korshvid» endelig antoges at virke, hvad enten man bar den paa sig eller gravede den ned f. Eks. under en Sengestolpe eller under Arnen. Lige saa virksom, men selvfølgelig paa urette Maade, viste den sig at være, naar man bortkastede den «i Fandens Navn». Som Betegnelsen angiver, var det en Sølvmønt med Kors paa, særlig efterspurgt synes de tyske «Kreutzere» at have været, paa hvilke Korset stod tydeligt præget.[4]

Hvor Djævelens Virksomhed var saa mangeartet og dybtindgribende, maatte det ofte være vanskeligt ja ligefrem umuligt at skelne mellem, hvad der var Guds og hvad Djævelens Værk. Da saaledes f. Eks. i Aaret 1570 den 17de Juni et Stykke kogt Lammekød i Dr. Rasmus Lætus' Køkken med ét blev blodigt, og tre Dage efter en almindelig Steg blev det samme, og det medens Peder Oxe, Kansleren og en Mængde Adelsmænd og Højlærde saa derpaa, ja Gryn blev til Blod og kort efter endog Vand til Blod i Kamstrup ved Roskilde, saa udlagde ganske vist Dr. Niels Hemmingsen sligt som Varsler fra Gud om Straf for udgydt uskyldigt Blod. Men hvad borgede for, at hans Fortolkning var mere paalidelig end den menige Almues, der, da disse Undere

i September Maaned forøgedes med, at Peder Oxes store Lysthus udenfor København faldt ned, paastod, at det var Fanden selv, der havde taget ved det.[1]

Kun én Ting var vis, at det under slig Tingenes Usikkerhed maatte betragtes som en stor Brøde med Forsæt at bibringe Andre falske Begreber. Det var derfor kun velfortjent, naar en Kvinde i Viborg, der søgte at skaffe sig en Ekstrafortjeneste ved at lade sin ti Aars Datter optræde som djævlebesat, blev greben, og Byens Øvrighed fik Befaling af Kongen til uden al Naade at straffe hende «for denne gruelige og forskrækkelige Guds Læstéring».[2]

Den anden Art af Djævelens Virksomhed bestod, som ovenfor omtalt, i Udlaan af Smaadjævle til hvem som helst til slette Formaals Fremme. Dette var ifølge Sagens Natur den, hvorpaa der forekom de talrigeste Eksempler, men ogsaa den, hvor der var mest Mulighed for at komme til Bunds i Sagen, idet her jo altid maatte være en menneskelig Medvider. Her kunde altsaa Øvrigheden skride ind og faa Ram paa de skyldige.

Pagten med Djævelen blev indgaaet ved, at man tre Torsdagaftener i Rad kaldte paa ham og gav sig ham i Vold. Derpaa blev der overladt vedkommende et tjenende Væsen, der betegnes forskelligt: «en ond Kompan», «en Dreng», «en Patron», «en Apostel» o. s. v., men altid skildres paa samme Vis som lille, laadden, «sort og slemmer», og naturligvis var en Djævel af lavere Rang. Navnene paa adskillige af disse er bekendte, saasom: «Smuk», «Skønner», «Blak-Skinneben», «Jeronimus», »Alabast», «Gjelster», «Register», «Raggi», «Rusp», «Ruspian», «Langvinus», «Pil-Hesteko» osv. osv. De var lydige og utroligt hurtige, kunde i et Nu fare til Skaane eller langt ud i Vesterhavet, om Behov gjordes. Vejen til Bloksbjerg tilbagelagdes, selv med deres Hersker paa Ryggen, i Løbet af en kort Stund. Naar de ikke benyttedes, forsvandt de enten ganske eller stod i Mørket som en sort Kat med gnistrende Øjne ved Sengen. Blev man ked heraf og gjorde Korsets Tegn, maatte de vige.[3] Det var maaske denne Evne til at fjærne dem, der fremkaldte den gængse Tro, at endog Djævelen var bange for en Heks. Hertil bemærker dog Peder Palladius: «Det er ikkun Løgn, man siger, at Djævelen skal selv

være ræd for hende, og at han skulde en Tid have givet hende et nyt Par Sko og rakt hende dem paa en lang Stage, for han turde ikke selv være i Færd med den gamle Troldkvinde. Det er ikke uden Løgn. Hvi skulde han ikke turde være i Færd med hende, efterdi en Troldkvinde er Djævelens Mælkedeje, hun malker ham, og han malker hende saa længe, at de malke hen tilsammen i Helvedes Afgrund».[1]

Det, hvortil Smaadjævlene benyttedes, var tilsyneladende et dobbelt Øjemed, dels det uskyldigere at skaffe deres Herre Lykke, dels at tilføje andre ondt. Da imidlertid Lykke aldrig kunde skaffes, uden at den toges fra en anden, var i Virkeligheden begge Maal lige slette.

Et Menneskes Lykke lod sig løsne fra ham ved Hjælp af visse Ceremonier og Besværgelsesformularer. En af disse lød saaledes:

Ild og Arne efter dig rage!
Al din Velfærd fra Dig tage!
I Djævelens Navn![2]

Den fratagne Lykke kunde derpaa deles mellem forskellige. En Troldkvinde i Aalborg, der ofte havde været sammen med en halv Snes andre og delt fratagen Lykke, klager over, at en af disse, Jomfru Christence, altid naar de skiltes «selv beholdt meste Parten af den Lykke, de havde at skifte».[3] Man hører derfor oftere Tale om «Lykke, fratagen for saa og saa mange Aar siden», ja man kan endog træffe retslige Dokumenter, hvori en Person «lader æske sin Lykke igen» fra en anden.[4]

En ganske egen Maade at rane Lykke paa var ved Hjælp af Fingeren af en henrettet Tyv. Man fik herved ikke blot den Afdødes ubrugte Lykke, men Rapsenaturen antoges fremdeles at hæfte ved Fingeren, saa at den kunde skaffe noget af andres med. Slige Tyvefingre var forholdsvis lette at faa ude ved Byens Galge, hvor de talrige Hængte vedblev til Skræmsel at svaje for Vinden indtil de endelig af sig selv blæste ned. Selvfølgelig var det streng Straf underkastet at tage saadanne Fingre; de maatte derfor i Reglen hentes, naar Mørket var faldet paa, helst ved Midnatstide. Hvor hyppigt dette dog skete, faar man et Indtryk af, ved hvad der tilfældigt berettes om to Kvinder i Helsingør. De overbevistes om at have søgt at forbedre deres Handel med Brændevin ved at anbringe en Tyvefinger, omvunden med en

Klud, i Brændevinskrukken. Fingeren havde de skaffet sig ved engang, da Folk sov til Middag, at liste sig op «til Galgen ved Sct. Anna», og der «paa en død gammel Tyvekrop nedfalden under Galgen» at vride den ene Haand af og gemme den i en Sæk Brænde. Da de kom hjem og hver tog sin Finger, viste det sig imidlertid, at de ikke havde været de første, idet to Fingre allerede manglede.[1]

Den uhyggeligste Anvendelse af den betroede Magt var dog til blot at gøre andre Skade, forgøre dem, uden at dette kunde medføre nogen Gavn for en selv. Dette fandt ikke desto mindre overordentlig hyppigt Sted, og utallige var de Tilfælde, hvor Folk blev overbeviste om og straffede for at have begaaet denne Brøde. De Midler, der anvendtes, var meget forskellige. Et Par Knive overkors, Haar eller Negle af den paagældende, Vinduesbly, Voks af Kirkelys, et Baand med Knuder, en Klud med en Uldtot, lidt Hvidløg og Timian,[2] ethvert af disse Midler og mange andre var nok til, rettelig brugt, ikke at forfejle sin Virkning. Derfor var det ogsaa mere end tilstrækkeligt Bevis, da en Troldkvinde stod for Retten i Bergen og Byfogden drog Hovedklædet af hende, at det viste sig, at hun bar «om Hovedet et Baand med tre Knuder, hvori var Haar, Jord og anden Trolddom».[3]

Stundom, men langtfra altid, lystes der en hemmelig Forbandelse tillige, som da to Kvinder i Kornerup Aar 1549 forgjorde Laurits Fynbo ved at tage en Urt og læse over den: «Jeg binder dit Hjerte, Laurits Fynbo ved dette Baand, dit Legeme og alle dine Lemmer og Indvolde, din Lykke og al din Velfærd med dette Baand, ligesom Vorherre han bandt Djævelen med de haarde Stenrødder til evig Tid», hvorpaa de kastede Urten over Laden ind i Laurits Fynbos Gaard, saa at han blev syg tre Dage efter.[4] Hyppigt var det nok blot at udtale det onde Ønske, som da f. Eks. gamle Gertrud i Ribe, hvem en Pige nægtede Mad, svarede idet hun gik: «Dine egne Kanuter kan Du ellers nok give til, Du skal engang faa Skam derfor». Og ganske rigtig, otte Dage efter maatte Pigen gaa til Bartskæreren med sin Finger, der var bleven daarlig, og han tog et helt Ben ud, saa at et Led gik af den.[5] Eller i Aalborg, hvor Jomfru Christence lovede Søren Jensen en Ulykke paa sin Mund for hvad han havde sagt om hende; og samme Dag, som han sad paa et Bislag, kom der en ung Karl, «der var Kopsætter», løbende imod ham, skar ham tværs over Munden og fór videre.[6] Eller i Hel-

singør, hvor Anne Landsknægts ønskede Morten Bolleby at tære saa mange Penge paa sin Sotteseng, som han havde tjent paa den Fjerding Smør, hvormed han bedrog hende; og kort efter slog Peder Vægter ham i Hovedet, saa at han længe maatte ligge syg paa Jacob Kandestøbers Loft.[1]

Alle saadanne heftige Udbrud medførte dog i det mindste den Fordel, at Forbindelsen mellem Aarsag og Virkning her var let at paapege, saa at den skyldige, der var kommen til at røbe sit Forhold til Djævelen, hurtigt kunde blive brændt. Selv i temmelig vanskelige Tilfælde lykkedes det ved Hjælp af slige Blottelser at faa Sandheden for en Dag. Som et Eksempel blandt flere kan anføres en Begivenhed i Helsingør. I November 1581 traf Bødlen her paa en Ølbod sammen med en gammel Kvinde, Kirstine Jep Brænders. Hun var i Færd med at bede en Bonde, der sad derinde, om Forlov til at køre med. Bødlen afbrød dem ved at sige til hende: «Du kan tro, han skal faa Dig op at køre». Hvortil hun svarede: «Han maa køre Fanden og Dig med». — «Fanden køre Dig selv!» udbrød Bødlen og slog hende over Armen med et Piskeskaft. Grædende løb hun da ud, men sagde i Døren: «Du skal komme til at svie saa længe paa Din Arm, som jeg svier paa min».

Nogen Tid efter stod Bødlen i sin Dør. Et Svin kom forbi paa Gaden, og han tog en Sten for at kaste efter det, men idet han kastede, brødes Benet i hans Overarm. Han mødte da paa Raadhuset med Armen i Bind, klagede over sin Vanførhed og sigtede Kirstine Jep Brænders som den skyldige, idet hun havde lovet ham saadan Ulykke. Han var dog ikke mere vanfør, end at han kunde udføre sine Embedsforretninger: fængsle en Fyr, der med Vold vilde skaffe sig og en løsagtig Kvinde Nattelogi i hans Hus, behørigt kagstryge otte Kvinder paa Torvet for Utugt o. s. v. o. s. v. Men et halvt Aar senere skulde han paa «Sletten» henrette en Kvinde, der havde staaet i utilladeligt Forhold til sin Svoger. Ved første Hug saarede han hende kun lidt i Halsen, endnu en fem, seks Gange huggede han forkért, hun skreg fremdeles, saa kastede han Rettersværdet og satte afsted i Løb over Grøfter og Gærder, men Mængden efter ham og sønderrev ham.

Da Bødlen var omkommen saa ynkeligt, mødte hans Enke paa Raadhuset i Helsingør og anklagede Kirstine som den egentlig skyldige i hendes Mands Død. Kirstine flygtede bort for at undgaa Faren, men forgæves, det gav blot Anledning til, at endnu

værre Ting kom op om hende. Saaledes oplystes det blandt andet, at hun en Gang, da Peder Christensen stod i en Stue, var kommen derind og havde taget ham om Halsen; men han var bleven vred og havde slaaet hende i Næse og Mund, saa at det blødte, og siden havde han bedt hendes Mand holde hende fra, hvor han var. Kort efter blev Peder Christensen syg, saa at han tabte baade Syn og Mæle og maatte til Bartskjær i Søborg. Men hvo, der havde voldt ham den Sygdom, fremgik noksom af, at Kirstine Brænders sad med sin Datter og en anden Kvinde ved Vejen udenfor Lundehave, baade da han kørte til Søborg, og om Tirsdagen, da han kom tilbage. Bartskæreren i Søborg afgav ogsaa den Erklæring, at det var Kirstine, «der havde gjort ham det, han havde», ligesom Christoffer Slagter kunde bevidne, at han saa, hun sad derude ved Vejen, da de kom fra Søborg. Fremdeles oplystes det, at hun en Gang var kommen ind til en Bartskjær, og da hun dér traf Skolemesteren, havde hun «talet Latine» med ham, man kunde tydeligt høre hende sige baade «ita» og «non». I berettiget Harme havde da Bartskæreren vist hende ud, men hun havde lovet ham brune Nødder, og nogen Tid efter fik han en Hob Knuder paa sit Liv og blev meget ilde faren.

Havde man yderligere Vidnesbyrd behov! Kom saa hertil Bekendelser fra et Par om, at de ved hendes Kure var blevne helbredede, var Sagen klar nok, ingen uden Djævelen kunde have forlenet hende med denne Magt, og med fuld Føje blev hun derfor brændt.[1]

Et ganske eget Middel til at forgøre med, vanskeligt at opdage, kraftigt virkende fremfor noget, var et Voksbarn. Det var en Dukke af Voks, opkaldt med dens Navn, hvem man ønskede at tilføje ondt. Det Voksbarn f. Eks., der anvendtes til at forgøre Fru Anna Bilde paa Nakkebølle, saa at hun aldrig mere blev karsk og alle hendes femten Børn døde, var lavet af en Voksstabel, næsten en halv Alen langt, naturligvis opkaldt Anna, og blev baaret i 40 Uger af Jomfru Christence Kruckov, skjult under den højre Arm. Hvad det særligt gjaldt om, var at faa Voksbarnet rettelig døbt, hvortil der naturligvis krævedes, at en Præst maatte være med i Komplottet. Om et Voksbarn, der Aar 1543 bragtes fra Sjælland til Skaane, bevidnes det, at saa vidt vedkommende vidste, havde Præsten, Hr. Joachim i Skaane, kristnet det.[2] Om det Voksbarn, som Jomfru Christence bar

under Armen, blev der afgivet den Bekendelse, at da det var fuldbaarent, førtes det til Altret i Aastrup Kirke, hvor en Kvinde bar det, Præsten Hr. Mads døbte det, og hele Følget ofrede, ganske som ved en almindelig Daab. Senere, paa en Fredag, samledes man atter i Kirken, Præsten og fem Kvinder i Forening satte Voksbarnet ned i Anna Bildes Kirkestol som i en Grav med de Ord: «Nu sætte vi al Fru Annas Lykke og Velfærd ned».[1] — For at ikke Præster meget mod deres Vilje skulde blive delagtige i saadan Ugudelighed, blev det gentagne Gange paa Landemoder paalagt dem ved Barnedaab altid at blotte Barnet enten helt eller dog til Lænderne, saa at de kunde overbevise sig om, hvorvidt det var et rigtigt Barn eller et Voksbarn.[2]

Ved alle hidtil anførte Tilfælde kunde der ikke være nogen Tvivl om, at det slette Formaal fremmedes ved Djævelens personlige Indgriben. Men hvad skulde man dømme, hvor der ikke laa nogen ond Hensigt til Grund, hvor Midlet syntes uskyldigt, og det, der opnaaedes, kun virkede Gavn. Et prøvet Middel mod Tandpine f. Eks. som dette at signe Tanden med følgende Ord:

Præst læser Læst over Sten,
Orm æder Tand til Ben.
Gud og den hellige Læst
Fri den slemme Gæst
I Navn Gud Faders og Gud Søns og Gud den Helligaands![3]

det kunde dog umuligt have med den Onde at gøre. Eller et Husraad som dette, at læse:

Mari gik ad Veje
Der kom de tre Maje,
Og vor Herre Jesus Krist,
Og Sct. Hans Evangelist,
Melchior, Jesper, Baltzer.
Jesus, Maria, Anna,
I Navn Faders, Søns og Helligaands.[4]

hvorledes skulde det kunne gøre Skade? Hvis sligt medførte Pagt med Djævelen, saa havde over det halve Land gjort sig skyldig i denne Synd. Thi Alverden tyede til saadanne Midler, og det ikke blot Almuen paa Landet, der lod læse over sig mod Gigt

og andet og lod sine Kreaturer signe mod Forgørelse, men selv de højest stillede var med. For blot at nævne et Par Tilfælde, saa lod f. Eks. Jacob Sparre sig signe af «Hellig Ludse», hver Gang han skulde til Landsting, og da han en Gang to Dage i Rad forgæves havde jaget i sin Raahave, lod han hende gaa langs Hegnet og slaa hver Stolpe med en Kvist og signe den; og ganske rigtig skød han to Dyr i Raahaven inden Aften.[1] Sigvard Grubbe fortæller i sin Dagbog fra en Rejse i Sverige: Overnattede vi i Aaby hos Præsten Hr. Hans, og her fik jeg fat i en «Hestebottere», som med et Par Ord helbredte min Hest, der var bleven temmelig halt, da vi drog gennem Hulvejen.[2]

Men alt saadant var alligevel, hvo der saa gjorde sig skyldig deri, den uforsvarligste Letsindighed. Djævelen var tilstede ved hvert af disse Foretagender og lod sig ligesaa lidt skræmme af et Kors som af Jesu Navn nævnet i en Remse, som maaske «Djævelen selv eller en Munk»,[3] — hvad der omtrent kunde komme ud paa ét — havde sat i Omløb. Kirken dømte ogsaa klart nok herom. I Fyn blev saaledes Aar 1568 Mikkel Degn i Rørup og 1575 Hans Degn bandsatte paa Grund af deres Signen.[4] Paa Sjælland blev Aar 1573 Præsten Jacob Andersen i Jørlunde afsat fra sit Embede og sat i Fængsel i Sorø paa Grund af hans «Signelser og anden Djævelskab».[5] I Stavanger maatte Aar 1584 Jacob Jonson staa aabenbar Skrifte for hans Læsning mod Gigt m. m. og maatte under Livsstraf love aldrig at bruge saadan Forfængelighed tiere.[6] Og i Peder Palladius' fyndige Sprog lyder Omtalen af Kvinder, der signe og helbrede Folk og Fæ, saaledes: «En Kostjert med Eddike! Djævelen har hun, saa faar hun og med sin Signelse. Saa faar ogsaa du, om du lader dig eller dit Fæ signe af hende. Vel kan din Ko faa det bedre, som dig tykkes, men din Sjæl fordømmes ind i Helvedes Afgrund med din Signelse. Kvinde, vár din Mund, at du ikke faar en sviende Hale!»[7]

I en Tidsalder, hvor man troede at se Djævelens Indgriben i alle Forhold, maatte denne formentlig kunne eftervises ikke blot i dagligdags Smaating, men i selve de historiske Hovedbegivenheder. Det forholder sig ogsaa saa. Vi skulle her forbigaa, hvad mulig Virkning Erik den Fjortende har frembragt ved

de fire Hekse, som han tog i sin Tjeneste i Krigen mod Danmark,[1] eller hvad Nytte han har haft af den lille Djævel, som han sagdes at have afkøbt en Munk i Frankrig og som indespærret i en Flaske vidste at fortælle ham forud alt, hvad der vilde ske.[2] Vi skulle alene holde os til, hvad der vidnefast lod sig godtgøre, og vælge da som et tydeligt og afgørende Eksempel den dansk-norske Orlogsflaades Forhold i Tidsrummet 1540 til 1590. I Løbet af disse 50 Aar greb Djævelen ikke mindre end tre Gange afgørende ind i Flaadens og derved hele Landets Skæbne.

Første Gang var i Aaret 1543, da Christian den Tredie lod ruste en Flaade paa ikke mindre end 40 Skibe, der under Admiral Mogens Gyldenstjerne skulde først forjage en hollandsk Flaade fra Norges Kyster og derpaa ramme Kejseren føleligt ved at gaa til Holland, stikke Hul paa Digerne og sætte Landet under Vand. Da denne stolte Flaade paa Udvejen ankrede op ved Helsingør, blev Togets Udfald allerede afgjort, idet Gyde Spandemagers og nogle andre Troldkvinder, der var samlede i en Dal udenfor Byen, ved deres Kunster forgjorde den, saa at Sejlene hang slappe og Skibene ikke kunde komme af Stedet. Men Forbandelsen fuldbyrdedes først ret, da Flaaden endelig naaede Zeeland; thi idet den søgte at lægge ind her, blev den bestandigt dreven tilbage og maatte tilsidst formedelst stærk Storm drage hjem med uforrettet Sag. Straks ved Hjemkomsten blev der optaget Forhør og Pinebænken ikke sparet for at faa fuld Klarhed over, hvilke de Personer vare, der havde været med i Dalen ved Helsingør.[3]

Anden Gang var i Aaret 1566 i Slutningen af Juli Maaned, da den danske Flaade efter en Kamp med den svenske kastede Anker ved Visby paa Gotland for at begrave en falden dansk Kaptajn. Forgæves advarede Kommandanten i Visby dem mod den farlige Ankerplads, forgæves havde man «Natten tilforn klarligen hørt ynkelige Raab og Skraal under Skibene i Vandet«. Admiralen var halsstarrig, og Følgen blev, at i den forfærdelige Storm, der opkom om Natten, gik en halv Snes af de største danske Skibe under med Mand og Mus. Denne Ulykke, der greb saa stærkt ind i Danmarks hele Stilling, skyldtes nogle Troldkvinder, der for en ussel Vindings Skyld, for at en Værtinde i København kunde bebolde noget Gods, som en af Kaptajnerne havde givet hende i Forvaring, ikke toge i Betænkning

at bringe en saa forfærdelig Ulykke over Landet. Det var kun en tarvelig Erstatning, at alle de paagældende siden blev brændte.[1]

Tredie Gang endelig var da i Aaret 1589 en dansk Orlogsflaade paa fjorten store Skibe foruden en Mængde smaa, alle under Admiral Peder Munks Befaling, skulde føre Christian den Fjerdes Søster Anna som Brud til Skotland, hvor Jacob den Sjette ventede hende. Flaaden sejlede fra Kronborg den 1ste September; men næppe var den kommen Kattegattet ud, førend den fik uafbrudt Modvind og forfulgtes af stadigt Uheld: Orlogsskibene sprang læk og kunde ikke komme af Stedet, medens Handelsskibe til Spot og Spe sejlede dem forbi baade paa den ene og den anden Led. Tilsidst maatte Flaaden søge norsk Havn; Vinteren stundede til, man blev da dér, Kong Jacob den Sjette maatte selv sejle over for at hente sin Brud, og hun naaede ikke Skotlands Kyst førend den 20de Maj Aaret efter. At her var noget galt paa Færde, kunde enhver sige sig selv, og Sandheden kom da ogsaa for en Dag. Seks Hekse paa Fejø viste sig at være de skyldige. Ved Hjælp af nogle Lerpotter paa et Bord i Karen Vævers Hus havde de opvakt Storm og bragt Flaaden i Forvirring, medens Apostlen «Langvinus», der sendtes afsted efter den i en tom Øltønde, havde besørget Resten, virksomt understøttet af de to Djævle «Smuk» og «Pil-Hestesko», der havde klamret sig om Skibenes Køl. At her ikke var sket en større Ulykke og hele Flaaden efter Bestemmelsen gaaet under, skyldtes ene den Omstændighed, at Karen Vævers havde sin Mand, sin Søn og sin Svoger ombord. For deres Skyld havde hun tre Gange i Jesu Navn bedet de andre om at skaane Flaaden, og da de desuagtet sendte hendes Apostel «Langvinus» afsted, havde hun ved hans Hjemkomst brugt ham til at forpurre deres Plan ved at berede den ene af dem en brat Død.[2]

Ved Siden af saa storartede Virkninger var det næsten forsvindende, hvad der øvedes af lignende Art mod Private, om end mangens Velfærd gik tilgrunde herved. Som da den rige Ole Bager i Odense lagde sig ud med en Heks ved at nægte hendes Datter at ægte en af hans Handelsbetjente, hvorover Heksen heftigt vrededes og lærte sin Datter ved at skvulpe syv Æggeskaller i en Spand Vand at bringe alle de syv Skibe, som Ole Bager just havde i Søen, til at gaa under, saa at af alt Mandskabet kun hendes Elskede alene reddedes.[3]

Men jo voldsommere Djævelens Indgriben var, des klarere

stod ogsaa Øvrighedens Pligt foreskreven: med Ild og Sværd at bekæmpe Ondet. Djævelen selv kunde man ganske vist ikke naa, men vel hans menneskelige Haandlangere. Fremgangsmaaden mod disse var given af Sagens Natur: først maatte de pines til Bekendelse — hvor skulde nemlig en, der var i Pagt med Djævelen, falde paa at tilstaa godvilligt? — og derpaa burde de levende brændes, for at hvert Spor af dem kunde udviskes. Ikke blot almindelig Retfærdighed, men ogsaa Hensynet til de forgjorte krævede dette, da man havde flere Tilstaaelser for, at disse ikke vilde kunne komme til deres Velfærd og Lykke igen, førend alle skyldige havde lidt Døden.[1] En lille Forandring i Rettergangen indførtes i Danmark Aar 1576, da det altfor ofte havde vist sig, at man havde brændt bevisligt uskyldige.[2] Det bestemtes, at enhver Trolddoms Sag herefter skulde indankes for Landstinget og ikke som forhen være færdig med Nævningernes Dom.[3] Men nu som før vedblev man at anvende Pinebænk for at fremtvinge Tilstaaelse. Pinslerne bestod i, at den mistænkte bandtes paa en Stige og «straktes». Om Præsten Hr. Jens Paaske, der uskyldigt anklagedes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, hedder det, at han hang «udstrakt paa en Stige, saa hardt, at hans Lemmer maatte skilles ad», men han vedblev at raabe: Nej! Nej! Jeg vil gerne dø, men uskyldig er jeg.[4] Undertiden synes man at have forøget Pinen ved at vende Stigen om, saa at den fastbundne vendte nedad, eller ved Paasættelsen af Tommelskruer, brændende Spænder, Anbringelse af Bækkener med Gløder under Stigen[5] o. s. v. «Alt dette bekendte «Hellig Ludse», da hun var bunden paa Stigen for Ilden», hedder det om et Forhør.[6] En uhyggelig Betænksomhed var det at afholde Forhøret over en Kvinde midt under hendes Fødselsveer.[7] Dødsdommens Fuldbyrdelse, der maatte anses for en kærkommen Befrielse fra alt videre pinligt Forhør, foregik vistnok i Reglen saaledes, at et Baal optændtes paa Galgebakken, og den dømte, naar Baalet var godt i Brand, kastedes fastbunden paa en Stige ind i Flammerne. I Ribe synes det at have været Skik at fremskynde Døden ved at lade en Pose med Krudt være bunden til Forbryderens Ryg. Dette kunde for saa vidt kaldes en mild Fremgangsmaade, som man ved Kætterbaalene andetsteds plejede at lade den dømte staa bunden paa Baalet og langsomt naas af Flammerne.[8]

Spørge vi om det Omfang, hvori denne Øvrighedens Nid-

kærhed gjorde sig gældende, saa viser Forfølgelsen sig at have taget sit Opsving lige efter Reformationens Indførelse, først i Danmark, lidt senere i Sverige. De tidligste Ofre i Danmark synes at have været Bodil Lauritzes og Karen Grottes, der begge blev brændte i Stege enten Aar 1539 eller 1540.[1] I Sverige brændtes den første Heks 1559.[2] Men med en rivende Fart tiltog saa Ofrenes Antal. I Tiaaret 1560—70 forefaldt der af bekendte Trolddomssager i Danmark følgende: Paa Laaland brændtes en Kvinde for Trolddom, men frifandtes atter ved en Landstingsdom efter sin Død.[3] Rigsraad Iver Krabbe, der døde 1561, viste sig at være forgjort, i hvilken Anledning to Kvinder blev brændte og to Karle, der var flygtede, dømtes til Baalet.[4] Aar 1563 fik Otto Claussøn til Nørholm nogle Troldfolk dømte og Befaling udvirket til at lade en bortrømt pinligt forhøre, der alle havde været med til at forgøre hans Hustru og Børn.[5] Aar 1564 blev nogle Troldkvinder brændte, der havde forgjort Fru Margrethe Valkendorf.[6] Aar 1566 forgjordes den danske Flaade, saa at den strandede paa Gotland; først længe efter opdagedes de skyldige Kvinder og blev brændte.[7] Aar 1567 faldt Jørgen Fyrbøder ned fra Frue Taarn i København af Trolddom forblindet.[8] Samme Aar ægtede en gammel Kone en ung Mand i Nikolaj Kirke, men blev en Ugestid efter overbevist om at være en Heks og tillige med nogle andre Kvinder brændt uden for Byen.[9] Aar 1570 brændtes for Trolddom Jens Degn i Birkerød.[10]

Man vilde uden Tvivl fejle, hvis man med disse enkelte bekendte Tilfælde antog de virkelige Sagers Tal for udtømt. Hvor vi ellers har Datidens Lensregnskaber til vor Raadighed, viser det sig, at der bagved de mærkeligere Tilfælde, der ad anden Vej er komne til vor Kundskab, gaar en bred Strøm af Dødsdomme, der næppe har været synderligt omtalte udenfor den nærmeste Omegn. Et rystende Indtryk af det samme faar man ved at høre Peder Palladius' Kampraab, hvori han glødende af Iver henviser sin Samtid til, hvad der alt er udrettet, og saaledes kommer til at omtale en Mængde Tilfælde, af hvilke ikke et eneste ad anden Vej er naaet til vor Kundskab. Hans Ord, der er skrevne omtrent ved Aarhundredets Midte, lyder saaledes: «Troldkvinderne faar nu deres rette Løn. De kunne nu ikke længer bare sig i denne Evangelii lyse Dag. De faar nu en Verdsens Skam. Af Verden med dem! det er og deres fortjente Løn. Man brændte jo lidt tilforn en Hob af dem udi Malmø, udi Kjøge

og andensteds; og høre vi til, at der sidder atter en Hob greben i Malmø og skulle brændes. Udi Jylland og Smaalandene er man paa Jagt efter dem som efter Ulve, saa der blev nu nylig og brændt paa Als og paa de andre smaa omliggende Lande henved 52 Troldkvinder; den ene røber den anden, saa at de følges ad hen til hin Verden».[1]

At vi her ikke har at gøre med blot Enkeltmands opskræmte Indbildningskraft, men med Angivelser, der virkelig betegner Tilstanden, ses bedst, naar vi sammenligner dem med Tal fra Hekseforfølgelsens Hovedhjem, Tyskland. Her som i Norden var Bevægelsen i Tiltagende Aarhundredet ud. I Slutningen af det 16de Aarhundrede blev der i tysk Lothringen i Løbet af 16 Aar dømt 800 Mennesker fra Livet for Trolddom. En Bisp i Bamberg lod i de to Aar 1622 og 23 ikke mindre end 600 brænde. I Bispedømmet Würzburg brændtes i Aarene 1623—31 ialt 900 Mennesker. En Heksedommer i det Fuldaske roste sig af at have bragt over 700 Mennesker paa Baalet.[2] Først i det 17de Aarhundredes anden Halvdel aftog Forfølgelsen. Sidste Gang at Troldkvinder i Danmark blev brændte, var, saa vidt vides, Aar 1693, da to Kvinder fra Falster af Højesteret dømtes til Baalet.[3]

Gennemløber man den lange, sørgelige Række af Trolddomssager fra det 16de Aarhundrede, er der visse Iagttagelser, der uvilkaarligt paatrænger sig. Det gør i Længden et komisk Indtryk at se, hvorledes der stadig til Paagribelsen af en gammel Kvinde, hvis hele Forsvar er en Kat og en Krykke, maa udsendes henved en halv Snes haandfaste Mænd. Men det leder til alvorligere Betragtninger at lægge Mærke til, hvem der er de mest udsatte. Det er øjensynligt de mest værgeløse. Det er saaledes Adelen, der gaar angrebsvis til Værks mod de lavere Stænder og paastaar at være den forurettede Part. Medens der kan paavises en lang Række af forgiorte adelige: Ivar Krabbe, Otto Strangesens Hustru og Børn, Margrethe Valkendorf, Axel Viffert, Anna Bilde, Didrik Blomes Hustru, Anna Ahlefeld, Mette Hardenberg, Anna Hardenberg o. s. v., vides kun en eneste adelig at være bleven dømt for Trolddom: Jomfru Christence af den lidet formaaende Slægt Kruckov.

Inden for Borger- og Almuestanden er det atter de gunstigst

stillede og de kraftigste, der anklager de svagere. Mest værgeløse af alle er de gamle, fattige Kvinder uden Slægt og Hjem. Disse udgør derfor det langt overvejende Flertal af dem, der bestiger Baalene. Sproget holder Trop med og kalder lidt efter lidt Forbrydelsen ikke mere «Trolddom», men «Hekseri». Saalænge saadanne enligt stillede Kvinder har Rester af Ungdommens Tiltrækningskraft, holder de endnu Stand, men de er fortabte, naar Alderen har berøvet dem dette sidste Værn. Det gaar dem da som Ingeborg Harch i Ribe, der slap fri 1577 og ligesaa 1578, men 32 Aar efter blev brændt; eller som Christence Kruckow, der 1621 blev dømt for samme Sag, for hvilken hun 1597 var bleven frifunden.

En meget hyppig Grund til Anklage er, naar de i et Øjeblik, hvor fleres Øjne hviler paa dem, vover at anvende deres eneste Vaaben, at bruge Mund, f. Eks. besvare Mishandlinger med afmægtige Ønsker. Et afgørende Vidnesbyrd mod en Heks, der dømtes i Ribe 1572, var det saaledes, at hun, da engang for ti Aar siden en Karl havde slaaet hende med en Kølle, havde lovet ham en Ufærd.[1] Med lidt Øvelse i Læsning af Aktstykkerne, kan man næsten med Sikkerhed forudsige, naar det farlige Punkt maa indtræde. Enhver vil f. Eks. forstaa, at en gammel Kvinde, der paa en Søndag holder Bryllup i en københavnsk Kirke med sin syvende Mand, vil være stærkt udsat for Mistanke. Men hendes Sag er haabløst tabt, naar hun, tirret af Mængden, der trænger paa, saa at hverken Præst eller Brudepar kan staa i Ro, vover at love dem «andet at tænke paa». Det er efter Datids Forhold lige saa given en Sag, at hun vil ende paa Baalet, som at nogle af hendes Bekendte vil blive brændte som hendes medskyldige.[2]

Næst efter Alder og Mangel paa Tække var intet saa farligt for Kvinder som Ry for Kundskab. I enkelte Tilfælde synes blot det at være gift med en Gejstlig at have været nok til at vække Mistanke. I Bergen blev saaledes ved Aarhundredets Slutning Biskop Foss' Hustru anklaget for Trolddom, og Slotspræst Absalon Beyers Enke brændt for samme Brøde, skønt hun selv og de to Præster, der fulgte hende til Retterstedet, erklærede hende for uskyldig.[3] Kyndighed i Anvendelse af lægende Urter har bragt mangen i Ulykke, og det er fuldt forstaaeligt, at Magdalene Zeger, Enke efter en medicinsk Professor ved Københavns Universitet, blev betragtet som en Heks, siden hun havde Kund-

skaber nok til at kunne skrive de aarlige Almanakker og forsyne dem med de almenyndede Vejrforudsigelser. At hun desuagtet slap fra det med Livet, skyldtes uden Tvivl, at hun, der opholdt sig i Kolding, havde en mægtig Beskytterinde i Enkedronning Dorothea paa Koldinghus.[1]

Af Mænd i Borgerklassen var Gejstlige de mest udsatte. Ifølge Folketroen burde jo enhver dygtig Præst kunne «mere end sit Fadervor»; men det, at have Ry for at være inde i den sorte Kunst, var et tveægget Sværd, der ved Lejlighed let kunde vendes mod den paagældende selv. Man undres over, hvad der kunde give Stof til Mistanke, som f. Eks. det uskyldige at eje Christen Pedersens danske Lægebog, Udgaven af 1553, paa hvis sidste Blad der er afbildet et Hjul.[2] Hvad der i ikke ringe Grad udsatte Gejstligheden for Fare, var den Ærgerrighed, der stundom drev anholdte Hekse til at tilstaa, at der var Præster med i deres Selskab, som havde døbt Voksbørnene o. s. v., Angivelser, der sjældent forfejlede deres Hensigt, at give samme Kvinder og deres Færd en forøget Betydning.

Betragte vi nærmere de ved Pinebænken aftvungne Tilstaaelser, saa viser et af to sig saa godt som altid at være Tilfældet: Enten tror de Anklagede sig tilsidst selv skyldige, eller Lysten vaagner hos dem til i det mindste at drage saa mange som muligt med i Ulykken. I første Tilfælde synes Fængslets Mørke og den hele oprørende Behandling lidt efter lidt at have forvirret deres Tankegang, saa at de ender med at tro paa egen Brøde og i denne Tilstand tilstaa om sig selv løst og fast. Lyttet til som den reneste Sandhed og i et Nu spredt paa Rygtets Vinger, bliver atter Tilstaaelsen lige saa mange Sædekorn til forvildet Tankegang i andre modtagelige Sind. Det er kun sjældent, at man her kan komme til at smile, som naar en Heks, der brændtes i Ystad 1636 og som tidligere havde haft seks uægte Børn med seks forskellige Mænd, tilstod, at hun ogsaa havde staaet i Forhold til Elverkongen, men han var en kold En.[3] Derimod gør det i al denne Elendighed godt at møde simple, naturlige Udbrud af menneskelig Tankegang, som naar Dorthe Judekone, der beskyldtes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, første Gang hun pines, blot svarer: «jeg er uskyldig». Da hun anden Gang skal forhøres, begynder hun med: «Hvorfor piner I mig saa ynkeligt?» og giver derpaa en simpel og klar Fremstilling[4] af, hvad hun har foretaget sig den omspurgte Dag, i hvilket der ikke er

Spor af Trolddom. Eller den gamle «Maren Prækfader» i Ribe, der har bekendt en hel Del og sluttelig spørges, om det nu er Sandhed, hvad hun tilstaar, hvortil hun svarer: «Nej! Her sidder jeg, en gammel, sansesløs Stakkel, jeg véd slet intet, lad mig blot være i Ro!»[1]

Eller ogsaa vaagner, ægget af Pinen, de slette Lidenskaber; selv fortabte, fyldes de ulykkelige af Hævnlyst og angiver saa enhver, til hvem de har et godt Øje, som deres medskyldige. Og det forfærdelige er, at slige Tilstaaelser virkelig tages for gode Varer og fører et nyt Sæt paa Pinebænken. Det var jo, som Datiden udtrykker det, Udsagn af Mennesker, «der have bekendt deres Misgerninger, omvendt sig fra Djævelen til Gud, annammet Sakramentet, se Døden for sig og vide, at det enten vil gælde det evige Liv eller Fordømmelsen»,[2] altsaa med andre Ord: Udsagn, der var dobbelt troværdige, fordi de var afgivne i Livets højtideligste Stund. Ganske vist hed det saavel i den københavnske Reces af 1547 som i den koldingske af 1558, at Vidnesbyrd af «udædiske Troldkarle eller Troldkvinder» skulde ikke staa til Troende. Men hvad hjalp dette, naar Rettens Haandhævere selv troede derpaa og i Henhold hertil underkastede de angivne pinligt Forhør. Vil man have et levende Indtryk af den hele Jammer, saa gennemlæse man følgende kun altfor tydelige Ord i en Dagbog fra 1572: «Den 15de September blev Johanne Mogensdatter brændt for sine Misgerninger; og da sagde hun først Nej ved sin Himmerigs Part, at hun vidste ikke nogen Trolddoms Handel med nogen Kvinde i al Nakskov By. Men der hun blev forpint, da udlagde hun disse efterskrevne Kvinder: Anne Mus'es, Anne Bruns, Marine Olufs, Karine Bondens, Kirstine Guldsmeds, Marine Knuds, Mette Reffs, Marine Bertels, Kirstine Knud's og Kirstine Povl's». Og videre hedder det atter om to af disse saaledes udlagte: «Anno 1573 den 9de Februari blev Anne Mus'es og Marine Bertels brændte. Gud véd med hvad Ret!»[3] Eller man lægge Mærke til den uhyggelige Blanding af Moderkærlighed og Hævngerrighed hos de to Kvinder i Kornerup, der 1549 brændtes som Hekse. Pint paa Stige tigger og beder enhver af dem for sine egne Døtre, at de ikke maa falde i Rettens Klør, samtidigt med at hver især angiver den andens Børn som delagtige i Trolddom.[4]

Det er først med alt dette for Øje, at man faar den rette Maalestok for de enkelte Tilfælde af sandt Heltemod til det

yderste, der ogsaa her gør sig gældende. Hvor beundringsværdig viser sig saaledes ikke den ovenomtalte, stakkels Kirstine Brænders i Helsingør, hun der blev slaaet med Piskeskaftet af Bødlen og endte paa Baalet, fordi han senere brækkede sin Arm. Om hendes Endeligt hedder det i Tingbogen: Da hun pintes første Gang i Raadhusgaarden, «holdt hun sig meget frimodig, sagde, at hun ikke vilde lyve paa sig eller nogen anden, og bad dem bare pine væk». Da hun næste Dag straktes paa Ramme og brændtes med hedt Bækken, svarede hun paa al Marter og alle Formaninger om at angive medskyldige ved blot at klemme Munden sammen. Da det saaledes viste sig ganske umuligt ved hendes Hjælp at faa flere trukket ind med i Ulykken, «befol man Gud Sagen og brændte hende paa Baal anden Uge efter».[1]

Det var al denne Overtro, som vi her nærmere har set, og den dertil svarende Følelse af Uhygge, der dannede den mørke Underbund i Datidens Bevidsthedsliv. Alt bidrog til at give den Næring: den slette Belysning, Aftenens nødtvungne Ørkesløshed og den nys vakte, stærke Tro paa Djævelen.

Under slige Forhold maatte den nødvendige Følge blive, at Dagene faldt fra hinanden i to skarpt adskilte Klasser: Hverdagene, hvor alle hine Former for Tryk hørte hjemme, og Festdagene, hvor festlig Belysning var en Selvfølge, hvor Lediggang og Kedsomhed veg for selskabelig Glæde, og Vorherre ligesom selv slog Kors for Mørkets Magter og holdt dem ude. Som Folket saa deltes ogsaa Dagene i tvende Kaster, den ufrie Mængde og en højere, fribaaren Slægt. Vor Tid, der har set Skrankerne omstyrtes ogsaa paa dette Omraade, set Fællesgoder og Forlystelser befolke Hverdage saavel som Festdage, har ondt ved at fatte hin Tids skarpe Sondring mellem Søgnt og Helligt, denne almindelige Længsel mod Festtiderne, i Forhold til hvilke Hverdagene kun regnedes som saa og saa mange før eller efter.

2.

Søndag.

Den hyppigst tilbagevendende Helligdag var Søndag. Til denne glædede man sig Ugen igennem. Fra tidlig Morgenstund var man paa Benene, et og samme Maal vinkede enhver: at kunne møde højtidsklædt ved Kirken, lidt førend Gudstjenesten begyndte. Hvad der drog alle hid, var en broget Blanding af religiøse og verdslige Bevæggrunde, thi for enhver Art af Trang ejede denne Sammenkomst en Lindring. Det var netop Reformationens Styrke, at den ved at samle Kirkegangen om en Prædiken til bestemt Klokkeslet, gav det hele Stævne en fastere Form, Søndagens Midtpunkt en forøget Betydning.

I de større Købstæder havde man Valget mellem tre Tider for Gudstjeneste: Froprædiken, der varede fra Klokken 5 til 6; Højmessen, hvortil Klokkeringningen begyndte allerede Kl. 7, og som med Brudevielser, Barnedaab og Indledning af Kirkegangskoner varede til Kl. 10; endelig Aftensang Kl. 2—3.[1] Foruden disse Gudstjenester holdtes der endnu saavel i København og Ribe som maaske andetsteds, en «Tolvprædiken». Hensigten hermed var højst forskellig. I København paa Christian den Tredies Tid, førend en egen Slotskirke blev indrettet, holdtes Tolvprædiken i Frue Kirke, for at Kongen og Dronningen kunde høre en Prædiken paa Tysk af Hofprædikanten. I Reglen kørte de derned fra Slottet, men naar «Vejret var lystigt», havde Københavns Indbyggere den Glæde at se baade «Hs. Majestæt og Dronningen med sine Jomfruer ride til Kirken paa Gangere».[2] I Ribe holdtes der «Tolvprædiken», for at Tjenestefolk, som mulig ved Madlavning havde været hindrede i at møde ved Højmesse, nu da Middagsmaaltidet var nydt ogsaa kunde komme i Kirke.[3]

Af disse Gudstjenester var naturligvis Højmessen den egentlige Hovedgudstjeneste. Det var ogsaa den, der alene holdtes, hvor der paa Landet kun var én Præst og én Kirke.

Hvad Tilstrømningen angaar, saa var der ingen Grund til Klage. I Byerne synede det maaske af mindre, for saa vidt de

forskellige Gudstjenester lod til enhver Tid en Hob være ledig til at fylde Ølstuerne. Bytjenerne havde imidlertid Befaling til under Højmessen saavidt muligt at genne dem bort fra Bægrene. Enhver ærlig Haandværksmand mødte gerne ved Højmessen, og i flere af de københavnske Lavsskraaer var der endog fastsat en ikke ubetydelig Bøde for at udeblive.[1] I Erik den Fjortendes Hofordning var det bestemt, at enhver, der uden gyldig Grund udeblev fra Prædiken, skulde ikke have Mad den Dag og derhos betale Bøde; hvo der ikke formaaede dette, skulde et Par Dage sættes til grovt Arbejde.[2] Paa Landet var vistnok alt, hvad der ikke holdtes tilbage af Alder, Skrøbelighed eller nødvendig Husgerning, til Stede ved Gudstjenesten. Og det var sikkert som talt ud af Befolkningens Hjerte, naar Peder Palladius bad Herremændene om ikke at besvære Bønderne med Kørsler, Jagt og andet Arbejde om Søndagen samt opfordrede Købstad-Øvrighederne til at følge Ribes Eksempel og holde Svingler uden for Byen, der skulde være lukkede under Prædiken, saa at ingen Vogne kunde komme ind, uden at det var højst nødvendigt.[3] Af mange Grunde burde alle møde i Kirke. «Det er en mærkelig god Skik, at tage selv de mindste Børn med og have dem paa Skødet, at de i Tide kunne vænnes til Gudsfrygtighed. En Dannekvinde kan jo vige lidt ud paa Kirkegulvet med sit Barn, naar det ikke vil tie, indtil hun har faaet tysset det i Søvn, som gode Kristne nu gøre alle Steder, hvor Guds sande Evangelium prædikes.» Derimod medførte det store Ulemper, om nogen blev hjemme. Enhver kunde sige sig selv, hvad der maatte blive Følgen, om «det unge Blod laa hjemme til sammen den Stund, at Fader og Moder eller Husbond og Hustru vare i Kirken». Al det Skørlevnet, Tyveri og anden Udyd, der opstod heraf, skulde Husbonden betale Bøderne for til Lensmanden og engang paa Dommens Dag igen staa til Regnskab for. Derfor alle i Kirke! «Og har Du nogle ugudelige Tjenestetyende, der ikke vil med i Kirken i rette Tid, saa slaa dem med Bagdøren, naar Skiftedag kommer! Du faar vel gudfrygtige Drenge og Piger i Steden, at Du ikke skal føde ugudelige Kroppe og for deres Skyld blive fordømt».[4]

Hvor stærkt denne Følelse af det syndige i ikke at holde Søndagen hellig var udbredt, kan ses af et lille Træk som dette. Den 15de Juni 1579 mødte Præsten Hr. Rasmus paa Helsingørs Raadhus for efter Opfordring af Byens Fiskere at give deres

Forsæt tilkende: «at de her efter Dags aldeles ikke vilde bruge noget Fiskeri om Søndagen eller andre Helligdage». Derpaa traadte Fiskerne selv frem, og deres Formand, Oluf Hundbo, tog til Orde og erklærede, at fordi de hidtil ikke havde holdt Søndagen tilstrækkelig hellig, gaves der dem nu kun lidet af Stranden, og meget Uvejr og anden Hinder vederfores dem. Paa det at de paa nogen Maade maatte forskaanes herfor, havde de holdt indbyrdes Raadslagning og var blevne enige om at overholde den Skik med Søndagens Helligholdelse, som Præsten nu paa deres Vegne havde meddelt Øvrigheden. Enhver, der forbrød sig herimod, skulde betale til Hospitalet en Tønde god saltet Torsk og desuden al den ferske Fisk, han maatte fange.[1] — Det var en Tankegang, der fuldt ud stemmede hermed, naar det fra Kirkens Øverste lød til Folket: «Dersom Du sidder Kirkeklokken overhørig og ikke skøtter om din Sognekirke, saamænd, saamænd vil Gud ikke lade Dig straffe ved Øksen og Daler. Han har vel et Ris at slaa Dig med, han har Pokker, Pestilens, Koldesyge, Hedesyge og anden Plage at slaa Dig med. Ja, gør Du ham meget af det, han har vel en levende Djævel at slaa Dig med i din Krop, tør lade Dig sætte fra Himmerigs Gods og slaa din Hals sønder nede i Helvedes Afgrund. Og vil Du ikke gerne komme hid ind, naar Du hører Klokken gaa, Gud tør lade Dig bære hid til din Kirkegaard, langt førend Du vilde være kommen».[2]

Optoget, hvori de mange strømmede til Kirke, var højst forskelligt, lige fra Herremanden til Hest eller Vogns med Følge af ridende Svende,[3] og ned til den fattigste Stymper. Men fælles for alle var, at de mødte i deres Kisteklæder, og saa godt som aldrig kom enkeltvis, men bestandig en Husstand ad Gangen.

Det første Holdt gjordes paa Kirkegaarden. Man gik nemlig ikke straks ind i Kirken, men ventede udenfor, til alle rette Vedkommende var komne: foruden Præsten Dagens Brudepar, Faddere eller Kirkegangskoner. Alle disse, der skulde møde særlig pyntede, lod ofte vente utilbørligt længe paa sig. Forgæves blev de gentagne Gange opfordrede til at tage betids hjemme fra og ikke lade Præst og Menighed staa og bie, indtil «de fik stadset frem til Kirke».[4] Da det ikke hjalp, tog man

senere den hensigtsmæssige Bestemmelse, at Prædiken i hvert Fald skulde begynde til fastsat Klokkeslet, og hvilket Brudepar, der ikke var mødt forinden, skulde afvises med Skamme.[1]

Ventetiden var et uundværligt Led i den hele Kirketur. Folk, der kom langvejs fra, benyttede den til paa forskellig nødvendig Vis at forberede sig til den lange Gudstjeneste. Derfor maatte ogsaa Rakkeren én Gang om Aaret rense Kirkegaarden omkring Frue Kirke i København.[2] Alle hilste paa Venner og Bekendte og fik den værste Hunger efter Nyheder og Samtale stillet. Dette var et nødvendigt Afløb, skulde ikke den første Del af Gudstjenesten være bleven én Mumlen og Hvisken over hele Kirken. Peder Palladius klagede over, at Folk «gik der og holdt Faddersnak og Skvalder med hverandre paa Kirkegaarden og gjorde dette Hus til et Møllerhus, et Skvalderhus. Det kommer Djævelen afsted, og han taler ud af de Ugudeliges Hals, som saa skændelig vanbruge dette Sted. Ville I snakke eller tale noget, da tager hverandre ved Ærmet og gaaer udenfor Kirkegaarden, dér have I en hel Mark at snakke i». I Modsætning til saadant Misbrug anbefalede han at tænke paa Død og Dom og opsøge sine Forældres Grave; men ihukommende den katolske Lære om Skærsild og Forbøn for de Døde tilføjer han: «ikke for at bede for dem, det have de ikke Behov, de have deres Dom længe siden borte, men for at betænke ved deres Grav, at Du skal og en Gang selv døe».[3]

Faa var dog uden Tvivl de, der rettede sig efter denne Opfordring. Og det kunde vel ogsaa have sin Vanskelighed at finde en bestemt Grav, nu, da alle Kors efter Befaling var borttagne, Gravene med Flid jævnede ud, saa at ingen Tue viste Vej, og Kirkegaardens hele Pasning indskrænket til, at Præsten havde faaet Anvisning paa dens Høslet.[4] Enhver, der var noget til Aars, maatte kunne mindes en Tid, da her saa anderledes ud. Ingen kyndig Haand fredede nu længere om denne Plet. Risten ved Døren, til at holde Kvæget ude, manglede hyppigt, eller Porten var ikke til at lukke, saa at, som Palladius udtrykker det: «Øg og Fæ kom at beklikke det Sted, hvor dine Forældre hvile, og Du selv agter at hvile hos». Over den nedfaldne Mur havde ofte alfar Færdsel skudt Genvej, og Uryd og Affald laa henslængt paa de ledige Pletter mellem Nelderne.[5]

Og lod man Blikket glide op ad Kirkebygningen, mødte der En et ligesaa bedrøveligt Syn. Muren var hyppigt revnet og

medtagen, Taget itu, Taarnet ludede. Og dette galdt ikke blot Landsbykirkerne, men Nordens stolteste Bygninger. Domkirkerne i Strengnäs, Westerås og Linköping maatte nøjes med Straatag,[1] Domkirken i Trondhjem var ved Aarhundredets Midte saa forfalden, at, naar det sneede og regnede, kunde Ingen staa tør i Kirken, og det var forbundet med Livsfare at opholde sig derinde.[2] Og endda var det gaaet disse Kirker, der blot havde mistet deres Midler, naadigt imod de utallige Kirker og Klostre, der var blevne inddragne eller nedrevne, bortkørte som gamle Sten, en ringe Del som Almisse til de Kirker, der fik Lov at bestaa, Broderparten til nye Slotte eller Herregaarde.[3]

Men hvad var der da sket, siden al denne Ødelæggelse uhindret kunde foregaa? Havde Vantroen sejret, var Kristendommen ved at udryddes? Ingenlunde. Men paa en eller anden Vis maatte Herren samtidigt med Reformationens Indførelse have givet tilkende, at han atter vilde nøjes med en Krybbe, thi skyndsomt havde Kongemagten tilegnet sig næsten hele Kirkens Formue. Hvad der blev til Rest var næppe nok til at vedligeholde Bygningerne, endsige tilfredsstille de mange lærde Mænd, der nidkære for Lærens Renhed havde ønsket Adelen fjernet fra de højeste gejstlige Embeder.

— Det første Livstegn, der gaves fra Kirken, i det mindste paa Landet, var naar Byens Ungdom stormede ud efter endt Undervisning. Forud for den egentlige Gudstjeneste var nemlig Kirken bleven benyttet som Skolestue, idet Degnen havde givet Børnene en Time i Katekismus og Salme, en Time om Ugen, der udgjorde al den Undervisning, Børnene nød. Saa snart første Klokke havde ringet, havde Degnen klemtet femten «Klemt til Børnelærdom», og Byens Børn skulde da møde i Kirken. Det var ikke meget, der kunde bibringes dem i saa kort en Stund, men det var dog for Kirkebyens Vedkommende fire Gange saa meget, som der faldt af i Sognets andre Landsbyer. Her samledes Børnene kun én Gang om Maaneden i en eller anden Bondestue, hvor saa Degnen mødte og opfriskede, hvad der var glemt i de forløbne fire Uger.[4]

Endelig aabnedes Kirkedøren, og Menigheden traadte ind i behørig Rang- og Aldersorden. Det første Indtryk, som man modtog af Kirkens Indre, var forskelligt fra nutildags. Paafaldende var det Præg af verdslig Brug, som straks slog En imøde. Kirken brugtes til Opbevaring, ja til Udsalg af Sager,

som en senere Tid forlængst har bandlyst derfra. Det var saaledes Skik i Søbyer at have Sejl og Skibsredskaber hængende under Loftet, Regeringen befalede endog selv undertiden sligt, f. Eks. for at bevare bjærget Strandingsgods.[1] For dog at sætte en Stopper for Misbrug blev der i Mariager Aar 1633 fastsat en bestemt Takst, i Forhold til Sejlenes og Redskabernes Størrelse, for Retten til at have dem hængende Vinteren over i Kirken. Og man gik saa vidt at forbyde, hvad der hidtil havde været Brug, at køre Sagerne med Hest og Vogn ind i Kirken op for Alteret, da Gulvets Ligstene derved sønderbrødes![2] I Uggerslev Kirke paa Fyen og vel mangensteds ellers havde nærmeste Herremand en «Bing» til Opbevaring af Korn. Den blev imidlertid ifølge Dom fjernet fra denne enkelte Kirke, fordi Ejerinden, Fru Anna Oldeland, engang paa Dril mod Præsten lod midt under en Brudevielse sine Folk udmaale Mel med saadan Støj, at Præst og Brudepar for at høre Ørelyd maatte gaa ud paa Kirkegaarden.[3] Naar den tyske Kirke i Helsingør Aar 1581 angives som det Sted, hvor Lavetterne til Kanonerne paa Kronborg blev forarbejdede,[4] saa kunde dette maaske forklares ved, at Kirken endnu ikke ret var i Brug. Men selv Landets største Kirker anvendtes iøvrigt paa verdslig Vis. Saavel i Københavns Frue Kirke som i Ribe Domkirke og Kirken i Malmø havde «Bogførere» deres Stade og solgte Bøger og Viser, i Ribe Domkirke havde endog en Bundtmager, idetmindste under tre Markeder, sit Udsalg.[5]

At lignende Misbrug ogsaa havde fundet Sted i den katolske Tid, er troligt nok. Peder Palladius anfører f. Eks., at det nu var forbudt til Landsting, hvad der i den katolske Tid havde været Brug: Mandag og Tirsdag under Bryllupsfester at rende og ride ind paa Kirkegaarden, ja i Kirken selv med Piber og Trommer i Spidsen, og drikke og svire derinde.[6] Men selv om sligt og andet mere havde fundet Sted dengang, saa var Tilstanden i én Henseende gaaet tilbage, det var med Hensyn til det herreløse Præg, som nu hvilede over alt. Tidligere havde der til enhver Tid været nok af Gejstlige og Munke til Stede i Kirken. Nu var der ingen til at tage sig af den. Kirkeværgerne sørgede blot for Regnskaberne, Præst og Degn mødte kun ved Gudstjenesten. Følgen blev, at Kirkerne udenfor de egentlige Gudstjenestetider ofte blev i høj Grad vanhelligede. Om Ribe Domkirke, der endnu paa gammeldags Vis stod aaben hver

Dag fra Kl. 5 Morgen til Kl. 6 Aften, hører vi, at den efterhaanden benyttedes som et Slags offentlig Forlystelsessted, hvor alskens Folk søgte ind, og hvor der, især i den mørke Aarstid, blev begaaet de modbydeligste Udskejelser. For at hindre saadant, stiftede senere adskillige Folk i Byen Legater til at holde Kirken med Lys om Vinteren.[1]

Ogsaa paa et andet Omraade viste Følgerne sig af den herreløse Tilstand, det var i den forpestede Lugt, der opfyldte Kirken. Vi har allerede tidligere omtalt Grunden: de talrige Begravelser under Gulvet. I saa Henseende betegnede Reformationen en Tilbagegang. I den katolske Tid havde vel den samme Begravelsesvis fundet Sted, men under langt heldigere Vilkaar. De mange Gejstlige og Munke, der dengang Dag og Nat færdedes i Kirken, var alle interesserede i at holde Luften ren og sørge for en forsvarlig Tilmuring af Graven. I en Tid, hvor hele Formuer skænkedes som testamentarisk Gave blot for en Sjælemesse, maatte Kirken være rig nok til at vrage mellem, hvem den vilde indrømme Plads under sit Tag. Nu derimod var Salg af «Lejersteder» en af de faa Indtægtskilder, der stod til Raadighed til Bygningens Vedligeholdelse. Man søgte da at bringe saa meget som muligt ud heraf og stuvede Døde paa Døde helt op under Gulvet. Hertil kom, at de mange Kirker og Klostre, der nedlagdes, i høj Grad forringede Tallet af Steder i Landet, hvor Begravelse under Tag var mulig.

Under saadanne Omstændigheder var det maaske ikke det værste, der kunde hænde, naar der ved Forsømmelse eller Vold skaffedes frisk Lufttræk foroven. Peder Palladius maler os Tilstanden, som den vistnok hyppig var paa Landet, idet han opfordrer Kirkeværgerne til at passe paa, at Ruderne var i Orden. «Thi Sne kan knyge og fyge der ind, hvor Solen ikke kan skinne, og det er ikke godt, at gode Folk skulle falde ind i en Stol, der er fuld af Sne og Regn, og fordærve deres Klæder og derfor heller blive borte fra Kirke for den Sags Skyld. Og hvilke unge Drenge, som I kunne fornemme komme hid, denne Kirke til Onde og ikke til Gode, at kyle og kaste op til dette Tag og disse Vinduer, da vár deres Forældre ad paa Sognestævne, at de straffe deres Børn, paa det Bøddelen ikke engang skal straffe dem, inden de døe af Verden, thi det gør ingen uden Skalke».[2]

At mætte Luften med Røgelseduft, som i den katolske Tid,

eller paa en af de mange Helgenfester pryde et Alter med Blomster og Smykker, gik ikke længer an. Tilbage stod dog endnu en venlig gammel Skik, hvis hedenske Oprindelse forlængst var glemt og som nu kun kunde syne uskyldig, da den ikke stod i noget Forhold til Dagens Stridsspørgsmaal. Det var den at føre Vaaren ind i Kirken, smykke Helligdommen med det første Grønne. Den nordiske Gejstlighed greb med Glæde denne lige saa billige som smukke Skik. Det blev en af de faa, der ikke blot toges i Arv fra den katolske Tid, men videre uddannedes under de nye Forhold. Hver Maj Maaned, naar Skoven var udsprungen, prydedes nu Kirkerne med grønne Grene, og saaledes blev man ved at «maje» lige til Midsommer. Til Frue Kirke i København f. Eks. anskaffedes der aarlig i Tiden fra Kristi Himmelfartsdag til Sankt Hansdag hver Søndag et Læs Maj.[1] At Grenene hyppigt vistnok har været temmelig store, saa at en Sværm fra Staden, der var ude efter «Maj», ikke altid var vel set af Skovens Ejere, synes at fremgaa af et Slagsmaal, der Aar 1578 fandt Sted mellem ti Skolepersoner fra Helsingør og Bønder fra «Sletten», hvis Egn hine havde gæstet for at hente «Maj». Skønt Bønderne slog med Spyd, sejrede dog «Skolepersonerne», der vistnok alle var voksne Karle, og efter at have «skamferet Bønderne ilde», førte de «Majen i Triumf til Helsingør.[2] I sine Visitatsprædikener paa Landet henvendte Sjællands Bisp følgende Ord til sine Tilhørere: «Fører om Sommeren «Maj» hid ind, og bekender, at I have saadanne Guds Gaver i Mark og Skov! Og gode Dannekvinder og gode Piger skulle vænne sig til at bære deres Forklæder fulde af Urter og Græs om Sommeren til Kirke, med dem at strøe paa Gulve i deres Husbonds og deres egne Stole, at man kan have Lyst at søge hid ind tilsammen, naar I holde det dejligt og smukt».[3]

I Aaret 1795 var Skikken i fuldt Flor i Jylland, hvor man f, Eks. i Vium brugte at «udmaje» Kirken med Birkegrene.[4] I Skaane i Skytts Herred plejede man i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede at pryde Kirken med Løv hver Søndag fra Pinse til Midsommer, og Blomsterbuketter henlagdes paa Alter og Prædikestol.[5] Senere har Skikken, især i Danmark, tabt sig noget. Benævnelsen «udmaje» bruges nu i Reglen kun i overført Betydning.

Et Gode om Vinteren, som enkelte af de største Kirker var i Besiddelse af, var en Ildpande, der ophededes med Kul, og afgav et kærkomment Varmemiddel for den fattigere Befolkning.

Saa vel Frue Kirke i København som Ribe Domkirke besad en saadan, til hvis Vedligeholdelse Midlerne var skænkede i den katolske Tid. Det synes imidlertid, som om det har holdt haardt at bevare selv disse Smaagoder mod Magthavernes Efterstræbelser. Det var saaledes sikkert ikke til Fordel for Ildpanden i København, naar adskillige lærde Mænd lønnedes med det dertil bevilgede Gods mod at betale en lille Sum aarlig til Kul.[1]

Hele dette Kirkens verdslige Præg, dens fattige, lidet hyggelige Indre og billige Pynt var lutter Forhold, som en Nutids Betragter vilde have havt Øje for, men som næppe i samme Grad gjorde Indtryk paa Menigheden, idet den trængte ind i det vante Rum. Ogsaa den følte sig utilfreds, men dens Savn og dens Klage gjaldt noget helt andet og var i Virkeligheden af dybere Natur.

Reformationen var bleven indført hovedkulds. Et lille, ivrigt Parti havde ført Ordet; Konger havde støttet Bevægelsen og fremmet Kronens Fordel; men Folkets store Flertal var forblevet uberørt. Man havde maaske gottet sig ved, at Turen kom til Bisperne med at fængsles, raabt højlydt: «ja»! da deres Synderegister oplæstes paa Gammeltorv, ikke savnet de bortdragende Munke, gyst ved at høre, at Paven ikke var andet end Djævelen selv, og forgæves ventet paa, at Tienderne skulde blive eftergivne. Men hertil indskrænkede sig ogsaa de flestes Deltagelse i Reformationen. Om en fælles og samtidig, virkelig Omskiften af religiøs Opfattelse var der selvfølgelig ikke Tale, thi et helt Folk kan ikke paa en Rigsdag bytte Religion.

Derfor følte de aller fleste sig ilde tilmode, da det virkelig kom til Stykket og deres nedarvede religiøse Begreber for første Gang blev traadte for nær. Ifølge den ny Lære skulde Alternes Antal i hver enkelt Kirke indskrænkes til ét og alle Helgenbillederne fjernes. Allerede Aar 1530 var Pøbelen i København med en varmblodig Borgemester i Spidsen brudt ind i Frue Kirke og havde begyndt at sønderslaa Altere og Helgenbilleder; men den Stemning, der her gav sig Udtryk, var langt fra den almindelige i Byerne, endsige paa Landet. For de flestes Vedkommende var tvertimod disse Altere og Billeder inderligt sam-

menvoksede med selve deres religiøse Tro. Foran disse venlige, smaa Altere i Kirkens Omgang, prydede med Blomster og Flitterstads og med denne vidunderlige Belysning fra Murens broget farvede Rude, havde de fra Barnsben korset sig og knælet og alt som Smaa følt sig lykkelige, naar de ved en festlig Lejlighed fik Lov til at plante et Vokslys som Gave med i den brændende Kres. Himmeldronningen for oven med det skinnende Klædebon og med Jesusbarnet paa Armen var ret et Billede efter deres Sind, et Udtryk for netop deres Begreb om det Guddommelige. Palladius og de øvrige kunde længe nok paastaa, at dette «ikke var rette Altere, men Kahytter og Kramboder til løgnagtige Sjælemesser og Helgens falske Dyrkelse».[1] Folkets Flertal lod sig ikke saa let overbevise. For hver Gang et af disse Altere med Vold blev brudt sønder og slæbt ud af Kirken, tilføjedes der i Virkeligheden Menighedens Tro et føleligt Saar.

Og saa Helgenerne! Hvad havde Sct. Søren, Sct. Anna, Sct. Just, Sct. Knud, Sct. Lambert og hvad de alle hed, gjort, at de nu skulde forfølges? Hver enkelt Egn i Landet bar jo Vidne om, at hvad man skyldte dem, var idel Velgerninger. Med vidunderlig Sejghed ydedes der da ogsaa Modstand hele Landet over mod Befalingerne fra oven om at bekæmpe Troen paa dem. Ikke blot bevarede de fremdeles deres Plads i Folkets Hjerte. Det er i saa Henseende betegnende, at selv et Ægtepar som Rigsraad Esge Bilde og Sophia Krummedige, naar de i deres Breve ret ville tale Hjertets Sprog med hinanden, efter som før Reformationen bruge den Velsignelsesformular, som nu engang var deres: «Den himmelske Gud, Kristus og værdige Moder Sancta Anna selv tredie unde Dig» o. s. v.[2] Men ogsaa selve Billederne, der dog var langt lettere at ramme, holdt sig mærkværdigt længe og veg kun Fod for Fod for Forfølgerne fra oven. Endnu i Aaret 1552 maatte Christian Barnekov sendes af Kongen til Holmstrup Kirke ved Jyderup i Sjælland for med Magt at borttage Billederne, da Almuen fremdeles tilbad dem og ofrede dem Lam, Gæs og Høns.[3] Aar 1557 bar endnu i Blekinge i ikke faa Sogne alle, baade Mænd og Kvinder, deres Rosenkranse, tændte Lys og knælede for Mariabillederne, pyntede, tilbad og krøb paa Knæ omkring Helgenbillederne.[4] Først Aar 1570 fik Bispen i Bergen tvunget igennem, at Billederne nedtoges fra Højalteret i Domkirken, fordi nogle Kvinder tilbad dem; men dette gejstlige Overgreb vakte saa stor Forbitrelse hos Byens Borge-

mestre og Raad, at de nægtede at komme i Kirken, førend Sagen var bleven lovligt ordnet.[1] Endnu i Aaret 1590 fandtes der mange Kirker i Fyn med flere Altere i hver og tilsvarende Helgenbilleder, saaledes i Frørup, Kullerup, Skjelderup, Djernisse[2] o. s. v. Lige til Aar 1606 vedblev Bønderne i Horns Herred paa bestemte Festtider at pynte med Smykker og Højtidsklæder Billedet af Sct. Dionys i Krogstrup Kirke, og kun ved et kongeligt Magtsprog blev Billedet bortført og Dyrkelsen forpurret.[3] Endnu Aar 1622 var i det sydlige Norge Pilgrimsvandringerne i fuld Gang til de gamle Helligdomme. Forgæves udstedte Kongen Forbud herimod med Trusel om Straf, de vedblev enkelte Steder at foretages i Smug lige ned til det 19de Aarhundrede.[4] Først Trediveaarskrigens Udplyndringer bragte i Jylland mange Sølvkrucifikser for en Dag, der var hule indvendig og fyldte med Helgenben.[5] I Frue Alsted Kirke i Skaane stod endnu Aar 1622 de gamle Altere, og i Kilden ved Barum sammesteds flød Skaale og Bægere, som de Syge drak af, medens de Penge, der nedkastedes som Tak for Frelse, laa urørte paa Kildens Bund. Og paa samme Tid tronede uhindret paa Fyn den hellige Regisses Billede i Kapellet ved hendes Kilde, ja, i Helderup Kirke fandtes endnu Sct. Nicolaus med de tre forgyldte Æbler i Skødet, han, hvem de ugifte Piger plejede at pynte hver Lørdag Aften for at vinde Lykke i Kærlighed.[6] Ikke med Urette dannede det Folkesagn sig enkelte Steder, at Billederne overhovedet ikke vilde lade sig bære ud.[7]

Men selv om de fjernedes, var de dog ikke dermed helt fortrængte. Hverken Haan eller Vold syntes i Stand til ganske at udrydde dem. Forgæves udspredtes det saaledes om det berømte Mariabillede i Karup ved Viborg, at dets Graad over Katolicismens Tilbagegang i Danmark lod sig naturligt forklare ved en Vandbeholdning oven i Hovedet, hvorfra en fin Ridse mundede ud i Øjet, et Fif, hvorom Landsdommeren og Herredsfogeden i Rind havde overbevist sig ved at krybe op paa en Stige og se det fra oven.[8] Forgæves befalede man at sønderhugge eller brænde Biliederne,[9] ophævede Markederne, der samlede Folk til Helgenfesterne, og lod Kirkerne forfalde eller nedrive for at udslette hvert Spor af Helgendyrkelse — Billederne fandt endnu fremdeles hist og her en trofast Haand, der vilde fjæle dem. Herom vidne de ikke ganske faa Rester, der er naaede i Behold helt ned til vor Tid. Endog fra en saa ilde set Helligdom som den i Karup er flere Helgenbilleder endnu den Dag i

Dag bevarede. Og selve Kirkens Hovedbillede overlevede Reformationskampen og kom endelig, i det mindste efter Sagnet, igen til Ære, idet en Ejer af Avnsbjerg skal have skænket det til en katolsk Greve, der var hans Gæst.[1] Først i Aaret 1835 lykkedes det Gejstligheden at faa sat en Stopper for Valfarterne til det undergørende Krucifiks i Röldalskirken i Norge.[2]

Hele denne sejge Modstand var et Udtryk for en Folkestemning, der, behørigt ledet, vilde have kunnet berede Reformationens Gennemførelse betydelige Vanskeligheder. Naar voldsomme Rivninger imidlertid udeblev, saa skyldtes dette mange forskellige Grunde. En af disse, som har særlig Interesse for os i denne Sammenhæng, var en Forholdsregel, som Regeringen traf uden vistnok fuldt ud at ane dens Rækkevidde.

Ved to afgørende Lejligheder i Danmarks Udvikling er en almindelig Misstemning bleven bortledet og lammet ved en kraftig Pirring af Folkets Forfængelighed. Anden Gang var, da Forbitrelsen over Enevældens Indførelse bragtes til Ro ved et saa simpelt Middel som Indførelsen af Rangforordningen. Istedetfor at pønse paa Oprør, begyndte den skuffede Adel og Borgerstand alle som en at kravle frem imod og opad den opstillede Rangstige. Noget ganske lignende foregik efter Reformationens Indførelse. En nyskabt Rangforordning for de Kirkebesøgende drog alles Sind og Tanker til sig og lod selv Spørgsmaalet om nedlagte Altere og Helgenbilleder for en Del træde i Skygge.

Sagen gik ganske naturligt for sig. Den nye Form for Gudstjeneste, hvor Prædiken og fælles Salmesang blev det vigtigste og alle derfor mødte til en og samme Tid, maatte naturligt medføre andre Kirkeskikke end dengang, da enhver gik ind og knælede og bad, naar han vilde, medens der bestandig læstes Messer, og ingen Tid paa Dagen var ganske uden Gudstjeneste. Mængden, der før havde fordelt sig Kirken over til alle de mange smaa Altere, samledes nu alene i Midterskibet ud for Højalter og Prædikestol. Det blev nødvendigt at sondre i denne Mængde Mændene for sig og Kvinderne for sig, og lige saa nødvendigt for at undgaa Trængsel at sørge for fast afgrænsede Pladser. Men var dette først sket, saa fulgte det af sig selv, at de fornemste i Menigheden fik de bedste Pladser nærmest Alter og Prædikestol. Og hermed var hele Spørgsmaalet om Rangfølge bragt indenfor Kirken.

Stolestader i Kirkerne var ikke noget nyt, som først indførtes med Reformationen. De havde været kendte ogsaa i den katolske Tid. Men dels synes de dengang at have været langt færre end senere, ligesom ogsaa deres Plads var en anden. I Ribe Domkirke f. Eks. og i flere andre Kirker havde de været anbragt i Midtergangen paa Kirkegulvet op mod det saakaldte «Sognealter», ved hvilket den almindelige Gudstjeneste foregik, medens Koret med Højalteret som bekendt var forbeholdt Bispen og Kapitlet.[1] Dels, og dette var det afgørende, havde disse Stolestader tilhørt bestemte Personer og var som saadanne baade arvelige og Genstand for Køb og Salg. Den Forandring, der nu foregik ved Reformationen, bestod i, at der anbragtes en dobbelt Række med en aaben Midtergang imellem, og Pladserne i disse nye Stolestader blev ikke som tidligere Enkeltmands Eje men en Slags offentlige Æresæder, hvis Besættelse tilkom Kirkens Styrelse, der omhyggeligt vaagede over Menighedens Rangfølge i det Hele samt førte Forfremmelses-Listerne.[2]

Datidens Omgangsforhold gjorde det nødvendigt, at hvert Køn fik anvist Plads for sig, Kvinderne paa den nordre Side, Mændene paa den søndre. Men at heri ikke skulde ligge den ringeste Indrømmelse til Katolicismen om den enlige Stands Fortrinlighed, fremgik noksom af, at Ægtestanden som den «Gud velbehagelige Stand» hædredes med øverste Plads. Gifte havde overalt Sæde foran ugifte, og hvor alt iøvrigt var lige, bestemtes for Kvinders Vedkommende Pladsen ikke efter Alder, men efter længst Giftermaal.

Saaledes droges der en Tværstreg over Menigheden, saa at ogsaa den levende Kirke blev til en Korskirke. Alt, hvad der sad øst for Stregen, var gifte; alt, hvad der sad vest for Stregen ned imod Indgangen, fjernest fra Alteret, var ugifte. Tværstregen fortsattes næsten paa Stol nøjagtigt fra Sværdsiden over Midtergangen til Spindesiden, thi Antallet paa begge Sider var saa godt som ens. Efter Datids Forhold var jo en Pebersvend blandt Menighedens Hædersmænd noget overordentligt sjældent, og Enker som Enkemænd giftede sig i Reglen hurtigt paany. I Aalborg havde man derfor den hensigtsmæssige Skik, at, naar en Ægtefælle døde, maatte den ledigblevne Plads ikke besættes med andre, men skulde vente paa, at den Efterlevende giftede sig igen.[3]

Flygtigt set kunde denne Ordning synes at falde sammen

med, at de ældste sad øverst, og Ungdommen nederst. Dette var dog meget langt fra Tilfældet. Allerede paa Kvindesiden viste der sig blandt de gifte en paafaldende Veksel af gamle og unge Ansigter, et Udtryk for Tidens Skik, at Mænd hyppigt ægtede først en, der var for gammel, og derpaa en, der var for ung, saa at en Mands Alder i Reglen var Mellemtallet mellem den Hustrus, der laa under Kirkegulvet, og dens, der sad i Stolen lige overfor. Men Sværdsiden viste tydeligt Inddelings-Princípet, idet Rangfølgen her snorlige var gennemført: I Byerne øverst Lensmanden, saa Borgemestrene, Raadmændene, Købmændenes forskellige Klasser fra Vandtsniderne (Grossererne) til Bryggerne og derpaa alle Haandværks-Lavene i deres bestemte Orden. Paa Landet: øverst Herremanden, saa Gaardmændene, Husmændene og ned til de blotte «Inderster». Rækkefølgen bevægede sig fra Midtergangen ind mod Væggen, saaledes at den yderste Plads var den ypperste, og den nærmest ved Væggen altid bedre end den bedste i Stolen bagved.

Hele denne nye Ordning synes først at være bleven gennemført i Landsbykirkerne. I mange af disse var vistnok et større Antal afgrænsede Pladser allerede tilstede eller lod sig dog let skaffe til Veje ved Bænke eller lignende. Paa Christian den Andens Tid omtales der saaledes Stolestader i Landsbykirkerne, som Kongen befalede Bisperne at lade fjerne, da de gav Anledning til Kiv blandt Bønderne, en Befaling, der næppe er bleven fuldt gennemført.[2] Vist er det, at allerede ved Aarhundredets Midte kunde Peder Palladius i sine Visitatsprædikener forudsætte den nye Ordning som gennemført paa Landet.

Langt vanskeligere faldt det i Byerne. Her stod kun hist og her paa Gulvet gamle Stolestader, som tilhørte Private, og altsaa først maatte afkøbes disse; at rejse en dobbelt Række Stolestader, Kirkens Indre nogenlunde værdige, var en dyr Historie; og endelig har de mange, hvis Familiegravsteder ved slig en Omordning vilde blive helt tildækkede, uden Tvivl ydet en stærk Modstand. Følgen blev, at den nye Ordning først lidt efter lidt kunde gennemføres. I Frue Kirke i København varede Opførelsen af Stolestaderne ved, lige fra Aar 1555 til i det mindste Aar 1570.[3] Først i Aaret 1577 kunde Kongen befale, at den nye Ordning skulde træde i Kraft, ligesom kort tilforn var sket i Roskilde Domkirke.[4] I Januar 1578 blev den vanskelige Fordeling af Stolestaderne foretaget;[5] men ikke førend i Aaret

1583 synes det at være lykkedes Christoffer Valkendorfs kraftige Optræden at faa kuet al Modstand, saa at Ordningen kunde siges virkelig at være gennemført.[1] Aar 1578 gaves der kongelig Befaling til, at Sct. Knuds Kirke i Odense skulde rette sig efter den nye Skik, og i god Samklang med Byens Beliggenhed paa Vejen mellem Jylland og Sjælland blev der her oprettet to Stole uden for Rangforordningen blot for «fremmede Folk».[2] Ikke førend i Aaret 1595 fulgte Lunds Domkirke med, og her bekvemmede Regeringen sig endda til, for at undgaa en Udgift, at fravige sin Hovedregel om Stolenes Rangfølge. Kirkens Udseende skæmmedes nemlig ved, at Stolestaderne ikke var ens, men snart høje og snart lave. Selvfølgelig havde det været let af Kirkens egne Midler at bestride Udgifterne ved en Omdannelse; men Regeringen vilde ikke afse noget hertil. Den paalignede da Borgerne de dermed forbundne Udgifter i Form af en vis aarlig Afgift, mod at hver enkelt saa fik arvelig Besiddelsesret til sin Stol.[3] Saaledes skabtes der alene for Lunds Vedkommende en Art kirkelig Arveadel. Det er at antage, at Regeringen ikke har handlet i Blinde. Domkirken var kostbart udstyret, og Anstand bød, ikke at lade ogsaa den forfalde. Ved en saa uforholdsmæssig Betaling: en bestandig, aarlig Afgift for noget engang for alle leveret Snedkerarbejde, aabnedes der en Mulighed for, at Kirken fremtidigt kunde holde sig selv vedlige, medens Regeringen beholdt alle Tienderne.

I Ribe synes Modstanden mod den nye Ordning at have varet længst. Allerede Aar 1570 forlangte Kirkeværgerne udstedt Tingsvidne for, at de havde ladet oplæse Kongens Brev om, at Stolestaderne skulde fordeles efter de nye Regler. Men først i Aaret 1603 traadte Ordningen virkelig i Kraft efter forinden gentagne Gange, som det lader, at have fremkaldt Sammenstød.[4] Under saadanne Omstændigheder kan det ikke undre at høre, at i en mindre og afsides By som f. Eks. Tønsberg i Norge eller endog Mariager i Danmark gennemførtes Ordningen først i Aaret 1633.[5]

De nye Stolestader, som saaledes lidt efter lidt oprettedes i alle Kirker, synes oprindeligt kun at have været bestemte til at sikre den enkelte sin Plads og hindre Trængsel, men derimod ikke til nødvendigvis at afgive Siddepladser; idetmindste bruges som oftest blot Udtrykket: «at staa» i dem.[6] At de kaldes for «Stolestand» eller «Stolestade» beviser ikke, at de var bestemte

til at sidde i. Prædikestolen bar jo ogsaa Navn af Stol, skønt den kun var til at staa paa. I norske Kirker, hvor de oprindelige Stolestader ere bevarede til vore Dage, lader sig ogsaa paavise, at Sædet er en senere Tilføjelse.[1]

Det var umuligt andet, end at denne kirkelige Rangforordning maatte medføre megen Splid. Dels blev enkelte tvivlsomme Spørgsmaal afgjort forskelligt i de forskellige Kirker, dels var nogle af Bestemmelserne saa stødende, at de nødvendigt maatte fremkalde Misfornøjelse hos dem, hvem de ramte. Som Eksempel paa tvivlsomme Spørgsmaal kan anføres de ugifte Døtres Plads. Lige meget kunde tale for, at de stod i Stol med deres Mødre, og at de anbragtes særskilt paa de ugifte Kvinders ringere Plads. Stod de for sig selv, var de ude af Opsigt, stod de hos Moderen, maatte det dog synes vel haardt for mangen gift Dannekvinde at skulle staa under dem. Som Eksempel paa meget strenge Bestemmelser kan nævnes, at Tilbagegang i Velfærd skulde betegnes ved Fraflytning fra den tidligere Kirkeplads. Om et ikke usædvanligt Forhold paa Landet hedder det saaledes for Fyns Vedkommende: «End bliver der nogen gaardsiddende Mand eller Kvinde til Husfolk, da vige sig af Gaardsens Stolestand, og tage Sted neden i Kirken som Rum er; er der ikke Rum, skal der skaffes Rum, om muligt er».[2]

Følgen blev, at Kirken blev Vidne til mangen livlig Meningsudveksling, der ikke sjældent endte med Haandgribeligheder, og at herhen hørende Sager endog naaede frem til at føres for Landsting. I Aalborg søgte man at dæmpe Kampiveren ved at sætte en høj Bøde med hurtig Udpantning for kirkelige Overfald.[3] Det maa lades det svagere Køn, at det omfattede den ny Retsorden med langt varmere Interesse end Mændene. Medens disse i Reglen slog sig til Taals med Kirkeværgernes Afgørelse, var Kvindestolene en frodig Jordbund for bestandig nye Stridsspørgsmaal, det Udgangspunkt, hvortil enhver Strid ogsaa i Stolene paa Kirkens søndre Side i Reglen lod sig henføre. Det er talende Vidnesbyrd om Stemningens Varmegrad, naar der f. Eks. paa Fyns Landemode til Bestemmelsen om, at Dannekvinder skulle have deres Plads for i Stolen, og ærlige Piger underst, maa føjes: og ville de ikke, da skulle Kirkeværgerne tage otte Mand med sig for at klare Sagen.[4] Eller naar Bøde for Hustruers «Haardrag» i Kirken er en ikke usædvanlig Indtægtspost i Lensregnskaber, eller naar selv en Adelskvinde overbevises om under

Prædiken at have «ladet sine Jomfruer og Børn gaa ind i Præstekonens Stol og træde hende blaa og blodig».[1] Et tydeligt Indblik i Stridens Uendelighed faar man gennem en Sag for Viborg Landsting af Aar 1573, hvor to Bønder fra Binderup anklage en tredie for «at ville tilholde sin Hustru at staa udenfor deres Hustruer i en Stolestand i Binderup Kirke, endog deres Hustruer ere ældre gifte og hidtil have staaet udenfor hende». Den Anklagede svarer, at Konerne i den Gaard, han nu iboer, have tilforn i mange Aar staaet yderst i samme Stol. Selve Dommen giver imidlertid det bedste Begreb om Sagens Bundløshed, den begynder nemlig saaledes: «Efterdi ogsaa de tvende Anklageres Hustruer indbyrdes kives om, hvilken der skal stande yderst» osv.[2]

Hvad der gav det hele Spørgsmaal sin værste Brod, var, at ingen overordnet Myndighed kunde eller vilde udtale det forløsende Ord, at slig Strid var usømmelig i Guds Hus, og at alle Pladser, naar man da iøvrigt kunde høre fra dem, var lige gode og i hvert Fald i Forhold til Gud lige hæderlige. Ingen Myndighed vilde udtale dette, og ingen kunde det heller. Thi Striden drejede sig, nærmere set, ikke om noget ligegyldigt; den kirkelige Rangforordning var ikke en Tilfældighed, men netop Udtryk for den nye Kirkeforfatning. Man havde omstyrtet den gamle kirkelige Ordning, der drog saa skarp en Grænse mellem Gejstlige og Lægfolk og forbeholdt hine Koret; men man havde ikke gjort alle lige. Den pavelige Enevælde var brudt, men Kirken var ikke derfor bleven en Republik; den gejstlige Enevælde var blot bleven afløst af en verdslig. Hvad Reformatorerne havde talt og drømt om: et almindeligt Præstedømme, hvor enhver kun stod Gud til Regnskab for sin Tro, var ikke gaaet i Opfyldelse. Nu var Kongen den øverste kirkelige Myndighed, og ve den, der ikke troede, talte og lærte, som han befalede. Men var Kongen Guds Statholder, saa var den verdslige Rang, Trinrækken fra Folkets Mængde til dets Øverste, jo netop det rette Udtryk for det sande Forhold, en Trinrække fra de Umyndige til Guds egen Stedfortræder, ham, hvem al Myndighed og Visdom var forlenet. Vel stod Præsten for Alteret, men hans Plads i Rækken var ikke dèr, det kunde tydelig ses af Præstekonens Stolestade bag ved baade Lensmands og Herremands, Borgemestres og Raadmænds. Nej, ved Alteret tronede usynlig selve «Kongelig Majestæt». Og ned ad gik det saa i jævnt ned-

stigende Række gennem alle Mellemled fra Lensmand, Adelsmand, Borgemester og Raad til den simpleste Daglejer.

Men var det saa, vil det forstaaes, at ingen kunde falde paa at rokke ved den nye Stolestadeordning eller blot se den fra et Synspunkt, hvorfra den tabte sin Betydning. Tværtimod, alle, høje som lave, stemmede i med og vidnede snart ved deres indbyrdes Kappestrid snart ved ligefrem Lovprisning om, hvor stort et Værd man tillagde det Gode at rykke op til en højere Plads. Det er meget betegnende, at Peder Palladius paa sine Visitatsrejser brugte som Hovedopmuntring for Landsbyungdommen, der stod aller bagest ude i Taarnet, at henvise til, hvorledes den, saafremt den artede sig vel, ogsaa engang i Tiden skulde rykke op og indtage de fornemme Stole, medens de Dannemænd og Dannekvinder, som nu beklædte dem, til den Tid skulde ligge paa Kirkegaarden.[1] Blader man i Forhandlings-Protokollen for Konsistorium ved Københavns Universitet, viser det sig, at en ikke uvæsentlig Del af Forhandlingerne har drejet sig om Stolestaderne i Frue Kirke: «Dr. Gellius er begærendes en Stolestand i Kirken til sin Hustru. Det vedtoges, at hun maa staae dèr, som Else Dr. Niels Krags stod». — «Blev besluttet, at Dorthe Doctors skal paamindes, at hun til Højmesse holder sin Pige af den Stol i Kirken, af hvilken hun fortrænger Professorernes Hustruer»[2] o. s. v.

Regeringen tog Sagen mest fra den praktiske Side, idet den holdt det hele gaaende og ved Lejlighed gerne slog paa, at de bedste Pladser tilkom dem, der gav mest til Kirken.[3] Men at ogsaa den, naar den stilledes overfor en jævnbyrdig Modstander, fuldt ud delte Befolkningens Opfattelse af Kirkestolenes Værd, kan ses af, hvorledes en dansk Udsending i Udlandet fandt sig beføjet til at optræde paa sin Regerings Vegne. Da ved en Begravelse i Stockholm Aar 1636 den danske Ministerresident kom i Trætte med den franske om, hvem af dem der skulde staa øverst, «finge de hinanden ved Haaret og gik derpaa løs paa hinanden med Kaarderne, saa at alt Fruentimret maatte vige tilside og somme af dem besvimede». Hermed var Sagen dog endnu ikke til Ende. «Da de siden mødtes paa Gaden, tilredte de hinanden saa ilde, at ingen af dem kunde gaae. Frantzosen er stukken ved Øjet og i Siden; den Danske har faaet det halve Hoved med Øre og Kind skamferet og Armen næsten hugget af».[4]

Striden om Stolestader vedblev da i det følgende Aarhun-

drede at danne et betydningsfuldt Led i det kirkelige Liv. Fra alle Landets Egne hører man snart om blot Uenighed og Mundhuggeri, snart om Slagsmaal.[1] Da Regeringen Aar 1660 tilegnede sig ogsaa den verdslige Enevælde og kort efter udstedte en Rangforordning med meget fin Gradinddeling, føjedes herved en ny Brand til den gamle. Kampen synes at have naaet sit Højdepunkt i det 18de Aarhundredes første Aartier. Efter alt, hvad man kan dømme, lader det til at have været et tro Billed af de virkelige Forhold, naar en Datids Forfatter skildrer Tonen i Kirken saaledes:

> Se der til Lusse Geeds, hvad Skælden og hvad Banden
> Hun har med Karen Smeds; det synes, de hinanden
> I Haaret snart har fat, saa heftigt gaar det til,
> Den ene ovenfor den anden sidde vil.
> Om jeg en Dommer var, og de mig begge bade
> At dømme mellem dem om øverst Stole-Stade,
> Da den af disse to det skulde være næst,
> Som vilde holdes for den største Skændegæst.[2]

Naar Menigheden endelig var kommen til Sæde, begyndte Gudstjenesten. Ordningen af denne afveg i de store Træk ikke væsentlig fra vore Dages. Men hvad der vilde have forekommet os sædvanligt og velbekendt, stod for hin Tid netop som noget nyt og ejendommeligt. Da nemlig den nye Kirkes Forhold skulde ordnes, havde man ganske vist beholdt saa meget, man kunde, af den katolske Gudstjeneste, og paa en Maade var den lutherske Højmesse kun en Oversættelse af den katolske Messe, renset for sine papistiske Bestanddele. Den kunde altsaa fremdeles siges at være en blot Nadvertjeneste, hvor alt samlede sig om det Ene: Brødets og Vinens Indvielse og Uddeling. Men som Bi-Led havde man hertil føjet Prædiken og Menighedssang, der oprindelig kun havde hørt hjemme i hine daglige Sammenkomster fra Reformationskampens Dage. Og lidt efter lidt var saaledes selve Søndagsgudstjenesten gledet over til hovedsagelig at bestaa af Prædiken og Salmesang med dertil føjet Altergang.[3] Hvad der dog fremfor alt gav det Nye sit betydningsfulde Præg, var Anvendelsen af Modersmaalet. I denne Forandring laa Reformationens Styrke. Anvendelsen af Moders-

maalet stemplede den paa engang som en national Bevægelse, et Brud med Rom, og paa samme Tid som en folkelig Bevægelse, der inddrog nye, store Udmarker under Kultur. Religiøst endelig var Anvendelsen af Modersmaalet baade et Udslag af og Betingelsen for den større Inderlighed i Tilegnelsen, uden hvilken Bruddet med det Gamle vilde have været uberettiget.

Over alt dette havde naturligvis de færreste i Menigheden fuldt Overblik. Men alle ældre i det mindste havde sikkert en Fornemmelse af, at hele Gudstjenesten nu var kommen dem ligesom nærmere paa Livet end i den katolske Tid. Nu var det ikke længere nok at lytte til Sangen og Oplæsningen i det fremmede Sprog, dreje Rosenkransen og knæle, naar der gaves Tegn. Der krævedes Selvvirksomhed nu, og det baade under Salmesangen og Prædiken. Betegnende nok var Fortidens naturligste Stilling, den knælende, nu netop forbuden. Man frygtede for, at naar de saaledes unddrog Præsten deres Blik og bøjede sig fremad, skulde det let kunne føre til, at Øjnene finge en Dvale.[1] Senere, Aar 1645, blev der udstedt kongelig Befaling «anlangende En i Kirkerne skulde omgaa, dem som sove at skulle slaa paa Hovedet.»[2]

At Prædiken havde skiftet Karakter, var tydeligt angivet ved Prædikestolens forandrede Plads. Tidligere havde den i Reglen været en Læsepult nede paa Gulvet, nu var den hævet til Vejrs og anbragt paa Mandssiden over alles Hoveder, som Palladius udtrykker det: «oven over alle andre Stole, Guds Ord til Hæder og Ære, op til et Vindu, Sognepræsten til Gode om Vinteren, og besynderligt, naar hans Øjne de falme og dummes». Mangt et Sted havde man vistnok fulgt Palladius' Raad, at opføre den nye Prædikestol af Resterne af de kasserede Altere,[3] en Fremgangsmaade, der ikke var uden sindbilledlig Betydning.

Den Opgave, der var stillet Prædikanten, var i visse Maader den samme som en Missionærs, der skal forkynde Kristendommen blandt Hedninger. Vel kaldtes Befolkningen kristen, men den bestandige Brug af det latinske Sprog havde medført en betydelig Uvidenhed om selve Religionens Grundlærdomme. Hvor de færreste forstod at læse eller skrive, og hvor den hele Børneundervisning for Mængdens Vedkommende indskrænkede sig til en Time om Ugen, ja ofte kun om Maaneden, turde man ikke løbe an paa, at selv det simpleste var bekendt. Det er sikkert uden Overdrivelse, naar Tilstanden skildredes saaledes: «Mange,

der have mere end Halvdelen udlevet sin Alder, vide endnu saa godt som plat intet enten af deres Fadervor eller Troen eller de ti Guds Budord . . . . og end mange Steder ere deres Sognepræster selv saa vanvittige derudi, at man maa blues ved at se det».[1] Det Maal, hvortil der maatte stiles, var da gennem Prædiken først og fremmest at undervise Tilhørerne i Børnelærdom. Derfor fastsattes det, at paa Landet skulde Prædiken, der kun maatte vare en Time, falde i to lige store Parter, af hvilke den sidste skulde være ligefrem Katekismus-Forklaring. I Købstæderne henlagdes denne Undervisning til Aftensangen.[2]

For at fremme Iveren for Børnelærdommen, var det bestemt, at den Voksne, der ikke kunde de ti Bud, skulde være æreløs, saa at han ikke maatte bruges som Vidne eller aflægge Ed, ligesom han heller ikke maatte nyde Nadveren. Peder Palladius føjer hertil: «Er der Nogen saa haardhjertet, at han ikke kan lære dem paa sine ti Fingre (som Eders Sognepræst skal jo regne dem op hver en Søndag af Prædikestolen), da er det højt paa Tiden, at han med det allerførste gaar til sin Sognepræst og giver det tilkende, saa kan han gøre Bøn for ham af Prædikestolen. Han tør dog ikke derfor nævne hans Navn, men saa sige: I gode Kristne! her er en af mine Sognefolk, som ikke kan lære sine Budord; vi ville bede vor himmelske Fader for ham, at den Djævel, som sidder udi hans Hjerte, maatte vige fra ham, at han maatte end lære dem en Gang, inden han døde, og komme til sine Synders Bekendelse og faa sin Syndsforladelse og blive salig og ikke fordømt».[3]

En mere udvidet Bibelkundskab var det at vide Besked med de forskellige Søndags Evangelier. Peder Palladius siger herom: «I skulle lægge Eder Guds Ord paa Hjerte og Eders Børn med, saa at I tygge det altid om Ugen igen med dem, . . . at I kunne end komme til den Forstand og Vidskab om Guds Ord, som jeg kender gode Bønder udi Sjællands Land (Gud være lovet, at der er end saadanne til!), som kunne sidde hjemme hos deres Bord og regne op for deres Børn paa deres Fingre hver Søndags Evangelium, som falder om det hele Aar, fra den ene Aars Dag til den anden. Det er nu snart lært, Gud være lovet! Der er jo syv Dage om Ugen, I kunne jo hver Dag tage Eder saa lang Tid for, enten Morgen eller Aften, til Bords eller fra, at I kunne tygge igen med Eders kære Hustru og Børn noget af den Søndags Evangelium, saa længe til I kunne dem alle

sammen. Udi Købstæder vænne vi vore Børn til at læse den fremgangendes Søndags Evangelium op, straks efter de have læst til og fra Bords, saa nødes de til at lære det paa deres Fingre, inden den anden Søndag kommer».[1]

For at bidrage sit til Udbredelsen af denne Kundskab, forfattede Peder Palladius selv en saakaldet «Rimstok» eller Fortegnelse over Søndags Evangelierne, og tilegnede den til alle Sognedegne i Sjællands Stift. Han meddeler dem i Fortalen, at han «har ladet denne Rimstok udgaa til deres Brug og dem til Nytaarsgave, for at Børn efter den kunne lære at sige deres Forældre tilforn i Ugen, hvad Søndags Evangelium er paa den næste Søndag, hvilket dem burde heller at sige deres Børn. Men Gud allermægtigste skikker det nu saa, at Ægget skal springe op og lære Hønen, et fire Aar gammelt Barn skal lære en udlevet Mand det, som hører til hans Salighed». Som Eksempler paa denne Rimstoks Indhold kunne følgende Vers tjene. Evangeliet paa Advent Søndag er gengivet saaledes:

Kristus ind til Jerusalem red
Os alle til Trøst og Salighed.

Tredie Søndag i Advent saaledes:

I Fængslet spurgte Sct. Hans Baptist,
Om Kristus var den Messias vist

Atter andre saaledes:

Der Jesus gik paa tolvte Aar,
Af sine Forældre forglemt han vaar.

Kristus rensede Spidalske ti,
Men utaknemmelige vaare de ni.

Kristus oprejste for Nain Stad
Den Enkes Søn, og hun blev glad.[2]
o. s. v.

Den egentlige Prædiken maatte først og fremmest gaa ud paa i simpel og let fattelig Form at genfortælle det oplæste Evangelium, helst i Udtryk og Billeder, hentede fra Tilhørernes daglige Dont og Tankekreds. Til at løse denne Opgave udkrævedes der imidlertid dog nogen Overlegenhed, og saadan kunde

langt fra altid forudsættes hos Datidens Prædikanter. Var mange af dem, som ovenfor omtalt, endnu «vanvittige i deres Børnelærdom», og udkrævedes der for at blive Præst ikke videre end engang at have siddet paa en Skolebænk — thi Betingelsen: at have studeret ved Universitetet, kunde langt fra gennemføres — saa borgede Navnet «Gejstlig» kun for et Lavmaal af Kundskaber. Det var maaske endda ikke de uheldigste, naar vi f. Eks. høre om, at den anden lutherske Præst i Jandrup i Ribe Amt var Sognets Smed,[1] eller at en Karl hos Bispen i Bergen Aar 1569 blev ordineret til Præst,[2] eller at i Aaret 1552 en Discipel i Odense Skole hermed forenede Stillingen som Præst ved Hospitalet. Om samme Præst lyder siden Bispens Dom, at han havde «et lydeligt Maal, men var en ulærd Mand», et Vidnesbyrd, som ikke gendrives ved, at han en Gang i en Prædiken erklærede Saul for en Søn af David.[3] Men værst var uden Tvivl den Mængde Løsgængere, der drog Landet rundt, spejdende efter, hvor et Kald var ledigt eller Plads for en Kapellan, i Haab om, at naar først Menigheden var vunden og Bispens Medlidenhed vakt, skulde det at holde en Prædiken ikke volde nogen Vanskelighed.[4]

Under saadanne Omstændigheder var det vistnok heldigt, naar mange Præster slet ikke indlod sig paa selv at forfatte en Prædiken, men indskrænkede sig til at lære et Stykke udenad eller endog blot læse det op af en «Postille». Hvor almindelig denne Skik har været, kan ses af det Udtryk, som bruges i selve Kirkeordinansen: «at prædike en Bog». «Ej skulde der andre Bøger prædikes, end de som ere lette og nyttelige».[5] Aar 1546 udstedtes der almindeligt Forbud mod den blotte Oplæsning; man skulde gøre sig den Ulejlighed at lære Stykket udenad.[6] Men at dette Forbud ikke er efterkommet, kan ses af, at det alene for Sjællands Vedkommende maatte gentages med Trusler om Afsked baade Aar 1563, 1566 og 1567.[7] Saavel Hans Tausen som Niels Hemmingsen og flere andre have udgivet saadanne Postiller med det udtrykkelige Maal for Øje, herved at række Prædikanter en hjælpsom Haand; Brugen af Postiller som Andagtsbøger for Hjemmet blev derimod først en senere mere udvidet Anvendelse. Ved at benytte Postillen opnaaede Prædikanten paa en nem Maade at holde sig Kirkeordinansens Ord efterrettelig: «Ikke skal han, som prædiker, staa og sige, hvad hannem lyster

selv, men hvad der hører til Sagen skal han paaminde med klare og velforstandige Ord».[1]

Andre vovede sig dog videre ud og forfattede selv sine Prædikener. Om Gennemsnittet af disse tør man ikke danne sig et Begreb ved at slutte fra enkelte, løsrevne Led af Datidens fortrinligste Taler. At en Anders Sørensen Vedel f. Eks. kunde, om end ikke en hel Tale igennem, saa dog i enkelte Partier deraf, hæve sig til en Højde, der til enhver Tid vilde gøre Indtryk, ramme en Sprogtone, der den Dag i Dag river med ved sin vidunderlige Friskhed, dagligdags Jævnhed og dog brusende Kraft, det beviser ikke, at hele hans Samtid var Vældet nærmere, men kun at han var en ypperlig begavet Taler. Hvor stor end Fristelsen kan være til at tænke sig det varme og virkelighedssikre, der f. Eks. udmærker Peder Palladius' «Visitatsbog», som et Fællesmærke for Datidens Prædikener i Almindelighed, saa gaar dette selvfølgelig ikke an. En Bog som denne er til enhver Tid en kostelig Sjældenhed, der langtfra at betegne Hvermands-Værk, netop forudsætter en Forening af de mest forskelligartede Egenskaber for at blive frembragt.

Vil man danne sig et Begreb om Datidens Prædikener i Almindelighed, maa man ganske anderledes nedstemme sine Forventninger. Man maa da først agte paa, hvor faa Hjælpekilder en Præst den Gang havde til sin Raadighed. Nutids Forestillinger om Bogsamling og Studereværelse begynde allerede at forvirres lidt, naar man hører Peder Palladius' Ord til Menighederne: «Kirkeværgerne skulle købe til Sognepræstens og Sognedegnens Behov Bøger, og de skulle hedde Kirkebøger, som Kirken ejer, og indskrives i Stolen og bæres frem altid paa Regnskab. Det er ikke mange, og ere fordi snart købte, og naar I blot have dem én Gang, saa behøve I aldrig at købe flere. Provsten kan give Eder tilkende af kgl. Majestæts Ordinansbog, hvilke de ere: Bibel, Postil o. s. v. og ere gerne tilfals i Roskilde om Paaske Marked. Des bedre Bøger I holde til Kirken, des rigeligere faa I Guds Ord at høre, og hvad I saa faa for Kirketjenere, blive dog Bøgerne altid til Kirken som andet Kirkens Inventarium».[2] Skønt Ordene ere tydelige nok, vægrer man sig ved at tro, at dette Indkøb paa Roskilde Marked skulde udgøre Præstens hele Bogforraad. Kirkens maaske, men ikke Præstens. Og dog forholdt det sig i Virkeligheden saa. I de allerfleste Tilfælde paa Landet ejede Præsten ikke selv Bøger, men holdt sig til Kirkens

indskrænkede Bogsamling, der i bedste Fald bestod af en Bibel, Salmebog, Postille, Ordinans, Ritualbog og Katekismus. Ønsker man yderligere Bevis end Palladius' Ord, se man blot hen til de hyppige og altsaa forgæves Opfordringer til Provsterne om at sørge for, at disse højst nødvendige Bøger dog én Gang bleve anskaffede enten af Kirke eller Præst.[1] Om Benyttelsen gives der den Oplysning, at Bøgerne ifølge en kongelig Befaling vare ved en Jærnlænke smeddede fast til Alteret eller til Degnestolen, for at ikke Præsterne skulde tage dem hjem med og derved forkomme dem.[2] Til Ære for Præsterne maa det siges, at Bøgerne ikke faa Steder vare laante hjem, saa at Regeringen Aar 1569 blev nødsaget til af Kirkernes Indtægter at afse lidet til Anskaffelse af nye Bibler og først og fremmest til Forfærdigelse af nye, mere forsvarlige Jærnlænker.[3] Under slige Forhold at tænke paa nogen grundig Udarbejdelse af Prædiken forbyder sig selv. Om en Præst kom til paa egen Haand at holde en ordentlig Tale, beroede i de fleste Tilfælde paa hans naturlige Anlæg, men ikke paa Forberedelse.

Heri laa der imidlertid en væsentlig Fare for, at Prædikanten skulde blot lade Munden løbe, hvad der med nogen Øvelse dog maaske maatte anses for lettere end at lære en Tale udenad efter en Postil. For at sikre sig herimod forbød Ordinansen, som ovenfor omtalt, Prædikanten «at staa og sige, hvad hannem lyster selv», et Forbud, der senere ofte blev gentaget paa Landemoder.[4] Og til yderligere Sikkerhed vedtoges det, i det mindste paa Fyn, at Præsterne Aar ud og Aar ind skulde gentage de samme Prædikener, paa det at Tilhørerne saaledes efterhaanden bedre kunde fatte dem.[5] Hermed var den sidste Udsigt til levende Forkyndelse fjernet og den Fremgangsmaade paabudt, der siden blev noksom bekendt under det betegnende Navn: «At vende Bøtten».

Det kunde flygtigt set synes utroligt, at Prædikenerne gennemsnitligt ikke var bedre end de var, da jo dog Aarhundredets andet og tredie Aarti, Reformationens Gennembrudstid, netop havde udmærket sig ved sin kraftige og folkelige Forkyndelse. I saa Henseende skuffes man dog let ved et Øjenbedrag. Det syner af mange flere, men i Virkeligheden havde det kun været et forholdsvis ringe Antal Mænd, der havde vakt det hele Røre og i de større Byer vundet Stemningen for den nye Lære. Den Opgave, der nu stilledes, var ganske anderledes vanskelig: at

forsyne ikke blot et Dusin større Kirker i Købstæderne, men Hundreder og atter Hundreder af Sognekald Landet over med dygtige Prædikanter. Og Vilkaarene var nu langt ugunstigere. Hine havde for en Del slaaet igennem ved den uvante Brug af Modersmaalet, og haft alle Fordelene af at være den angribende Part; Sidehug til verdslige Bisper, lade Munke, Nonner i velsignede Omstændigheder o. s. v., ramte sikkert og holdt Tilhørerne i Aande. Nu var dansk Prædiken en gammel Historie. Alle hine Misbrug var fjernede, de nye, der havde afløst dem, turde kun med største Varsomhed berøres. Vel maatte man fremdeles angribe Papisterne, men dog blot naar man «dertil trængtes af Paamindelse og Eksempel»,[1] og de gammeldags, stærke Udtryk, saasom: I skulle faa Fanden! Djævelen tage ved Eder! forbandede være I![2] o. s. v., skulde man lade fare.

At Prædikenerne under disse Vilkaar, holdte af Prædikanter med saa ringe Forudsætninger, maatte i Gennemsnit blive tarvelige, fulgte af sig selv. Den tusindstemmede Udlægning, der hver Helligdag paa samme Klokkeslet lød fra Nordkap til Slien, fulgtes derfor vistnok i Reglen kun med Opmærksomhed, og fortjente det ogsaa kun, saalænge den simpelt og jævnt genfortalte og omskrev i Datids Udtryk Dagens Evangelium. Sligt kunde imidlertid gøres hurtigt. Et sidste Middel til at fængsle Tilhørernes Opmærksomhed stod vel til Raadighed, det var «skarpt og flittigt at prædike mod Troldkarle og Troldkvinder, som med deres onde Kunster og Trylleri prædike lige saa meget tilbage, som vi prædike frem».[3] Saa snart Talen drejedes ind paa dette Omraade, og især naar den belagdes med behørige Eksempler, var alle med. Men hvor hyppigt Emnet end behandledes, kunde det dog ikke fylde hver Søndag. Der stod da kun tilbage, saa fremt der overhovedet var noget ved Prædikanten, i den øvrige Tale at søge at meddele Tilhørerne sin Forstaaelse, hæve dem saa vidt muligt op til sit Dannelsestrin.

Dette var imidlertid en af Datidens mest haabløse Opgaver. Hvad var det nemlig for en Dannelse, som Prædikanternes Flertal havde forud for Tilhørerne? I Reglen en blot formel, for saa vidt de havde anvendt en Del Aar paa at lære Latin og efter Logikens Regler at opløse og leddele Begreber. At bibringe Menigheden de latinske Kundskaber lod sig ikke gøre. Der laa da kun én Opgave for: fra Prædikestolen logisk ligesom at sprætte Teksten op, sortére den i saa og saa mange Aarsager

og Virkninger, Hovedbegreber og Underafdelinger. I denne underlige golde Behandlingsmaade, hvor den logiske Iver saa let tog Vejret fra det Opbyggelige, havnede Mængden af Tidens Prædikanter. Ingen af de endnu bevarede Prædikener fra Aarhundredets sidste Halvdel, selv ikke de ypperste, er ganske fri for dette fælles Slægtmærke, og anvendt af en Undermaaler maatte den hele Behandling blive i høj Grad trættende.

Det er derfor troligt nok, at ogsaa Menighedens Blik stundom søgte til Timeglasset, der ifølge Bestemmelser paa Fyn,[1] og vel ogsaa andetsteds, skulde være anbragt paa Prædikestolen som Paaminder om, naar Talen skulde have Ende.

Saa vel før som efter Prædiken blev der afsunget Salmer. Denne Sang udgjorde et af den nye Gudstjenestes betydningsfuldeste Led. I ren musikalsk Henseende betegnede den vel en Tilbagegang fra tidligere, Orgler fandtes jo kun i de største Kirker, virkelig uddannede Sangere til i Kor at lede Salmesangen havdes kun ved Hoffet. Klodset og uharmonisk tog da Sangen sig uden Tvivl ud, sammenlignet med, hvad der forhen havde lydt under de samme Hvælvinger. Men paa Punkter mere afgørende end det blot musikalske, betegnede den et Fremskridt; den udtalte tydeligere end noget andet det Ny og Store, der laa i Reformationen. Thi naar Korsangen nu, i Strid med alle gammeldags Begreber, ikke længer lød blot fra Kirkens Kor oppe ved Alteret, men fra den samlede Menighed, saa betød dette, at Fordommens Forhæng var sprængt, Forskellen mellem Læg og Klerk hævet. Naar det var Modersmaalets Toner, der klang, og ikke mere det uforstaaelige Latin, saa betød dette, at Romeraaget var brudt. Og naar endelig enhver med egen Røst udsang sin Tro, én blandt de mange og dog fuldt ud sig selv i denne Henvendelse, saa betød det — de lutherske Præster og Fyrster kunde have godt af at mærke sig det — at den lige Vej til Gud var funden, og ingen ydre Tvang, Læretryk saa lidt som Fyrstevold, i Stand til i Længden at spærre den.

I langt højere Grad end Prædiken havde Salmesangen vundet Sindene for den ny Lære. Dette laa ikke blot i dens folkelige Karakter, dens Evne til straks at fly enhver, lav som høj, noget at tage vare. Det, der gav Salmesangen sin væsentligste

Overvægt, var, at den stod i inderlig Samklang med Folkets Tankesæt og hele aandelige Eje. Alt, hvad der nemlig rummedes af Indtryk ud over det daglige Livs Dont, det var for de allerflestes Vedkommende modtaget, ikke som nutildags gennem Læsning, men gennem Folkesangen. Kun for én Art af Stemninger havde disse Sange hidtil ikke ret ejet Udtryk, det var de religiøse; med dem var man tyet til Kirken, for at høre dem udsungne paa det fornemme, fremmede Sprog, i bløde, mægtige Toner, men fjernt og kun højtidsfuldt bevægende. Nu aabnedes med ét ogsaa hele dette Omraade. I den nye Salmesang føjedes det manglende Led til, og øjeblikkelig indtog denne den Plads, der saa længe havde staaet og ventet paa den.

Det undrer, at Romerkirken med sit skarpe Blik ikke selv havde opdaget den Kraft, der laa i Salmesang paa Modersmaalet. Medens selv dens ædleste Forsvarere, en Poul Helgesen f. Eks., kun havde Syn for Menighedssangens Mangler, og Øre for dens Mislyd — «ved denne nye Kvædskab er kun Raab og Skraal blevet forøget, men Gudelighed ikke formeret»; det er vederstyggeligt, «at hellige Salmer skulle synges som en Springevise»[1] — saa sneg disse samme Sange sig, for en stor Del ved Melodiens Hjælp, ind i Folks Hjerter og udsaaede derinde alt det kætterske Frø, de bar i sig. Det lød lige betagende, hvad enten man saa hørte gamle, kendte Melodier som: «Jeg tjente mig udi Grevens Gaard», «Der staar et Slot i Østerrig», «Jeg stod mig op en Morgenstund», ja «Springeviser», Visen til «at synge Brude til Sengs med», hvilken f. Eks. Biskop Palladius benyttede, blot belagte med nye Ord, eller man pludselig blev slaaet af en ny, iørefaldende Melodi, bragt herhid maaske langvejs fra, oprindelig forfattet af Luther eller vel endog af en Kalvinist fjernt i Frankrig.[2]

Det er mærkeligt at se, hvor hurtigt Melodier og Ord forplantedes. Ikke blot gamle tyske, men ogsaa franske Folkemelodier, for ikke at tale om, hvad Luther selv havde sat Tone til, naaede hurtigt op til Norden og lød snart som gamle bekendte. Mellem Sverige og Danmark-Norge fandt der en livlig Udveksling Sted, der ofte gør det næsten umuligt nu at afgøre, i hvilket Land hver enkelt Salme først er opstaaet. Hvad endelig Udbredelsen angaar, saa foregik denne kun i ringe Grad ved Hjælp af trykte Salmebøger — Folkets Flertal forstod jo ikke at læse — men Salmerne gik ligesom Folkeviserne fra Mund til Mund. En

Forsanger, i Kirken Degnen, sang dem for, og Mængden sang Omkvædet saa længe, indtil hver enkelt havde lært Ordene.

En Mængde Salmer, i Begyndelsen de allerfleste, vare naturligvis blot Oversættelser fra Tysk. Men fra det Øjeblik, nordisk Salmedigtning begyndte at vokse egen Vækst, og det indtraadte tidligt, møde vi et Tegn paa Frugtbarhed og Modtagelighed, der er saa vel bekendt fra Folkevisernes Omraade: en Sang indsuges i den Grad i Folkebevidstheden, at Forfatterens Navn helt gaar i Glemme, trods det, at Sangen selv synges Norden over. Vidste man ikke, at sligt var umuligt, skulde man tro, at saadanne Sange ikke var digtede af en enkelt, men af et helt Folk. Men hvor Forfatternes Navne ere bevarede, træffe vi et andet Forhold, der er lige saa oplysende. Skønt den gejstlige Stand og Virksomhed hurtigt sank i den offentlige Anseelse, saa at efter Reformationen saa godt som ikke en eneste Adelsmand mere gik denne Vej, der engang havde været saa søgt, viser derimod Salmedigtningen sig fremdeles i Stand til at samle alle, høje og lave. Blandt Navne paa Forfattere træffe vi nogle af dem, der havde ypperst Klang i Norden, i Danmark en Herluf Trolle, Erik Krabbe, Kristen Sehested, Sten Bille, Elsabe Krabbe, Mette Rosenkrands o. s. v., og i Sverige Admiral Erik Flemming og Karl Gyllenhjälm.

Salmesang blev hurtigt det naturlige Udtryk for Sindet i stille som i afgørende Øjeblikke. Vi skulle til Bevis herfor ikke dvæle ved den daglige Husandagt, heller ikke ved Salmers Anvendelse i mangen bekendt Mands sidste Timer, eller den voksende Brug af Salmesang i Lejren og som Forberedelse til Kamp. Vi skulle blot anføre et enkelt lille Træk, tilfældigt bevaret, der tydeligt viser, hvor dybt allerede før Aarhundredets Midte Salmesang havde slaaet Rod i Almuens Sind. Det var en Vinterdag 1540 eller 1541, da henved 80 Fiskere, mest fra København og Omegn, stod og stangede Aal i Sundet paa Isen henad Saltholm til. Med Et brast Isen og Stykkerne kom i Drift, saa at Fiskerne, i Vand til Bæltestedet, førtes af Strømmen afsted i forskellige Retninger. Nogle vare saa heldige at strande paa Amager, andre naaede tilsidst i en yderst forkommen Tilstand til Malmø, efter først en Gang at have drevet der forbi helt ned ad Falsterbo til; 29 druknede. Under disse fortvivlede Omstændigheder, da Isen skiltes og de sank i, men førend endnu Strømmen havde ført dem fra hverandre, raabte en af dem, Fisker Hans Bentsøn fra

Odense, der siden var blandt de druknede, til sine Kammerater: «Lad os ikke tabe Modet, fordi vi skal dø i dette Vand. Lad os nu se, om vi nogen Tid har hørt Guds Ord i vor Livstid. Nu gælder det. Vi se den visse Død for vore Øjne. Her maa vi blive. Det kan ikke andet være». Derpaa sang han for, og Resten stemte i med, den Salme, som plejede at synges om Søndagen før Prædiken: «Nu bede vi den Helligaand». Da denne var ude og Isen endnu bar, sang de den sædvanlige Begravelses Salme: «Med Glæde og Fred farer jeg nu hen». Peder Palladius, der omtaler denne Begivenhed, gør i Forbigaaende opmærksom paa Misforholdet mellem de fortvivlede Omstændigheder og Sangens Ordlyd: Med Glæde og Fred farer jeg nu hen. Om Salmesangen selv bruger han de simple Ord: «Det vaar af Hjertit, de sjunge».[1]

Det ligger nær at spørge om disse Salmers digteriske Værd, om nogen af dem har formaaet at holde sig ned til vore Dage som fyldigt Udtryk for den religiøse Stemning. Hurtigt set synes dette sidste endog i paafaldende Grad at være Tilfældet. Salmer som: Vi tro, vi alle tro paa Gud, Lovet være du Jesu Krist, Vor Gud han er saa fast en Borg, Af Højheden oprunden, Et Barn er født i Bethlehem, Med Sorgen og Klagen hold Maade, Krist stod op af Døde, Den lyse Dag forgangen er o. s. v. høre den Dag i Dag til de velkendte. Nærmere set tilhørte dog ingen af disse fuldt ud Norden i det 16de Aarhundrede, men de var, hvad Indhold angaar, for en stor Del Laan fra andre Tider og andre Folk, ligesom ogsaa den Form, hvori vi nu kende dem, er meget omarbejdet siden da. Snarest maa vistnok Dommen lyde saaledes, at næppe vilde nogen dansk Salme, digtet i det 16de Aarhundrede, helt igennem kunne tilfredsstille Nutidens Smag, dertil var Sproget endnu for ustemt, Sondringen mellem ophøjet og plat endnu ikke foregaaet og Tilbøjeligheden til Bredde for stærk.

Det vil af det foregaaende være klart, at Salmesang paa Modersmaalet var og maatte være et af de kraftigste Hjælpemidler til Reformationens virkelige Gennemførelse. Intet Under derfor, at den ældre Slægt drev paa, alt hvad den formaaede. Som Eksempel kan anføres følgende voldsomme Udtalelse af Peder Palladius: «Kan Du synge i dit Gildehus, Gæstebud og Barsel, og Du forsmaar at synge i din Sognekirke, var det da ikke værd at ønske af Gud, at din Mund kom ved dit Øre at

sidde, at man kunde se, at Gud havde vel hævnet sig over Dig? Det var jo tusindfold bedre, at din Tunge var raadnet op i din Hals og Du laa nu længe siden her nede i denne Kirkegaard, end Du skulde længer staa her inde og bespotte Gud som Svin og Køer, der ikke kunne synge. De gaa med deres Næse og Tryne ned til Jorden. Du og jeg, vi gaa med vort Ansigt op til Himlen, at vi skulle altid love og takke Gud». Eller en mildere Opfordring som denne: «I skulle ikke alene synge i Kirken, men ogsaa hjemme, i Skov og Mark, paa Ager og Eng, hvor Lejlighed kan give sig, en Dannekvinde ved hendes Væv, en god Pige ved hendes Rok: hun faar en Ten Garn langt før end hun ved selv af, naar hun sidder og synger en hellig Vise derhos».[1]

Sammenholde vi hermed, hvad vi vide fra den følgende Historie, at siden da har til ethvert Omslag og Opsving i den religiøse Stemning i Norden svaret en nyvakt Salmesang — for Danmarks Vedkommende minde vi blot om Navne som Kingo, Brorson og Grundtvig —, saa undrer det højlig at se omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte latinsk Sang atter trænge sig frem. Hvis Grunden hertil blot havde været den tilvante Ærbødighed for det uforstaaelige Sprogs højtidelige Klang, en halv overtroisk Tillid, saaledes som den ytrede sig i Bøndernes Vedhængen ved den latinske Messe og de saa yndede latinske Tryllеformler, saa vilde Bevægelsen været let forklarlig men betydningsløs, og uddød med den Slægt, der selv havde oplevet latinsk Gudstjeneste. Men Ondet var af dybere Natur. Det var i Virkeligheden et Udtryk for, at Modersmaalets almindelige Brug, denne Trang til at faa hele Folket i Tale, disse friske Skud paa alle Aandens Omraader, havde alt kun været flygtige Vaarglimt, hvorover Romersprogets Sne et Aarhundrede endnu paany skulde hylle sit Dække. Den nye Gejstlighed, som var fremgaaet af Reformationen, savnede Overblik og Myndighed til her at holde igen. For at hævde sin egen Stilling maatte den følge med Strømmen.

Oprindelig havde man kun af Hensyn til Latinens højtidelige Klang indrømmet den Plads i Messen paa de tre store Højtider Jul, Paaske og Pinse. Men snart sank Gudstjenesten ned til at være en Hjælper for Skolen, et Værn for den gejstlige Stand mod Menighedens Krav paa Ligestilling. Om det saa var Degne, skulde de kunne Latin.[2] Peder Palladius forklarer Hensigten

hermed i følgende Ord: «Eders Sognedegn maa intet Latin synge her paa Landsbyen, uden paa Paaske, Pinse og Juledag, at han da bekender sin Skolegang og kan lokke Børn til Skole, og I derfor give ham Bogpenge eller hvad I ellers pleje af Arilds Tid at give ham om saadanne Dage».[1] Aar 1562 bestemmes det i Fyn, at Landsbydegnene endog hver Søndag skulle synge «Officium og Alleluja» paa Latin, og den Grund, der uforbeholdent angives, er, «at ikke siden Lægfolk skulle tilegne sig deres Embeder». Aar 1577 maatte det paa Roskilde Landemode paamindes Præsterne, selv om Messen paa de høje Festdage iøvrigt holdtes paa Latin, dog i det mindste at sige Nadverordene paa Dansk, saa at de bleve forstaaelige for Menigmand.[2] Naar endelig hertil kommer, at man i Skolerne holdt en daglig Bedetjeneste, hvor der kun blev sunget og prædiket Latin, saa vil det forstaas, at dette Sprog endte med at blive Hjertesproget for dem, der ifølge Rang og Stilling netop vare kaldede til at værne om Modersmaalet. Et tydeligt Billed heraf faar man i det saa ofte genkommende Træk, at Adelsmænd paa deres Dødsleje, efter at have taget Afsked paa Dansk med deres Slægt og Tjenere, endte med paa Latin at udveksle Skriftsteder med deres Sjælesørger. Modersmaalet var et Middel, som Lutherdommen ved sin Fremkomst med Rette greb til for at faa Folket i Tale. Den vigende Anvendelse deraf blev selv Maalestokken for, at Lutherdommen tabte sin Kraft og stivnede i Lærdom og spidsfindig Troslære.

Gudstjenesten afsluttedes med Altergang. Som bekendt havde Spørgsmaalet om Lægmænds Nydelse af Nadveren under begge Former været et af de vigtigste Stridspunkter mellem Katoliker og Lutheraner. Alle Slags Beviser var blevne ført i Marken fra begge Sider. Den ivrige Povl Helgesen havde end ikke forsmaaet et Bevis som dette, at mange Lægmænd jo nu gik med saa store Knebelsbarter, at de ikke paa høvisk Vis kunde drikke Øl af et Svendebæger, endsige da Jesu Blod af en Kalk.[3] Den lutherske Opfattelse var bleven den sejrende, men den forudgaaede Strid havde afsat flere Spor, der gav Datidens Altergang et Præg forskelligt fra Nutidens.

Dette viste sig baade i Altergæsternes Antal og Alder og den Hyppighed, hvormed Nydelsen gentoges. «Tilforn», siger

Peder Palladius, «var vi af Paven og Munkene forbundne til én Tid om Aaret, som var til Paasketid, og da havde de skammeligt og skændigt røvet og stjaalet fra os den ene Part af det højærværdige Sakrament, som var Jesu Kristi velsignede Blod, og gave os klart Vand at drikke for Blod. Nu ere de Tyve uddrevne af Landet, og en Part ophængte, og I have faaet det hele og holdne Sakraments begge Parter igen. Det har kostet ham saa dyre paa Korsets Galge, der han gav sit Rosens Blod ud for alle vore Synder. Saa mænd, han vil ikke have det foragtet . . . . Derfor maa det være dig en stor Skam for Gud og hans Engle, om der gaar nogen Søndag eller Helligdag over dit Hoved, at der skal ej nogen findes af dine at gaa til Sakramentet: nu Du selv, nu din Hustru, din Svend, din Mø, din Dreng, din Pige, dit Barn, saa tidligt som en er sex eller syv Aar gammel og kan sin Børnelærdom».[1]

Denne sidste Betingelse, at kunne de ti Bud, Fadervor og Trosartiklerne, var altsaa den eneste, der stilledes for at stedes til Alters. Men det kunde hænde saavel Voksne som Børn ikke at have dette Kundskabs-Forraad inde. Derfor skulde Præsten forud for hver Gudstjeneste samle alle Altergæsterne oppe i Kirkens Kor, og medens Degnen paa samme Tid læste Katekismus med Ungdommen nede ved Døbefonten, prøve de Voksne. Ifølge Kirkeordinansen skulde denne Overhøring dog ligesom Skriftemaalet foregaa lønligt, hvad der sikkert for en stor Del har svækket dens Betydning. Hvis nogen ikke bestod Prøven, maatte Præsten heller ikke aabenlyst vise ham bort fra Alteret, men skulde straks under det lønlige Skriftemaal meddele ham, at han endnu ikke kunde komme til Alters.[2] Idet han da fjernede sig, kunde det af Omstaaende endnu vel forklares, som om han blot havde villet være til Skriftemaal, men ikke til Alters, hvilke to Handlinger ikke nødvendigt var forbundne. Ja, selv om det skulde gaa saa vidt, at Præsten tilsidst nødsagedes til fra Prædikestolen at bede den ovenomtalte Bøn om, at Djævelen, der hindrede Vedkommende i at lære sin Børnelærdom, maatte forlade ham, saa fulgte dog ikke aldeles nødvendigt heraf, at Menigheden kunde opdage, hvo det var, da det var forbudt at nævne Navn. Dog er det rimeligt, at man i saa Fald nok har kunnet gætte sig til den Paagældende, da den lange Udeblivelse fra Nadveren maatte gøre ham kendelig.

Thi hermed holdt man baade fra Præsts og Menigheds Side

et vaagent Øje. Det at lade for lang Tid gaa hen i saa Henseende, uden at have nogen lovlig Undskyldning, var en meget farlig Sag. Om Studenterne ved Københavns Universitet hedder det saaledes: «Hvis nogen ikke gaar til Alters i et halvt Aar, skal han straffes efter Rektors Skøn, og dersom nogen holder sig borte i et helt Aar, skal Rektor lade ham afstraffe efter Fortjeneste». Meningen med disse lidt uklare Udtryk bliver forstaaeligere, naar man hører, at dét blot at udeblive fra den almindelige Gudstjeneste straffedes første Gang med en Bøde af en Mark og anden Gang med «hemmelig Afstraffelse», hvilket vistnok var enstydigt med Stokkeprygl.[1] Paa Landet straffedes længere Udeblivelse fra Nadveren med Bandlysning, som, hvis Vedkommende var en Fæstebonde, kunde føre til, at han blev sat fra sin Gaard. Aar 1574 blev f. Eks. en af Universitetets Bønder i Haraldsted jaget fra Gaarden, fordi han i seks Aar ikke havde været til Alters.[2] Bandlysning og Anklage i lignende Anledning omtales oftere.[3]

Paa samme Tid, som Øvrigheden saaledes ved verdslige Straffemidler nødte Folk til Alters, tvang den Niels Hemmingsen og den danske Gejstlighed til at lære, at hvo der nød Nadveren uværdelig, modtog Herrens Legeme og Blod til Fordømmelse. Om muligt ligesaa stødende var den Maade, hvorpaa Regeringen varetog sine egne Pligter ligeoverfor Altergangen. Skønt alle var enige i at prise Lægmands Nydelse af Kalken som et af Reformationens vigtigste Fremskridt, og skønt Regeringen havde overtaget Kirkegodset og dermed Forpligtelsen til at sørge for Kirken, havde den dog ikke Raad til at skaffe det lidet, der udkrævedes til Altergangen. Poul Helgesen havde i Kampens Dage som Angreb paa den nye Lære givet følgende Historie til bedste: En luthersk Præst i Præstø indviede og uddelte engang ved en Altergang Pæremost i Stedet for Vin; og da han blev tiltalt herfor, forsvarede han sig saalunde: «Hvor Fanden skulde jeg faa saa megen Vin fra, som her skulde til til saa mange».[4] Det synes, som om Regeringen havde taget denne Præst til Mønster. Kirketienderne inddroges saa grundigt i den kongelige Kasse, at Regeringen Aar 1566 selv maatte tilstaa: «Vi forfare, at mange Kirker ikke er saa formuende, at de have at købe Vin og Brød for til at berette Sognefolket med».[5] Det laa under slige Forhold nær for Præsterne at hjælpe sig, som hver kunde bedst. Præsten Mogens Strøby i Næstved uddelte saaledes i Foraaret

1567 flere Gange Pæremost istedetfor Vin, og da Provsten paatalte dette, undskyldte han sig med, at den var lige saa klar som Vin og at andre forstandige Mænd havde gjort ligesaa.[1] Endnu i Aaret 1599 maatte der paa Roskilde Landemode gives Præsterne Paamindelse om, at Nadverelementerne burde være saaledes, at ikke Altergæsterne væmmedes ved dem, og at der istedetfor Vin ikke maatte uddeles Most eller andre forbudne Drikke.[2] Omvendt tog man stundom særlig Hensyn til, naar Standspersoner var blandt de nydende. I et Regnskab for Frue Kirke i Aalborg hedder det saaledes: «En Planke (ɔ· en halv Pot) rinsk Vin, da Lensmanden og hans Frue var til Alters». En Uvane, der maaske mindre stødte Datiden, var det, naar enkelte Præster efter Altergangen selv fortærede det tilovers-blevne, sluttelig slikkede Disk og Kalk og viste dem frem for Menigheden som Bevis for, at de nu var tomme.[3]

Hvilken Rolle Lægmands Nydelse af Vinen spillede for den almindelige Bevidsthed, kan ses af de nye, besynderlige Skikke, som dens Indførelse gav Anledning til. Paa Sjælland uddannede der sig saaledes den Uskik, som offentlig maatte paatales: efter Altergangen at give de paa samme Dag døbte Børn den tilovers-blevne Vin at drikke.[4] Paa Fyn maatte det gentagne Gange forbydes Præsterne at uddele Altervin som Middel mod Øjensyge eller Susen for Ørene.[5] En ikke ringe Tilbøjelighed var der til at benytte Altergangen som en Slags Edsbekræftelse eller Gudsdom til Bevis for Uskyldighed. Vedkommende skulde da, førend han drak, sige: «Gid jeg, hvis jeg har gjort det og det, maa drikke Djævelen»![6] Det er troligt nok, at Forpligtelsen til at være forsynet med Vin til Kirken har bidraget i det mindste sit til den gængse Opfattelse, at en Præst burde være vel forsynet med Drikkevarer i det hele. I Danmark maatte det uafbrudt forbydes Landsbypræsterne at holde Udsalg af Drikkevarer, og i Sverige, hvor Præstegaardene ofte erstattede Kroer, var de efter fremmede Rejsendes Dom, selv dybt inde i Landet, hyppigt mærkværdigt vel forsynede med Vine.

Naar Nadveruddelingen skulde til at begynde, kom der en stærk Uro over Menigheden: medens nogle gik op til Alteret, sneg andre sig skyndsomst bort, og fra Stolene fulgte alles Øjne

enhver af Parterne med største Opmærksomhed. Sagen var, at i denne Stund skiltes Bukkene fra Faarene. De, der gik bort, gik ikke frivilligt, men nødtvungent, det var dem, om hvem det hed i Peder Palladius' Visitatsprædikener: «Naar Fadervor er sunget for Alteret, og de høre Klokken ringe, da skulle de pakke dem ad Døren».[1] At dette var Alvor, kan bedst ses af, at der paa Bispemødet i København 1555 blev vedtaget, at hvis de ikke vilde gaa med det Gode, skulde Menigheden under Præstens Anførsel drive dem ud.[2]

For ret at forstaa, hvad der foregik i dette besynderlige Efterspil, maa det erindres, at den lutherske Gejstlighed paa et enkelt Punkt havde bevaret en vidtstrakt Myndighed fra den katolske Tid: Magten til at løse og binde. Da denne Sag i sin Tid var for, havde Regeringen ikke næret nogen videre Betænkelighed[3] ved at overlade de lutherske Præster Udøvelsen af denne Magt. Maaske kunde sligt Middel virke til Gavn, og misbrugtes det, var Regeringen vel i Stand til at kalde Præsterne til Orden. Gejstligheden selv havde gerne overtaget en Myndighed, der dels endnu i det offentlige Omdømme med Rette tilkom den, dels indeholdt dog en liden Afglans af fordums Magt og Herlighed. Saaledes fremkom de mærkelige Ord i Kirkeordinansen om Bandlysningen og dens Virkninger: «Hvad som helst Prædikerne i de Maader efter Guds Ords Lydelse beslutte, det vil Gud holde ved fuld Magt».[4]

To Dage om Aaret, nemlig Søndagen næst før Jul og næst før Paaske, var de egentlige til at lyse «Ulydige i Band, det er: under Djævelens Vold til deres Legemes Fordærvelse»; men iøvrigt kunde saadan Del ogsaa foretages paa andre Søndage «saa tit som Behov gøres».[5] Fremgangsmaaden var den, at de Ulydige først bleve hemmeligt advarede af Præsten; hjalp dette ikke, blev deres Navn opslaaet paa Prædikestolen, eller Præsten advarede dem offentlig fra Prædikestolen; bedredes de ikke endda, bleve de i den treenige Guds Navn lyste i Band. De var da udelukkede af Menigheden, saa at de vel endnu kunde møde til den almindelige Gudstjeneste, men maatte ikke deltage i Altergangen eller optræde som Faddere eller Vidner ved Vielse. Hvis de herefter forbedrede sig, kunde Præsten atter løse dem af Bandet, hvilket foregik paa den Maade, at den Bodfærdige i Menighedens Paahør tilstod sin Synd, stod «aabenbar Skrifte», som det kaldtes, og derpaa afløstes, idet Præsten lagde Haanden

paa hans Hoved og tilsagde ham Syndsforladelse. Vedblev nogen, skønt bandsat, at fremture i sin Synd, skulde Præst og Kirkeværger give den verdslige Øvrighed det tilkende, og paa Landet skulde da Herredsfogden forbyde Vedkommende Ophold i Herredet, indtil Dom var gaaet i Sagen.[1]

Det er klart, at der herved var lagt en overordentlig Magt i Præsternes Haand. Stundom tyede Regeringen ligefrem til deres Hjælp, som da der i Aaret 1580 udgik Befaling til alle Landets Præster om at lyse Band over enhver, der levede i ulovlig Forbindelse, og de Præster, der undlod dette, truedes med Embedsfortabelse.[2]

Denne Magtfuldkommenhed havde imidlertid sine meget mislige Sider. Først og fremmest savnede Præsterne selv den moralske Myndighed, der udkrævedes, for at kunne optræde med tilstrækkelig Vægt. Naturligvis gaves der ikke faa hæderlige Undtagelser, men om Standen i det hele gjaldt det, at den i en overordentlig Grad var hengiven til Tidens to Hovedlaster: Drukkenskab og Løsagtighed. Naar det da om saa mangen var vitterligt, at han ikke havde noget at lade andre høre, og naar Kirken selv ikke en Gang dømte Præster til bestandig Embedsfortabelse, hvis de, skønt én Gang advarede, «forsaa sig med Jomfrukrænkelse eller andet Skørlevnet», men blot «kaldte dem et andet Sted til Guds Embede, enten langt borte dèr i Stiftet, hvor man ikke ved af deres Gerning, eller udi et andet Stift»,[3] saa kan det ikke undre, om Advarsler og Bandlysning i saadanne Folks Mund tabte en Del af deres Vægt.

Hertil kom, at den hele Fremgangsmaade bidrog til at sætte de slette Lidenskaber i Bevægelse. Præsten selv kunde naturligvis i Reglen kun paa anden Haand vide Besked om, hvad utilbørligt der var foregaaet i hans Menighed. For at sætte ham i Stand til at være med, maatte der da drives det modbydeligste Angiveri. Selv den brave Peder Palladius opfordrer i blind Iver Naboer og Genboer til at melde til deres Sognepræst, hvad utilbørligt de kunne opdage hos andre, «hvis de tie, ville de selv blive fordømte med dem».

Hvad der imidlertid gav Bandlysningen sit egentlige Grundskud, var, at man tog Munden meget for fuld med, hvad Laster man vilde ramme. Man kunde længe nok belægge med Skriftsteder, at saadanne og saadanne skulde ikke arve Guds Rige. Men gik man for vidt over Stregen og krævede Bandlysning for

Ubetydeligheder, saa overlodes det i Virkeligheden til Præstens Vilkaarlighed, hvem han vilde ramme. Og ganske som det var gaaet med Pavens Bandstraale, da den sank ned til at misbruges politisk, tabte ogsaa her Lynet sin Kraft og fristede til Modstand.

Efter Aarhundredets Midte var man allerede naaet saa vidt, at i Virkeligheden gaves der ikke ét Menneske, uden at han jo i det mindste efter den sjællandske Formular af Aar 1569 kunde paastaas at have fortjent at lyses i Band. Vel var ganske vist kun de færreste: Gendøbere, Troldkarle, Menedere, «Præstehadere», Manddrabere, vitterlige Tyve og Røvere. Men allerede ved Skørlevnere og Aagerkarle begyndte Vægtskaalen lidt at lette, thi Usædelighed gik overordentlig stærkt i Svang, og ved Aagerkarl forstod Kirken enhver, der tog over 5 Procent, hvad Alverden gjorde, da Renten af Laan i Reglen var 6 Procent og derover. Og hvo kunde endelig bestaa, naar enhver, der levede i Avind med en anden, enhver, der daglig drak over Tørsten, enhver, der kunde siges at have bagvasket, «brugt sin Styrke til at fortrykke andre», ja, blot misbrugt Guds Navn med «en blodig» Ed, fortjente at bandlyses. Enten talte Præsterne Usandhed alle de øvrige Søndage om Aaret, naar de forkyndte om Guds Barmhjertighed og Kristi Forsoningsdød, eller ogsaa havde de Uret i at paastaa, at Præste-Bandlysning for Synder som hine virkelig skulde kunne formaa at «udelukke fra Guds Naade».[1] Det er et naturligt Udbrud af sund Fornuft, naar en bandsat Bonde under en Retssag Aar 1590 forsvares med, at den ham overgangne Bandlysning selv er «ukristelig for de utallige mange Formaledidelsers Skyld».[2]

Dreven til saadan Yderlighed maatte Anvendelsen af Bandlysning og Udelukkelse fra Nadveren nødvendig glide ud af Hovedledelsens Haand, og Brugen af den kirkelige Politistav blive overladt til de spredte Tjeneres eget Forgodtbefindende. Vi træffe derfor ogsaa de mest forskelligartede Opfattelser af, hvor og naar Kirketugten burde anvendes. Snart høre vi om Præster, der — plagede med Overløb af Folk, som ønskede den og den af deres Bekendtskab lyst i Band — haardnakket vægrede sig og af Bispen tilsidst fik det Raad at dække sig ved at forlange skriftlig Befaling fra Øvrigheden, førend de bandlyste nogen, og ellers kun nøjes med skrappe Advarsler fra Prædikestolen.[3] Andre vovede sig saa vidt, at de overtroisk var med til at jage Bandstraalen efter en ukendt Tyv, for paa denne Vis at faa Sagen oplyst.[4]

Endelig træffe vi Eksempler paa, at Præster brugte Kirketugten ganske ugenert blot som Vaaben mod deres Uvenner, udelukkede fra Nadveren paa Grund af Agterstand med Afgifter og aarevis nægtede at afløse, hvem der ikke havde Raad til at betale for en saadan kirkelig Handling.[1] En staaende Klage synes det at have været, at paa Landet slap Børn af Præster, Fogeder og rige Gaardmænd lettere end andre, og at man atter i København i det hele var lemfældigere end paa Landet.[2]

Se vi bort fra den egentlige Grund, hvorfor man var kommen sammen i Kirken, kan det ikke nægtes, at særlig Gudstjenestens sidste Del, saaledes som Forholdene var, frembød meget af almindelig Interesse. Hvad man for en Timestid siden ude paa Kirkegaarden kun havde hvisket om og antydet, blev nu slaaet fast af Kirkens Talsmand, enten i Form af Advarsel og Bortvisning eller ved aabenbar Skrifte, hvilken sidste kun i Købstæderne synes at være henlagt til Hverdagen. Alle Menighedens Hemmeligheder kom for Lyset og i Kirkens betryggende Gengivelse, der fra nu af tillod enhver at drøfte dem som al anden Kristenlærdom. At de tillige fremkom i tilstrækkelig tydelig Form, derfor borgede Tidens Sans for djærve Udtryk. Eksempelvis skal vi anføre, hvad man saaledes fik at vide i Bergens Domkirke ved et Par forskellige Gudstjenester. Den 19de December 1563 blev det forkyndt fra Prædikestolen baade i Domkirken og i Korskirken, «at Danquard Makfarson nu var forligt med sin Hustru, til hvilken han havde en stor Mistanke baade for hendes løse Fagter, saa og for nogle Vidnesbyrd, der gik om hende af hendes Tjenestefolk». Derpaa blev der holdt en Paamindelsestale baade til dem og andre om «at fly Aarsag til Mistanke og Misgerninger og bede med Jesu Syrach, at Gud vilde vende vore Hjerter fra al ond Begæring». Den 12te Januar 1565 blev Jacob Matzen aabenbarlig afløst i Domkirken, «fordi han havde som en ulydig, utaknemmelig og Satans Søn nogle Gange slaaet sin Moder, draget hende ved Haaret og gjort hende stor Fortræd». Han lovede aabenbarlig at ville forbedre sig. (Om samme Jacob Matzens senere Skæbne tilføjer iøvrigt den gamle Beretning: «Det hjalp lidet. Nogen Stund derefter kom han i Handel med en Hofkarl, der hug hans Albue i Stykker, saa han er lemlæstet. Han drak Satans Skaal og gav sig Fanden i Vold».[3]) — Den 11te Marts 1571 lod Niels Björnson gøre en Forbøn for sig af Prædikestolen i alle Kirkerne, «at Gud vilde aabenbare det onde Menneske, som

havde beløjet ham, hans Hustru og Kort Elsing, som siges at have beligget hende, paa det at saadant Menneske kunde straffes derfor».[1]

Man vilde kun daarligt kende Datidens varme Blod og Trang til Voldsomhed, hvis man troede, at alt sligt kunde gaa fredeligt af, behandles halvt forretningsmæssigt som en Lysning til Ægteskab i Nutiden. Saavel Præsten som Menigheden var lige tilbøjelige til straks at give Stemningen Luft. Heraf fremkom tidt de mærkeligste Optrin i Kirken. Man faar et tydeligt Indtryk heraf ved f. Eks. at høre om Pastor Augustinus i Glostrup, der fra Prædikestolen brugte Ukvemsord mod sin Menighed,[2] om Pastor Niels Kempe i Høje og Starby, der fra Prædikestolen kylede en Bog i Hovedet paa en Bonde,[3] eller Præsten Hans Thomsen, der ved Synet af en Kvinde, der traadte ind i Kirken, afbrød sin Prædiken og raabte: «Pak Dig ud, din Djævel! jeg gider ikke set Dig!»[4] Det maa indrømmes at være Svar i lignende Tonart, naar f. Eks. Slotsfogden i Bergen, da Præsten paa Palmesøndag opregnede Navnene paa en hel Del Kvinder i Byen og kaldte dem Skøger, undsagde Præsten, da han troede at have hørt sin Elskedes Navn deriblandt.[5] Eller naar en fynsk Adelsmand lukkede Kirkedøren i for en Præst og jog ham bort fra Kirken, da han kom for at holde Gudstjeneste.[6] Eller naar samme Adelsmands Hustru, der synes at have været en meget livlig Natur, engang i Skt. Knuds Kirke rejste sig op i Stolen, afbrød Bispen i hans Prædiken og udskældte ham, da hun troede, at han ved nogle Ord havde sigtet til hende eller hendes Mand.[7] Senere sendte hun i Uggerslev Kirke paa anden og tredie Juledag sine Folk op til Alteret og lod dem tre Gange hver Dag slukke Lysene.[8]

Regeringen tog alle herhen hørende Sager med en underlig Blanding af Mildhed og Strenghed. Enkelte af dem vides end ikke at være blevne paatalte. Omvendt blev, da Borgerne i Præstø var komne i Strid med deres Præst og engang havde spærret Kirkedøren for ham, ikke mindre end syv af dem dømte fra Livet og Resten til at «straffes efter Byens Privilegier». Da imidlertid de Dødsdømtes Hustruer gik i Forbøn for dem hos Kongen, synes de at være slupne med den meget milde Bøde af ialt 600 Daler.[9] En paafaldende Strenghed til det sidste vistes mod Præsten Jacob Nielsen, der havde beskyldt Biskop Niels Hvid i Skaane for at have stjaalet en Ligsten, hvilket dog viste sig at bero paa en Misforstaaelse. Præsten dømtes fra Livet og

blev virkelig halshugget paa Slotspladsen i København. At han til det sidste bevarede Humøret, viste han ved endnu paa Retterstedet at synge:

Skal nu Mester Jacob miste sit Liv,
Før Hanen gal',
Saa er dog Bispen en Tyv,
For Stenen han stjal.[1]

Gudstjenesten med alle de Afbrydelser, som den selv gav Anledning til angaaende Stolestader, Altergang og andet, havde allerede i og for sig et broget Præg. Dette forøgedes yderligere ved Forstyrrelser af mere sædvanlig Art, som naar enkelte af Menigheden viste sig at være berusede af den tidlige Brændevinsdrikken og kom i højrøstet Kiv,[2] eller naar i Byerne herreløse Hunde trængte ind og sloges i Kirkens Baggrund.[3] Man bedømme imidlertid, som man vil, den hele fra vor saa forskellige Gudstjeneste, én Ting staar fast, at den i en ganske anden Forstand end Nutidens var egnet til at danne det afgørende Lyspunkt i Ugens Ensformighed.

3.

Almindelige Forlystelser.

De store Højtider udmærkede sig fremfor Hverdagene dels ved visse almindelige Forlystelser, der var fælles for de fleste selskabelige Sammenkomster, dels ved ejendommelige Former baade for Spøg og Alvor, der gav hver enkelt Fest sit særlige Præg. Til de mest almindelige Fællesforlystelser hørte foruden Bordets Glæder: Musik, Dans og Spil.

Om alle disse tre lod paa en Maade Udtrykket «Leg» sig anvende. Datidens Dans mindede meget om, hvad man nu til Dags vilde kalde Selskabs- eller Børnelege; i de saakaldte Julelege, der omfattede alle Arter, var det ofte umuligt at bestemme, hvad der var Dans, hvad Leg. Om Musik saa vel som Dobbel havde man endnu ikke godkendt Enebetegnelsen: at spille (Tysk: spielen), men kaldte det i Reglen paa gammeldags Vis: at lege paa Fløjte, Skalmeje, Orgel o. s. v., samt at lege med Kort og Tærninger.

I Datidens Musik anvendtes af Instrumenter Trommer og Piber langt hyppigere end nu til Dags. De brugtes ikke blot til Militærmusik, men ved alle større Bryllupsoptog og selskabelige Sammenkomster. Navnet «Piber» faldt derfor i Datidens Mund naturligt som Betegnelse for Musikant i Almindelighed:

> «Nød lærer nøgen Kone at spinde,
> Og Piberen leger, for han vil vinde».[1]

Den største Art Trommer, «Kedeltrommer», brugtes i Reglen vistnok kun ved kongelige Fester. De var kosteligt udstyrede med guldbroderet Fløjls Omhæng o. s. v. En af Frederik den Andens sidste Regeringshandlinger var at lade bestille to nye Kedeltrommer hos en Guldsmed i Kolding, de skulde tilsammen koste over 4000 Kroner. Fire Kedeltrommer af Sølv omtales ved Christian den Fjerdes Kroning.[2] Et Par rigt udstyrede Kedeltrommer med fortrinlig Klang tillige med nogle simplere af Jærn,

der anvendtes i Slaget ved Stångebro, opbevares i Nationalmuseet i Stockholm. Af Piber omtales baade almindelige Piber, «Feltpiber», «Kobberpiber», «Blokfløjter»[1] o. s. v. Endog paa Sækkepibe blev der spillet ved det danske Hof. Frederik den Anden havde saaledes en Sækkepiber i sin Tjeneste ved Navn Andres Duday, Navnet tyder paa udenlandsk Herkomst.[2] «Skalmeje» var et indenlandsk og meget yndet Instrument. Paa det blæstes der baade til daglig og til Fest, f. Eks. ved Frederik den Andens Kroning.[3] Endnu i Aaret 1702, da Enkedronningen drog gennem Aalborg, søgte Borgerne at forlyste hende ved at lade Stadsmusikanten blæse paa Skalmeje.[4]

Ved større Fester anvendtes tillige Basuner, som f. Eks. ved Magdalena Krognos' Bryllup i Aarhundredets Begyndelse, saavel som i Aalborg Aar 1596 og senere hver Gang «Guds Legems Lav» holdt Lavdrik.[5]

Den hyppige Brug af Spillemænd medførte naturligt, at det kunde betale sig for saadanne at bosætte sig rundt om i Købstæderne. For mange Byers Vedkommende hører vi derfor Tale om Spillemænd, der nød visse Rettigheder, mod at de for en bestemt Takst musicerede ved Byens Bryllupper og Fester, og ikke uden Borgemestrenes Tilladelse lod sig forhyre udenbys. Allerede Aar 1500 omtales en Stads-Spillemand i Aarhus.[6] Siden forekomme de hyppigt. Under den nordiske Syvaarskrig kunde Regeringen befale alle Købstæderne i Landet at stille Pibere og Trommeslagere til Flaaden og Hæren.[7] I Ribe og flere andre Steder holdt ved Aar 1600 Byens Spillemand et ikke ubetydeligt Antal Svende.[8]

I Krigstilfælde nød iblandt Landsknægtene Pibere og Trommeslagere dobbelt Sold.[9] Holdt Borgervæbningen Øvelser, optraadte ogsaa Stadsmusikanterne militærisk og «opvartede med Feltpiber og Trommer». Ved Bryllupper og Fester havde de foruden deres faste Takst en Ekstraindtægt, idet det var dem tilladt at lade et Fad gaa rundt blandt Gæsterne for at indsamle Gaver, en Skik, der endnu har holdt sig mangt et Sted hos Landbefolkningen i Danmark. Ved Juletid endelig var det dem tilladt at gaa omkring i Husene og paa Gaden «og lege for Godtfolk».[10] En Form for Fortjeneste, der ikke omtales i nogen Bestalling, men som vistnok kunde være ret indbringende, bestod i om Aftenen at følge Lysthavende hjem med fuld Musik fra Stadens Raadhuskælder.[11] Vanskeligt faldt det dem at forhindre andre Spillemænd i at lade

sig høre offentligt, især i Byer som f. Eks. Helsingør med stærk Tilstrømning af Fremmede og et Utal af Logihuse. Ved Markedstid var Ævret opgivet og denne som andre Næringer fri for alle.

Farlige Medbejlere for Stadsmusikanterne synes de saakaldte «Taarnmænd» paa de kongelige Slotte at have været. Ogsaa de var jo Spillemænd, stundom som paa Kronborg og Københavns Slot fem i Antal, og deres Virksomhed ikke større, end at den tillod Bifortjeneste. I København lykkedes det under Christian den Fjerde Andreas Plattenslager at blive Taarnmand og samtidig helt fortrænge Stadsmusikanten. Samme Andreas Plattenslager synes ogsaa i Stand til at overkomme meget. Han paatog sig «selv femte at blæse i Instrumenter paa Slotstaarnet hver Morgen Kl. 5; dernæst Kl. 10 at blæse i Trompeter og siden straks efter lege paa Instrumenterne; i lige Maade til Aftensmaaltid, naar Klokken er 5, at blæse og lege paa Instrumenterne, desligeste om Aftenen, naar Klokken er 7, til Godnat». Desforuden skulde han lade sig bruge til Bryllupper, Barsler og andre Gæstebud i København og Køge og andre Steder i Lenet saavel med at følge til og fra Kirke som i selve Gæstehuset. Kunde han ikke selv møde, forpligtede han sig til at skaffe Stedfortrædere. Med samme Ansættelse blev iøvrigt Kampen mod Løsgængere klogeligen opgiven, idet fra nu af «andre ekstraordinære Spillemænd» fik Lov til «at lade sig bruge i Kældere og Kroer».[1]

Foruden disse faste «Taarnmænd» holdt Kongerne desuden en Mængde Musikanter, der benævnedes forskelligt: Spillemænd, Trompetere og Instrumentister.[2] Ved Spillemænd i snævrere Forstand forstodes vistnok kun Pibere og Trommeslagere. To af disse var tilforordnede Drabanterne.[3] At Trompeternes Antal ikke har været ringe, kan ses af, at der Aar 1591 ved det danske Hof blev hamret Buler ud paa ikke mindre end tolv Sølvtrompeter, der var altfor forslaaede.[4] Da Christian den Fjerde Aar 1599 var Gæst paa Bryggen i Bergen, gik han i Land, fulgt af atten Trompeter og fire Kedeltrommer. Ved hans Kroning blæstes paa 24 Sølvtrompeter.[5] Instrumentisterne behandlede baade Blæse- og Strengeinstrumenter. Formanden for Instrumentisterne synes at have været den øverste af Musikanterne og Kongens Koncertmester. Alle bar de en Slags Hofklædning, der i Aaret 1579 var Trøje og Hoser af rødt Damask, foret med gult «Skellert», der var

synligt mellem Udskæringerne, og over det hele en kort Kappe af sort Klæde bræmmet med Fløjl.[1]

Mange af disse Musikanter var Udlændinge. Aar 1577 blev saaledes en Italiener, «hvem Hs. Maj. stakket siden havde antaget og formærket, at han var hans Kunst perfekt», forfremmet til Mester for de andre. Den tidligere Formand, Mester Jacob, maatte finde sig i at tjene under ham.[2] De fleste Udlændinge var Tyskere og Engelskmænd. De synes at have strejfet om i Smaaflokke, vandret fra Land til Land og tilbudt Fyrster og Adelsmænd deres Tjeneste. Helsingør var et Sted, hvor de ofte var at faa. Herfra meldte f. Eks. Aar 1585 Gert Ranzau til Kongen, at der var mødt fem, som han havde anholdt og tinget med om Løn, hvis Kongen vilde have dem.[3] Aaret efter skrev Kurfyrst Christian af Sachsen til Frederik den Anden om at skaffe ham fem engelske Instrumentister.[4] Aar 1602 rømte to saadanne bort fra Christian den Fjerde, men denne opdagede, at de havde efterladt nogle Sager hos Herman Bosse i Helsingør og spillede dem uden Tvivl et slemt Puds ved at beslaglægge deres «Instrument og en Fiol de Gamma».[5]

Af Strengeinstrumenter var de almindeligste: Harpe, Fedel, Gige, Hakkebrædt og Lut. Harpespil var mere yndet end i en senere Tid, vistnok var det Erindringer fra Oldtiden og Middelalderen, der i saa Henseende holdt sig. Ikke blot spilledes der ved Frederik den Andens Kroning paa Harpe saa vel som paa mange andre Instrumenter, men i et halvt opbyggeligt Skrift, «Unge Karles og Drenges Spejl», anbefaledes det at lade Ungdommen undervise i Harpespil, da sligt forædler Sindet.[6] At dette dog ikke var et ufejlbarligt Middel, kan ses af Helsingørs Tingbog, ifølge hvilken Kirsten Harpeslaaer Aar 1590 blev fængslet for Løsagtighed og Anders Harpeslaaer noget senere overbevistes om at have dræbt en Trompeter.[7] Omtrent ved Aarhundredets Midte kostede i Stockholm Harpestrenge 2 Kroner Dusinet.[8] Om en Barnedaab, som Slotspræsten i Bergen forrettede Aar 1564, skriver han i sin Dagbog: «Blev Niels Organists Søn døbt paa denne Dag, som var Skærtorsdag, og blev kaldet David. Kanske at han kunde blive en Harpere».[9]

Fra det 16de Aarhundrede indtil vore Dage har Brugen af Harpe mere og mere tabt sig. Nu forekommer den knap engang i et fuldt forsynet Orkester. Men samtidig har den fundet ny Anvendelse som «tænkt Tilbehør» for enhver Digter. Denne Mode

opstod omkring Aar 1800, vistnok efter klassisk og fransk Mønster. Den tidligere, ligeledes blot «tænkte» Hyrdefløjte slog ikke mere til. Digterne burde have «Lyre». Baggesen kaldte undertiden sin gemytligt for «Lire». For Oehlenschläger og Grundtvig voksede den til Harpe. De fleste af det 19de Aarhundredes nordiske Digtere, store og smaa, har besiddet enten Harpe eller Lyre, hyppigt begge Instrumenter. Vi kan efter Beskrivelserne, der ofte er meget omstændelige, bestemme, hvorledes disse i det enkelte har set ud. Paa Oehlenschlägers Harpe var Strengene af Bjørnesener, Grundtvig anvendte gerne, i det mindste til Salmedigtning, Strenge af Guld. J. L. Heiberg ønskede at kunne gøre «dobbelte Greb». Hertz berørte ikke, naar han spillede paa sin Lyre, Strengene direkte med Fingrene, men anvendte et Metalplekter til at slaa dem med o. s. v., o. s. v. Alle disse Harper og Lyrer forsvandt imidlertid sporløst ved Ejerens Død. De forekom derfor aldrig hverken paa Auktioner i Arvingers, private eller offentlige Samlingers Eje. En fremtidig Kulturhistoriker vil, naar længere Tid er gaaet, have ondt ved at finde Rede i slige Forhold. Senest vil han vel falde paa, at det hele var en bevidst Usandhed, hvorpaa Digterne og deres Samtid lige villigt gik ind. Det vil da komme til at staa og sikkert blive anført som et mærkeligt Eksempel paa folkeligt Selvbedrag og Selvhypnotisering, en Slags «Atavisme» i det daglige Liv, hvor Forhold, afbrugte alt for tusind Aar tilbage, atter slog ud som naturlige Kendetegn og Mærker.

Fedel og Gige eller Gigle svarede omtrent til, hvad nu kaldes Violin. Den, der spillede derpaa, kaldtes for «Fedler», «Fiedler» eller «Feiler» og «Gigler», hvilken sidste Benævnelse i en langt senere Tid, udtalt som «Gøgler», har faaet en slet Betydning. Tværtimod betegnedes dengang en Mand som Gøgler, uden at der heri var Skygge af fornærmeligt: «Da Jacob Seefeld en Tid lang har ladet sig bruge i Vor Tjeneste for en Gyglere, eftersom Vi ham derfor have ladet indskrive hid udi Riget, og han nu for hans Alderdoms Skyld, at han ikke dagligen kan efterfølge Vort Hof som tilforn, er forløvet af Tjenesten, saa have Vi bevilget ham følgende aarlige Genant» o. s. v.[1] En Thomas Seefeld, rimeligvis en Slægtning af denne, bosiddende i København, omtales senere ligeledes officielt som «Gigler».[2]

Ogsaa Benævnelsen «Hakkebrædt» har i en senere Tids Mund faaet en spottende Bibetydning. Dengang var det et temmelig almindeligt Instrument, nærmest vel svarende til et ufuldkomment

Klavér. Det beskrives saaledes: En 3—4 Fod lang og noget over 1 Fod bred Firkant, der er forsynet med en 2—3 Tommer høj Kant, hvorpaa en Resonansbund er anbragt og hvorover en stor Del Strenge (fra 38 og derover) er spændte. Den spillende slaar derpaa med to Træhamre.[1] Maaske var det mindre brugt i Nordtyskland; i det mindste omtaler Borgemester Gentzkow i Stralsund det lidt fremmed, naar han den 10de Januar 1561 skriver i sin Dagbog: «Skolemesteren bragte et Instrument, som man kalder Hakkebrædt, som han vilde skænke mig».[2] Men i Danmark var det i hvert Fald vel bekendt. Det hedder saaledes i en Bog om Børneopdragelse:

Børn skulle ikke alle Tider forbydes at lege,
Men maa stundom sig forlyste og vederkvæge,
— — — — — — — — — — — — —
Synge, kvæde, danse og springe
Med Hakkebrædt, Trommer og Giger at klinge.[3]

Citer eller Lut endelig var ligeledes vel kendt. «Luttenslagere» omtales oftere. Aar 1605 fik saaledes Luttenslager Peter Kummerling (?) Borgerskab i Helsingør.[4] Det ligger nær at slutte, at Christian den Fjerde som Barn har faaet Undervisning i at spille dette Instrument, naar det Aar 1590 om den ovennævnte Thomas Seefeld gentagne Gange hedder, at han i København har købt Citerstrenge og Luttenstrenge til Christian den Fjerdes eget Behov.[5] Om Erik den Fjortende, der var meget musikalsk, vides med Sikkerhed, at han blandt andet spillede paa Lut, og man har endnu Noder, skrevne med hans egen Haand.[6] En lille Scene, der i mere end én Henseende maler Tiden, er tilfældig gengivet i Sagen mod Præsten Jacob Nielsen, som blev halshugget for at have kaldt sin Bisp en Tyv. Vedkommende angives at sidde og drikke Øl, «og havde han to Degne (ældre Skoledrenge) for sig med en Gigle og en Citer, og lod kvæde for sig en Vise».[7]

Til de sjældnere forekommende Instrumenter hørte derimod Clavicordium og Symphonium, der uden Tvivl har været temmelig kostbare. At de dog langtfra var ukendte i Norden kan ses af, at de f. Eks. begge omtales i «Unge Karles og Drenges Spejl».[8] Om Knud Brahe, der døde i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede, hedder det, at han særlig elskede de to Salmer: «Vor Gud han er saa fast en Borg» og «Som Hjorten skriger efter fersk Vand», hvorfor han i sin Velmagt idelig lod

lege dem paa «Simphoni» og synge for sig. Paa sit Dødsleje ønskede han at høre dem endnu engang, «lod saa hente sin Simphonist og befalede ham at lege de tvende Salmer».[1] Aar 1620 bestemtes det, at der ved det paatænkte adelige Akademi i Sorø skulde ansættes for at oplære de unge i Musik: en god Symphonislager, en Lutenist og en Violinist de Gamma.[2]

Et Instrument, der ligesom Orgel synes saa godt som alene at være blevet anvendt til kirkeligt Brug, var det saakaldte «Positiv», der vel nærmest svarede til Nutidens «Lirekasse». Det omtales af og til. Christian den Tredie befalede Aar 1545 at lade afhente et, der stod i Københavns Slotskapel.[3] Ved Frederik den Andens Kroning spilledes paa Positiv.[4] Christian den Fjerde skænkede Københavns Universitet et Positiv, der, engang optrukket, spillede af sig selv.[5]

Ingen af Datidens selskabelige Sammenkomster gik af uden Sang. Den meste Musik, der foredroges, var egentlig kun Ledsagelse for Sang, og hvor Instrumenter manglede, holdt man sig til Sangen alene. Unge og gamle stemmede i med. At sligt ikke frembragte et uharmonisk Resultat, laa dels i, at alle jo var indøvede fra Barnsben, men dels og fornemmelig i, at saa godt som al Datidens Sang var Vekselsang, hvor kun Omkvædet blev sunget af hele Forsamlingen, medens Versene selv foredroges af en eller flere virkelige Sangere.

Hvor højt skattet Sang har været, kan ses af, at den var i Stand til at skaffe Brødet til en talrig Klasse: de fattige Skolebørn. Med Skolemesteren i Spidsen sang de ved festlige Lejligheder for Hvermands Dør og delte siden Udbyttet, der langtfra var ringe. Og enkeltvis eller et Par i Følge trak de til daglig om, smaa omvandrende «Instrumentister», som holdt sig til, hvor der var Haab om at faa et Maaltid Mad. Ligesom Luther i Sachsen som lille, saaledes tjente mangt et Barn i Norden sit Brød ved sin Stemme. Det er ret betegnende, at Skoledrenge i daglig Tale ofte kaldtes for «Diskanter». Der krævedes langt fra altid for at blive vinket ind, at de skulde kunne ledsage Sangen med Spil paa Citer og Gigle; men for at være Sanger for en Kres, hvor Kanden gik rundt, var det en ufravigelig Betingelse at kunne en Mængde Viser, helst ikke af de tammeste. Det var denne underlige Art Uddannelse, der for mangen «Diskants» Vedkom-

mende blev den grundigste, han nød, hans egentlige Brødstudium. Tynd nok maaske i Latinen, men med et kraftigt Skæg og en Tunge, færdig i alle Tonearter, var han da sluttelig i øverste Klasse som «Davids Degn» moden til at gaa ud som Lærer for den næste Slægt. Ønsker man et Eksempel blandt de mange paa, hvorledes Skoledrenge toges med ved Gæstebud og bespistes til Tak for Sangen, læse man følgende Beskrivelse af en lille vellykket Fest, som en Præst i Bergen gav for to Embedsbrødre og en tredie Bekendt med deres Hustruer, ialt seks Personer: «Den 6te Januar gjorde Hr. Mads Skytte, som siden drog til Lærdal og havde været Medtjener til Domkirken i to Aar, for mig Absalon, Hr. Jørgen og hans Hustru, Jørgen Skrædder og hans Hustru et rundt Gæstebud. Dèr havde han Diskanterne og Davidsdegnene og gav nok Vin og Øl; og han havde Spillemanden Karl Harpere, hvilken og legte paa sin Skalmeje. Der kom ogsaa Julevagten ind; de fik nok».[1]

At Skoledrengenes Sang ved Gilder og festlige Lejligheder var noget fuldstændig lovligt, kan bedst ses af, at ikke blot Byens Beboere, men ogsaa gennemrejsende Adelsmænd, ja Kongen selv benyttede dem hertil, naar han paa Rejser i Landet ønskede en Adspredelse. Aar 1559 og 60 lod saaledes Frederik den Anden Peblinge og Degne «synge Diskant» for sig paa Salen paa Nyborg Slot, paa Aarhusgaard, i Kolding, Odense og Roskilde.[2]

I København derimod holdt Kongen et eget fast Sangerkor, der ogsaa fulgte ham, naar han for længere Tid tog Ophold andetsteds. Dette synes at have været almindelig Skik ved større Hoffer. I Danmark hører vi Tale om et saadant Sangerkor allerede i Christiern den Andens Dage;[3] og Antallet holdt sig nogenlunde uforandret Aarhundredet igennem, ialt 18 Personer. Af disse fik kun Sangmesteren og de tolv, der sang Bas, Alt og Tenor, bestemt Løn, medens Diskanterne, der i Reglen var Børn, nøjedes med frit Underhold. Flere Breve fra Frederik den Andens Tid er bevarede, hvori Kongen klager over Vanskeligheden ved at faa «Sinker til Kantoriet med god Røst», uagtet han havde henvendt sig baade i Roskilde og Lunde Skole. Fra Kongens Side blev der iøvrigt sørget vel for disse Diskanter, idet han holdt en egen Skolemester til at undervise dem i de almindelige Fag udenfor Sangøvelserne. Sangerne synes at have været et vanskeligt Folkefærd. Aar 1560 klagede de til Frederik den Anden over, at Diskanternes og Altisternes Stemmer tabte sig ved «grov

Spise og ondt Øl», og udvirkede ad denne Vej en Befaling til Lensmanden paa Københavns Slot om at give alle Sangerne Frokost om Morgenen og i det hele bedre Øl og Mad end andre, der nød Underholdning paa Slottet. Senere viste Kongen sig imidlertid ligesaa snild som de, idet han, for at Forholdet mellem Føde og Stemme maatte blive rettelig afvejet, satte dem alle i Kost hos Kapelmesteren. Hermed var Sagen dog ingenlunde endt. Aar 1574 klagede Kapelmesteren over, at Kantoriet spiste ham ud af Huset, der blev da bevilget ham 50 Øre til om Ugen for hver Person. Aar 1585 fik de tre Stemmer deres Løn omtrent fordoblet.[1]

De kongelige Sangere brugtes ved alle Lejligheder, baade i Kirken, under Maaltidet og til Dans. Fra den katolske Tid havde de bevaret et vist gejstligt Præg, der blandt andet ytrede sig i deres Dragt. Denne var helt præstelig: sort lang Klædes-Kjortel, foret med sort Damask, og sort Fløjls-Hat.[2] Ogsaa i Navnet bevarede de Mindet om deres kirkelige Virksomhed, idet deres Formand kaldtes «Kapelmester».[3] Betydningen heraf blev senere noget udvisket, da Titlen gik i Arv til Teatrets Orkesterdirigent, og Orkestret selv antog Navn af «Kapellet». Stillingen som kongelig Sanger gav i det 16de Aarhundrede endnu fremdeles Adkomst til Præstekald. I Aarene 1591—93 blev ikke mindre end tre Personer ansatte som Præster, alle udtrykkelig af den Grund, at de havde tjent som kongelige Sangere. For en af disses Vedkommende synes der endog at være blevet set igennem Fingre med, at han havde en Legems-Lyde, idet han var halt, hvad ellers vilde have kunnet hindre ham i at faa gejstlig Ansættelse. Om ham skreves der til Biskoppen i Skaane, at han havde tjent syv Aar i Kantoriet og nu gerne vilde være Præst; Biskoppen skulde derfor forhjælpe ham til et Kald, uden Hensyn til, at han havde en daarlig Fod.[4]

Dans var en Forlystelse, der dyrkedes med stor Iver. Den almindelige Maade at danse paa var endnu den gammeldags, hvor hele Selskabet ledsagede Dansen med Sang. Ved større Fester og hos de mest velstillede udelukkede dette ikke Brugen af Musik tillige, Trommer og Piber synes især at have været

yndede; men hos den store Mængde af Befolkningen udgjorde Sangen den eneste Musik. De Sange, der benyttedes, var de gamle Folkeviser, der jo endnu var paa alles Læber. Med Rette kunde en dansk Brevskriver Aar 1609 forklare en Udlænding Forholdet saaledes: «Vort Folk bruger at forhøje den festlige Glæde ved alle Gilder og Sammenkomster med ældgamle Vers og Viser. Disse er i almindelig Brug og i megen Anseelse».[1] Endnu til ned omkring Aar 1700 holdt disse Forhold sig nogenlunde uforandrede i Jylland. Om denne Tid skriver en Mand i sine Erindringer: «I min Ungdom vare alle Folk meget genejet til at synge Viser og Lystighed, i Særdeleshed de saakaldte 200 Kæmpeviser og ellers mange andre baade nye og gamle, hvoraf jeg har sanket en 500 eller flere, hvoraf jeg kunde en Del udenad, og særdeles kan jeg de gamle Toner eller Melodier til bemeldte 200 Viser... Men denne Sang og Lystighed er nu saa godt som forsvunden hos alle, og er det allerede nu kommet saa vidt, at faa eller ingen kan mere Melodierne til fornævnte Viser».[2]

Man tager næppe fejl, naar man til disse Sange ved Festerne henfører nogle af Datidens dybeste Indtryk. Alt, hvad nu til Dags kun afsætter sig spredt, fordi det modtages ad forskellige Veje: gennem Læsning, gennem Sang, Musik og Skuespil, brød ved slige Fester samlet ind paa det modtagelige Sind. Anders Sørensen Vedel søger at udtrykke Visernes betagende Magt, idet han siger, at «den subtillige og søde Melodi, som de synges med af dem, der vide Tonen til dem, i sig selv fryder et Menneskes Hjerte, naar de ellers kvædes med en ren Kvindestemme eller en stærk Karls-Røst. Saa at dersom nogen er glad, da forøge de hans Glædskab udi ærlig Gæstebud og Samkvem».[3]

Vi skal senere under Beskrivelsen af Bryllupper komme nærmere ind paa Datidens forskellige Arter af Danse. Her maa vi nøjes med at anføre, at de langtfra alle var blot adstadige og afmaalte. Selv om dette gjaldt de fleste gammeldags, var der i Tidernes Løb kommet en Del Ture og Lege til, der var livlige nok. Endelig naaede i det 16de Aarhundrede en hel ny Slags Dans til Norden, den blotte Runddans Par og Par. Fra sit Hjemland, Polen, medbragte denne nye Dans mange uvante Ejendommeligheder, baade i Retning af det Ildfulde og det blot Uvorne. Da den hurtigt slog an i Norden, var mod Aarhundredets Slutning Dans og Dans her to højst forskellige Slags. Den kunde være værdig og højtidelig, og den kunde være yderst dristig og

voldsom. Dette fremgaar allerede af den Mængde Regler og Trusler om Bøde, som baade i Norden og i Tyskland maatte gives mod de altfor voldsomme Svingninger, der saa lidet passede til Datidens Beklædning. I «alle christelige og dyderige Jomfruers Æreskrands» opfordres derfor Jomfruerne til kun at «gøre en kort, ærlig og tugtig Dans, udi hvilken de gaae sindig frem efter hinanden, uden utilbørlig Omsvingen og anden Uhøviskhed».[1] Men Dansens Voldsomhed oplyses bedst ved, hvad der gentagne Gange berettes: at Kvinder blev dansede ihjel. Aar 1587 den 20de November segnede saaledes under Dansen paa Koldinghus en af Dronning Sophias Jomfruer, Ellen von Mehlen fra Broholm, død om. Det samme hændtes tre Aar efter med Jomfru Gertrud Kaas.[2] Ved Iver Juels Bryllup den 18de September 1597 sank efter en Dans med Albert Friis Fru Mette Morten Krabbes om og døde med det samme.[3]

Paa Dansens det begrænsede Omraade gav Renæssancen i Norden sig et af sine, om ikke tydeligste, saa dog heftigste Udtryk.

Medens Kvinderne var de ivrigste til Dans — Aar 1586 maatte, som tidligere omtalt, den danske Regering udstede Forbud imod, at Dansen begyndte, førend Maaltidet var hævet, fordi «Kvindfolk, som sad bag Bordet, i saa Fald sprang over samme mellem Retterne for at være de første paa Gulvet»[4] — saa deltes Mændenes Sind ved den stærke Tiltrækning, som ogsaa Kort og Tærninger udøvede.

Kortspil var overordentlig udbredt. Det er ikke blot i Kong Hans' og Dronning Christines Regnskabsbog for Aaret 1487, at vi læser saadanne Poster som: «Sendte jeg min Herre 3 ℔ at korte med; item 3 ℔ min Herre at korte med»; «item 10 ℔ min Herre at korte med i Skibet Tirsdag dernæst»; «item 16 ℔ min Herre at korte med i Skibet Onsdagen dernæst»; «item 40 ℔ sendte jeg min Herre at doble med med Valkendorf» o. s. v., o. s. v.,[5] eller i en anden Regnskabsbog: «Laant Hertug Frederik 12 ℔, dèr han kortede med Kongen».[6] Spillelysten var trængt langt dybere ned. Aar 1571 hedder det saaledes i en moralsk Fortælling om en Slagterdreng ved Navn Lottarius, der har forført en Ridders Søn: «De bruge dem og stundom med Tærninger

og Kortenspil, fordi denne Lottarius findes aldrig nogen Tid paa Gaden, at han jo i det mindste haver et Par Tærninger eller et Kortspil i Haanden».[1] Om dem, der sjældent søge Kirke, siges der i et andet Skrift: «Paa deres Bord skal man snarere finde et Vartavl og Kortenspil end en Bibel».[2] Og en slet Tjener beskrives saaledes:

Den, som suppe og sætte kan,
Og Femkort spille som en Mand.[3]

Ja, helt ned til Børnene var Tilbøjeligheden trængt. I «Børnespejl» (Aar 1568) finder f. Eks. Forfatteren sig foranlediget til at foreholde Forældrene, at

Kortenspil og Tærning at kaste
— — — — — — —
Det lærer Børn at slemme og demme,
Det lærer Børn deres Kald at forsømme.[4]

I Lovene for Herlufsholms Skole maatte det forbydes Børnene at holde Drikkelag og spille Kort i Smug.[5]

I Sverig og det øvrige Norden var Forholdene ganske de samme. Til Stockholm indførtes Spillekort fra Udlandet i store Maader. Man kunde faa dem af meget forskellig Godhed, «flamske Kort», «brogede Kort» o. s. v. lige fra 1 Krone 20 Øre Spillet og ned til 1 Krone for et helt Dusin Spil.[6] At Spillekort forekom til daglig i Finland,[7] kan ikke undre, naar man hører, at der endog afsendtes Kortspil i Dusinvis til de fjerne Vestmanøer under Island.[8]

Et Bevis for, hvor hjemlig Brugen af Kortspil tidligt er bleven i Norden, kunde maaske hentes fra, at man her i højere Grad end i flere andre Lande har oversat de fremmede Benævnelser paa Modersmaalet. Medens man i Tyskland for en Del bibeholdt de franske Betegnelser og f. Eks. blot forandrede «trèfle» til «Treff», oversatte man det paa Dansk til: «Kløver» og søgte at gøre dette yderligere forstaaeligt ved at forvanske det til «Kløer», en endnu folkeligere Udlægning af Figuren paa Kortet. Hvad Kortspillenes Ydre angaar, saa var de uden Tvivl temmelig afvigende baade fra Nutidens og fra hverandre indbyrdes. Dette maatte blive en naturlig Følge, saalænge ikke en Enkelt endnu havde Eneret til Tilvirkningen, men Kortene indførtes fra forskellige Byer og Lande.

Langt ældre end Kortspil og ligesaa tiltrækkende som dette var Brugen af Tærninger. Det kan ofte være vanskeligt nok at afgøre, hvilken Art Spil, der menes, om med Kort eller Tærninger, naar der i det 16de Aarhundrede tales om «Dobbel». Betegnelsen anvendtes paa begge Arter.[1] Udtrykket at «spille» forekom, som ovenfor omtalt, langt sjældnere end at «lege», «doble», «korte», «tavle» o. s. v. Til et simpelt Tærningspil hørte egentlig ikke andet end to Tærninger, som let kunde skaffes, da mangen til Stadighed bar saadanne hos sig. Hvor der spilledes noget finere, brugte man at ryste Tærningerne ikke i Haanden men i et Bæger, hvorfra de udkastedes. Paa denne Maade mente man sig mere sikret mod uærligt Spil. Ligeledes anvendtes hyppigt i Forbindelse med Tærninger et eget Tavlebord, Spillebræt, eller som det i Reglen kaldtes «Vartavl». Alt efter Spillets Regler bestemtes enten de enkelte Tærningkasts Værd efter Stedet paa Brættet, hvor Tærningerne standsede, eller man spillede med Brikker tillige, og Trækkenes Rækkefølge, Antal eller lignende afgjordes ved Kastet. «Saa ere og menneskelige Vilkaar ikke længe ved én Manér, men falde paa adskillige Øjne, undertiden paa faa, undertiden paa mange, som Tærninger i Vartavlspil», hedder det i en Fortale til et af Datidens Skrifter.[2] Slige Vartavl var naturligvis meget forskelligt udstyrede. De tarveligere lavedes hjemme; i Stockholm forekom i Handelen Vartavl indførte fra Udlandet til en Pris af omtrent 50 Øre Stykket.[3] Paa Kragerup paa Sjælland findes i Lysthuset et stort, ottekantet Stenbord $2^1/_2$ Alen i Tværmaal, hvorpaa er indhugget Aarstallet 1577, Eggert Ulfelds og Lisbeth Galdes Navne og Vaaben samt to Arter Tavlespil, det ene endda i to Gengivelser.[4] Intet af disse svarer ganske til noget af de nu brugelige Brætspil. Ifølge Sagnet skal dette Stenbord være anbragt til Minde om, at hine to Ejere af Kragerup havde tabt i Spil og maatte afstaa et større Stykke Skov fra Gaarden.[5] Hvis Sagnet har Ret, kunde Forfatteren til den ovennævnte Fortale, hvormed han tilegner sin Bog til Kansler Christian Friis, maaske have fundet en lidt heldigere Sammenligning end just denne om Tærninger og Vartavl. Det var nemlig Christian Friis' Fader, der havde ægtet samme Lisbeth Galde, og Christian Friis var nu selv Ejer af den ved Spil forringede Gaard.

Det synes at have været en staaende Regel at spille om Penge eller Penges Værd. Regnskabet førtes enten ved Hjælp af

Regnepenge — udenlandske Regnepenge solgtes ved Midten af Aarhundredet i Stockholm til omtrent fire Kroner for Pundet;[1] Peder Oxe efterlod sig Regnepenge af Sølv[2] — eller ogsaa opskreves Regnskabet med Kridt paa Bordet, synligt for begge Parter.[3] Om den Iver, hvormed der spilledes, kan man danne sig et tydeligt Begreb. Ofte bortspilledes store Summer. Karin Månsdatter fik saaledes f. Eks. engang af Erik den Fjortende udbetalt 2300 Kr. i Spillepenge.[4] Christian den Fjerde tabte engang over 5000 Kr.[5] «Doblet og forspilt 600 Daler med kongelig Majestæt» skriver Esge Brock i sin Dagbog.[6] Sligt førte jævnligt til Strid. «27de Juni 1567 blev en Baadsmand i Taleiks Bod ihjelslagen af en af sine Stalbrødre for Dobbel», hedder det i en Dagbog fra Bergen.[7] Om Forholdene i Danmark høre vi, at det i Frederik den Andens Gaardsret maatte forbydes enhver, der var i Kongens Tjeneste, at doble Hest, Vaaben og Værge bort.[8] Kæmpevisernes Beskrivelse af Ungersvenden, der leger Tavlebord og efterhaanden taber alting, Hest, Sværd, Hat, Kjortel, indtil han tilsidst er heldig og vinder Kongedatterens Ære og Tro, lyder mindre usandsynlig, naar man hører, at der for Alvor maatte gives Børn Tilhold om ikke at

Doble bort Klæderne og Penning af Pose,
Bæltet af Livet og Remmene af Hose.[9]

Allerede fra gammel Tid havde man søgt at hemme Spillesygen og dens Følger ved adskillige strenge Bestemmelser. Det hed f. Eks. i Christoffer af Baierns Stadsret for København, at hvis nogen tabte i Dobbel mere end en Skilling, maatte den vindende dog ikke beholde mere deraf end en Øre. Kom de spillende op at slaas, skulde den, der gav den anden Hug, betale Bøder, men til Kongen og Staden, ikke til den, der fik Hugget. Og blev nogen ihjelslagen under Spil, skulde den dræbte jordes under Galgen og Drabsmanden bøde Liv for Liv. Omtrent lignende Bestemmelser var paany blevne vedtagne under de efterfølgende Konger.[10] Endnu i Aaret 1579 blev det fastslaaet ved en Viborg Landstingsdom, at man ikke var pligtig at betale sin Spillegæld.[11] Og hvor strengt slige Sager stundom blev tagne, kan ses af en Forpligtelse, som Byens Trommeslager Aar 1596 maatte indgaa i Ribe: «Dersom han nogen Tid herefterdags drager enten Anders Sørensen eller andre Godtfolks Børn til sig med

Dobbel eller anden Løsagtighed, forpligter han sig til at have forbrudt sin Hals».[1] — Selv saa skarpe Forholdsregler var dog, som vi har set, ikke i Stand til at udrydde Ondet.

Det var klart, at en Befolkning, der var saa tilbøjelig til Spil, ogsaa maatte sætte Pris paa «Lotteri». Under sin senere mere udviklede Form kendtes dette vel ikke endnu, og naar man kaldte en Spiller «Lottarius» og talte om hans «Lotterværk», lød Navnet vistnok halvt fremmed.[2] Derimod kendte man de saakaldte «Lykkepotter», der synes især paa Markederne at have gjort gode Forretninger. Det var ikke ubetydelige Afgifter, som f. Eks. de Kræmmere betalte, der Aar 1580 ved Mikkelsdag havde Stade i Helsingør med deres Lykkepotter og «Fixér-Kram».[3] Under Christian den Fjerde tog det hele et højere Sving. Da hans Søn Aar 1634 skulde have Bryllup og mange derfor ventedes til København, fik saaledes baade Hr. Giselberck fra Glückstadt og de Husarmes Forstander i København Bevilling paa hver at maatte holde sin Lykkepotte. Nøjagtige Bestemmelser blev givne om, hvormange «blinde Sedler» der maatte være. Borgemestre og Raad fik Nøglen til Kisten med Lodder, for at Indholdet ikke skulde blive opspædt med nye «blinde Sedler», og Øvrigheden skulde ligeledes paasé, at de i Udsigt stillede Gevinster virkelig var til Stede.[4]

Langt simplere var det dog at springe Lykkepotten helt over, stille selve Værdigenstanden frem og lade enhver betale noget vist for Retten til at slaa et Slag Tærninger om den. Denne Art Sammenskudsspil, en Blanding af Lotteri og Dobbel, synes at have været meget yndet. Et af de mest paafaldende Eksempler er, hvad der foregik i Bergen i Oktober 1620. Her satte Præsten ved Korskirken, Hr. Jonas, samt Henrik Schrøder i Kappen en stor Okse paa Spil hos Røpkens Else. Om Aftenen, da Spillet skulde foregaa, var der solgt for 103 Daler Lodder, og Oksen selv var kun 60 Daler værd. Ærligt skulde det gaa til, man fordelte da de 43 Daler paa ti Tillægsgevinster. Der kastedes med tre Tærninger; Doktor Peder og unge Jan Beck Slagter fik højest Øjne, hver sytten, de vandt altsaa Oksen og bedste Tillægsgevinst. Hermed skulde man tro Sagen omme. Men Spillet havde været altfor interessant, og næste Søndag satte de vindende, rimeligvis paa Opfordring, Oksen atter paa Spil. Den vandtes af et Kompagni paa fire. Kompagniet holdt Oksen fjorten Dage paa Stald, saa bestemte ogsaa de sig til at forspille

den paany, og ledsaget af fire Trompetere og en Trommeslager blev Dyret trukket Byen rundt for at friste til Opkøb af Lodder. Der indkom 43 Daler. Ved Spillet var en af Kompagniet saa heldig at slaa højest Øjne, og Oksen blev altsaa vunden tilbage igen af dem, der havde sat den paa Spil. Da disse saaledes havde tjent dobbelt paa den, solgte de den til Gert Holdthus til hans Søns Bryllupskost, og Spillet havde dermed en Ende.[1]

Ved Spil af denne Art gik det dog ærligt til. Dette kunde derimod ikke siges om en anden Slags, som derfor ogsaa kun i uegentlig Forstand kunde kaldes Spil. Det mest bekendte af disse var det saakaldte «Frimarked» eller «Fejlemarked». Forlystelsen var gammel. Allerede i en Gaardsret, der henføres til Erik af Pommern, findes der Forbud mod at ride «Frimarked», og samme Forbud gentages i Frederik den Andens Gaardsret.[2] Ikke desto mindre dreves dette Uvæsen af Hofsinderne i Borgestuen. I Midten af det følgende Aarhundrede fortæller en Adelsmand, hvad han har hørt af sin Fader, der selv har taget Del heri i Kongens Gaard, vel altsaa under Frederik den Anden eller i Begyndelsen af Christian den Fjerdes Regering. Legen anvendtes især, naar der var en ung og uerfaren Sjæl for første Gang til Stede i Borgestuen, og begyndte med, at den fornemste i Laget spurgte Forsamlingen, om alle tilstedeværende vilde «ride Fejlemarked», og derefter paa Svaret ja, jog en Dolk i Loftsbjælken over Bordet. Saalænge Dolken blev siddende, var alle forpligtede til at bortbytte, hvad de havde paa sig, hvor ringe saa end det, der bødes i Bytte, monne være. Legen endte gerne med, at de øvede Bondefangere blev vel forsynede, medens den uerfarne Yngling, efter at have bortbyttet Støvler, Sporer, Handsker, Krave, Hat og alle sine Klædningsstykker, maatte gaa nøgen eller klædt i Laser derfra, undertiden med Hug til, hvis han gjorde Indvendinger.[3]

Et ældgammelt Spil, der stadig holdt sig i Anseelse, var Skak. Det spilledes i Reglen om Penge. Naar f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt og Lægen Otto Sperling spillede sammen, holdtes der gerne en Rosenobel, det vil sige omtrent 20 Kroner i vore Penge, paa Partiet. Endnu fremdeles kunde man træffe Spor af den gamle Skik, at Bejleren, før der gaves ham Ja, først skulde være den vindende i et Parti Skak med Bruden. Hos højere stillede begyndte Børnene tidligt at øve sig i dette Spil. Christian den Fjerde og hans yngre Broder Ulrik spillede det alle-

rede, da den ene var syv, den anden endnu ikke seks Aar gammel. At den Lille dog undertiden har været en noget uopmærksom Spiller, kan sés af følgende Brev, som hans ældre Broder en Dag tilskrev ham: «Kære Hr. Broder! Jeg agtede noget i Dag, der I legede med mig Skak spille, det mente jeg være fornødent at paaminde Eder om, som er: Naar I leger med nogen det Spil eller noget andet, skulle I altid flittigt give Agt paa Legen og intet andet». Femten Aar efter hører vi igen Tale om et Spil Skak mellem Brødrene. Det var i Bergen efter deres forvovne Tur omkring Nordkap. En Dags Virksomhed skildres saaledes: «Gik Kongen med sine Mænd til Badstuen og skød til Skive; derpaa gik han ind i Badstuen og spillede i «Skaktavlen». Saavel Skakbræt som Brikker var hyppigt meget kostbart udstyrede. En Franskmand, der engang spillede med Eleonora Christina Ulfeldt, fortæller, at Brættet var af hvidt og gult Rav og Brikkerne af Guld med indlagt Emaille, hver Brik et lille Kunstværk.[1]

Af andre Spil kan endnu nævnes «Rulletavl», «Pilkentavl», Kegler og Boldspil, der alle spilledes i det Frie eller i dertil særligt indrettede Huse. «Rulletavl» var et langt Bræt paa høje Fødder; Kunsten bestod uden Tvivl i at slaa Kuglen, saa at den rullede henad hele Brættet uden at trille ud til Siden. Et saadant Spil fandtes blandt andet i Haven ved Uranienborg.[2] Vanskeligere er det at danne sig et Begreb om «Pilkentavl». Det spilledes med Brikker. Frederik den Anden lod f. Eks. kort før sin Død lave otte Messingbrikker til et Pilkentavl, de vejede tilsammen syv Pund. Aar 1596 fik Christian den Fjerde «fem Pilkentavl, som er savede af en stor Mast». Maaske har den anden Benævnelse, hvorunder det forekom: «Pirkentavl», været den rigtigere, og Spillet svaret til et endnu især paa Gotland brugeligt Spil: Pærk. I saa Fald har det bestaaet i med en Bold eller Kugle at omstøde nogle Brikker eller Kegler, opstillede indenfor en Firkant af Træ (Pærk).[3] Var Bolden eller Kuglen, hvad vistnok hyppigt var Tilfældet, ophængt i en Snor ovenover Brikkerne, krævedes der fint Haandelag og god Beregning for at faa den til — ikke voldsomt, forfra, men i sikre Svingninger, lempeligt, bagfra — at «pirke» en for en alle Keglerne omkuld. Vist er det, at Spillet var temmelig almindeligt baade hos private Folk og paa offentlige Forlystelsessteder. Det fandtes saaledes i Haven paa Uranienborg, ved Lundehave (Ma-

rienlyst), ved Ibstrup (Jægersborg), i en Have ved Ribe o. s. v. Endnu i Aaret 1663 omtales det som et almindeligt Forlystelsesmiddel, idet Frederik den Tredie i dette Aar tillod sin Kammertjener at oprette et Værtshus i Jægersborg Dyrehave og at gøre det tiltrækkende ved i Haven at indrette flere Spil, blandt andre «Pilkentavl».[1]

Keglespil synes at være blevet drevet omtrent som i vore Dage. Kun kaldtes Kuglen i Reglen af finere for «Klode», af Folk som de var flest for «Bossel». Børn maa gerne lege «med Klode og Kegle», hedder det pænt i Bredals «Børnespejl».[2] Bossel forkortedes ofte til det nemmere «Bos». Naar man endnu i vore Dage i afsides Egne kan høre det at sende den brugte Kugle tilbage til Spillerne benævnet: «at hive Bossen i Land», er dette vistnok en sidste Genklang af middelalderlig Talebrug.

Boldspil dreves med større Iver end nu til Dags. Erik den Fjortende, der holdt meget af dette Spil, lod indrette et nyt Boldhus eller, som det ogsaa kaldtes, en Raketbane ved Stockholms Slot. Det anlagdes i den tørre Grav, den ene Væg dannedes af Slotsmuren, de øvrige tre Vægge var af Træ, for en Del taget fra en ældre Raketbane. Tæt ved byggedes et Omklædningsværelse for Kongen.[3] Christian den Fjerde lod selv ved saa lille et Slot som Ibstrup bygge et Boldhus. Det lavedes af Træ, der blev tilhugget i Norge, og var 27 Bindinger langt, 14 Alen bredt og 10 Alen højt. Lignende fandtes ved de øvrige Slotte.[4] Om Boldhuset ved Københavns Slot minder endnu Gaden af samme Navn. At Forholdene iøvrigt var de samme i Udlandet, mindes man om ved en Optegnelse, som denne, i Christian den Fjerdes Kalender fra hans Rejse i England 1614: «29de Juli legede jeg udi Boldhus, og om Aftenen drak jeg temmelig stærkt med Kongen af England».[5]

Bold spilledes vistnok sjældent af Kvinder — dog yndede f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt dette Spil —,[6] men derimod dreves Boldspil med lige Iver baade af Drenge og Mænd, fornemme og ringe. I Christian den Fjerdes Stilebog findes endnu et Brev, skrevet af ham knap syv Aar gammel, til Tak for nogle Bolde, som Absalon Juel havde foræret ham. Brevet, der er mærkværdigt godt sat sammen af et Barn i den Alder, lyder saaledes: «Kære Absalon Juel! Gode Ven! Jeg lider vel, Gud ske Lov evindelig. Jeg hører saare gerne om Eders Sundhed altid. Jeg betakker Eder naadigst for al Velvilje imod mig,

synderlig for de Kastebolde, I sendte mig. Kan jeg noget gøre Eder kært, skulle I finde mig naadigst redebon. Gud befaler jeg Eder med alle velbyrdige Mænd, som er hos Eder. Om I vide, naar den fromme Mand Kansleren kommer hid, da skriver mig til».[1] Af Almuen i Norden synes Boldspil intetsteds at være drevet med en saadan Iver, som paa Gotland, hvor det den Dag i Dag hører til Befolkningens mest yndede Fornøjelser.[2]

Som alle Tidens øvrige Spil drejede ogsaa Boldspil sig om Penge. Christian den Fjerdes Skrivkalendere fra en senere Tid give nøjagtige Oplysninger om, hvad han har vundet og tabt i Boldspil. Som Eksempel kan anføres: «19de April 1607. Tabte jeg paa Boldleg med Ditlev Ranzau 4 Rosenobler. — 20de April. Tabte jeg 2 Rosenobler udi Boldhuset med Ditlev Ranzau. — 1ste Maj. Legte jeg med Phalzgrev Augustus udi Boldhuset og tabte 1 Rosenobel. — 11te Maj. Vandt jeg 30 Daler af Phalzgreven udi Boldhuset»[3] o. s. v.

Et fælles Særkende for Datidens øvrige Forlystelser var, at de gerne var meget støjende, særlig yndede i samme Grad, som de var forbundne med Fare. Lysten til Støj lader sig forfølge lige fra den stadige Dundren paa Skodder om Natten og Ituslagning af Potter paa Dørene til de hyppige Glædesskud med Geværer og Kanoner. Ved hver større festlig Lejlighed skulde alle Kanoner affyres, og ret betegnende er det, at man af Hensyn til det stærkere Knald foretrak at skyde skarpt. Da saaledes f. Eks. franske Gæster Aar 1634 var ombord paa Flaaden ved København, blev Kanoner affyrede, da man drak Kongerne af Danmarks og Frankrigs Skaal. Om samme Skydning skriver en af Franskmændene: «Jeg saa gentagne Gange med Forbavselse Kuglerne springe hen over Havfladen, det var, som om Neptun selv tog Del i vor Glæde». Mindre hyggelig til Mode lader han dog til at være bleven, da de gik fra Borde, og Soldaterne affyrede en Salve, medens Kanonerne dundrede løs, alt over Hovedet paa dem, en Scene, der gentog sig for hvert Skib, de kom forbi. «Vi undrede os stadigt over at se Kuglerne vande, idet de fo'r ind mod Land, og, jeg gyser ved at tænke derpaa, mange af dem slog ned tæt ved Kuskene med deres Karosser

og Heste».[1] Naar man vèd, at det var Skik at skyde skarp Salut, forstaar man bedre følgende Forklaring paa den nordiske Syvaarskrigs Begyndelse (1563): «Som den danske Admiral med sine tre Skibe kom moksen sammen med den svenske Flaade, skød de Danske Danmarks Løsen, tre Skud. Men idet Bøsseskytten fyrede det tredje Stykke, og det slog fejl, befol Admiralen at anstikke et andet Stykke. Og, som det løsnede, afgik det andet, som tilforn var antændt, og idet Skibet vred sig, fløj Kuglen uforvarendes paa et af de svenske Skibe og sønderrev der en ringe Ting udi deres Sejl. Derpaa anfaldt de Svenske med al deres Magt».[2] Forskellen mellem Krig og Fred bestod jo her bogstaveligt kun i, om der var faldet fire eller blot tre Skud.

Den samme Tid maatte selvfølgelig sværme for Fyrværkeri. Man synes at have drevet det vidt heri, og ofte skildres Fyrværkeri-Kunster som særligt vellykkede. Med stor Begejstring omtales saaledes de ildsprudende Drager, der baade ved Frederik den Andens og ved Erik den Fjortendes Kroning længe svævede i Luften.[3] Ved to Lejligheder ydede man noget ganske overordentligt, det var, da ved Erik den Fjortendes Kroning og senere ved Kronborgs Indvielse en hel Kamp blev fremstillet. I Stockholm 1561 blev dog kun det halve Program udført. En ildsprudende Drage fo'r ud fra et af Kirketaarnene og antændte et udenfor Byen opført Træslot. Som til Forsvar affyredes herfra en Masse Skud, men Dragen fik Overhaand, og under almindelig Jubel gik tilsidst Slot som Drage op i Flammer. Derimod undlod man «af Mangel paa Tid» at lade Landsknægtene, delte i to Hobe, bombardere og forsvare et paa samme Mark opført befæstet Slot.[4]

Mere fuldstændigt gik det til, da Kronborg en Snes Aar efter blev indviet. Paa Grønnehave var der opført to store Fæstninger med Postejer (Bastioner) og Mure paa over 50 Fods Højde. Den ene Fæstning, der var svagt besat af Tyrker, gav kun Ild fra sig og tjente altsaa blot til et Slags Fodstykke for Fyrværkeri-Kunsterne. Men en af de følgende Aftener, da den var nedreven og Marken ryddeliggjort, gav Frederik den Anden Befaling til at beskyde den tiloversblevne «persianske Fæstning Tauris». Hundrede Kanoner anbragtes udenfor og betjentes af hundrede Tyrker og lige saa mange Bøsseskytter. Men Perserne indenfor besvarede Ilden med 56 Fyrmørsere. Raketter, Svær-

mere og Fyrbolte fo'r da i forvirret Blanding mellem Belejrerne og de Belejrede. Det tog sig prægtigt ud; i alt blev der fyret 86,000 Skud, hvoraf nogle paa indtil fire Pund Krudt.[1]

Hvor storartet dette end monne være, saa maatte dog enhver af de ældre Tilskuere indrømme, at det stod tilbage for, hvad de havde sét i Sachsen, dengang de fulgte den danske Prinsesse Anna som Brud dertil. Da var der ved Torgau bygget et stort Tyrkeslot ude i Elben, besat af 40 Mand. Ved Nattens Frembrud tændtes tre Brændestabler i Land, Masser af Tjæretønder lyste fra Bredden eller drev brændende ned ad Floden, og i denne vilde Belysning lagde bemandede Skibe ud for at angribe Slottet. Længe vaklede Kampen, og alt imens der fyredes fra begge Sider, steg Ildkugler, Raketter og Sværmere til Vejrs og Ildhjul hvirvlede hen over Vandet. Tilsidst syntes Sejren at helde til Tyrkerne, Angriberne begyndte at vige, et Skib, besat med 54 Mand, gik til Bunds, og fire Mand, der blev fiskede op af Tyrkerne, ophængtes paa Muren. Men i dette fortvivlede Øjeblik lykkedes det en behjertet Bøsseskytte at kaste en Ildkugle og tyve Troldkærlinger ind i Slottet. Det fængede, hele Slottets Midterparti sprang i Luften, Besætningen maatte styrte sig i Vandet og Slottet brændte ned lige til Vandskorpen.[2]

Legemsøvelser dreves med stor Iver, fremfor alle naturligvis Vaabenbrug. I en Tid, hvor enhver gik enten med Kaarde eller Spyd, var det en Selvfølge, at man lagde Vind paa Færdighed i at bruge dem. Den offentlige Forlystelse, som derfor uden Tvivl fulgtes med størst Interesse af alle, var, naar Kongen og hans Mænd aflagde Prøve paa deres Dygtighed i til Hest at kunne haandtére Lanse og Sværd.

Denne Art Forestilling hvilede paa to Forudsætninger, som begge holdt sig nogenlunde usvækkede Aarhundredet ud. Den første var, at den gammeldags Kampmaade, til Hest i Panser og Plade, endnu var den ypperste og afgørende. Vel voksede Ildvaabnenes Betydning mere og mere, men hverken i Danmark-Norge eller i Sverige kom man i det 16de Aarhundrede synderlig ud over Riddertidens Begreber. Artilleriet var endnu tungt og usikkert i sin Betjening, det samme gjaldt tildels om Skytterne. Hærens Kærne var og blev de jærnklædte Ryttere. Det kan da

ikke undre at se Adelsmænd ruste sig f. Eks. til Ditmarskertoget Aar 1559 med fuldstændig Jærnrustning[1] eller Frederik den Anden anskaffe sig Panserskjorte, Ringharnisk, Panserbukser og Ringkrave.[2] Selv Skytterne væbnedes jo paa gammeldags Vis med Harnisk og Stormhue.

Den anden Forudsætning, hvorpaa hine Ridderspil hvilede, var, at Kongen i Følge sin Stilling burde være og virkelig ogsaa hyppigt var Rigets stærkeste og tapreste Mand. Der stilledes unægtelig herved betydelige Fordringer til Kongens Person. Men det gælder om alle Datidens nordiske Konger ligefra Christiern den Anden til Gustav Adolf og Christian den Fjerde, at ingen af dem skaanede sig selv, men hver især efter Evne og med Held stræbte at gøre Fyldest. Det kan umuligt have været lutter Høflighed, naar de bestandig var blandt de sejrende, naar det, for blot at nævne ét Tilfælde, f. Eks. hedder: «Peder Skram var berømt for en af de bedste Rendere [ɔ: Dystridere], man vidste af at sige. Han blev aldrig rendt ledig [ɔ: kastet af Sadlen] af Nogen, uden engang af salig Kong Christian den Tredie».[3] Hvor vi endnu kan bedømme det, viser de sig ogsaa at have gjort alt for at udmærke sig, som f. Eks. Prins Frederik, den senere Frederik den Tredie, der Aar 1634 tilkendtes Tapperhedsprisen for Kamp til Fods, fordi han, da han var i Ilden, holdt sin Post til det sidste, skønt hans Haar blev afsvedet og hans Støvler brændte.[4] At der krævedes uafbrudt Øvelse for at bevare Færdigheden, fulgte af sig selv. Om Christian den Fjerde, da han var 57 Aar gammel, hører vi, «at efter Middagsbordet plejer han og hans Sønner at gaa enten pansrede løs paa hinanden med Lanser eller hærde sig ved andre Krigsøvelser».[5]

Disse Forhold holdt sig nogenlunde uforandrede indtil Ludvig den Fjortendes Tidsalder. Saavel Vaabnenes som Kongemagtens Udvikling ophævede da naturlig de gammeldags Ridderspil. Disse gik lidt efter lidt over til at blive blotte Optog til Forherligelse af Kongens Person, og denne holdtes for god til at aflægge nogen offentlig Færdighedsprøve for Folket. Selv Gangeren afløstes tilsidst af Karéten. Naar Rustningen endnu længe efter af og til forekom — paa Nationalmuseet i Stockholm findes endogsaa Gustav den Tredies fulde Rustning — saa var sligt en blot Efterligning af svundne Tider, en Slags Teaterstads, der ikke havde noget med Virkeligheden at gøre.

Spor af begyndende Tilbagegang lader sig paavise ved Ridder-

spillene allerede paa Christian den Fjerdes Tid. De blotte Optog og sindbilledlige Forestillinger tog til, om end Kongen fremdeles følte sig forpligtet til at underholde sit Folk og selv udføre en af Hovedrollerne, hyppigt endog en blot komisk. Christian den Fjerde, der i saa Henseende gik temmelig vidt, viste sig til Hest ved Kroningsfestlighederne en Dag igennem udklædt som Pave og den næste Dag i Kvindedragt. Blandt de ridderlige Øvelser tiltog den at stikke til Ringen i en betydelig Grad, og andre nye kom til, der, selv om de dreves med gammeldags Iver, dog varslede om en anden Tid. En Fremmed, der Aar 1634 besøgte Danmark, fortæller følgende om sit Besøg paa Ridebanen ved Københavns Slot: «Da vi kom ind, var flere Ryttere i Færd med at «rende efter Hoveder». Det er en meget net og ret iøjnefaldende Øvelse. Tre Hoveder af Pap eller Halm bliver anbragte, det første med en hel menneskelig Figur paa en Pæl for Enden af Banen, det andet ved Banens Begyndelse, og det tredie ligger paa Jorden. Rytteren skal nu i fuldt Firspring og uden at gøre nogen som helst Standsning jage løs imod dem. Mod det første, det paa Pælen, render han med Lanse. Naar han har naaet Banens Ende, kaster han Hesten om, river Pistolen af Hylsteret og skyder i fuld Fart efter Hovedet, der staar ved Banens anden Ende. Tredie Gang endelig gør han omkring og støder med blottet Kaarde efter Hovedet, der ligger paa Jorden. Da Turen kom til Steen Bilde, traf han alle Hovederne i rette Følgeorden, de to tog han med paa Lansen og Kaarden, det tredie, det, der blev ramt af Pistolkuglen, faldt til Jorden».[1]

Enhver vil forstaa, at der i denne Øvelse er kommet noget nyt til, der paa en Maade ophæver det gamle. Ridefærdigheden er den samme, men Sværdet og Lansen har tabt deres fordums Betydning, naar Pistolen fra Banens ene til dens anden Ende kan gøre det af med en Modstander.

Ved det 16de Aarhundredes Ridderspil anvendtes kun Sværd og Lanse. Som Dækvaaben brugtes paa Hovedet Hjælm med lukket Hjælmgitter, ofte spidst fremadløbende, saa at Lansespidsen af sig selv maatte glide af. Lyshullerne var meget smaa, hvad der maa have gjort det svært at se sig om; Henrik den Anden af Frankrig, der Aar 1559 dræbtes under Dystridtet i Cateau Cambresis ved et Lansestød i Øjet, var et afskrækkende Eksempel paa Faren ved at have Synssprækkerne for store. Ved en Jærnkrave dækkedes Halsen, Harnisket omsluttede Bryst og Ryg.

Et meget vanskeligt Parti at udstyre var Armene, der baade skulde være frie i deres Bevægelser og dog solidt sikrede, særligt udsatte som de jo var. Foruden de fire Stykker: Over- og Underarms Skinne, Albue-Bukkel og Staalhandske, anbragtes der da forskellige andre Dækmidler, om hvis rette Form man dog ikke synes at være naaet til Enighed. Nogle anbragte paa hver Side af Brystet, dækkende for Armhulerne, to runde Plader af Størrelse som smaa Tallerkener. Hvis vi tør slutte fra Antallet af de endnu bevarede Rustninger, synes denne Skik at have været ikke usædvanlig i Sverige.[1]

Andre havde Harnisket glat, men bar paa venstre Arm et større, rundt Skjold. Saavel Erik den Fjortendes som Carl den Niendes Skjold haves endnu.[2] Det var imidlertid ikke let at holde Tøjlen i venstre Haand og samtidig bruge Armen til Dækning med Skjoldet, begge Bevægelser maatte lamme hinanden. Derfor opgav mange at føre Skjold og foretrak at styrke højre Arm ved en Bøjle eller ligefrem Stang af Jærn ud fra højre Side af Brystharnisket. Hvilende i denne maatte Lansen faa et langt roligere Sigte. Før skulde den splintres, end den reves ud af Armen, og Modstødet, naar den traf, fordeltes paa hele Personen. Saadanne Bøjler og Stænger ud fra Brystet var meget almindelige, saa godt som alle de Dystridt-Harnisker, der endnu bevares paa Københavns Tøjhus, er forsynede dermed.

Ved disse Stivere blev imidlertid snarere Lansestødet sikret end just Armen dækket. Endnu fremdeles var Armen et udsat Punkt, og et velrettet Stød ind mellem højre Albu og Side maatte let kunne vride enten Arm eller Rytter af. Nogle gik da videre og anbragte om Lansen en stor, løs Parérplade, der som et vingeformet Skjold dækkede hele højre Arm og Skulder og en Del af Brystet med. Da det buede bagud gled Modstanderens Lanse let af det; og gjorde man det saa stort, at det kunde skrues fast til Skulder og Hjælm, lignede det med fældet Lanse en vældig Jærntragt, der kom farende frem, bagved hvilken man kunde sidde ganske dækket, med bare Hænder, om man saa lystede. Hvis vi tør tro en gammel Afbildning, blev saadanne store Dækplader anvendte ved et Dystløb i Stockholm kort før Blodbadet Aar 1520.[3] I Gustav Vasas Rustning findes paa højre Bryst to Huller, vistnok til Indskruning af et Lansedække, dog rimeligvis af mindre Art.

Underlivet dækkedes allerede for en Del af Saddelbommen,

der gik meget højt op baade for og bag. Sadlen holdt saaledes paa Rytteren, men blev Lansestødet for stærkt, saa at han kastedes af, gav ogsaa den bageste Bom ham et Afskedspuf, der vel var til at føle. Forøvrigt dækkedes Underlivet paa dobbelt Vis, yderst af de saakaldte «Flanker», to Jærnstykker, der værnede om Hoftepartiet, og indenfor disse af «Skørtet», i Reglen flettet af Jærnringe. I Harniskkamret paa Sorø Kloster hang i Aaret 1556 ikke blot 16 blanke «Drabtøj» (Rustninger) med Flanker, Skørter og alt Tilbehør, men desforuden ni simplere, sorte Jærnklædninger til Fodfolk, og hertil 5 Par Flanker og Skørter.[1]

Benene dækkedes af Jernskinner, der tillod Knæets Bøjning, og endte i en Jærnsko, som i det 16de Aarhundrede altid var meget brednæset.

Hermed var Manden dækket, Hesten maatte imidlertid ogsaa sikres. Den iførtes derfor en Jærnrustning, der omtrent svarede til Rytterens og bestod, naar den var fuldstændig, af fire Stykker: en Hjælm, et Halsdække og et Bringestykke — der tilsammen, saa vidt vides, kaldtes en «Barse» —, og et Hintertøj, alt af Jærn. Over det hele lagdes gerne et Dækken, der til Dystridt skulde gaa ned over Hestens Knæ og være prydet med Ejerens Vaabenmærke. Med disse «Rendedækkener» udfoldedes der ofte en storartet Overdaadighed. Ikke at møde med nye ved en Fest, men at laane sig frem, eller, fordi man var kongelig Hofsinde, benytte et af Kongens, ansaas for upassende. Der ligger en kun halvt skjult Foragt i Peder Oxes Ord, naar han i en Indberetning til Christian den Tredie om et Dystridt ved et Barsel i Mecklenborg skriver saaledes: «Som Eders kgl. Maj. befol mig at optegne, hvad Renden der er sket, da haver først om Mandagen og Tirsdagen rendt to Par Rendere og have dog intet synderligt udrettet paa nogen af Siderne, thi de haver haft onde Heste. Deres Rendedækkener var ogsaa fra Rustkamret, saa der var ingen nye Dækkener paa Banen uden to».[2]

Hvor rigt udstyrede saadanne Rendedækkener kunde være, faar man et Indtryk af ved at høre, hvad Maurits Ribbing udtog til sin Konge af Klædekamret paa Stockholm Slot i Sommeren 1587. Der var Rendedækkener til Brug ved Sorg af sort Fløjl med ophøjet guldindvirket Indskrift: *Num nostro similis dolor* (Kan nogen Smerte lignes med vor?) Der var Rendedækkener af hvidt Silkeatlask og Gyldenstykke, af violbrunt og hvidt Atlask i Skaktavl, af livfarvet Fløjl, af Sølverdug, af gyldent Fløjl, af

karmesinrødt Silkeatlask med guldindvirkede Vindruer og Blade og Indskriften: *A fructibus eorum cognoscetis eos* (Af deres Frugter skulle I kende dem) o. s. v., o. s. v. Og hvad der ikke lidet forøgede Kostbarheden: til mange af disse Rendedækkener hørte en tilsvarende Mandsklædning, bestemt til den Svend, der trak Hesten frem og holdt den, indtil Herren besteg den.[1]

Til at bære alt dette: en jærnklædt Rytter, en Hesterustning og Rendedækken derover, hørte et særligt kraftigt Dyr. Det var ikke nok, at det var en Hingst — man brugte overhovedet mest Hingste til Ridning dengang —, men den maatte være usædvanlig kraftig og fyrig. Efter Datids Begreber var det et af de stolteste Syn at se en veludrustet Dystløber komme ind paa Banen. Hest som Rytter var lige straalende. Kun de tarveligste mødte i blank, graalig Jernrustning. De rigere havde den indlagt med Sølv- eller Guldforsiringer. Erik den Fjortendes Skjold og Carl den Niendes fulde Rustning tager sig endnu den Dag i Dag prægtig ud med deres Guldindlægninger; Hertug Adolf af Holstens ligesaa.[2] Den Rustning, hvori Frederik den Anden plejede at ride Dystløb, var helt forgyldt.[3] Det samme er den, der har staaet paa Carl den Niendes Grav i Strengnäs Domkirke. Hvad der gav det hele et ganske ejendommeligt Udseende, var de store, vajende Fjerbuske, der ikke blot anbragtes paa Hjælmen, men ofte paa Hestens Hoved og stundom paa dens Bagdel tillige. I Tyskland gik man hermed til store Overdrivelser. At man ogsaa i Norden har haft usædvanlig store Fjerbuske, kan ses af Carl den Niendes Hjælm, hvor ikke mindre end tre Rør hertil er anbragte.[4] Ved Dystridtet paa Københavns Gammeltorv, Aar 1559, havde flere af Hestene Pandebuske.

Det var intet Under, at der altid var en uhyre Tilstrømning for at se et sligt Ridderspil. Om det Dystridt, der Aar 1559 holdtes paa Københavns Amagertorv, Dagen før det større blev holdt paa Gammeltorv, hedder det ret malende i en gammel Beskrivelse:

De vilde da alle den store Lyst sé.
Paa Loft og Vinduer stode og de,
Paa Bislag og Døre, paa Gaderne med.
En Part brød Tag af Husene ned,
At de kunde se det Ridderspil.

Og de Optrædende lod Tilskuerne nyde Skuespillet i alle dets Enkeltheder, idet de først viste sig i Festklædning, bagefter i Rustning.

Der komme paa Banen
De Riddersmændsmænd paa statelige Heste.
Deres Dækner var gjorte af Silke det bedste;
Med Guld og Sølv var de saa malet,
At de saa herligt skinned og praled.

Det er saadan Festdragt, hvortil der sigtes, naar det i Fortegnelsen over Peder Oxes efterladte Klæder hedder: «item nogle adskillige Klæder af Silkeatlask, Skellert og andet Silketøj med Besætning, som salig Hofmester brugte udenlands i Turnering».[1] Først naar dette Syn helt var nydt, gik man videre og iførte sig Rustningen:

Deres Harnisk og Rendetøj lagde de paa,
Komme ind paa Banen at holde ret saa.[2]

Til et fuldstændigt Ridderspil hørte tre Øvelser. De Deltagende skulde, som det i Kunstsproget hed: «stikke», «rende» og «drabe». »Ret Dig efter at rende eller stikke til samme Højtid til Turgo (ɔ: i Torgau) vor kære Dotter til Ære», hedder det f. Eks. i Brevene til de danske Adelsmænd, der skulde følge Prinsesse Anna som Brud til Sachsen.[3] «Hs. Naades Rendetøj og Stikketøj er sendt fra København til Ebbelholt. Det er smukt rent og færdigt, og har Harniskknægtene ophængt det i et smukt Skorstens-Kammer». «Rustmesteren her i Kolding har Rendetøj og Stikketøj til Stede»[4] o. s. v.

At «stikke» bestod i Reglen i med Lansen i fuld Fart at ramme en ophængt Ring, saa at den toges med paa Lansespidsen. Det er det samme Kunststykke, der endnu under Navn af at «stikke til Ringen» bruges ved vor Tids Karruseller, en Folkeforlystelse, der, som ogsaa Navnet selv antyder — *carrousel:* Dystridt — er en sidste Erindring om Fortidens Ridderspil. En egen Form for «Stikken» var det saakaldte «Gesélstik», der udførtes af to paa samme Tid, uvist dog hvorledes. Det blev blandt andet øvet ved Dystridtet paa Amagertorv 1559.

En Part monne og Gesellestik stinge,
De stødte tilsammen, at det monne klinge.[5]

Det var almindelig Skik, at man ved denne «Stikken» væddede om Penge. Saafremt en af de fornemste Deltagere følte sig dygtig hertil, red han gerne frem og udfordrede alle, der vilde kappes med ham, derpaa blev han ved at stikke til Ringen med hver enkelt, saa længe nogen vilde melde sig. Christian Barnekov, der Aar 1595 fulgte Christian den Fjerde til Berlin, hvor denne ønskede at se sin tilkommende Brud, fortæller i et Brev til Hjemmet om det Dystridt, der her holdtes til den unge Konges Ære. Christian den Fjerde og Fyrsten af Anhalt optraadte som «Mantenidori», som det i Kunstsproget kaldtes, det vil sige, udfordrede alle og enhver, som vilde kappes med dem i «Stikken». Det var vedtaget her, at der ikke maatte væddes om Indskud ringere end 40 eller højere end 400 Kr.[1] Aaret efter ved sin Kroning stak Christian den Fjerde til Ringen med ikke mindre end 34 Udlændinge og 52 Danske. Ringridtet holdtes paa Amagertorv i København to Dage i Rad, og Kongen gjorde ialt 340 Løb, i hvilke han 206 Gange førte Ringen bort paa Lansen. Alle Deltagerne optraadte forklædte, Christian den Fjerde, som ovenfor omtalt, første Dag som Pave, anden Dag i Kvindedragt. Indskudene maatte ikke være under 80 og ikke over 400 Kr. Det er rimeligvis for de herved vundne Penge, at det mærkelige, sølvforgyldte Drikkekar paa Rosenborg er forfærdiget. Det forestiller Christian den Fjerde til Hest i Færd med at stikke til Ringen. Under Hesten ligger hans Nar. Ringen selv er ophængt paa en Snor mellem to Søjler, paa hvilke Navnene paa alle Deltagerne i Ringridtet er indgraverede.[2]

De to Øvelser, at «rende» og «drabe», var de egentlige Kampøvelser og som saadanne Hovedsagen i ethvert virkeligt Dystridt, eller som det nu ogsaa i Norden hyppigt kaldtes: Turnering. At «rende» bestod i, at to Modstandere red med fældet Lanse i fuldt Firspring ind paa hinanden. Hvis de holdt Sigtet og Lanserne ramte, maatte enten disse brydes ved Stødet eller en af Rytterne, stundom begge, kastes af Sadlen. Dette var en meget voldsom Idræt, og man søgte derfor at sikre sig imod, at den udartede. Først og fremmest maatte man forebygge, at Hestene tørnede mod hinanden, saa at de med deres Jærnvægt knuste en eller begge Parter. I den Hensigt var Modstandernes Baner adskilte ved en lang Skranke i Mands Højde, og oven over denne skulde Lanserne mødes. Det var denne adskillende Bjælke, hvortil der hentydedes, naar Øvelsen kaldtes «at rende

over Balgen». «I skulle staffere Eder til at rende over Balgen», hedder det i Skrivelsen, hvorved Adelen indkaldtes til Christian den Fjerdes Kroning.[1] Medgiv Budet tilbage «vort forgyldte Rendetøj med sin Tilbehøring, som vi plejer at rende over Balgen», skriver Frederik den Anden.[2] Rustning til Dystridt kaldtes derfor ogsaa undertiden: «Balgharnisk».[3] For at ikke Hestene skulde vige for langt fra Midterskranken, saa at Lanserne ikke kunde mødes, var der paa hver sin Side af denne anbragt en lavere Skranke, der begrænsede Ridesporet udad til.

Det er fuldstændigt svarende til disse Forhold, naar det om Banen paa Gammeltorv Aar 1559 hedder:

> I Banen var gjort et stort Plankeværk
> Af Tømmer og Fjæle, vel fast og stærk.
> Der skulde de Herrer tilsammen da ride,
> At hver skulde rende alt paa sin Side.
> Over det Plankeværk skulde de da støde
> Med Stager, naar de hinanden mon møde.
> De lode da Hestene løbe behænde
> Alt det, de for to Sporer kunde rende.[4]

Midterskranken indtog det meste af Banens Længde. Ved et Dystløb paa Københavns Gammeltorv Aar 1634 angives den at have været 250 Fod lang.[5]

Lanserne eller Stagerne var af Fyrretræ og temmelig lange. Medens det i virkelig Kamp selvfølgelig gjaldt om, at de ikke huggedes over eller knækkede ved Stød, hvorfor de ogsaa altid til Krigsbrug var jærnbeslagne, kom det her an paa at have dem af Mellemstyrke, saa at de vel ikke brast, fordi man svang dem, men heller ikke holdt, naar de ramte En, der sad fast i sin Saddel. For at opnaa dette lavede man dem gerne af rigtig tørt Træ og gjorde dem ikke stort tykkere end en Tomme ved Spidsen. Og for at ikke Vilkaarene skulde være forskellige holdt man paa, at alle Lanserne skulde være lavede af en og samme Art Træ og leveres af den, der afholdt Festen. «Send alle de Turnérstager hid, som ere paa Københavns Slot, og hvad Træer, som der endnu ere tilstede til Turnérstager og ikke allerede ere forarbejdede», skriver Frederik den Anden Aar 1560 fra Kolding.[6] Paa Afbildningen af Dystridtet paa Gammeltorv 1559 ses dette Forhold ogsaa betegnet, idet en Mængde Lanser staa opstillede ved den kongelige Tribune, hvorfra de udbringes til de kæmpende.

Som bekendt var det en Ære, at Lanserne brødes, medens man selv sad urokket. Man kunde derfor fristes til at mistænke Datiden for undertiden at have gjort dem utilbørligt skøre. Det lyder ikke ubetinget lovende, naar det hedder:

Turnérstager vare der gjorte saa mange
Af Fyrretræ, som var svage og lange,
At naar de ramte hverandre derpaa,
Mon Stagerne alt i Stykker straks gaa.

Men man har ifølge alt, hvad vi iøvrigt vide, ikke mindste Grund til at betvivle Sandheden, naar det videre hedder om Heftigheden af de Stød, der bragte Lanserne til at springe:

De brøde de Stager, at Stykkerne fløj
I Vejret vel mange Favne op høj.
Naar de gik sønder, da spraged det saa,
At det var stor Lyst at høre derpaa.[1]

For at kunne afgøre, hvorvidt Lansen havde ramt, anbragte man undertiden en lille, takket Jærnring, af Form som en udhugget Krone, paa Lansens Spids. Den trykkedes flad, naar Lansen havde ramt som den burde, med selve Spidsen. Det er herom det hedder i Reglerne: «Rammer nogen med sin Lanse, saa man vel kan kende paa Krøniken [den lille Krone], at han haver rammet, om han end ikke bryder, skal det hannem dog regnes».[2]

En egen Maade at «rende» paa, som dog ikke synes at have været almindelig, omtales af Peder Oxe i hans Indberetning til Christian den Tredie om Turneringen i Mecklenborg: «Om Onsdagen, som Fyrsterne rendte, førend Fruentimret drog fra Banen, er der og kommet to Rendere, som det var mørkt, og have brudt dem imod hverandre. Og have deres Rendestager været anrettet med Fyrværk, saa der var vel hundrede Skud i hver Stang, og gik det ene Skud efter det andet af. Desligeste var der og gjort Fyrværk bag paa Ryggene paa Hestene, som var og et halvt hundrede Skud i, saa det var behændigt nok anrettet».[3]

Erfaring lærte, at meget hyppigt blev en af de kæmpende kastet af Sadlen:

«En Part laa ned i Skarnet da dère,
Og somme de finge stor Pris og Ære.»

Man maatte da søge at gøre dem Faldet saa lidet farligt som muligt. Dette skete i Reglen ved at lægge et Lag Halm over hele Banen. Den samme Forsigtighed anvendtes paa Øvelsespladsen. Da saaledes Prinsesse Annas Brudetog til Sachsen skulde gaa for sig, og Christian den Tredie gerne vilde, at hans Adel skulde gøre ham Ære som flinke Dystridere, indbød han alle Ledsagerne til at møde forud i Kolding og øve sig. «Vi have vort Rustkammer til Kolding med Rendetøj og Stikketøj, og der lade strø Banen, at Du kan beride Dig dèr tilforn».[1] Amagertorv 1559 var ligeledes strøet med Halm.[2] Paa Gammeltorv havde man samme Aar optaget hele Brolægningen, bortkørt 930 Læs Brosten, som tilligemed 767 Læs Brosand atter maatte paakøres efter endt Turnering.[3]

For mange Enkeltheders Vedkommende vekslede Reglerne ved de forskellige Turneringer. Ved nogle var det f. Eks. vedtaget, at hver Part kun maatte «rende» en Gang; ved andre fik den enkelte Lov til at optage Kampen med indtil seks Modstandere efter hinanden, saa længe han selv forblev uovervunden, o. s. v. I Reglerne for Dystridtet paa Gammeltorv 1596 hed det: Ingen maa rende mere end tre Løb. Sænker nogen sin Lanse af Vanvare, saa at den kommer under Skranken, skal han regnes at have tabt, selv om han faar den op igen og bryder derpaa sin Modstander. Rammer nogen sin Modstanders Hest eller ham selv under Bæltet, han skal ingen Pris bekomme. Hvo der med sin Lanse render den anden et Baand eller en Fjer af Hjælmen, skal regnes at have brudt sin Lanse paa ham. Render nogen sin Modstander Bidslet løs «med frit Stød, ikke under Armen», tilregnes ham to Lanser, og Modstanderen fraregnes en. Taber nogen Stigbøjlen, skal han have tabt i det Løb, selv om han bryder sin Lanse. Hvo der bliver rendt af Hesten, skal gaa paa sine Ben i sin ganske Rustning hjem til sit Herberg, med mindre Jomfruerne, til hvem Dommerne skal henvise ham, giver ham Forlov igen at sidde op,[4] o. s. v.

Ofte afsluttedes hele Dystridtet med et sidste, storartet Sammenstød, idet alle Deltagerne ordnedes i to Partier, det ene gerne under Kongens eller Landsherrens Anførsel, og derpaa i to langstrakte Linier gjorde et samlet Angreb paa hinanden. Disse to Rytterlinier maatte for Pladsens Skyld i Reglen opstilles paa tværs af Banen, og man kunde da enten lade Midterskranken blive staaende, saa at Hestene standsede herved, og kun Lan-

serne mødtes over den. Eller man kunde lade Skranken borttage, saa at Rytterne virkelig tørnede sammen, en yderst farlig Art Øvelse, der nærmede sig stærkt til virkelig Kamp. Med saadan almindelig Fægtning endte baade det store Dystridt paa Gammeltorv 1559 og det tilsvarende i Stockholm 1561, ved begge de to unge Kongers Kroninger. Med Hensyn til det svenske er Forholdet ikke ganske klart; paa Gammeltorv synes ved Slutningssammenstødet Midterskranken at have været fjernet.

Den tredie og sidste Art Øvelse var at «drabe». Da dette egentlig betød at kæmpe, lod Udtrykket sig ogsaa anvende om Lansekampen. Men hvor det toges i indskrænket Betydning, forstod man herved blot Kamp med Sværd. Alt efter den enkelte Turnerings Regler foregik denne Kamp enten mellem de enkelte Par, hver Gang Lanserne var brudte, uden at nogen var kastet af Sadlen — saaledes f. Eks. i Stockholm Aar 1561;[1] — eller den fandt samlet Sted i det sidste, store Sammenstød, saaledes paa Gammeltorv 1559. De Sværd, der brugtes ved en saadan Lejlighed, var af en egen Art og kaldtes «Turnérsværd». «Send alle vore Turnérsværd hid til Kolding», skriver Frederik den Anden engang til Københavns.[2] De var meget store og tunge men med stump Æg, saa at Slaget alene kom til at virke ved sin Vægt. «Skal ingen bruge andet Sværd end det, som ham af Dommerne er antvordet, og skal hver uddrage sit Sværd foruden Medhjælp», hedder det i Reglerne for København 1596.[3] Hvor Kampen foregik mellem to, efter at Lanserne var brudte, huggede de løs paa hinanden over Skranken, og Enden blev gerne, at den ene blev hugget eller stødt af Sadlen. Hvor Sværdkampen foregik i Linie, efterat Skranken var nedbrudt, var der den Fare, at Hestene kunde naa hinanden, og selv om Mellemrummene i hver Linie var saa store, at man i Virkeligheden kun kæmpede Par og Par, blev Enden hyppigt, at Hingstene blev vilde, naar de fik deres Part af Huggene, og derfor paa egen Haand tog Del med i Kampen. Paa Gammeltorv 1559 f. Eks. slog og bed Hingstene, alt imedens deres Herrer hamrede løs paa hinanden. Denne Slutningsscene, der aabenbart var Forestillingens Glanspunkt, skildres saaledes:

Der det monne nu mod Aften lide,
Vilde de tilsammen ej længer saa ride.
Saa begyndte de da at ordne sig
Udi to Hobe saa skikkelig,

At i hver Orden lige mange da vaar.
Saa rendte de sammen paa Pladsen her for,
En mod den anden deres Sværd uddroge.
De paa hverandre da hugge og sloge,
At det højt op i Skyen mon klinge.
Det nappede, dèr de tilsammen saa ginge.
Trompeterne blæste da alle: Her! her!
Allarm! Allarm! kom her! kom her!
De hugge paa Harniskene samme Tid,
At Ild fløj af baade klar og hvid,
Som man havde paa en Flintesten slaget.
De Sværd, som de havde der uddraget,
Vare synderlig gjorte til saadant Spil,
Ej saared deres Skarpe, jeg sige det vil.
De Heste de bede og sloge om sig,
Som de havde været i nogen stor Krig.
Det var stor Lyst at see derpaa,
Hvor de tilsammen mon den Tid gaa.[1]

Skønt man med denne Slutningsøvelse var naaet saa vidt i Retning af Fare, som det overhovedet var muligt, hvis ikke det hele skulde ende med en virkelig Kamp paa Liv og Død, saa synes Datiden dog endnu ikke at have været tilfreds. Ved Turneringen paa Gammeltorv 1596 var det bestemt, at de to Hobe skulde foruden at kæmpe med Turnérsværd tillige skyde paa hinanden med Pistoler («stakkede Handrør»). Til Held for begge Parters Liv og Lemmer sejrede dog Besindigheden i sidste Øjeblik, og skønt, som det hedder, «alting som der tilbehørte laa færdigt og paa Torvet tilstede», saa blev dog «paa det sidste for synderlige Aarsager besluttet, at det paa denne Gang maatte forholdes og efterblive».[2] Da man var færdig med at «rende over Balgen», brød man altsaa op, sikkert til Skuffelse for mange.

Efter endt Turnering, som gerne kunde vare næsten en hel Dag igennem, red enhver hjem til sit Herberg for at klæde sig om, hvorpaa de alle igen samledes paa Slottet. Her fandt Prisuddelingen Sted, der foregik med stor Højtidelighed. Naar alle var opstillede i den store Sal, kom først de fire saakaldte «Banemestre» ind, der havde haft Opsyn med hele Ridderspillet; efter dem fulgte Rigsmarsken og Kansleren med Æresprisen, hver med en Fakkel i den ene Haand. Efter at have vandret Salen et Par Gange rundt, standsede de foran den fornemste og skønneste Dame — i Stockholm 1561 Erik den Fjortendes Søster Cecilia, i København 1634 Christian den Fjerdes Datter Eleonora

Christina — og bad hende uddele Prisen. Derpaa ledte de Sejrherren frem, i de nævnte to Tilfælde Erik den Fjortende og Christian den Fjerde, hvilken sidste dog gav Afkald paa Prisen til Fordel for sin Søn Kronprinsen. Prisen bestod i en med Guldtraad omvunden Perlekrans, i hvilken der atter undertiden, men dog sjældnere, hang et Par Handsker af Guld, saaledes f. Eks. Aar 1561 til Erik den Fjortende. Prisen overraktes og modtoges med en Tale af hver af de Paagældende, hvorefter Modtageren dansede Salen rundt med Damen, der havde overrakt ham den, medens Fakkelbærerne stadigt bevægede sig foran Parret.

I Reglen var der flere Priser eller «Danker», som de kaldtes: «Tapperheds-Danken», «Anstands-Danken», «de fleste Træfferes-Dank», «Jomfruernes-Dank» o. s. v. De uddeltes paa samme Vis, dog synes det ikke at have været Skik, at Fyrstinder overrakte Prisen til Adelsmænd. Da saaledes i København Aar 1596 Frederik Rosenkrands var bleven tilkendt «de fleste Træfferes-Dank» og Jacob Lykke «Jomfruernes-Dank», overraktes disse dem ikke af «kongelige og fyrstelige Fruentømmer», saaledes som sket var med de øvrige Priser vundne af Fyrster, men de maatte nøjes med at modtage dem af to af Dronningens Jomfruer».[1]

Om Turneringers Hyppighed i Norden danner man sig lettest et Begreb ved at efterse, hvor mange der vides at være blevne holdte f. Eks. i Løbet af 50 Aar. Aar 1545 lod Christian den Tredie i Kolding holde en Turnering i Anledning af hans Søns Barnedaab.[2] Paa Rendebanen sammesteds indøvede Aar 1548 alle de danske Adelsmænd sig, der skulde ledsage Prinsesse Anna til Sachsen. Aar 1559 holdtes der i Anledning af Frederik den Andens Kroning Ringrenden paa Københavns Amagertorv og Dagen efter Dystridt paa Gammeltorv. Aar 1561 holdtes Turnering i Stockholm i Anledning af Erik den Fjortendes Kroning. Saa gik der en lang Tid hen, førend den næste blev holdt. Man havde nok at gøre med at kæmpe for Alvor i Syvaarskrigen 1563—70. Det lader ikke til, at nogen Turnering har været paatænkt hverken ved Frederik den Andens Formæling eller ved Christian den Fjerdes Daab. Først i Aaret 1585 blev en større Turnering holdt i Vesterås i Anledning af Johan den Tredies Bryllup.[3] Aar 1586 var en lignende paatænkt i Danmark, men opgaves atter.[4] Først ved Christian den Fjerdes Kroning 1596 blev den gammeldags Fest i al sin Pragt fejret i Danmark, idet der ganske som ved

Frederik den Andens Kroning blev holdt Ringrenden paa Amagertorv og Dystridt paa Gammeltorv.

Saaledes sét synes Turnéringernes Antal ikke saa synderlig stort. Dette staar dog maaske i Forbindelse med, at man ved «Turnering» efterhaanden blot forstod Ridderspil, der overværedes af fremmede Fyrster. At det ikke skortede paa Lysten til at foranstalte saadanne, kan ses af Frederik den Andens Indbydelse til den paatænkte Turnering Aar 1586. Den begyndte saaledes: «Vid, at Vi udi tilstundende Sommer formode hid ind udi Riget til Os nogle fremmede Herrer og Fyrster. Og efterdi nogle vore kære Undersaatter har angivet, fordret og begæret hos Os, at Vi til den Lejlighed ville anrette nogle Ridderspil med Turnering, Spærbrækken, Ringrenden og andet saadant Ridderspil, eftersom det her udi Riget tilforn og endnu uden Riget fast allevegne er almindelig Brug og Sædvane til saadanne Herrers og Fyrsters Sammenkomst, da have vi Os det ladet vel befalde» o. s. v.[1]

Foruden disse større Hovedturneringer maa man imidlertid tænke sig en Mængde Dystridt afholdte, der dannede en Slags Mellemting mellem Øvelser og Festspil. Dette var ikke blot i og for sig nødvendigt, for at de Paagældende kunde bevare Færdigheden, men det fremgaar tydeligt nok af flere derom udstedte Kongebreve. Der gaar sjældent længere Tid hen, uden at de kongelige Turnérsager sendes fra København saa til Nyborg, saa til Koldinghus o. s. v. Især synes Rendebanen ved Koldinghus at have været flittigt benyttet.[2] Ogsaa fra Sverig hører vi Tale om lignende Forsendelse af Turnértøjet ved Lejligheder, hvor der ikke har været nogen større Turnering.[3]

Spørge vi om Deltagerne i Turnéringerne, saa ligger det i Sagens Natur, at det maatte være Mænd. Kun en eneste Undtagelse herfra omtales, og det er endda et Spørgsmaal, om vi i dette Tilfælde er berettigede til at se andet end et sagnagtigt Udtryk for Nationalhadet mellem Svenskere og Polakker. Da den svenske Prins Sigismund Aar 1587 kronedes i Krakov som Konge i Polen, fortælles der, at en polsk Adelsmand ved den i den Anledning afholdte Turnering viste sin Foragt for den ny Konges Fædreland ved at love at ville besejre hver en Svensker, der vovede sig frem. Lidt efter mødte en svensk Ridder med lukket Hjælmgitter og modtog Udfordringen. Polakken kastedes af Sadlen, og da Sejrherren aftog sin Hjælm, viste det sig at være en Kvinde.[4]

Paalideligere er, hvad vi véd om Mændenes Deltagelse. Heraf fremgaar det da først, at de indenlandske Deltagere vel af Navn indbødes, men i Virkeligheden fik Befaling til at give Møde. Kun meget sjældent hører vi Tale om, at enkelte fritoges, som f. Eks. Niels Krabbe og Ove Juel, der begge var tilsagte til Turneringen i København 1596, men atter blev fritagne, dog med Befaling til at møde med deres Folk.[1] Ellers hjalp hverken Alder eller andre Forretninger, de ældste Mænd maatte møde fuldt saa vel som Kongens unge Hofsinder.

Fælles for alle var at tilsiges med saa og saa mange Ryttere, to til ti eller tolv, alt efter Omstændighederne. Ved første Øjekast skulde man tro heri at finde Forklaringen til de Gamles Deltagelse i Turneringen: de mødte vel, men lod i Virkeligheden deres Svende kæmpe i Stedet for sig. Dette var dog langt fra Tilfældet. Den første Hovedregel var netop, at kun Adelsmænd maatte kæmpe, i hvilken Anledning de straks, naar de kom ind paa Banen, skulde nævne deres Navn og lade deres Vaabenskjold ophænge.[2] Deres Svende havde under selve Turneringen ikke andet at gøre, end at en eller to af dem maatte optræde som Tjenere («Patriner») paa Banen; ellers brugtes de kun i de mange Optog med samlede Rytterskarer, der altid fandt Sted ved slige Fester. De gamle Rigsraader var da med ikke blot af Navn, men ogsaa af Gavn. I Virkeligheden laa der bagved den hele Ordning ganske den samme Tankegang, som vi før omtalte med Hensyn til Kongens Person: En Mands Værdighed til at beklæde de højeste Stillinger i Landet stod i bestemt Forhold til hans Færdighed i at føre Sværd og Lanse. I Katolicismens sidste Tid var ikke faa af de øverste Embedsmænd, Kansleren f. Eks., paa Grund af deres gejstlige Stand fritagne; nu skares alle over én Kam. Intet viser maaske Forskellen mellem Datids og Nutids Tankegang i et tydeligere Lys end netop dette Forhold. Man omsætte blot Betegnelserne Rigsraad, Lensmand og Hofsinde i Nutids Udtryk, og det vil falde os vanskeligt at bevare Alvoren, naar vi skal tænke os ikke blot alle Kammerjunkere, unge og gamle, men Landets Amtmænd og det samlede Ministerium til Hest paa Gammeltorv under Folkets Bifaldsraab, forsøgende paa at støde hinanden af Sadlen. Tanken om, at sligt skulde være Maalestok for en Mands Dygtighed til at beklæde sit Embede, forekommer os ikke ganske indlysende.

En Vaabenøvelse af lavere Art end Turneringerne var de saakaldte «Fægteskoler». Herved forstod man en Forestilling i Vaabenbrug, ved hvilken lejede Fægtemestre optraadte, men hvor Hovedinteressen dog i Reglen vistnok knyttede sig til, at Tilskuerne, bragte i Aande ved Synet af Kampen, lod sig rive med og selv udfordrede Fægtemestrene. Betingelsen for den hele Art Forestilling var i rigeligt Maal tilstede, idet udenlandske Fægtemestre, snart enkeltvis snart i hele Bander, synes at have strejfet Landene rundt, og lige som Beriderselskaber i vore Dage holdt sig til, hvor der kunde ventes en større Tilstrømning af Mennesker. Som alle Datidens Lege eller Skuespil af lignende Natur drejede ogsaa disse sig om Penge, idet dels selve de Optrædende kæmpede om Penge, dels Tilskuerne indbyrdes væddede om, hvilken af Parterne der vilde vinde.

Saavel ved Frederik den Andens Kroning som ved hans Bryllup og senere ved Christian den Fjerdes Kroning holdtes der saadanne «Fægteskoler».[1] De beskrives saa temmelig ens. Om den Aar 1559 hedder det f. Eks.:

Om Fredagen der opslagen da blev
For Kongen og andre Fyrster saa gæv'
En «Fægteskole», i hvilken der komme
Mange ædle Mænd og Krigsmænd fromme.
I ridderlig Kunst de øvede sig,
De sloges tilsammen saa mandelig
Med lange Spids [Spyd], Stænger, Thesaker [Dolke] og Sværd.
Der brugtes mange Værger udi den Færd,
Der gaves ud mangen god Puf saa grand,
At Blodet en Part om Øjnene rand.
Der finge da somme stor Pris og Ære,
En Part fik store Hug hjem at bære.
En Part gik af med Daler og Guld.
Og somme blev slagne slet Huden al fuld.
Man siger, at hvilken Mand som lege vil,
Han maa og tænke, han skal sætte til.
Da denne her Fægten nu havde en Ende,
Tog Fægtemesteren sit Sværd udi Hænde
Gjorde der Parade skøn og statelig,
Han vidste dermed at vende da sig.
Dermed blev det besluttet da saa,
Og hver monne i sit Herberge gaa.

Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed opmuntrede Regeringsraaderne meget hyppigt den unge Konge ved at lade

holde «Fægteskole» for ham. I Aaret 1591 f. Eks. fik Baltzer von Stettin den 2den Juli Lov til at «anslaae en Fægteskole paa Kjøbenhavns Slot» for Prinsen, og denne fik 80 Kroner til at uddele til Fægterne og 40 Kr. til at skænke Baltzer ekstra «for hans ringe Vilkaars Skyld og hans lange Rejse og Tæring fra Tydskland herind i Riget». Forestillingen har øjensynligt moret Christian den Fjerde, thi allerede Dagen efter maatte den gentages, og han uddelte atter 80 Kroner blandt Fægterne. Den 27de i samme Maaned opholdt Christian den Fjerde sig paa Kronborg og modtog her et holstensk Gesandtskab. Et som det lader endnu fuldtalligere Fægteselskab havde meldt sig, og for at gøre Ære af Gesandterne lod man holde «Fægteskole» for dem. Fem Dage efter stod paa Kronborg det store Dobbeltbryllup, som Prinsen fik Tilladelse til at lade bekoste for de to Nabo-Lensmænd, Morten Venstremand paa Frederiksborg og Ditlev Holck paa Københavns Slot. Ogsaa ved denne Lejlighed optraadte samme Selskab og forlystede Gæsterne med en «Fægteskole». For begge disse Forestillinger lod Christian den Fjerde ved sin Hofmarsk Præben Bille uddele 240 Kroner blandt Fægterne. Endnu medens Christian den Fjerde i September opholdt sig paa Kronborg, meldte sig et nyt Selskab og holdt Fægteskole for ham, og da i Begyndelsen af December et mecklenborgsk Gesandtskab modtoges paa Københavns Slot, optraadte et lignende Selskab hos den unge Konge i Gesandternes Nærværelse. Ganske tilsvarende Forhold vedvarede de følgende Aar igennem.[1] At Forlystelserne var ens Europa over, kan ses af Christian den Fjerdes Dagbog fra en senere Tid under hans Ophold hos hans Svoger Kong Jacob af England. Ved den 30te Juli 1614 hedder det: «Blev der holdt Fægteskole, og om Aftenen agerede paa Pladsen i Sommersethouse».[2]

Under Christian den Fjerdes Regering kom maaske som Følge af disse hans Ungdoms-Indtryk Vaabenøvelser til Fods mere til Ære og Værdighed. Medens tidligere kun lejede Fægtere, og hvo der lod sig friste til Dyst med disse, optraadte i Fodkamp, men Fyrsterne selv kun var Tilskuere — ved Christian den Fjerdes Kroning f. Eks. turnérede Fyrster og Adelsmænd, og det var kun Drabanter, der sloges til Fods[3] — saa deltog ved Festlighederne i Aaret 1634 to af Christian den Fjerdes Sønner, den senere Frederik den Tredie og hans Halvbroder Christian Ulrik begge i Fodkamp. Kampmaaden mindede en Del om Turnering,

idet man i Slotsgaarden først kæmpede to og to med Lanse og Sværd over en Skranke, der adskilte de stridende, og bag efter begge Partier i samlet Flok gik løs paa hinanden. Ved dette sidste Sammenstød var Skranken fyldt med Skud og Troldkærlinger, der gik løs i Ansigtet paa de kæmpende. Frederik den Tredie fik som tidligere omtalt Tapperhedsprisen, fordi han med brændende Støvler og svedent Haar holdt sig længst paa sin Post.[1]

Medens det ved alle disse Øvelser mer eller mindre var Kongen og Adelen, der gav Forestilling for Folket, saa gav ved andre Lejligheder Menigmand Styrkeprøver til bedste, og Kongen og Adel udgjorde de fornøjede Tilskuere. Det var overhovedet et Særkende for Tiden, at de Optøjer og Udskejelser, som man nu til Dags ved Hjælp af Politi søger at holde borte fra offentlige Forlystelser, dengang just ansaas for Morskabens naturlige Udslag, det fælles folkelige, hvori alle Stænder forstaaende mødtes. Slagsmaal hørte derfor til overalt, hvor Landsfaderen paa mere højtidelig Vis samledes med sit Folk. Der blev enten ligefrem givet Anvisning derpaa af Kongen selv, eller hans Opbrud var Tegn til, at det brød ud som en Afskedsfanfare. Et Par Eksempler vil gøre os denne saa fremmede Tankegang mere tydelig. Naar Kongen efter Kroning eller lignende store Højtideligheder red fra Kirke, fulgte gerne tæt efter ham, eller red umiddelbart foran ham, Herolder, der kastede nyslagne Penge i Grams. Umiddelbart omkring Kongen fremkaldtes der saaledes Slagsmaal, overalt, hvor han kom frem. Ved den store Forleningshøjtidelighed paa Torvet i Odense 1580 gav Kongen selv Signalet til Kampens Udbrud, idet han efter med egen Haand at have holdt paa «Blodfanen», medens han lydeligt udtalte Forleningsordene, lod Herolden kaste Fanen i Grams ud iblandt Tilskuerne og gjorde ligervis baade ved den slesvigske og den femernske Fane. I et Nu var alt omkring Tribunen en eneste bølgende, larmende Mængde, alle sloges om blot at faa en Stump. Som den gamle Beretning siger: «Fanerne bleve med stort Anskrig og Jubel af Folket angrebne og efter gammel Vis og Sædvane udi Stykker revne, og hvo noget deraf bekom, holdt det for en synderlig Raritet og Amindelse».[2] Kongens Opbrud ved denne som ved alle lignende Lejligheder foregik ikke som i Nutiden med militær Orden, men idet Hs. Majestæt opstod og gik ned af Tribunen for at bestige «sin graa tyrkiske Klepper», væltede en forvirret Hob sig ind mod

Tribunen for at rive den og Klædet, hvormed den var betrukket, i Stykker. Ikke blot Folk i Almindelighed, men Soldaterne, ja Kongens egne Drabanter tog Del i denne Storm. Den officielle Skildring af Kongens Borttog lyder derfor saaledes: «Opstod hans kongelige Majestæt o. s. v. Midlertid have Drabanterne, Soldaterne og den gemene Mand afrevet det røde, omhængendes Klæde, og det med Hug, Slag og blodige Fingre delt og parteret sig imellem».[1]

Selv en saa fjern Anledning som de Fattiges Bespisning ved store Fester benyttedes til at faa denne Form for Underholdning frem. De Fattiges Bespisning ved Christian den Fjerdes Kroning skildres f. Eks. saaledes: «Paa Amagertorv var en herlig Post gjort, gennem hvilken rød og saa blank Vin nogle hele Tønder udløb, som alle og hver, der vilde, af tog. Paa et andet Sted, ikke vidt derfra, blev en hel stor Okse stegt paa et Spid, som med adskillige Slags Vildt og Fugle spækket og fyldt var. Af denne vilde den gemene Mand have et Stykke, og derfor om samme Steg udi kongelig Majestæts og andre medfølgendes kongelige og fyrstelige Personers Aasyn tappert reves og sloges om. Dog blev der ingen ihjelslagen eller haardeligen lemlæstet, som vel ellers udi saadan Forsamling plejer at ske, uden at nogle Fingre bleve udi Løbet, og Andre passelige Amindelses-Tegn deraf bekomme».[2]

Den samme Tid maatte selvfølgelig sætte Pris paa alle halsbrækkende Kunster og Færdigheder. Iblandt disse synes Linedans at have været særlig yndet. Især naar Herredag holdtes, var der gunstig Lejlighed for denne Art Forestillinger, idet mange Velstaaende da var samlede i Reglen ved Sommertid og i en større By. Øvrigheden hjalp efter Evne ved at overlade Kunstnerne offentlige Bygninger til at spænde Tovet imellem. En af de mest bekendte Forestillinger var den, der gaves paa Herredagen i København Aar 1586, hvor Linedanseren gik paa et Tov fra Frue Kirketaarn til Raadhustaget. Tilskuere af forskellig Alder, blandt andet den niaarige Christian den Fjerde, har efterladt Optegnelser om Begivenheden.[3] En Linedanser i København i Sommeren 1594 synes nær at være kommen for silde, idet Herredagen endte den 7de Juni, og han først optraadte den 8de. Maaske har han opgivet at trække Tilskuere den 7de Juni, da man paa denne Dag gratis kunde faa Sørøveren Jacob Rostrups Halshugning at se.

Dagen efter gik Linedanseren paa et Tov fra «Blaataarn» paa Københavns Slot ned til den kongelige Have.[1]

Mere overraskende end at gaa paa Line var dog det Kunststykke uskadt at springe ned fra et Taarn. Ogsaa denne Idræt ses at være bleven øvet, men desværre er Biomstændighederne ikke tydeligt angivne. Vi kan da ikke med Bestemthed afgøre, om man maaske allerede da har kendt Brugen af Faldskærm, eller hvori Hemmeligheden egentlig har bestaaet. Det var Erik den Fjortende, der ved sin Kroningsfest beredte sine Gæster et saa sjældent Skuespil. Den i sin Korthed højst uklare Beskrivelse lyder saaledes: «Noget før Aftensmaaltid saa man for Tidsfordriv Flyvekunst, idet En fløj ud af Lydhullet paa Kirketaarnet og ned paa Slotsbakken. Efter dette Spektakel gik alle til Aftensmaaltid».[2]

En Afveksling mellem de forskellige Arter Menneske-Slagsmaal var det at lade Dyr være Hovedpersonerne. Dyrekampe omtales hyppigt. Ved Erik den Fjortendes Kroning f. Eks. blev der givet to Forestillinger af denne Art. Første Dag slæbtes to Bjørne ind paa Banen og otte Hunde hidsedes paa dem. Bjørnene forsvarede sig kraftigt, og Hundene blev tilsidst saa ilde tilredte, at de ikke mere var til at faa frem. I Løbet af Natten døde dog ogsaa den ene Bjørn af sine Saar. Næste Dag førte man en Bjørn og en Tyr ind, og imod dem hidsedes der saa en Mængde Hunde. Bjørnen og Tyren var dem overlegne og drev dem tilbage. Stor Jubel vakte det hos Hoffets Herrer og Damer at se, hvorledes under denne Kamp de Bundsforvante undertiden forglemte sig, og Tyren fór mod Bjørnen, stødte den med Hornene og jagede den.[3] I et Brev af 1593 skriver Christian den Fjerde fra København: «Igaar kunde Du her have set et mærkeligt Syn: tre Jagthunde hidsede paa en Ulv. Ulven drev dem med stor Tapperhed tilbage. Hvis Du kommer igen om et Par Dage, skal jeg fornøje Dig med samme Skuespil».[4]

Norden var iøvrigt ikke ene om denne Art Forlystelse, ogsaa i Tyskland og især i England dreves den med Iver. Om England fortæller en Rejsende, i Slutningen af det 16de Aarhundrede, at det var almindelig Skik her at holde Dyrekampe,[5] og under Christian den Fjerdes Besøg i London Aar 1614 søgte man

da ogsaa at adsprede ham ved at lade Bjørne og Tyre slaas.[1] I Danmark blev man ved med denne Art Kampe indtil ind i det 18de Aarhundrede. I en Dagbog hedder det saaledes ved den 26de Oktober 1707: «Blev paa Ridebanen ved Københavns Slot en artig Dyrekamp anstillet imellem en grum Tyr og nogle bidske Hunde, item imellem en Bjørn og en Hest. Denne Lystighed anstilledes Prins Carl til Ære paa hans Fødselsdag».[2]

Under saadanne Omstændigheder var det ret forklarligt, om man kunde komme til at tage fejl og forveksle Efterligning med Virkelighed. Ved et Skuespil paa Slottet i Stockholm mødte engang en af Slægten Thott temmelig beruset, og da Scenen just forestillede en Bjørnejagt, blev han ivrig og hidsede sin store Hund derop, hvor den ogsaa troligt faldt an, saa at, som den gamle Beretning udtrykker det, «Komedien paa et hængende Haar var endt som Tragedie».[3]

I Norge dreves Dyrekampene under en Form, der ikke synes at have været brugt i Danmark og Sverig, men derimod vel paa Island, den bestod i at lade Hingste slaas indbyrdes. Allerede i Sagaerne omtales denne Skik. Kampene kaldtes for «Heste-Ting» og holdtes gerne paa en Slette med Højder i Nærheden, paa hvilke Tilskuerne, især Kvinderne, tog Plads. Store Skarer mødte for at overvære Skuespillet og længe i Forvejen havde ofte Ejere af kraftige Hingste med «Kamptænder», det vil sige særligt store og skarpe Fortænder, sat hinanden Stævne. Hingstene førtes parvis frem, og for at hidse dem mod hinanden, plejede man at trække en Hoppe forbi til Stridsemne. Naar de da var komne saa vidt, at de rejste sig paa Bagbenene og begyndte at bides og sparkes, skulde den Mand, der ledte Hingsten frem, støtte den bagfra, hidse den og drive den fremad med sin Stav, saafremt den trættedes. Saa han sit Snit, gav han ogsaa gerne Modpartens Hingst et ordentligt Slag med Staven, naar sligt kunde se ud som en Fejltagelse eller et nødvendigt Selvforsvar. Det var hyppigt Ejerne, der selv førte Hingstene frem, og meget ofte hændte det, at de to Mænd hver bag sin Hingst selv ophidsedes og kom i Kamp med deres Stave, naar den ene mente, at den anden unødvendigt mishandlede hans Hingst. Beskikkede Dommere skulde afgøre, hvilken Hingst der havde sejret, hvis dette ikke var synligt for alle, ved at den ene laa død paa Kampladsen.

Disse gammeldags Kampe holdt sig endnu i det 16de Aar-

hundrede i flere Fjældbygder. De kaldtes for «Skei», og de sidste Uger i August Maaned ansaas for den rette Tid hertil. Om Fyrisdal i Øvre Thelemarken, hvor «Skejstenene» den Dag i Dag paavises, fortæller Biskoppen i Oslo fra sin Visitatsrejse Aar 1618, at paa Bartholomæus' Dag samles en hel Hob Bønder her med deres Heste og lade dem bides Par og Par. Almuen antager, at det Aar, hvori Hestene bides vel, skal blive et godt Aar og omvendt. Lige ned til Aar 1820 holdt Hestekampene sig i Valle i Sætersdalen. Her benyttede man to frie Pladser ved Præstegaarden dertil. Paa den ene, »Skejvolden», hidsede man Hingstene Par og Par og lod dem kæmpe, til de ikke kunde mere. Derpaa gik man over paa den anden Side Præstegaarden til «Leikvolden», hvor man holdt Væddeløb med de tiloversblevne Heste. Der brugtes ingen Saddel, Hestene piskedes frem i Firspring, og mangen Gang kom baade Mennesker og Dyr til Skade. Forgæves søgte Præsterne at faa Almuen til at høre op hermed, især de gamle Bønder var ikke at formaa til at opgive deres Hestekamp og Kapridning. Først omkring Aar 1820 lykkedes det Præsten Musæus at faa Skikken afskaffet.[1]

Til disse Dyrekampe i Norden svarede Forhold til daglig, der tog sig langt glubskere ud, end vi nu er vante til. I Københavns Slotsgaard stod saaledes en Ulv i Lænke,[2] paa Frederiksborg en Bjørn, endda kun bunden i Reb.[3] Frederik den Anden anskaffede sig Aar 1562 en Løve, og befalede «den en god Karl tilskikket, der kunde tage Undervisning, hvorledes man med hende skal haandtere»;[4] et Par Aar forud havde han forskrevet to levende Losser fra Norge.[5] Aar 1586 fik Johan den Tredie sig ligeledes en Løve, der blev ham foræret af en engelsk Herremand og stod foreløbig forvaret i Kæder, indtil den kunde faa sig et ordentligt Hus.[6] Om Korfitz Ulfeldt berettes det, at han lod nogle Isbjørne hente ned fra Spitsbergen til København og morede stundom sig og sine Venner ved at lade samme Isbjørne svømme i Øresund. Man sejlede da ud med dem, bundne i lange Kæder, indtil man fandt et passende Sted, dybt og dog med Sandbund. Her fik Isbjørnene Lov at springe ud, og det var da ret en Fornøjelse at se dem tumle sig, dykke til Bunds og undertiden blive under Vandet et Par Timer ad Gangen.[7]

Ved Siden af saa storladne Fornøjelser traadte det at glæde sig over uskadelige Dyr næsten i Skygge som noget blot hverdags. Sammenlignet med Nutiden er det imidlertid et stærkt

fremtrædende fælles Træk hos hin Tid, at man elskede Dyr og satte Pris paa at have dem om sig. Selv Dyrekampene er paa en Maade Udtryk for samme Kærlighed, Raaheden i Behandlingen var jo i Virkeligheden ikke større her end overfor Mennesker.

Enhver, der kunde, holdt «Dyrehave», hvorved hyppigt forstodes ikke blot det, vi nu kalde saaledes, men en Blanding af en zoologisk Have og en Art Akklimatisations Have, hvis Hensigt var at tilvinde Norden nye Dyrearter. Det nærmeste Maal var ganske vist Jagten eller Køkkenet. Ad denne Vej vandt i det 16de Aarhundrede Vildsvinet, Fasanen og Kalkunen Borgerret i Norden. Men ofte lader der sig ikke paavise noget bestemt Formaal. Glæden over Formernes Forskellighed, Trangen til Omplantning og Nyskabning synes her ganske i Almindelighed at have gjort sig gældende. Blandt de mest bekendte Dyrehaver maa i første Række nævnes Frederik den Andens ved Frederiksborg og Erik den Fjortendes ved Stockholm.[1] Af disse var Frederik den Andens den mest storartede. Her fandtes Losser og hvide Ræve, Kameler, Urokser, Bøfler, Elsdyr, Mulæsler, Skovæsler, alle Slags udenlandske Hjorte og Faar, Aber, Kaniner, hvide Paafugle, Papegøjer, Kolibrier o. s. v. Saavidt man kan skønne, var flere af Staldene, Burene og Fuglehusene pragtfuldt udstyrede, og især omtales et Øparti som det smukkeste af det hele.[2]

Iblandt Dyrene baade her og rundt om paa Slotte og Borge var der to Arter, der omfattedes med ganske særlig Interesse, det var de to Repræsentanter for de ny opdagede Verdensdele: Papegøjer og Aber. Man kunde ikke blive træt af at beundre de førstes Fjerpragt og Taleevne og de sidstes kostelige Fagter. Tolderen i Helsingør var den, der forsynede Norden og modtog Bestillinger. De betaltes tidt med betydelige Priser fra 30, 40 til 200 Kroner Stykket. Disse Indkøb var ingenlunde den letteste Side af Tolderens Virksomhed, hvad enten saa Kongen selv var tilstede — «købt en graa Papegøje, Hs. Majestæt selv besaa, for 64 Kroner». «End efter Sammes Befaling købt en grøn Papegøje for 56 Kroner» — eller der blot kom skriftlig Befaling til at skaffe en Brasiliekat, nogle Aber, «en Marekat, den smukkeste, Du kan bekomme for et skjelligt Værd» o. s. v.[3]

Det synes at have hørt til standsmæssigt Udstyr at kunne møde med en Papegøje paa hver Side, af forskellig Farve. Prinsesse Anna fik Aar 1548 en grøn og en graa med sig, naturligvis

fra Helsingør.[1] Dronning Sophia fik sig Aar 1574 to af lignende Farver.[2] Aber var derimod Herre-Adspredelse. Peder Oxes Marekat var bunden med Sølvlænke.[3] Da den lille Prins Ulrik Aar 1592 drog til Mecklenborg, hvor han skulde opholde sig i længere Tid, befalede Enkedronning Sophia Tolderen i Helsingør at se at skaffe «en smuk Brasiliekat, som er under Ansigtet hvid» og sende efter ham til Underholdning.[4] Aar 1607 anskaffede Christian den Fjerde sig til sit eget Behov to Brasiliekatte, der betaltes med 400 Kroner.[5]

Aber havde Nyhedens Interesse og var en Modesag, men kunde dog ikke i Pudsighed sammenlignes med en menneskelig Nar.

Til at være en god Nar hørte først og fremmest at have en Naturfejl, der paa Forhaand kunde friste til Latter, usædvanlig Lidenhed f. Eks. parret med fordrejede Træk, stærk Skævhed i Bygningen eller lignende. Dernæst krævedes som afgørende Betingelse et skarpt og hurtigt Hoved. Hvor begge disse Forudsætninger var til Stede, kunde Opdragelse gøre Resten.

Denne bestod i god Pleje og en Form for Behandling, der skiftevis lod vedkommende være sin Herres fortrolige, næsten Ven, og i næste Øjeblik prisgav ham til et helt Selskabs haandgribelige Spot. Saaledes udvikledes den underlige Blanding af Snuhed, Fortrykthed, Næsvished og virkelig overlegent Blik, der i Reglen udmærkede Narren og gav ham en ganske egen Stilling i Huset, den eneste, hvem man bød alt, og af hvem man taalte alt.

Den Skik at holde en Dværg eller Nar var meget udbredt. Erik den Fjortende havde en Hofnar, der hed Herkules, og som blandt andet spillede godt paa Violin.[6] Christian den Tredie og hans Dronning Dorothea synes ligefrem at have samlet herpaa. Kongen havde de tre Dværge Markus, Noah og Peter, og samtidigt havde Dronningen én Dværg og tre Dværginder.[7] Dværgen Peter blev vistnok meget gammel, overlevede Frederik den Anden og gik ved hans Død i Arv til Enkedronning Sophia.[8] Denne fik af Frederik den Anden i Foræring en Dværginde, en Præstedatter fra Fyn. I sit Brev desangaaende skrev Kongen, at Dronning Sophia «var til saadan en belystiget», og «at han naadigst

forsaa sig, at Pigens Fader ej skulde vægre eller benægte Os i samme Vores naadigste Villie og Begæring, synderlig efterdi Vi naadigst ere tilsinds hende, som det kunde være hendes Lejlighed, sømmeligt at underholde».[1] Den svenske Dronning, Catharina Jagellonica havde ligeledes en Dværginde, der var hendes fortrolige.[2] Tyge Brahes Nar hed Jeppe.[3] Om sit Besøg paa Nykøping Slot hos den svenske Enkedronning Aar 1618 skriver Sigvard Grubbe saaledes: «Ved Middagsbordet var Enkedronningen, hendes Søster, Marskalken Mathis Soop, Aake Axelsen og Narren Michette, som de kaldte «Grotfyrsten». Han var bleven fangen i Krigen mod Russerne og bildte sig ind, at han var Arving til det moskovitiske Rige; forresten var han en meget vittig Person og hans Klædning kongelig».[4]

Hvad Maaden at skaffe sig Narre paa angaar, saa har vi allerede omtalt Frederik den Andens Brev om Præstedatteren i Fyn. Et andet ligesaa oplysende Eksempel afgiver Consistoriums Forhandlingsprotokol for Aaret 1614. Heri hedder det: «Jens Bilde begærede en af Universitetets Tjenere, som er noget vanvittig, til en Nar, og vilde give en anden Bondesøn istedet, hvilket blev ham bevilget».[5] Fra Tyskland vide vi, at der var stærk Efterspørgsel efter Dværge. Hertug Albrecht af Preussen blev ofte anmodet om at skaffe saadanne, f. Eks. af Landgrevinden af Leuchtenberg, der lovede «at ville holde vedkommende, som om det var hendes eget Barn». Da Hertug Albrechts Land selv var afsøgt, henvendte han sig ved sin Hofmarsk til Masovien, blandt andet fordi han gerne ønskede at sende en i Foræring til Kongen af Danmark.[6] Det staar maaske i Forbindelse med denne Dyrtid paa Dværge, at man i Danmark synes at have forsøgt en hjemlig Tillægsmaade. I hvert Fald lod Christian den Tredie sin Dværg Markus ægte en Dværginde, rimeligvis en af Dronningens tre. Vi vide kun, at Bryllupet stod Aar 1551 og at hun var iført rød Kjole — «4 Alen rødt Engelsk til den Dværginde, som var lille Markus's Brud», hedder det blandt Udgifter i Statsregnskabet,[7] — men vi kende ikke noget til Parrets senere Skæbne.

Om disse Væseners Stilling til daglig afgiver Narren Jeppe hos Tyge Brahe et ret oplysende Eksempel. Han var Dværg og synes tildels at have været sindsforvirret, i det mindste kunde han i lange Tider sidde og snakke uafbrudt aldeles usammenhængende. Foruden at tjene til Løjer nød han imidlertid baade

god Behandling og en ikke ringe Anseelse. Naar Tyge Brahe spiste, sad han ved hans Fødder og modtog sin Føde af sin Herres egen Haand. Saavel Tyge Brahe som hans Disciple antog ham for at være fremsynet og rettede sig gerne efter hans Raad. Naar nogen blev syg paa Hveen, tyede man til ham for at faa at vide, om den syge vilde komme sig eller ej, og, efter hvad der paastodes, slog hans Udsagn altid til. I Behandlingen af Bønderne paa Hveen fulgte Tyge Brahe ofte Jeppes Raad og stod sig derved. Engang da to af Tyge Brahes Sendebud havde været i København, raabte Jeppe under Maaltidet til sin Herre: «Se, hvor de vadske sig derude!» og da Tyge Brahe sendte Folk op i Taarnet paa Udkig, viste det sig ganske rigtig, at Baaden drev med Bunden i Vejret. Selv naar Tyge Brahe var borte fra Hveen, og Disciplene slog Gækken løs, tabte Jeppe ikke helt sin Anseelse. Gentagne Gange havde han nemlig advaret dem i rette Øjeblik ved at raabe: «Junker paa Landet», og det havde da vist sig, at Tyge Brahe virkelig mod Forventning var paa Vejen hjem, saa at det var paa høje Tid at bringe alt i Orden igen.[1]

Frederik den Anden holdt foruden en Dværg ogsaa en Kæmpe. Det var en Skaaning ved Navn Erland, der baade i Størrelse og Styrke langt overgik alle andre. At Kongen kunde have god Brug for en saadan, var indlysende nok, og han beholdt ham derfor ogsaa, som det hedder: «i langsommelig Tid som et stort Under og Spektakel blandt sine Jagttjenere».[2]

Om den Sans for Løjer og hele fornøjelige Tone, der har hersket ved Frederik den Andens Hof, kan vi endnu delvis danne os et Begreb. Kongen synes kongeligt at have belønnet enhver, der bidrog til den fælles Morskab. Saaledes besidde vi et Par Breve, hvori Frederik den Anden udnævner en Hofsinde til «kortvillig Raad», som i Nutids Sprog vel maatte oversættes ved «Kommersraad», og virkelig forlener vedkommende med Jordegods i den Anledning. Det ene Brev lyder saaledes: «Vi Frederik den Anden gjøre alle vitterligt, at Vi nu have bestilt Os elskelige Lauge Lykke af Klindstrup for Vor kortvillige Raad og Tjener, saa at han skal være forpligtet, enten naar vi kommer udi den Egn, som han er bosiddende, eller hans Ærinde og Vej fremfalder udi den Egn, som Vi have Vor Hoflejr, eller og naar Vi ham synderlig lade til Os beskede og forskrive, da Os at besøge og af sin begavede Forstand og Beskedenhed, som han naturligen og vel med begavet er, opvarte Os til Tjeneste, Tids-

fordriv og Velbehag, og derudinden sig villig, kortvillig og ufortrøden lade befinde. For samme hans underdanigste Pligt og Tjeneste have Vi nu undt og forlenet ham 5 Vore og Kronens Gaarde i Odderup ved Vor Kjøbstad Næstved beliggende, frit og kvit, til saalænge Vi anderledes derom tilsigende vorde.» Datum Kronborg den 26de August 1586.[1] Jacob Krabbe til Rydsholm, ligeledes Hofsinde, havde allerede i Aaret 1578 faaet en Gaard i Skaane i Foræring af Kongen til Løn for sin «Kortvillighed». I Gavebrevet paalagdes det ham «fremdeles sig ufortrøden anstille at gøre Os Lyst», og «hvis Gud forseer ham med Arvinger, en af hans Sønner da at opdrage udi lige Maade til at bruges baade i Alvor og i Skæmt». Aar 1581 synes han at være forfremmet til «Arvegæk» og fik i denne Anledning 46 Bøndergaarde i Skaane i Forlening paa gunstige Vilkaar. Selve Forleningsbrevet, der jo var bestemt til at oplæses for Befolkningen og indføres i de offentlige Protokoller, var holdt i den sædvanlige Forretningstone. Men desforuden udstedtes der et privat Forleningsbrev af samme Dato, hvori det hed, at han fik denne Gunstbevisning «for den kortvillige Lyst og Tidsfordriv, han har gjort og bevist Kongen, og hvortil han fremdeles skal lade sig bruge, baade naar Maanen aftager, og naar den tiltager, som en retsindig Arvegæk bør at gøre».[2]

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 5. [1] Hofman: Fundationer VII 577. — Samlinger til jydsk Hist. og Topografi II 157. — [2] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. — [3] R. Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. III 1, 38. — [4] Saml. t. jydsk Hist. og Topografi II 156. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 498. — [6] Fyenske Tegnelser 21 April 1589. R. A.

S. 6. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 178. — Christian den Fjerdes danske Stilebog. Stil no. 109. Store Kongelige Bibliothek. — [2] Danske Magazin V 4, 338—39.

S. 7. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 694. Note 1. — [2] Blicher: Topagraphie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 47. — Carl Linné: Wästgöta Resa. (Stockholm 1747.) S. 38. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV 14 og VI 115. — Jap. Steenstrup: Undersøgelse af Skovmoserne Vidnesdam- og Lillemose. Kbhvn. 1841. S. 74. — Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid. I 153. — [3] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 61. — Carl Linné: Wästgöta Resa. (Stockholm 1747.) S. 184. — Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kulturudvikling. (Kristiania 1881). S. 121. — [4] Skiftet efter Peder Oxe. R. A. — [5] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [6] Breve af 20 September og 1 Oktober 1588. Danske Kongers Historie no. 73 ddd. — [7] Hans Gunmundsons Register 1588—89. Räkenskaper öfver de Furstliga Hofhållningarne 1565—96. S. R. A.

S. 8. [1] Olaus Theophilus: Paræneses seu præceptiones (Hafniæ 1573) Nij. — [2] Nic. Helvaderus: Morsus Diaboli. Kbhvn. 1629. II Part. S. 64.

S. 9. [1] Raumer: Briefe aus Paris zur Erläuterung der Geschichte des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts. I 77. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 172 og 174. — [3] Rigens Regnskab 1589. (Rentemester Enevold Kruse.) R. A. — [4] Rigens Regnskab 1590. R. A. — [5] A. Kall Rasmussen: Hist.-top. Efterretninger om Musse Herred (Kjøbenhavn 1866). S. 30. — [6] Danske Magazin 4de Række I, 272. — Tegnelser over

alle Lande 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium IV 568).

S. 10. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 201—2. — [2] Danske Magazin 4de Række II 12. — [3] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruders Adelsslægt I. (Odense 1845) 99. — [4] Tegnelser over alle Lande 3 Juli 1560. R. A. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 184. — [6] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Inventarium efter Albert Oxe. R. A. — [7] Danske Samlinger V 165, 178, 188. — [8] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 69. — [9] 2 Sk℔ Voks: Sjællandske Tegnelser. 19 Marts 1585. R. A. — $2^1/_2$ Sk℔: Nye Danske Magazin I 82. — 3 Sk℔: Sjællandske Tegnelser 16 Juli 1596. R. A. — [10] H. Ranzau: De valetudine conservanda. Lipziæ. 1573 p. 52. — [11] Se ovenfor Side 9.

S. 11. [1] Danske Samlinger 2den Række V 372—80. — [2] Malmøhus Lensregnskab 1572. R. A.

S. 13. [1] «Den leppede og forkludede Hose dieffuel» oversat af Peder Palladius. Kbhvn. 1556. Bl. E iiij. — Hans Lauritzøn: Sielebog. Kbhvn. 1601. Bl. 134. — [2] Danske Samlinger 2den Række III 224. — [3] Peder Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. København 1557. Bl: B iij. — [4] Tegnelser over alle Lande 21 Februar 1561 og 20 Juli 1563. Artikel 19. — Sjællandske Registre 26 August 1589 og 14 Maj 1595. R. A. — Danske Magazin I 213. — [5] Danske Magazin V 18. — Sjællandske Registre 9 August 1596. R. A. — [6] Erik XIV's Hofordning 1560. Kgl. Hofvet no. 1. S. R. A.

S. 14. [1] «Om den store Guds Bespaattelse med Suæren oc Banden» og: Compendiolum, in quo pessima et horrendissima jurandi et maledicandi consuetudo vtcunque deprædicari possit. Hafn. 1556. — [2] Peder Palladius: En Visitatz Bog (udg. af Sv. Grundtvig Kbhvn. 1872). S. 119. — Danske Magazin III 91. — P. Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. Kbhvn. 1557. Bl: A iiij.

S. 15. [1] Nye Danske Magazin II 320.

S. 16. [1] Danske Magazin III 89—96. — [2] Ugeblad for den danske Folkekirke I (Kbhvn. 1865) S. 30, 39—91, 238—39. — Thiele: Danmarks Folkesagn III S. 31. — [3] Danske Samlinger 2den Række III 235. — [4] Samlinger til jydsk Historie og Topografi, III 198 og 201. — P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæd. (Sorø 1759.) S. 70. — Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus. III 31.

S. 17. [1] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 4. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 674. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153. — [3] Nye Danske Magazin I 378—91. — Danske Magazin 3die Række I 54—57, 323—33. — David Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780). — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A.

S. 18. [1] Peder Palladius: En Visitatz Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 95. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — [3] Nye Danske Magazin I, 383—84. — [4] Samlinger til jydsk Historie og Topogr. III 197. VI 177 og 179. VIII 154.

S. 19. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — Kinch: Ribe Byes Historie II 892. — [2] En usædvanlig fuldstændig Angivelse af Troldkvinde-Tilbehør findes i Skaaninge Landstingsdom af 16 November 1636.

R. A. — [3] Norske Magasin I 315. — [4] Danske Magazin 3die Række I 323—33. — [5] David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780). S. 6—10. — [6] Nye Danske Magazin I 386.

S. 20. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 313—14.

S. 21. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 346—62. — [2] Danske Magazin 3die Række I 54—57.

S. 22. [1] Nye Danske Magazin I 379—83. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 450. — [3] P. Edvardsen Friis: Schielschiør Kiöbstæd (Sorø 1759) S. 350. — [4] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — En Mængde Signeformularer er samlede i Thiele: Danmarks Folkesagn III.

S. 23. [1] Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Jacob Sparre. R. A. — [2] Danske Magazin 4de Række IV 51. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — [4] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 145—46. — [5] Ny kirkehistorisk Samlinger III 604—8. — [6] Stavanger Kapitelsbog 10 Juni 1584. N. R. A. — [7] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94—95.

S. 24. [1] Sleidanus: Wahrhafte Beschreibung allerley Handel. Continuatio. I 354. — A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 116. Anm. 70. — [2] Skrivelse dat. Flensborg, 13 Oktober 1564 fra Hans Skougaard til Hr. Mogens Gyldenstjerne. Danske Kongers Historie 52. R. A. — [3] Christian den Tredies Historie ved Niels Krag og Stephanius. Dansk Oversættelse. I (Kbhvn. 1776). S. 263—65. — Danske Magazin 3die Række I 54—67.

S. 25. [1] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. S. 160—62. — [2] N. Slange: Christian den Fjerdes Historie. Pars 1 (Kbhvn. 1749). S. 29 og 36. — Troels-Lund: Mogens Heinesøn. S. 210—11. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme, 4de Samling. S. 226—29. — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A. — Sjællandske Tegnelser 22 Juli, 2 Aug. og 29 September 1590. 17 Febr. 1591. R. A. — Chr. IV's latinske Stilebog 12 Juni 1590. Store kongelige Bibliothek. — [3] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie III 1, 126—27.

S. 26. [1] Se f. Eks.: Nye Danske Magazin I 382. — [2] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 189. 282. III 93. 206. — [3] Frederik den Andens Kallundborgske Reces af 1576. Cap. 8. — [4] Danske Magazin 3die Række I 57. — [5] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 122—24. (Jeg læser S. 122, Anm. 1, ikke «Mallingh» men «Mollugh» = Fad.) — Hedt Bækken omtales Danske Samlinger 2den Række VI 362. — [6] Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokum. til Klevenfeldts Stamtvl. Jacob Sparre. R. A. — [7] Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153. — [8] Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. VI 193. — Kinch: Ribe Bys Historie II 671.

S. 27. [1] Registre over alle Lande 29 Juni og 5 Juli 1540. R. A. (Trykt hos Erslev og Mollerup: Danske Kancelliregistranter. S. 129 og 130). — [2] Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 37. — [3] Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme II 282. — [4] Danske Samlinger. Hekseri no. 221. R. A. — Dokum. til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A. — Becker: Danske Herregaarde VII Bind. Østergaard. — [5] Tegnelser over alle Lande 13 Marts 1563. R. A. — [6] Tegnelser over alle Lande 14 September 1564.

R. A. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme III 38. — [7] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. S. 160—62. — [8] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. — [9] Resens Danske Atlas. (Hdskrft. paa S. K. B.) I, 264. — Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654). S. 382—83. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke S. 171. — [10] Ny kirkehistoriske Samlinger IV 361.

S. 28. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — [2] Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs Lystspil. Kjøbenhavn 1858. S. 432. Anm. 4. — [3] Kjøbenhavns Maanedlige Relationer 21 Marts 1693.

S. 29. [1] Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe for Hexeri brændte Mennesker. (Viborg 1780.) S. 1—4. — [2] Resens Danske Atlas. (Haandskrift paa S. K. B.) 1, 264. — Jens Lauritsøn Wolff: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 382—83. — [3] Norske Samlinger I 222—33 og 525—48.

S. 30. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I, 538. — [2] Danske Magazin 3die Række I 54—57. — [3] Skaaninge Landstingsdom af 16 November 1636. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række I 57—60.

S. 31. [1] David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe for Hexeri brændte. S. 10—24. — [2] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A. — [3] Nyt Historisk Tidsskrift V 135—36. — [4] Danske Magazin 3die Række I 323—33.

S. 32. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 361—62.

S. 33. [1] Terpager: Ripæ Cimbricæ. S. 578. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I, 683. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. (Trykt i Ny kirkehistoriske Samlinger IV 397). — [2] Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 146. — [3] Terpager: Ripæ Cimbricæ. S. 578—79. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi VII 150.

S. 34. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 305, 321, 364, 456 o. s. v. — [2] Erik XIV's Hofordning af 1560. S. R. A. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 21. 33. — [4] Samme Skrift. S. 29—32.

S. 35 [1] Helsingørs Tingbog 15 Juni 1579. R. A. — [2] Peder Palladius: En Visitatsbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 20. — [3] Historisk Tidsskrift II (Kbhvn. 1841.) S. 154. Anm. — [4] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 19. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. — Ny kirkehistoriske Samlinger VI 649.

S. 36. [1] Saml. til jydsk Historie og Topografi VII 149. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 120—21. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — [4] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 232—3. 334—5. — Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 470. 471. — [5] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 334—35. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 434—35.

S. 37. [1] Nærværende Skrift II 88. — [2] Danske Magazin V 354. — [3] Nærværende Skrift III 47. — Danske Magazin VI 308. 4de Række I 193. — Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 141. 151. 166. 201. 240. 298. 303. 313—14. 331—33. 354. 374. 397—401. 405. 409. 415. 423—24. 430. 489—90. 530—31. 533. — Yngvar Nielsen: Bergen. S. 282—85 o. m. fl. St. — [4] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 67.

S. 38. [1] Tegnelser over alle Lande 3 Decbr. 1560. R. A. — [2] Danske Magazin VI 247. — [3] Kongelig Rettertingsdom af 1567. (Datum udeladt) i Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland). — [4] Helsingørs Tingbog 19 Juni 1581. R. A. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 148—49 — Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 527. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 123. 147. 150—52. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 750—51. — Ny kirkehist. Samlinger II 229. Anm. og 234. Anm. — [6] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8. og 36.

S. 39. [1] Saml. til jydsk Historie og Topografi III 147. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 6—7.

S. 40. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 723. IV 148. 150. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 331—36. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. — [4] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 79. — [5] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. Lund 1847. S. 137.

S. 41. [1] Kinch: Ribe Byes Historie I 385. II 526. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 532. II 300. IV 536. 560. 578.

S. 42. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af S. Grundtvig. S. 17. — [2] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Bilde.) R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række III 221. — [5] Nicolaus Palladius: Commonefactio de vera invocatione Dei et de vitandis idolis. Hafniæ 1557. — N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie. II 111—12.

S. 43. [1] Norske Magazin I 391—92. — [2] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 56—58. — [3] Danske Magazin I 96. — L. Daae: Norske Bygdesagn I 8—14. II 85. — [4] Danske Magazin III 126. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 297. — [6] Suhm: Samlinger til den Danske Historie I, 1, 75. 76. 109. 119. — [7] Thiele: Danmarks Folkesagn I. 202. — [8] Kirkehistoriske Samlinger II 332—33. — [9] Ny kirkehistoriske Samlinger II 286—87.

S. 44. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger V 740. — [2] L. Daae: Norske Bygdesagn I 8—14.

S. 45. [1] Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 86. — Om Forhold i Fyn se Mscr. Kall. 492. 4to Afsnit XVIII no. 4: «Dersom der er Stole midt paa Gulvet, var gavnligt for Gang op til Alteret, at de maatte optages, og gøre de andre Kvindestole des længere ud». St. Kgl. Bibl. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 250. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 251—52.

S. 46. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love VI 6. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 123—55. — [3] Samme Skrift II 730. — [4] Danske Samlinger 2den Række II 202.

S. 47. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 542. — Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse. S. 152. — [2] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie. II 2, 185. — [3] Skaanske Tegnelser 15 September 1595. R. A. — [4] Kinch: Ribe Bys Historie II 520—21. — [5] N. Simonsen Glostrups Visitatsbog. N. K. S. no. 1629. 4to. S. 47. — Danske Magazin VI 242. — [6] Udtrykket «at staa» i Stolene er ubetinget det hyppigste. «At sidde» forekommer dog f. Eks. i P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig Side 68 og 69. Et meget uklart Udtryk bruges Aar 1583 paa Landemødet i Fyn: Dannekvinder bør staae for i Stolen, og ærlige Piger sidde

understt. (Suhm: Saml. t. d. Danske Hist. II 2, 147.) I Danske Magazin VI 242 bruges Betegnelsen: «Stole og Stader».

S. 48. [1] Ifølge velvillig Meddelelse af Hr. Arkitekt Jens Z. M. Kielland i Bergen, der har underkastet dette Forhold en nærmere Undersøgelse. — [2] Manscr. Kall, no. 492. 4to Afsnit XVIII no. 6. St. Kgl. Bibl. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 253. — [4] Suhm: Samlinger til Dansk Historie II 2, 147.

S. 49. [1] Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oldeland.) R. A. — [2] Ny kgl. Saml. no. 845. folio. no. 217. En anden karakteristisk Landstingsdom om Stolestader findes sammesteds no. 103.

S. 50. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 68—70. — [2] N. K. S. no. 755 b. fol. 12 Novbr. 1603. 28 April 1621. — [3] Se f. Eks. Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A. — [4] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm.

S. 51. [1] Se f. Eks.: Danske Magazin VI 242. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 234—36. — Kall. Manuscript. no. 81. fol. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog: 8 Juli 1635. — 4. Novbr. 1637. — 20. Septbr. 1639. — 15 Novbr. 1640. — 20 Januar 1641. — 4 Septbr. 1641. — Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A. — N. K. S. no. 1629 4to. S. 47. — o. s. v., o. s. v. — [2] W. Helts poetiske Skrifter. Kbhvn. 1732. S. 217. — [3] Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. III 136—38.

S. 52. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af S. Grundtvig. S. 8. 11—12. — [2] N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie III 2, 703. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 232. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 8.

S. 53. [1] Knud Gyldenstjernes Katechismus. Fortale. — Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi III 211 flg. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 61—62. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig S. 46.

S. 54. [1] Samme Skrift. S. 42. — [2] P. Palladius: En ny evangeliske Rimstaack for vngt Folk. Kbhvn, 1554.

S. 55. [1] Danske Samlinger II 29. — [2] Norske Magasin I 361. — [3] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 861. — [4] Magnus Matthiæ: Tesseradecas orationum Synodalium. 1604. Bl. 19—20. — [5] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 62. — [6] Samme Skrift I 252. — [7] Ny kirkehistoriske Samlinger II 478. 487. 500.

S. 56. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I. 60. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 122.

S. 57. [1] Ny Kirkehistoriske Samlinger II 450. 451. 453. 503. IV 360. 365. 367. — [2] Alteret: Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 144. — Degnestolen: Kirkehist. Saml. I 140—42. — [3] Kirkehist. Samlinger I, 140—42. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 488. — [5] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 41—42. 45.

S. 58. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 60. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 452. — [3] Ny kirkehistoriske Samlinger II 451.

S. 59. [1] Kallske Manuscriptsamling. no. 492. 4to. Odense. Landemode 1579: Sint conciones breves, unius saltem horæ, juxta clepsydram suggestui affixam.

S. 60. [1] Poul Eliesens Formaning til Rigsraadet 1532. Uddrag i

Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72. Anm. 1. — [2] Angaaende Enkeltheder henvises til Behandlingen af dette Æmne i: Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 140—71.

S. 62. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 23—25 og Forordet S. XVII.

S. 63. [1] Samme Skrift. S. 52—53. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 153. 249. 395.

S. 64. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 51. — [2] Suhm: Samlinger til den Danske Hist. II 2, 144. Smlgn.: Ny kirkehistoriske Samlinger II 504. — Ny kirkekistoriske Samlinger IV 371. — [3] Poul Eliesens Danske Skrifter ved C. E. Secher. I (København 1855). S. 379.

S. 65. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 43—44. — Om Altergangs Hyppighed se Ny kirkehistoriske Samlinger II 466. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 70. 468.

S. 66. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I 366. — [2] Samme Skrift IV 257. — [3] Samme Skrift III 188. — Ny kirkehistoriske Samlinger IV 368. — Edvardsøn Friis: Schielschiør Kjøbstad. S. 347. — [4] Poul Eliesens Forsoningsforslag 1534. Uddrag i Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72 Anm. **) — [5] Tegnelser over alle Lande 28 December 1566. R. A.

S. 67. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger II 501—2. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger V 46—47. — [3] Kirkehistoriske Samlinger V I, 396—98. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 475. — [5] Suhm: Samlinger t. d. Danske Historie II 2, 145. — Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 38. — Smlgn: Thiele: Danmarks Folkesagn III. S. 126. — [6] Kirkehistoriske Samlinger V 1, 399.

S. 68. [1] P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 125. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 464. — [3] Om Ændringerne i Kirkeordinansens oprindelige Udkast om Kirketugten se Ny kirkekistoriske Samlinger II 75—76. — [4] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 81. — [5] Samme Skrift I 70. 81. 349. — P. Palladius: En Visitatzbog udg. af Sv. Grundtvig. S. 122—26.

S. 69. [1] Foruden foranførte Steder: Ny kirkehistoriske Samlinger II 462 og IV 372. — [2] Sjællandske Tegnelser 11 Juni 1580. R. A. (Trykt i Danske Magazin VI 221—22). — [3] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 469.

S. 70. [1] Ny Kirkehistoriske Samlinger II 509—11. — [2] Kjøbenhavns Universitets Consistoriums Dom af 3 April 1590. R. A. — [3] Ny Kirkehistoriske Samlinger II 451—52. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 463. IV 373.

S. 71. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger III 32. 41. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 489. III 32. 35. IV 362. — [3] Norske Magasin I 238 og 277.

S. 72. [1] Norske Magasin I 401. — [2] Sjællandske Tegnelser 28 Maj 1581. R. A. — [3] Skaanske Tegnelser 6 August 1596. R. A. — [4] Danske Magazin 3die Række III 193—99. — [5] Norske Magasin I 201. — [6] Tegnelser over alle Lande 3 April 1561. R. A. — [7] Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck III 397—99. — [8] Tegnelser over alle Lande 11 Januar 1566. R. A. — Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til

Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland). R. A. — [9] Sjællandske Tegnelser 2 og 12 April og 28 November 1582. R. A.

S. 73. [1] Danske Magazin 3die Række III 140—75. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønike. S. 437—38. — [2] Nærværende Skrift V 100. — [3] Helsingørs Tingbog 8 Februar 1580. R. A. — Kinch: Ribe Byes Historie II 527.

S. 74. [1] Danske Samlinger I 218. — [2] Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1587. R. A. — Fr. II til Caspar Markdaner 17 Marts 1588. Orig. i Danske Adelsbreve Pakke 46. Markdaner. R. A. — Wolf: Encomion regni Daniæ (Kbhvn. 1654) 176. 178.

S. 75. [1] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — Nye Danske Magazin I, 48. — [2] «Andres Duday, vor Sækkepiber», 23 Juni 1570. Danske Samlinger. Hofholdning. no. 241. R. A. — [3] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 4. — [4] Molbechs Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 406. — [5] Danske Magazin IV 318. — N. K. S. no. 413 b. S. 107. — [6] Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I 240. — [7] Tegnelser over alle Lande 13 Marts og 26 Juni 1563. R. A. — Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 134. — Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I, 183 o. s. v. — [8] Saml. til jydsk Historie og Topografi VI 157 — [9] Danske Magazin 4de Række I 20. — [10] Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — [11] Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I 284—85. — Kinch: Ribe Byes Historie II 650.

S. 76. [1] Nærværende Skrift III 58. — Kjøbenhavns Diplomatarium III 135—36. — [2] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 15 December 1592. R. A. — [4] Rigens Regnskab 1591. R. A. — [5] Wolff: Encomion regni Daniæ. S. 176. 178. — Norske Magasin II 175.

S. 77. [1] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 7 September 1577. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 31 August 1585. R. A. — [4] To Skrivelser 12 September og 19 Oktober 1586. Sachsen no. 46. (Registrant 25.) R. A. — [5] Sjællandske Tegnelser 24 Sept. 1602. R. A. — [6] Vnge Karlis og Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Blad P. — [7] Helsingørs Tingbog 30 August 1590 og 4 Oktober 1616. R. A. — [8] H. Forssell: Sveriges inre historia II 22. — [9] Norske Magazin I 253.

S. 78. [1] Nye Danske Magazin VI 47—48. Jacob Seefelds tidligere «newe Bestallung als Geiger» af 1574 findes: Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. Stykke 113. R. A. — [2] Rigens Regnskab 1590. R. A.

S. 79. [1] C. Nyrop: Bidrag til den danske Industries Historie. S. 302—3. — [1] Baltische Studien XIX. — [3] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14. — [4] Helsingørs Tingbog 14 Oktober 1605. R. A. — [5] Rigens Regnskab 1590. R. A. — [6] Handlingar rörande Skandinaviens historia XXII 387. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21, 113. Anm. 36 og 144. — [7] Danske Magazin 3die Række III 146. — [8] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Bl. P.

S. 80. [1] J. J. Hemmert: Ligprædiken over Knud Brahe. Kbhvn. 1613. Bl. D. 6 og E. 4. — [2] Historisk Tidsskrift VI 303. — [3] Danske Magazin 4de Række I 92. — [4] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H. 4. — [5] Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. Kbhvn. 1654. S. 355.

S. 81. [1] Norske Magasin I. 209. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger V 414—18. — [3] Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 227.

S. 82 [1] Rigens Regnskaber for forskellige Aar. R. A. — Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. R. A. — Tegnelser over alle Lande 17 Februar 1559 og 26 Oktober 1560. — Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. o. s. v. — [2] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [3] «Denne Brevviser, vor Kapelmester, med vore Sangere»: Tegnelser over alle Lande 17 Febr. 1559. R. A. — Arnoldus de Fine «vor Kapelmester». Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. — [4] Skaanske Tegnelser 17 Februar 1591. R. A. — Sjællandske Tegnelser 31 Marts 1592 og 15 September 1593. R. A.

S. 83. [1] H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. S. 46. [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 76. — [5] Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser. V 40.

S. 84. [1] Alle christelige oc dyderige Jomfruers Ærekrantz. Sorø (uden Aar) F. 7. — [2] Fyhn: Efterretninger om Kolding. S. 33. — Becker: Danske Herregaarde VIII Broholm. — [3] Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI 424. — [4] Becker: Danske Herregaarde. VIII. Broholm. — [5] Danske Magazin 4de Række I 83 og 174. — [6] Helm Alverdings Regnskab. Tyge Beckers Samlinger. Store Kongelige Bibliothek.

S. 85. [1] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, vdset paa Danske af Rasmus Hansen Rerauius. Kbhvn. 1571. C. 3. — [2] Hans Christensøn Sthen: En lille Haandbog. Kbhvn. 1578. Fortalen B. — [3] Jacob Albretsøn Horsens: En kort Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. Fiiij. — [4] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14—15. — [5] «Compotationes et cartularum lusus in cubiculis non exercento». Leges scholast. Herlov. 1605. N. K. S. 4to. no. 1252 b. — [6] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22 og Anm. 2. — [7] Svenska Småsaker. Sthlm. 1870. I, 249. — [8] Vestmannøs Regnskab Juni 1586 — Mai 1587. R. A.

S. 86. [1] O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. I 366. — [2] Anders Kjeldssøn Tybo: Absalon, Historia sacra comoedieviisz sammenskreffuen. Kbhvn. 1618. Fortalen. C. 6. — [3] Hans Forssell. Sveriges inre historia II 22. — [4] Tegning og Beskrivelse i N. Jacobsens Samlinger, Store Kongelige Bibliothek, efter Prof. Burman Becker, der selv har aftegnet og beskrevet Originalen. — [5] Pontoppidan: Den Danske Atlas II 421.

S. 87. [1] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 174. — [3] Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gl. danske Domme III 323—4. — [4] Dalin: Svea Rikes Historia III 1, 673. — [5] Nyt historisk Tidsskrift IV 303. — [6] Vedel Simonsen: Eske Brok I, 67. — [7] Norske Magasin I, 330. — [8] Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 41. — [9] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14—15. — [10] Kjøbenhavns Diplomatarium I 38. 172 og 177. — Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 133. 135. 509. 566. — Krag: Christian den Tredies Historie. II 409. — [11] Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme III 323—24.

S. 88. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 258. — [2] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, vdset paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Side B. 6 siges der til Lottarius: «Du gjør vel Fyldest og Skjel for Dit Navn og udretter det ganske vel som det betyder, fordi Du lægger Vind paa at drage min Broder til Dit Lotterværk». — [3] Danske

Magazin 3die Række II 198 Anm. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium III 133—35.

S. 89. [1] Norske Magasin II 184—85. — [2] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love V 29 og 42. — [3] Chr. Osterson Vejle: Glossarium jurid. danic. norveg. Udgave 1665. p. 267.

S. 90. [1] S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I, 114. — Rosennobels Værdi: W. Scharling: Pengenes synkende Værdi. S. 78. — Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 32 og 74. Store kongelige Bibliothek — Norske Magasin II 176. — [2] Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — [3] Historisk Tidsskrift IV 199.

S. 91. [1] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143. 347 og 350. — Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — Kinch: Ribe Byes Historie II 297. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14. — [3] Carl Silfverstolpe: Historisk Bibliothek. I 193. II 211. Anm. — [4] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143. — Nyt historisk Tidsskrift IV 301—5. — [5] Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — [6] Danske Samlinger 2den Række I. 157.

S. 92. [1] Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 41. Store Kongelige Bibliothek. — [2] Historisk Tidsskrift IV 199—206.

S. 93. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte. II. 1, 142—43. — [2] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. S. 84. — [3] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. S. 30. — Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106. — [4] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106.

S. 94. [1] Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. (Aalborg 1757.) S. 245—46. — [2] Voigt: Fürstensitten, i Raumers Historisches Taschenbuch VI 231—35.

S. 95. [1] Skrivelse fra Laurits Grubbe til Fru Grethe sal. Peder Ruds. Onsdag før Pintse 1559. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Grubbe). R. A. — [2] 1560, 15 Juni betalt Willum von Deuenther for følgende Stykker, der blev leveret paa Hs. Naades Kammer: Panserskjorte 32 Dlr., to hele Panserbuxer 24 Daler og en Ringkrave 16 Daler. G. F. Lassens Samlinger. Armatur. N. K. S. 4to. no. 868 k. — Tegnelser over alle Lande 7 Dcbr. 1559. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række III 97. — [4] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53—54. — [5] Samme Skrift III, 132.

S. 96. [1] Samme Skrift II 1, 139—40.

S. 97. [1] Se Rustningerne i Nationalmuseet i Stockholm. — [2] Ligeledes. — [3] Afbildningen i nærværende Skrift IV 19 Fig. 7. Se ogsaa et Par Eksempler paa denne Art Skjolde i Heffner: Trachten d. christlich. Mittelalt. III fig. 74 og 75.

S. 98. [1] 5 Juni 1556. Topografisk Samling. Sorø no. 6. R. A. — [2] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 106—7.

S. 99. [1] Fortegnelse af 19 Juli 1587, i Samlingen: Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — [2] Københavns Tøjhus. — [3] Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A. — [4] Nationalmuseet i Stockholm.

S. 100. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 175. — [2] Rasmus Hanssøn Reraiuis: Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. København 1574. Bl. Hv. — [3] Danske Magazin V 9. — [4] Danske Samlinger III 78. — Danske Magazin V 9. — [5] Rasmus Hanssøn Reraiuis: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 6.

S. 101. [1] Skrivelse af 30 November 1595 fra Christian Barnekov til

Holger Rosenkrands. Langebeks Diplomatarium. R. A. — [2] Drikkekarret er afbildet og beskrevet i P. Brock: Rosenborgs Slot. (Kbhvn. 1884.) S. 45—48. — Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 216 ff.

S. 102. [1] Sjællandske Tegnelser 27 Februar 1596. R. A. — [2] Tegnelser over alle Lande. 1 November 1564. R. A. — [3] «Balgharnisk» kommer næppe af: balge = at kæmpe, men langt snarere af Balg = Bjælke. I begge Tilfælde betyder det en sværere Rustning. Se f. Eks. Krag: Christian den Tredies Historie II 547. — [4] Rasmus Hanssøn Reraiuus: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 54. Anm. 85. — [6] Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A.

S. 103. [1] Rasmus Hanssøn Reraiuus: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 291. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 58. Anm. 85. — [3] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 107.

S. 104. [1] Danske Magazin 4de Række II 95—96. — [2] Rasmus Hanssøn Reraiuus: Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. København 1574. Bl. H 5. — [3] Tegnelser over alle Lande 21 Oktober 1559. R. A. Delvis trykt i Nye Danske Magazin I 285. — [4] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289 ffg.

S. 105. [1] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104. — [2] Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A. — [3] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293.

S. 106. [1] Rasmus Hanssøn Reraiuus: Her Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 8. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293 og 300.

S. 107. [1] Om Prisuddeling se Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104—5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 284. 295. 300. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 52. — [2] Danske Magazin 4de Række I 97. — [2] Handlingar rörande Skandinaviens historia XXXIIII, 92—94. — [4] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 267—68.

S. 108. [1] Sammesteds. — [2] Ikke blot et halvt Aar efter Kroningen (Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R A.), men endogsaa midt under den nordiske Syvaarskrig (Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A.). — [3] Se f. Eks. den 19 Juli 1587 (Kongl. Hofvet. no. 2. S. R. A.). Sigismunds Kroning i Polen fandt først Sted den 27 December 1587. — [4] Svenska Småsaker I (Sthlm. 1870) 236—37.

S. 109. [1] Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289.

S. 110. [1] Rasmus Hanssøn Reraiuus: Her Frederichs den Andens Kronings oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 8 og N 5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 111. [1] Rentemester Regnskaberne 1591 og 1592. R. A. — [2] Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — [3] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 112. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53. — [2] P. H. Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke. København 1680. S. 323.

S. 113. [1] Sammesteds. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 200—

201. — [3] Christian den Fjerdes dansk-latinske Stilebog. Brev 134. Det Store kongelige Bibliothek — Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 480. (C. F. Wegener: Hist. Efterr. om Anders Sørensen Vedel. Fol. S. 147. Anm. 7).

S. 114. [1] Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 518. — [2] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781) S. 109. — [3] Samme Bog Side 105. — [4] Christian den 4des latinske Stilebog. 16 Marts 1593. G. K. S. 4to. no. 2591. — [5] P. Hentzner: Itinerarium (Nürnberg 1612). S. 132.

S. 115. [1] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie II 2, 99. — [2] Bircherods Dagbøger, i Uddrag ved Molbech. S. 525. — [3] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm.

S. 116. [1] L. Daae: Norske Bygdesagn I 50—52. — N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. S. 235. — Norsk historisk Tidsskrift 2den Række III 171. — [2] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 98. — [3] Rentemester Regnskab 1582. R. A. — [4] Tegnelser over alle Lande 30 Oktober 1562. R. A. — [5] Tegnelser over alle Lande 21 April 1560. R. A. — [6] Gjörwell: Svenska Magazinet (Sthlm. 1766). S. 706. — [7] S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I 115.

S. 117. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. Side 67. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21 med Anm. — [2] N. K. S. 4to. no. 649. p. 172. — Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte (Frankfurt 1812) II 177. — Tyge Becker: Herluf Trolle. S. 19. — Danske Samlinger. Fiskeri no. 175. Brev af 26 Februar 1573. R. A. — Rentemester Regnskaber og Øresunds Toldregnskaber for forskellige Aar. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Oktober 1577. R. A. — Helsingørs Tingbog 5 September 1580. R. A. — Sjællandske Tegnelser 26 August 1595. R. A. — Langebeks Diplomatarium, Skrivelse af 9 Juli 1595. R. A. o. s. v. — [3] De anførte Eksempler er hentede fra Tegnelser over alle Lande 25 Maj 1560 og Øresunds Toldregnsk. 1574. R. A. Mange lignende findes.

S. 118. [1] Danske Magazin V 10. — Dito 4de Række II 79. — [2] Øresunds Toldregnskaber 1574. R. A. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 173. — [4] Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Tolderen i Helsingør, dat. Haderslevhus 17 Maj 1592. Danske Kongers Historie 73 dd R. A. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 50. — [6] A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 17—18 med Anm. 28. — [7] Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50. — [8] Rentem. Regnskab af 1588 og 1591. R. A.

S. 119. [1] Historisk Tidsskrift III 41. — [2] A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 3. — [3] F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 177. — [4] Danske Magazin 4de Række IV 53. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 328. — [6] Raumer: Histor. Taschenbuch VI 329—30. — [7] Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50.

S. 120. [1] F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 177—78. — [2] Resen: Frederich den Andens Krønicke. S. 347.

S. 121. [1] Sjællandske Tegnelser 26 August 1586. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift IV 257. — [2] Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 542. — Skaanske Registre 6 Maj 1578, 24 Oktbr. 1579 og 18 Dcbr. 1581. R. A.

INDHOLD AF 6. BOG.

1. Hverdag:

Side

Belysning 5
Den svage Belysnings Følger 11
Overtro. Djævletro 11

2. Søndag:

Gudstjenestens Tider 33
Kirkegaard 35
Kirkens Ydre 36
Kirkens Indre 37
Altere og Helgenbilleder 41
Stolestader 45
Gudstjenesten 51
Prædiken 52
Salmesang 59
Altergang 64
Bandlysning 68

3. Almindelige Forlystelser:

Musik 74
Sang 80
Dans 82
Kort og Tærninger 84
Lykkepotter 88
«Fejlemarked» 89
Skak 90
Rulletavl, Pirkentavl, Kegler 90

Side

Boldspil ... 91
Glædesskud, Salut ... 92
Fyrværkeri ... 93
Ridderspil. Dystridt ... 94
«Fægteskole» ... 110
Slagsmaal ... 112
Linedans. Flyvekunst ... 113
Dyrekampe ... 114
Vilde Dyr. Dyrehaver ... 116
Dværge og Narre ... 118
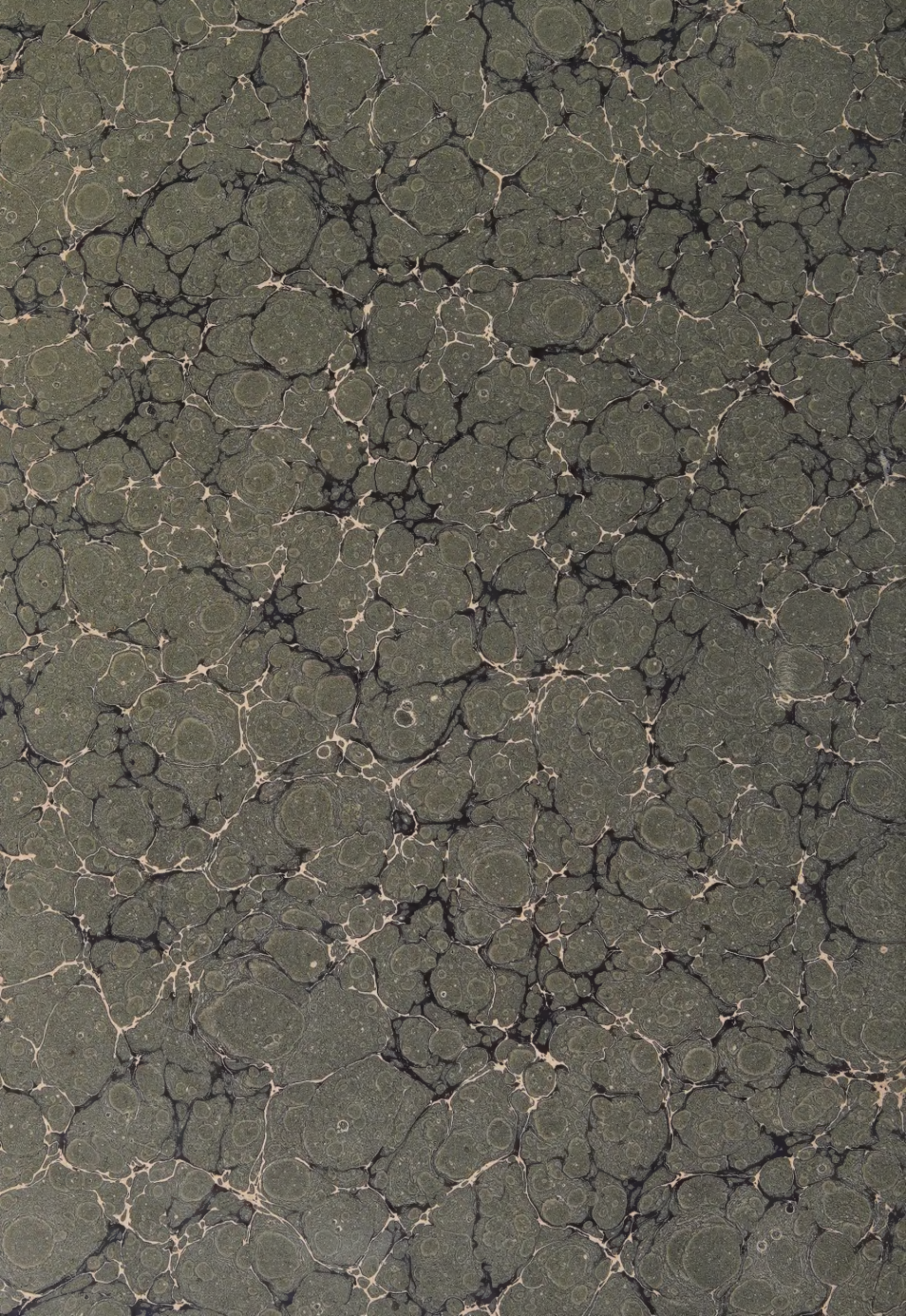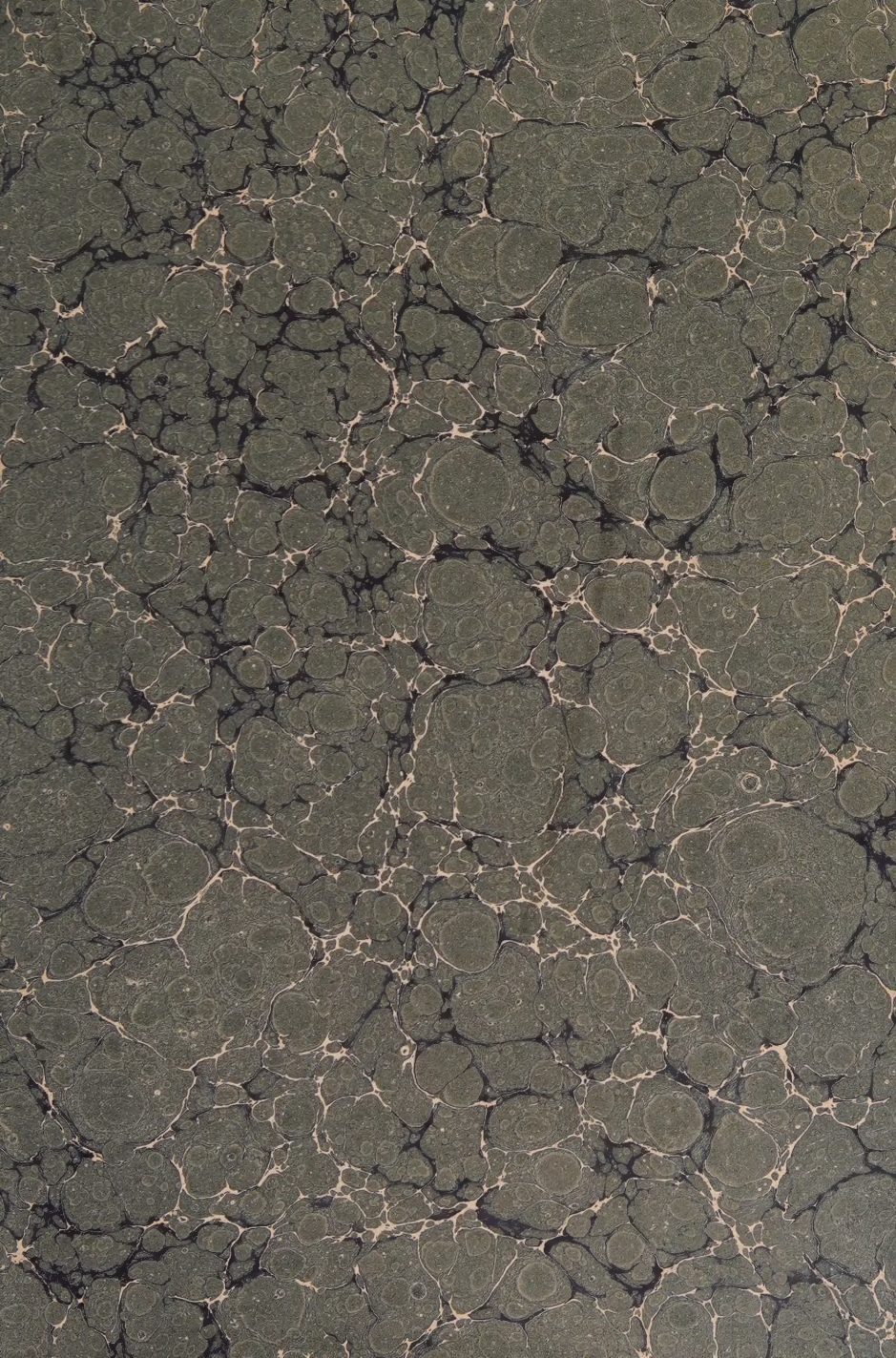
Henvisninger og Anmærkninger ... 123